

MEET 2021

ОТКРИВАЊЕ ИЛИ КРЕИРАЊЕ НА ВИСТИНАТА:
СИНОНИМИ ИЛИ АНТОНИМИ?

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ

**ОД НАУЧНАТА СТУДЕНТСКА КОНФЕРЕНЦИЈА MEET
ОДРЖАНА НА 13 И 14 ОКТОМВРИ 2021 ГОДИНА ВО СКОПЈЕ**

МЕЕТ 2021

Откривање или креирање на вистината:
синоними или антоними?

МЕЕТ 2021

ОТКРИВАЊЕ ИЛИ КРЕИРАЊЕ НА ВИСТИНАТА: СИНОНИМИ ИЛИ АНТОНИМИ?

Зборник на трудови од научната
студентска конференција МЕЕТ 2021,
одржана на 13 и 14 октомври
2021 година во Скопје

2022

ГЛАВЕН УРЕДНИК:

Филип Марковски

УРЕДНИЧКИ ОДБОР:

Димитар Димески

Бусе Асани

Димитар Коруноски

Теодора Атовска

София Настевска

Искра Момировска

СОДРЖИНА

- 7 Уводен збор
Филип Марковски
- 9 Клисуров или Косев: вистината на еден историчар
и нејзиниот Дамоклов меч
Димитар Димески
- 31 Контактите на кумановскиот регион со бронзенодопскиот свет
Јелена Спиревска
- 45 Историјата и проверката на фактите - Мијаците
во делото на Георги Трајчев
Дамјан Бужаровски
- 57 Новите медиуми како оружје на тероризмот
Селмин Несимоски
- 73 Кралот Артур во англиската историја, митологија и книжевност
Борис Симоновски
- 91 Професионалниот развој на наставникот – клучен параметар за
квалитетно воспитание и образование
Ангела Икономоска
- 111 Пејоративот, идентитетот, ентитетот и нивната поврзаност
Никола Ристевски
- 125 Полог во предисторијата - анализа на микенскиот меч од Полошко
Даниел Ѓорѓевски
- 139 Социјална инклузија на лицата со попреченост
Јана Момировска
- 161 Евалуација на психосоцијални услуги на лица под ризик
Александра Миновска
- 171 Генетски модифицирана храна: помеѓу вистината и митовите
Емилија Баткоска и Руфија Идризовска
- 187 Целосна инклузија за учениците со попреченост
низ призмата на стручните лица
Стојанчо Саздов и Климентина Ѓоршовска
- 211 Првиот превод на македонски јазик на најголемиот
средновековен фалсификат – Константиновата даровница
Филип Марковски

- 231 Искривување или исправање на историската вистина,
историчарите во арената на државната политика
Марјан Гијовски
- 249 Прилепското кралство во време на крал Волкашин и
Дубровничката Република (дипломатско-економски односи)
Игорче Дунимагловски
- 267 Метаморфозата на Бури и Один во стриповите на Marvel
Јулија Митревска
- 287 Верување и приоритизирање на чесноста како црта на личност
и нејзино пројавување кај студенти по психологија
Александра Богдановска
- 319 Влијанието на дефлациската теорија на вистината
врз сфаќањето за праведноста
Љубица Покупец и Виктор Костески
- 331 Ктиторски и владетелски портрети од XIV век
на Скопска Црна Гора
Владимир Таневски
- 347 Економско производните односи и нивниот развој во
Битолскиот санџак (1879-1912) – развој или назадување
Васко Гичевски
- 363 Approaches and strategies to improve the English language
pronunciation of Macedonian primary school learners
Боби Думевски
- 379 Избор на начинот на лажење како одраз на карактерните особини
Иван Георгиев
- 395 Корените на филозофијата на Пеп Гвардиола
Марио Јанески

УВОДЕН ЗБОР

Зборникот кој денес е на располагање за вас читателите е краен производ на студентска и почетничка, но сериозна и макотрпна работа. Богатата содржина од дваесет и три труда не само што изне-надува квантитативно, туку повеќе вчудоневидува во однос на професионалноста и подготвеноста на студентите да пишуваат на едно високо академско ниво.

Самата конференција, од каде што произлегуваат трудовите и целиот зборник, е еден прекрасен научен проект на студентите од Филозофскиот факултет и од Филолошкиот факултет „Блаже Конески“. Инцијатор и главен организатор беше Универзитетското студентско собрание на УКИМ, со поддршка на факултетските студентски собранија на именуваните факултети. Одборот за организирање на конференцијата работеше повеќе од десет месеци на нејзина подготовка, проследена со споделување богата научна содржина на социјалните мрежи и користење секакви агитациски средства за поттикнување на студентите да се вклучат во научноистражувачка работа. Главната тема на која студентите беа повикани да пишуваат беше: „Откривање или креирање на вистината: синоними или антоними?“ Темата имаше за цел да нè врати назад кон почетната цел на науката – откривањето на вистината – а патем беше актуализирана со дилемата: „Дали денес научната вистина се открива или се креира/создава“. Дополнително, беа понудени уште дваесетина поттеми, соодветно на секоја научна област. Всушност, главната тема беше одлична база за обединување на голем дел од научните дисциплини кои постојат на Филозофскиот и на Филолошкиот факултет, но и пошироко. Токму поради тоа, добивме шестмина учесници кои не се од Филолошкиот и Филозофскиот факултет или воопшто не се од УКИМ. Крајниот и позитивен резултат ја подигна конференцијата на пиедесталот за успешност во однос на сите други конференции организирани од УСС во изминатите две години.

На некој начин, МЕЕТ стана нешто многу поголемо од вообичаена студентска конференција – покрај стандардните активности за

подготовка и одржување на конференцијата, беа извршени алтернативни активности: одржување работилница за пишување научни трудови, под менторство на проф. д-р Никола Минов и м-р Маја Филиповска; промовирање и подарување десетици научни книги; одбележување важни државни празници преку објавување несекојдневни и интересни информации за истите. Едноставно кажано, МЕЕТ стана научен студентски бренд.

Се разбира, без поддршка на многумина професори, кои активно беа вклучени во процесите на подготовка на конференцијата и на зборникот, сите активности ќе изгледаа непрофесионално. Особена благодарност сакаме да искажеме кон проф. д-р Никола Минов, проф. д-р Валериј Софрониевски и проф. д-р Војислав Саракински, кои покажаа огромна благонаклонетост кон МЕЕТ и доброволно со нас ги споделија своите искуства. Во никој случај не смееме да испуштиме директно да се заблагодариме и на професорите кои им подарија мноштво книги на учесниците на конференцијата: проф. д-р Александар Атанасовски, проф. д-р Војислав Саракински, проф. д-р Борче Илиевски, проф. д-р Далибор Јовановски, проф. д-р Никола Жежов, проф. д-р Антонио Јакимовски, проф. д-р Валериј Софрониевски, проф. д-р Светлана Кочовска-Стевовиќ, проф. д-р Даниела Тошева, проф. д-р Весна Томовска, проф. д-р Елизабета Томевска-Илиевска, проф. д-р Владимир Трајковски, проф. д-р Марија Тодоровска, проф. д-р Дејан Донеv и проф. д-р Виолета Арнаудова.

Оваа година МЕЕТ прерасна во сериозно научно собиралште на студентите, со потенцијал за дополнително надоградување. Затоа се надеваме дека во иднина наредните генерации на студенти ќе ја преземат конференцијата и ќе успеат МЕЕТ да ја распространат на меѓународно поле, претворајќи ја во научна традиција.

Филип Марковски

КЛИСУРОВ ИЛИ КОСЕВ: ВИСТИНАТА НА ЕДЕН ИСТОРИЧАР И НЕЈЗИНИОТ ДАМОКЛОВ МЕЧ

Димитар ДИМЕСКИ

Институт за историја, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: This paper addresses the question of the man who spent the last period of his life fighting against the existence of the Macedonian nation, for the recognition of which he fought for a half of his life. It is about Dino Kjosev, who was in a certain period of the history of People's Republic of Bulgaria, the "first violin" of the Bulgarian historiography. All of his work has constantly moved on the border between patriotism as a virtue, history as a science and political pragma, as a way to achieve high social status. The bottom lines will show the influence of politics, which is a constant danger to historical science, or "sword of Damocles" that hangs above the ideal of the historian to discover the scientific truth. On the way to the conclusion, we will first place Dino Kjosev in his historical time, treating his career through the events of the always turbulent Balkans, and then through his historiographical production we will contrast his works to each other. For that purpose, we will consider several issues from the history of Ottoman Macedonia, selected as classic examples of the general picture in his works in the relevant period. The paper shows a small segment of the eternal struggle of the historical methodology with the established party and state axioms.

Key words: Politics, Historiography, Scientific truth, Macedonia, Bulgaria.

Во текот на потрагата по научната вистина, историчарот, кој како општествено суштество и самиот е дел од историјата, се соочува постојано со проблеми, кои произлегуваат од самиот предмет на историјата, кој не е очигледен и видлив, туку се наоѓа во свеста на човекот и општеството.¹ Патот до вистината во историската наука често запира пред вратите на политиката, особено во општествата каде по-

¹ Митровиќ, Андреј, *Расправања со Клио* (Скопје: Фонд „Љубен Лапе“, 1995), 15.

литиката доминира во сите аспекти на животот. Во таква ситуација, квалитетот на историчарот, како и неговата искрена желба за откривање на вистината, често паѓаат во втор план.

Сакајќи да се заштити од непријателската реакција на околината, но и сакајќи да задржи одреден општествен статус, историчарот ја заменува потрагата по вистината, научноста и отвореноста за нови сознанија, со канализирање на фактите врз основа на аксиомите, кои ги поставува политиката. Така, делата на историчарот наместо научна методологија, започнуваат да следат одредена вонстручна општествена цел, односно да извршуваат задачи, кои ги пречекоруваат рамките на науката. Така, политиката претставува постојана опасност за историската наука, односно Дамоклов меч, кој виси над идеалот на историчарот за откривање на научната вистина. Во овој труд, ќе го анализираме животот и творештвото на историчарот Дино Ќосев, ставајќи го во неговото историско време.

Првиот дел од трудот се однесува на животот на Дино Ќосев, на неговиот професионален и идеолошки развој, но и на неговата поврзаност со политичките настани на Балканот. Имајќи ја предвид улогата на општеството во формирањето на светогледот на историчарот, овој дел од трудот треба да ја открие матрицата на Дино Ќосев, моралните и идеолошките определби со кои пристапувал кон историографските прашања.

I

Животниот пат на Дино Георгиев Ќосев започнал во 1901 година во Кукуш, еден од најважните политички и културни центри на Османлиска Македонија во втората половина на XIX век, а во годините на неговото раѓање и вистинска тврдина на Македонската револуционерна организација (МРО).² Судбината на Дино Ќосев ќе одреди тој да го именува својот роден град прво како „гнездо на националната преродба и револуционерната борба на македонскиот народ“,³ а потоа како „гнездо на бугарската национална преродба и на револуционерните борби во Македонија и Одринско“.⁴ Кон крајот на XIX и почетокот на XX

² Повеќе информации за Кукуш види: Влахов, Туше, *Кукуш и неговото историческо минало* (София: 1963); *Гоце Делчев I, Гоце Делчев и неговото време*, ред. Христо Андон-Полјански (Скопје: Култура, 1972), 53-61.

³ Ќосев Г., Дино, *История на македонското национално револуционно движение* (София: Национален съвет на Отечествения фронт, 1954), 157.

⁴ *Гоце Делчев. Писма и други материали*. Издирил и подготвил за печат Дино Ќосев, (София: БАН, 1968), 13.

век, во религиозно-просветна смисла Кукуш се наоѓал во орбитата на Бугарската Егзархија, за што придонел трендот на откажување од Унијата и пристапување кон Егзархијата, што во последната деценија на XIX век станал масовна појава во Кукушко.⁵ Во такви услови, Дино Ќосев го минал раното детство и го започнал своето школување во егзархиските просветни институции во Кукуш. Со започнувањето на Првата балканска војна во 1912 година, Македонија била претворена во вистинско шаренило од војски и административни органи, а во неколку градови, меѓу кои и Кукуш, се случила состојба на кондоминиум, која траела до разврската во Букурешт во 1913 година.⁶ Ваквата ситуација претставувала вистинска катастрофа за локалното население во овој регион, чие секојдневие било исполнето со терор, страв, пљачкосување и горење на куќите.⁷ Состојбата уште повеќе се влошила во текот на Втората балканска војна, во летото 1913 година. Грчката армија, настапувајќи против бугарската, систематски до темел ги уништувала сите населени места кои ѝ излегувале на патот.⁸ Така, со влегувањето на грчката војска во Кукуш, на 4 јули 1913 година, истата започнала да го пали целиот град.

Ваквата состојба на бојното поле во Кукушко и околните региони ги предизвикала најголемите двонасочни миграции во Македонија во Балканските војни. Имено, населението, кое во претходниот период било под верска јурисдикција на Патријаршијата, брзало кон југ, на териториите окупирани од грчката војска, додека населението под јурисдикција на Егзархијата се упатило кон север, во надеж дека ќе добие заштита од пушките и бајонетите на бугарската армија. Така, егзархистите од Кукуш се упатиле кон Струмица и струмичките села. Семејството на Дино Ќосев се нашло меѓу околу 2.700 бегалци, кои од Кукуш емигрирале во Струмица, која до крајот на Првата светска војна била дел од Бугарија.⁹ Во Струмица, Ќосев учел во трикласната егзархиска гимназија, а по завршувањето на Првата светска војна заминал во Виена, каде завршил ветеринарна медицина. Како доктор по

⁵ Ѓорѓиев, Ванчо, *Слобода или смрт. Македонското револуционерно-националноослободително движење во Солунскиот Вилает (1893-1903)*, (Скопје: Табернакул, 2003), 108.

⁶ Стојанов, Петар, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, (Скопје: ИНИ, 1969), 47. 138-142.

⁷ Повеќе за последиците од војните за локалното население види го извештајот на Карнегиевата комисија: *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* достапен на: <https://archive.org/details/reportofinternat00inteuoft> (пристапено на 21.8.2021).

⁸ Стојанов, П., *Македонија во времето на Балканските...* 215.

⁹ Пандевски, Манол; Стоев-Трнката, Ѓорѓи, *Струмица и Струмичко низ историјата* (Струмица: Општински одбор на Сојузот на здружението на борците од НОБ-Струмица/ ИНИ, 1969), 297.

ветеринарна медицина, Ќосев се вратил во политички нестабилната Бугарија.

По враќањето во Бугарија, Ќосев станал дел од ВМРО-Обединета, организација која била настаната врз основа на Мајскиот манифест во 1925 година. Таа била составена од поранешни членови на ТМОРО, Илинденската организација и федералисти, а по својот начин на делување била легална.¹⁰ Во текот на нејзиното постоење, ВМРО-Обединета била во постојан контакт со комунистичките партии на Балканот, но и со меѓународните комунистички институции, со чија поддршка се формирала. Дино Ќосев станал дел и од редакцијата на нејзиниот печатен орган „Македонско дело“, кој излегувал во Берлин, Виена и Париз, во периодот од 1925 до 1933 година.¹¹ Во годините додека постоел, весникот бил своевидна *тврдина на македонизмот*. Во наведениот весник, тој објавил повеќе негови статии, за разни теми од историјата на македонското ослободително движење, како и за најистакнатите личности на Организацијата.¹² Статиите ги пишувал под псевдонимот *Д. Клисуров*, а особена инспирација му било Илинденското востание, како „дело на целиот македонски народ“.¹³ Најдобра илустрација за ставовите на Ќосев и неговите истомисленици во ВМРО-Обединета е еден повик на Областниот комитет на ВМРО (Об.) до населението во Пиринска Македонија, каде читаеме „Ние треба да изјавиме, за да не чујат сите, дека не сме ниту Срби, ниту Грци, ниту Бугари. Ние сме Македонци, самостојна македонска нација. Само така најдобро ќе ја браниме самостојноста на нашето движење и нашето право за независна македонска држава“.¹⁴ Во 1932 година, кога ВМРО-Обединета

¹⁰ Повеќе за дејноста на ВМРО-Обединета види: Катарџиев, Иван, *Борба до победа т.3* (Скопје: Мисла, 1983), 83-162.

¹¹ Според мемоарите на Димитар Влахов, редакцијата на весникот ја сочинувале Владимир Поп Томов (псевдоним В. Граков), кој бил и главен редактор на весникот, потоа Димитар Влахов, Јурдан Анастасов (псевдоним Сидер и Меглинец), Дино Г. Ќосев (псевдоним Д. Клисуров), Т. Рилски и др. Влахов, Димитар, *Мемоари* (Скопје: Нова Македонија, 1970), 268-269. Весникот „Македонско дело“ излегувал на секој 10 и 25 ден во месецот. Првиот број бил издаден на 10 септември 1925 година, а последниот на 25 мај 1933 година. Во меѓувреме биле издадени 179 броја од истиот.

¹² Клисуров, „Гоце“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 40, 25.04.1927, 2-3.; Клисуров, „Пере“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 41, 10.5.1927, Клисуров, „Ѓорче“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 44, 1927, стр. 3; Клисуров, „Ѓорче Петров“, *Македонско дело*, год. 3, бр. 68, 1928, стр. 3-4.

¹³ Клисуров, „Героите на Крушовската република“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 46/47, 1927, стр. 3

¹⁴ *Историска вистина. Прогресивната и општествена јавност во Бугарија и Пиринска Македонија за македонското национално прашање. Документи, студии, резолуции, апели и публицистички прилози 1896-1956*. Избор и редакција Перо Коробар и Орде Ивановски. (Скопје: Култура, 1981). 79.

го засилувала притисокот до меѓународните комунистички организации да го признаат постоењето на македонската нација и јазик, Дино Косев бил еден од фронтмените на таа кампања. За таквиот негов статус придонело неговото членство во комунистичките организации, во и надвор од Бугарија.

Имено, во 1927 година Дино Косев станал член на Бугарската комунистичка партија (БКП), која во тоа време уживала висок авторитет во меѓународното комунистичко движење.¹⁵ Како член на БКП, во 1933 година емигрирал во Советскиот Сојуз, каде работел како ветеринар. Угледот на БКП ѝ обезбедил голем број кадри во меѓународните комунистички организации, дури и на највисоките функции.¹⁶ Поради тоа, Косев бил прилично активен во Коминтерната, каде станал вистински гласноговорник на ВМРО-Обединета во врска со ставот за неопходноста од признавање одделна македонска нација. Од една страна како член на ВМРО-Обединета, а од друга страна како активен кадар на Коминтерната, Косев поднесувал во Коминтерната специјални извештаи за барањата на ВМРО-Обединета. Неговите извештаи уште повеќе го отвориле патот до Резолуцијата за македонското прашање од 1934 година, со која Коминтерната признала постоење на македонската, заедно со тракиска и добруџанска нација.¹⁷ По донесувањето Резолуцијата на Коминтерната, Дино Косев бил активно вклучен во работната група, која ја формирало Задграничното биро на БКП, со цел да изработи план за проучување на прашањето за македонскиот јазик и нација.

Со завршувањето на Втората светска војна, идеологијата за која се залагал Дино Косев, станала власт во Бугарија. Во такви услови, во 1948 година тој се вратил во Бугарија, каде започнал да работи во Министерството за земјоделство и шумарство. Сепак, работата во наведеното министерство не го оддалечила од перото. Неговите статии на разни теми од македонската историја и тогашната актуелна политика имале загарантиран пласман во официјалниот орган на БКП – весникот „Работническо дело“.¹⁸ Речиси во исто време со враќањето на Косев во Бугарија, Резолуцијата на Информбирото од 1948 година ја исфрлила Југославија и нејзините комунисти од заедницата на земји на „народната демократија“. Околу осумдесет комунистички и работ-

¹⁵ Повеќе за статусот на БКП види: Катарџиев, И., *Борба до победа т.3...7-8.*

¹⁶ *Ibid.* 8.

¹⁷ Повеќе за патот до Резолуцијата види: Катарџиев, Иван, *Борба до победа т.2* (Скопје: Мисла, 1983), 328-352.

¹⁸ Статии на Дино Косев во в. Работническо дело види: *Од признавање до негирање (бугарски ставови за македонското прашање). Статии, говори, документи, избор и редакција Ванѓа Чашуле* (Скопје: Култура, 1970), 148-152, 267-270.

нички партии низ Светот ја поддржале Резолуцијата на Информбиро, а ниту една не ја поддржала Југославија.¹⁹ Со тоа настапил и самракот на позитивните односи меѓу југословенското и бугарското комунистичко раководство. Иако негирањата на македонската нација и македонскиот јазик од страна на Бугарија ќе бидат долгорочно најголемата последица на овој судир, тие не биле и „првата жртва“ на истиот. Додека БКП ја преиспитувала својата политика кон македонското прашање, во Бугарија започнала силна антијугословенска пропаганда, која ќе трае до средината на 50-тите години на 20 век. Притоа, југословенските комунисти и нивните поддржувачи ги добиле епитетите „титоисти“, „шовинисти“, „бандити“, „предавници на марксизмот“, „агенти на англо-американскиот империјализам“ и „фашисти“.²⁰ Свој прилог кон таквата нова политика на неговата партија дал и Дино Ќосев, кој во неговата статија „*Заветите на Илинденското востание*“, меѓу другото изразил жалење што „разни фалсификатори на историјата“ тргнале „...ревностно да копаат јаз помеѓу бугарскиот и македонскиот народ...“, но заклучил дека сето тоа е попусто, затоа што „...пријателството на двата братски народи – бугарскиот и македонскиот – е цементирано со обилната заеднички пролеана крв против великобугарската реакција...“.²¹ Конечно, во 1951 година ја издал и книгата „*Титовци без маска*“, каде на повеќе од 200 страници ја објаснува „долгата историја на предавничкиот пат“ на југословенските раководители.²² Со слични термини, Ќосев ќе ги поздравува „титофашистите“ и во подоцнежните негови дела. Во меѓувреме, од 1950 година Ќосев станал член на редакцијата на весникот „Работническо дело“.

Според одлуките на XVI пленум на БКП од јули 1948 година, училиштата во Пиринска Македонија добиле нов предмет.²³ Наместо претходно воведената во 1947 година „македонска историја“, новиот предмет го добил името „историја на македонското ослободително движење“, а соодветно биле суспендирани и одредени корекции на толкувањата во бугарските учебници, планирани во 1947 година. Најго-

¹⁹ Периодично во текот на 50-тите години, Југославија ќе добива некаков релативно прифатлив третман само од скандинавските комунистички партии, како и од комунистичките партии во Велика Британија и Италија.

²⁰ Маринов, Чавдар, *Македонското прашање од 1944 до денес - комунизмот и национализмот на Балканот* (Скопје: Фондација Отворено општество, 2020), 57.

²¹ Ќосев Г., Дино, „*Заветите на Илинденското востание*“, *Работническо дело*, 1.8.1948. цитирано од: Чашуле, В., *Од признавање до негирање...*, 151.

²² Ќосев Г., Дино, *Титовци без маска* (Софија: Државно военно издателство, 1951).

²³ Резолуција на XVI пленум на БКП види: Чашуле, В. *Од признавање до негирање...*, 139-142. Одлуката е дадена во точка 4.

лем проблем за започнувањето на наставата, уште при првиот обид, додека односите со Југославија сè уште биле добри, претставувал недостатокот на соодветен учебник.²⁴ За решавање на тој проблем претходно не можеле да помогнат ниту историчарите од НР Македонија, кои сè уште го немале решено тоа прашање во својата држава. Во таква ситуација, за изработка на таквиот учебник бил задолжен Дино Ќосев, а било предвидено предметот да се одвива „на јазикот зборуван од страна на македонските револуционери“, што според креаторите на предметот бил бугарскиот.²⁵ Предметот во Пиринска Македонија започнал да се изучува во учебната 1950-51 година²⁶, со своевидниот учебник на Дино Ќосев, насловен како „Борбите на македонскиот народ за ослободување“.²⁷ Следните неколку години претставуваат продуктивен дел од неговата кариера како историчар. Во 1953 година, по повод 50-годишнината од Илинденското востание, од печат излегла негова книга со релативно скроман обем (137 страници), насловена како „Илинденско востание“, за веќе следната година да излезе од печат и неговото најголемо дело „Историја на македонското национално револуционно движење“, во издание на Националниот совет на Отечествениот фронт.²⁸ За историографската димензија на овие, но и за сите други дела кои го третираат македонското ослободително движење, како и за неговите ставови искажани во нив, анализата ќе следува во вториот дел од нашиот труд.

Во следните години, „под капата на БКП“ продолжува да се развива и неговата новинарска кариера. Така, во периодот 1956-1957 година бил дописник на партиското гласило „Работническо дело“ во Берлин, а од 1958 до 1966 година бил заменик -редактор на посочениот весник. Во 1961 година го добил највисокото одликување во тогаш-

²⁴ Стојков, Стојко, „Изучувањето на македонската национална историја во бугарските училишта“, 36. Современото воспитание и образование: состојби, предизвици и перспективи, ред. Снежана Мирасчиева (Штип: НУ Универзитетска библиотека Гоце Делчев, 2016), 66. Министерството за просвета на 22.11.1947 година изготвило упатство за исправки на учебниците по историја, со цел да се отстранат сфаќања и толкувања карактеристични за големобугарскиот шовинизам.

²⁵ Во основните училишта биле предвидени 8 лекции во учебна година, во средните – по една лекција неделно, а во училиштата надвор од Пиринска Македонија биле предвидени 4 лекции годишно. Стојков, С. „Изучувањето на македонската...“, 66.

²⁶ Стојков, Стојко, „Македонското малцинство во Бугарија од признавање кон негирање 1948 – 1989“, *Годишен зборник на ФИН*, г. 6, бр. 6, (Штип: 2015 – 2016), 71. Ч. Маринов, *Македонското прашање од 1944 до денес...*, 57.

²⁷ Ќосев Г., Дино, *Борбите на македонскиот народ за ослободување* (Софија: 1952).

²⁸ Ќосев Г., Дино, *Илинденско востание* (Софија: Отечествен фронт, 1953); Ќосев Г., Дино, *Историја на македонското национално револуционно движење* (Софија: Национален съвет на Отечествениот фронт, 1954).

на Бугарија, орденот на Народна Република Бугарија (II степен), доделуван за исклучителни заслуги за државата.²⁹ Во тој период, Дино Ќосев бил секако „прва виолина“ на бугарската историографија и се наоѓал на високо скалило на општествената пирамида во Бугарија.

Во март 1963 година на еден пленум на ЦК на БКП се случил голем пресврт во бугарската идентитетска политика кон Македонија, а Бугарија се вратила на позициите од пред воспоставувањето на комунизмот. На Пленумот, Генералниот секретар на ЦК на БКП, Тодор Живков ги истакнал тезите, прифатени уште претходно од Политбиро на БКП, кои Бугарија со мали модификации ги застапува до денес. Имено, Живков отфрлил постоење македонска нација надвор од Вардарска Македонија, целосно отфрлил постоење македонски јазик, кој го окарактеризирал како „западен дијалект на бугарскиот јазик“ и ја истакнал „бугарската национална свест“ на македонските револуционери од крајот на XIX и почетокот на XX век. Понатаму, тој утврдил дека „Македонија е колевката на бугарската Преродба, на создавањето на бугарската нација“, но исто така и отфрлил каква било македонска дијаспора во европските и прекуокеанските држави.³⁰ За Живков, Македонците биле случаен производ, кој се формирал само во Вардарска Македонија. „Не би било марксистички“ од страна на Бугарите, изјавил Живков, да се откажат од својата историја.³¹ Така, раководството на Партијата не се двоумело да навлезе длабоко во историографските и лингвистичките дебати, формулирајќи ги аксиомите околу кои ќе се воспостави „симфонија“ меѓу сите академски институции и структурите на Централниот комитет на Партијата.

Кратко време по мартовскиот Пленум, Дино Ќосев станал претседател на Сојузот на македонските културно-просветни друштва (Съюз на македонските културно просветни дружества). На таа функција Ќосев ќе остане до крајот на неговиот живот, а кратко по неговата смрт институцијата била укината. Споменатиот Сојуз на маке-

²⁹ Во текот на неговиот живот ќе го добие и орденот Георги Димитров (1971) и Златната игла на Лигата за дружба меѓу народите (1970).

³⁰ Маринов, Чавдар, „От ‘интернационализъм’ към национализъм. Комунистичкият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности“, *История на Народна Република България, Режимът и обществото*, ред. Ивайло Знеполски (София: Сиела, 2009), 492.

³¹ Маринов, Ч. *Македонското прашање од 1944 до денес...*, 74. Комунистичките власти во државите, кои биле дел од Источниот блок во основа по примерот на Ј. В. Сталин во Советскиот Сојуз, го користеле марксизмот, односно отстапувањето од него како идеолошко оправдување за секоја политика, која требало да се спроведе. На тој начин, партијата се поставувала како единствен и врховен толкувач на марксизмот, често промовирајќи идеи и политики кои немале ништо заедничко со наведениот филозофски правец.

донските културно-просветни друштва е организација на Македонците од Вардарска и Егејска Македонија, кои живееле на територијата на Бугарија.³² Раководството на Сојузот во декември 1965 година целосно ја одобрило партиската линија од мартовскиот пленум, а членовите на Сојузот биле повикани гласно да ја афирмираат „историската вистина“ за Македонците, како „неразделен дел од бугарската нација“.³³ За таа цел, Сојузот предложил и конкретни мерки, како укинување на програмата на македонски јазик на Радио Софија. Друга задача на Сојузот била да се грижи за бегалците, кои во 1948 година од Егејска Македонија влегле во бугарските граници. По тоа прашање, Дино Ќосев барал да се одделат Грците и Бугарите меѓу бегалците и да се додели бугарско државјанство на „етничките Бугари“.³⁴ Барањето Бугари меѓу бегалците ќе биде една од главните задачи на Ќосев во тој период. Во 70-тите години, Сојузот ќе има задача меѓу сите „Бугари протерани од Македонија“ да инспирира „чувство на неограничена преданост“ кон БКП, и да ги нападне „фалсификувањата на нашата [бугарска б.н.] историја“.³⁵

По прашањето за напад на фалсификувањата, Ќосев своето „ново разбирање на Гоцевата личност“, го најавил кратко време по Пленумот, во пресрет на Илинден во 1963 година, преку весникот „Работническо дело“.³⁶ Со новите ставови, во 1967 година напишал една кратка книга за Гоце Делчев, која во 1968 година речиси целосно ја инкорпорирал како предговор во писмата на Гоце Делчев, кои под наслов „Гоце Делчев. Писма и други материали“ се појавиле во Софија.³⁷ Понатаму, во 1968 година Ќосев заедно со Ламби Данаилов се појавува и како редактор на еден зборник составен од спомени на револуционери, насловен како „Илинденско-Преображенското востание 1903-1968“.³⁸

Во текот на својата богата кариера како општественик, новинар и историчар, Ќосев бил и член на Националниот совет и на Президиумот на Отечествениот фронт, како и на Националниот комитет за заштита на мирот и на Славјанскиот комитет во Бугарија. Починал на 75-годишна возраст во Софија, на 3 јануари 1977 година.

³² Повеќе за активностите на оваа организација види: Маринов, Ч. *Македонското прашање од 1944 до денес...*, 182-189.

³³ *Ibid.* 185.

³⁴ *Ibid.* 202.

³⁵ *Ibid.* 186.

³⁶ Види: Клисуров Д., „Освободителното дело на народа е несъкруσιμο“, *Работническо дело*, 1.8.1963, 2.

³⁷ Ќосев Г., Дино, Гоце Делчев (Биографичен очерк), (Софија: 1967); Гоце Делчев. Писма и други материали. Издирил и подготвил за печат Дино Ќосев, (Софија: БАН, 1968).

³⁸ *Илинденско-Преображенското востание 1903-1968*. Отговорни редактори: Дино Ќосев и Ламби Данаилов, (Софија: 1968).

II

Вториот дел од трудот ќе има за цел да прикаже како наведените политички настани во Бугарија, поврзани со македонското прашање, се одразиле во историографските дела на Дино Ќосев. За таа цел, ќе бидат презентирани неколку прашања од историјата на Македонската револуционерна организација (МРО) низ делата на Ќосев, како класични примери за она што се случувало во неговото творештво во соодветните периоди. Треба да се напомене дека во овој дел од трудот нема да претендираме да настапиме апологетски, посебно поради фактот што како плод на работата на македонската и бугарската историографија произлегле десетици томови и илјадници страници во однос на секое од прашањата, за кои своето мислење го искажал и Дино Ќосев. Во таква ситуација, може ли еден труд од скромен карактер да ги доведе во состојба *ad acta* сите тие прашања? Затоа, наместо да полемизираме со авторот, низ следните страници ќе дадеме шанса неговото творештво да полемизира самото со себе, откривајќи ни дали и колку историчарот успеал да се избрише себеси, односно дали и колку успеал да ја избрише неговата улога од историскиот наратив. Сите извадоци од делата на Дино Ќосев ќе бидат презентирани на јазикот на кој беше пристапено до нив.

ПЕРИОД НА ПРЕИСПИТУВАЊЕ - НОВОТО ТОЛКУВАЊЕ НА АВТОНОМИЈАТА

По раскилот на односите со Југославија во 1948 година, Георги Димитров го оспорил македонскиот јазик, но не и нацијата. Историографските дела, пак по инерција од претходниот период, не отстапувале радикално од курсот на „димитровскиот период“, а судирот меѓу двете комунистички раководства бил на лична основа. Во такви услови, во книгата „Илинденско востание“, издадена во 1953 година, крајната цел на Организацијата и принципот на автономијата, Дино Ќосев ги објаснил вака:

„...Принципът за политическата автономия на Македонија за Гоце Делчев, Ѓорче Петров и другите рѢководители на организацијата се покриваше с принципa за самостоятелна македонска дѢржава. РѢководителите на ВѢтрешната организација бяха противници на играта на автономия като параван за присѢдиняване Македония кѢм БѢлгария или друга балканска дѢржава - игра, която тогава и по-кѢсно усилено и настойчиво се провеждаше било от Македонския вѢрховен комитет на фѢрдинандовите генерали Цончев и Николаев, било от Иван Гарванов, Борис Са-

рафов, Христо Матов и дурги действащи в редовете на организацията великобългарски шовинисти и агенти на българската завоевателна политика спрямо Македония....³⁹

Кон самиот крај на истото дело, говорејќи за разликите во ставовите на поединци во однос на општоприфатениот принцип за крајната цел на Организацијата, Косев пишува:

„...Скопският окръжен комитет, ръководен от Христо Матов, издаваше хектографиран лист „Санстефанска България“, а членът на ЦК д-р Христо Татарчев считаше автономията като етап за присъединяването на Македония към България. Схващанията на тези двама на времето си видни ръководители на организацията нямаха **нищо общо с общоприетия принцип за автономията, за самостоятелна македонска държава....**“⁴⁰

Во следната 1954 година, во печат излегла книгата „История на македонското национално револуционно движение“, каде во делот што се однесува на целите на Организацијата читаме:

„При създаването на револуционната организация през зимата на 1893-1894 г. и в първите година на револуционната дейност нейните цели не били точно и ясно определени. На друго място бяха цитирани спомените на първия председател на Централния комитет в Солун д-р Христо Татарчев, от които се вижда, че създателите на този комитет се клатушкали между исканието за „прямо присъединение на Македония към България и за „**автономна Македония**“, и **че когато те все пак се установили върху последното, се ръководили от мисълта, какво „една автономна Македония сегне би могла по-лесно да се съедини с България.** Забележително е в това отношение, че Христо Матов, един од видните ръководители в организацията от онова време, през зимата на 1896-1897 г. издавал в Скопие от името на скопското окръжно ръководно тяло хектографиран в. „Санстефанска България“, в който открито се пропагандирала идеята за присъединяване на Македония към България. Тези и други подобни говорят, **че на прво време в мисълта на редица ръководители била залегнала идеята за присъединяване на Македония към България,** очевидно навеяна и донесена от пребивавањето им в пределите на българската държава и изразяваща тежненијата на българската буржоазия и свързаната с неа македонска емиграција в България.“⁴¹

³⁹ Къосев, Д., *Илинденско вѣстание*....10.

⁴⁰ *Ibid.* 100.

⁴¹ Къосев, Д., *История на македонското национално*...138.

Ако ги анализираме внимателно горенаведените извадоци од делата на Дино Ќосев, забележливо е дека толкувањата во двете дела не се наполно спротивни едно од друго, затоа што едно биле општоприфатените принципи на Организацијата, а сосема друго биле ставовите на наведените, но и други поединци. Меѓутоа, забележлива е и една друга работа – историчарот Дино Ќосев во 1954 година, при истиот наратив сакал да покаже нешто сосема друго, од она што историчарот Дино Ќосев сакал да го покаже во 1953 година. Имено, спомените на Христо Татарчев, врз основа на кои се детерминира ставот на Татарчев на Дино Ќосев му биле еднакво достапни и во 1953 година и во следната 1954 година.⁴² Меѓутоа, ако во 1953 година толкувањето на Ќосев е дека ставовите на Матов и Татарчев немале ништо заедничко со општоприфатениот принцип за автономијата на Македонија, во 1954 година истите ставови на Матов и Татарчев му покажале на Ќосев дека кај редица раководители на Организацијата била присутна идејата за присоединување на Македонија кон Бугарија. Истовремено, Ќосев целосно го напуштил толкувањето за некаков општоприфатен принцип за автономијата, истакнувајќи дека целите на Организацијата не биле точно и јасно определени.⁴³ Променетите толкувања на дел од фактите во ова дело, претставуваат најава за променетите ставови кај авторот, иако во тој момент сè уште не противречат на претходното. Духот на „димитровскиот период“ полека, но сигурно, ја напуштал бугарската историографија. Случајно или не, само три месеци пред објавувањето на книгата „История на македонското национално револуционно движење“ (јули 1954 г.), во март 1954 година на чело на БКП застанал Тодор Живков, човекот кој ќе биде *spiritus agens* на решавачкото поместување на бугарската политика и историографија по македонското прашање.

„НОВОТО РАЗБИРАЊЕ НА ГОЦЕВАТА ЛИЧНОСТ“

Уште во статиите, кои под псевдонимот Клисуров ги објавувал во весникот „Македонско дело“ во меѓувоенниот период, Дино Ќосев

⁴² Спомените на Христо Татарчев биле еднаш запишани и објавени во дваесеттите години на XX век од Љубомир Милетич, а втор пат запишани и објавени лично од Татарчев во триесетите години на XX век. Д-р. Христо Татарчев, *Спомени отъ миналото*, Сб. Илинден, София, 1922. Христо д-р. Татарчев, *Вътрешната македоно-одринска револуциона организација като митологична и реална същност*, Торино 1934-1936, свставители: Цочо Биљарски, Валентин Китанов (София: Македонија прес, 1995).

⁴³ Единствена константа во двата наративи е острата критика кон Врховниот македонски комитет, кој целата тогашна комунистичка историографија го сметала за „творба на бугарскиот двор“ и антипод на Организацијата.

посветил внимание на Гоце Делчев, каде го именувал како „симбол на стремешот за слободен живот на цел еден народ“.⁴⁴ По Втората светска војна, веќе како угледен историчар, Ќосев му посветил триесетина страници од книгата „История на македонското национално револуционерно движение“ на својот сограѓанин.⁴⁵ Притоа, Ќосев тргнал од првите чекори на Гоце по кукушките калдрмени улици, а почетокот на образовната одисеја на Делчев го опишал вака:

„Гоце Делчев като ученик првоначално в униатското (католишкото), а после в екзархийското училище проявувал доста широка любознателност. Той се сдружил с възрастни кукушани, които разказвали героични приказки и пеели бунтовни песни. Един од тези възрастни приятели на Гоце, доста начетеният на времето си Христо Бучков, му разправял за далечни страни, за исторически събития, за разни действителни и митически герои, а друг Поне Икюлиев, му давал книжки за четене. Шом свършил III клас в кукушкото училище, Гоце трябвало да се посвети в еснафските работи и да стане пръв помощник в дюкяна на своя баща. Но още първите месеци показали, че Гоце не само не може или не иска да вари прочутото бащино каймаклия кафе, но и че меракът по гимназията в Солун не го стимулирал да се учи като чирак в бакалина Христо Басмаджиев. Тогава се намесили Гоцевите учители и неговите възрастни приятели Христо Бучков и Поне Икюлиев - всички те съветват и уговарят чико Никола да прати своя умен и ученолюбив син в Солунската гимназия.“⁴⁶

Пленумот на БКП од 1963 година, на кој „главна ѕвезда“ бил генералниот секретар на Партијата, Тодор Живков, ја најавил новата бугарска политика и го означил почетокот на историографскиот пинг-понг во врска со македонското прашање, кој трае до денес. Дино Ќосев по неколку месеци преку весникот „Работническо дело“ најавил „ново разбирање на Гоцевата личност“⁴⁷ и напишал во 1967 година една кратка книга за Гоце Делчев.⁴⁸ Истовремено, Ќосев се промовирал и како голем истражувач на писма и документи поврзани со Делчев. Токму Дино Ќосев е историчарот, кој ја предал личната архива на Гоце Делчев во Централниот државен архив во Софија.⁴⁹ Резултатите

⁴⁴ Клисуров, „Гоце“, *Македонско дело*. год. 2, бр. 40, 25.04.1927, 3.

⁴⁵ Ќосев, Д., *История на македонското национално...*157-181.

⁴⁶ Ќосев, Д., *История на македонското национално...*159-160.

⁴⁷ Види: Клисуров Д., „Освободителното дело на народа е несъкруσιμο“, *Работническо дело*, 1.8.1963, 2.

⁴⁸ Ќосев Г, Дино, *Гоце Делчев (Биографичен очерк)*, (Софија: 1967)

⁴⁹ Таа архива ќе биде основа за други бугарски историчари да објавуваат документи за Гоце Делчев, кои наводно сакал да ги објави Ќосев. Види: *Из архива на Гоце Делчев. Задграничното представителство на ВМОРО в Софија до края на 1902 г.* Подготвили за печат: Ива Бурилкова и Цочо Билярски (Софија: 2003).

од својата работа, Ќосев ги објавил во големото дело „Гоце Делчев. Писма и други материали“, кое во 1968 година се појавило во бугарската престолнина.⁵⁰ Во книгата покрај 233 писма, телеграми, записки и други материјали на Гоце Делчев, како вовед била вметната и кратката книшка, која Ќосев ја напишал во 1967 година. Оваа постапка на Ќосев (додавањето биографија во книга составена од документи), неколку години подоцна Христо Андонов-Полјански ја оценил како „нешто невообичаено во историографијата“⁵¹, а била силно критикувана од целата македонска историографија.⁵² Но, што е тоа што им пречело на историчарите од Скопје? Во биографскиот дел, Ќосев го искористил наративот од неговата биографија за Гоце од 1954 година, но извршил одредени корекции. Во продолжение ќе биде даден описот на училишните денови на Гоце, со тоа што во функција на полесно снаоѓање во текстот, сите додадени делови во наративот ќе бидат означени со задебелени букви, а сите избришани ќе бидат означени со голема заграда.

„[Гоце Делчев] като ученик првоначално в **българското** униатско[то] (католишко[то]), а после в **българското** екзархийско[то] училище проявјвал доста широка любознателност, **успърдно и с успех усвојва преподаваните предмети**. Той се сдружил с възрастни кукушани, които расказвали героични приказки и пеели бунтовни песни. Един од тези възрастни приятели на Гоце, доста начетеният на времето си Христо Бучков, му разправял за далечни страни, за исторически събития, за разни действителни и митически герои, а друг Поне Икюлиев, му давал книжки за четене **с не по-малко интересно и увлекателно съдържание**. Щом свършил III клас в **българското** кукушко[то] училище, Гоце трябвало да се посвети в еснафските работи и да стане пръв помощник в дюкјана на своя баща. [Но] още първите месеци показали, че Гоце не само не може или не иска да вари прочутото бащино каймаклия кафе, [но и че меракът по гимназията в Солун не го стимулирал да се учи като чирак в бакалина Христо Басмаджиев.]. **Бащата решава тогава да направи от сина си търговец, но желанието да се учи не поощрява подрастващия Гоце да преуспява като чирак при бакалина Христо Басмаджиев**. Тогав се намесили Гоцевите учители и неговите възрастни приятели

⁵⁰; Гоце Делчев. Писма и други материали. Издирил и подготвил за печат Дино Кьосев, (София: БАН, 1968).

⁵¹ Гоце Делчев II, Преписка, ред. Христо Андонов-Полјански (Скопје: Култура, 1972), 239.

⁵² Види: Лапе, Љубен, Гоце Делчев. Писма и други материали. Издирил и подготвил за печат Дино Кьосев, Изд. БАН, София, 1967, 347, Историја IV, 2 (Скопје, 1968), 207-212.; Цамбазовски, Климент, „Злоупотреба со нашата национална историја“, Нова Македонија, 15.6.1968.

Христо Бучков и Поне Иќюлиев - всички те съветват и уговарят чико Никола да прати своя умен и ученолюбив син в **българската гимназията в Солун**.⁵³

Само површниот поглед врз промените кои биле извршени во првобитниот наратив, открива дека покрај неколку несуштински промени, главниот фокус е додавањето на придавката **българско/а** пред сите институции, каде Гоце поминал дел од животот. Понатаму, многу фрази и поими од претходните дела на Ќосев не го виделе светлото на денот во неговата најнова книга. Така, токму во ова дело на Ќосев, неговиот роден град и родниот град на Гоце Делчев, градот Кукуш се претворил од **„гнездо на националното възраждане и револуционната борба на македонскиот народ“**, како што Ќосев го оценил во 1954 година, во **„гнездо на българското национално възраждане и на револуционните борби на Македонија и Одринско“**.⁵⁴ Зборовите **„когато цяла Македонија се задушавала од елинизаторскиот натиск“** се заменети со **„когато българите в Мизия, Тракија и Македонија се задушавали под елинизаторскиот натиск“**.⁵⁵ Дури и самиот поим **„Македонија“** често е заменет со зборовите **„Европска Турција“**.⁵⁶ Сметаме дека наведените примери говорат доволно за новото разбирање на Гоцевата личност на Дино Ќосев и покажуваат што е тоа што Ќосев „го разбрал“ во 1963 година. Сите значајни промени во однос на претходните биографии на Гоце Делчев, пишувани од истиот автор, се исклучиво тенденциозно поставени, за да ја покажат *бугарската линија* на Гоце. Всушност, Ќосев го димензионира стариот наратив од своите книги, според новите политички прилики, односно според новите аксиоми, кои ги поставила Партијата. Целата бугарска историографија после Ќосев, до денешни дни го фокусира перото кон на образованието на Гоце Делчев, при што придавката *български* е задолжителен декор на секој историски наратив во Софија. За сметка на тоа, во втор план заминуваат идеалите и целите на неговата борба. Но, како Дино Ќосев оценил за што се борел Гоце? Ако во весникот *„Македонско дело“* во 1927 година прочитаваме дека тој бил **„символ на гигантскиот стремеж за свободен живот на цел един народ“**⁵⁷, а во книгата *„Илинденско востание“* во 1953 година прочитаваме дека принципот за автономија за него **„се**

⁵³ Ќосев, Д., *Гоце Делчев. Писма и други материали...*, 15-16.

⁵⁴ Ќосев, Д., *История на македонското национално...*, 157.; Ќосев, Д., *Гоце Делчев. Писма и други материали...*, 13.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Ќосев, Д., *История на македонското национално...*, 162.; Ќосев, Д., *Гоце Делчев. Писма и други материали...*, 17.

⁵⁷ Клисуров, „Гоце“, *Македонско дело*. год. 2, бр. 40. 25.04.1927, 3.

покриваше с принципа за самостојателна македонска држава⁵⁸, во 1963 година Гоце Делчев е оценет вака:

Той е **голям български патриот** и непримирим борец за свободата на народа, за благото на човека. Убеден интернационалист, Гоце мечтае за разбирателство и дружба меѓу народите. Той е **верен ученик и достоин последовател на великият** [Васил б.н.] **Левски**.⁵⁹

На тој начин, во очите на Дино Ќосев, партискиот Пленум од 1963 година го претворил Гоце во „**най-изтѣкнатиот деец на националноосвободителното движење на българското и другото поробено население в Македонија и Одринско**“, верен ученик и следбеник на Васил Левски и голем поборник за идејата за обединување на бугарската нација.⁶⁰ Всушност, 60 години по смртта на Гоце, Пленумот на БКП целосно ги речефинирал идеалите на неговата борба. Во своето дело, Дино Ќосев во 1968 година останал на иста линија со Дино Ќосев од периодот пред 1963 година само во една работа. Тоа е прилично нагласеното *идеолошко димензионирање на Делчев*, како социјалист, па низ делата на Дино Ќосев исправноста на постапките на Делчев се поткрепува со мислите на Сталин, Георги Димитров, Велко Червенков и други комунистички раководители.⁶¹ Очигледно, тука БКП немала потреба да интервенира.

ПРВАТА ЦРТИЧКА МЕЃУ ИЛИНДЕН И ПРЕОБРАЖЕНИЕ

Во 1927 година, во весникот „Македонско дело“, Клисуров (Ќосев) објавил статија под наслов „Героите на Крушовската република“, посветена на револуционерите Никола Карев и Питу Гули.⁶² Во самиот почеток на статијата, Клисуров пишува:

„От единия до другия край на поробена Македонија по гори и селища, са пѣплели те в оня исторически Илинден и с безаветен героизм са градели народната свобода. Защото, делото на Крушовската

⁵⁸ Ќосев, Д. *Илинденско вѣстание*....10.

⁵⁹ Ќосев, Д. *Гоце Делчев. Писма и други материали*..., 30-31.

⁶⁰ *Ibid.* 5.

⁶¹ Ќосев, Д., *История на македонското национално...*, passim. Факт е дека Гоце бил близок до социјалистичките идеи. Всушност, социјализмот, како модерна појава во времето кога живеел Делчев, со своите принципи се спротивставувал на тогашниот поредок, па бил особено привлечен за младите македонски револуционери, кои гореле од желба да го променат токму поредокот, во кој се наоѓале. Меѓутоа, комунистичката историографија, во и надвор од Бугарија, го пренагласувала тој момент.

⁶² Клисуров, „Героите на Крушовската република“, *Македонско дело*. год. 2, бр. 46/47, 1927, стр. 3-4.

республика, както и целото Илинденско въстание, е **дело на целия Македонски народ.**⁶³

Во рамките на одбележувањето на 50-годишнината од Илинденското востание, Дино Ќосев ја објавил кратката монографија, под наслов „Илинденско въстание“, каде дал интересно толкување на привремената востаничка власт во Крушево:

„Събитията околу создаването и краткото съществување на Крушовската република представляват не само исторически интерес, но те са и от голямо принципиално **значение от гледна точка на осветляване важните принципи за целите на Вътрешната македоно-одринска револуционна организација, за разбирањето на характера на въстанието и на тактиката и стратегијата на въстанишките действия.**“⁶⁴

Во горенаведеното толкување, деновите кога Крушево било под привремена востаничка власт, која во постарата литература предимензионирано се истакнува како Крушевска Република, Ќосев ги поврзал со принципите на Организацијата, опишани во почетокот на истото дело, со зборовите: „Принципът за политическата автономия на Македонија за Гоце Делчев, Ѓорче Петров и другите ръководители на организацијата се покриваше с принципа за самостојателна македонска држава“.⁶⁵ Според тоа, во времето кога Ќосев ги пишува овие дела, тој го поврзувал востанието исклучиво со македонскиот народ, а „постојењето на Крушевската Република“ го гледал како откривање на целите на Организацијата.

Друг важен момент од анализата претставува самата композиција на делото. Историската методологија сугерира сразмерност на деловите, што во основа значи на секој факт да му се најде соодветното место, според неговата тежина, при што целосно се исклучуваат личните желби на авторот.⁶⁶ Па така, четвртата глава од делото е именуванa како „Илинден в Битолски вилает“, каде востанието во Битолскиот револуционерен округ е елаборирано по кази и револуционерни реони.⁶⁷ Следната, петта глава во книгата е именуванa како „Въстанишки движења в другите вилаети“, каде се раскажува за востанијата во Одринскиот, Солунскиот и Скопскиот Вилает.⁶⁸ Притоа, на

⁶³ Ibid. 3.

⁶⁴ Ќосев, Д., *Илинденско въстание*....73.

⁶⁵ Ibid. 10.

⁶⁶ Šamić, Midhat, *Kako nastaje naučno djelo: Uvođenje u metodologiju i tehniku naučno-istraživačkog rada – opšti pristup*. 9 izdanje. (Sarajevo: Svjetlost, 2003). 68.

⁶⁷ Д. Ќосев, *Илинденско въстание*....57-80.

⁶⁸ Ibid. 81-89.

четвртата глава се посветени 23, а на петтата глава 9 од вкупно 137 страници на делото. Според тоа, јасно е дека Ќосев во ова дело не ставил знак на еднаквост меѓу востанието во „Битолскиот Вилает“ и востаничките дејствија во другите вилаети.

По политичките промени, кои настанале во 1963 година, се случила и генералната промена на курсот на бугарската историографија во контекст на македонскиот национален идентитет. Во 1968 година, истата година кога Ќосев ја објавил книгата *Гоце Делчев. Писма и други материали*, била објавена и една книга со спомени на револуционери, уредена од Дино Ќосев и Ламби Данаилов. Насловот на книгата гласел: *„Илинденско-преображенското востание 1903-1968“*.⁶⁹ Пред спомените на револуционерите, било обработено Востанието од неколку бугарски историчари. Дино Ќосев го напишал воведот во самата книга, каде веќе во првиот пасус истакнал:

„Въстанието в Македонија и Одринско през лятото и есента на 1903 г., запечатано на страниците на нашата национална историја под името Илинденско-преображенско въстание, представлява и етап на продолжително историческо развитие, и връх по дълъг път на упорита и кървава борба за освобождение от османско национално робство и султанско-феодална икономическа и социална експанзия. Началото на този път се крие в далечното минало на консолидиране и възмъжаване на българската нация и по неговите зигзаги се издигат грамадните фигури на просветители като Паисий Хилендарски и Неофит Рилски, прославени национални водачи като Васил Левски и Христо Ботев, храбри револуционери и войводи като Гоце Делчев и Дамян Груев“.⁷⁰

Според горенаведениот извадок, она што за Ќосев некогаш било „дело на целиот македонски народ“, сега истиот автор го ставил во контекст на развојот на бугарската нација и националната историја на бугарскиот народ. Притоа, имињата на Гоце Делчев и Даме Груев се нашле „рамо до рамо“ со ликот и делото на Васил Левски, на Христо Ботев, но и на Паисиј Хилендарски и Неофит Рилски. Така, Ќосев го потцртал бугарскиот карактер на ова востание и го сместил во бугарската национална историја, како уште едно востание за обединување на цела Бугарија.

Ако во композицијата на книгата на Ќосев за Илинденското востание од 1953 година, била јасно истакната „тежината“ на наста-

⁶⁹ *Илинденско-Преображенското востание 1903-1968*. Отговорни редактори: Дино Ќосев и Ламби Данаилов, редактори на спомените: Йордан Анастасов, Годор Брајанов и Илия Славков (Софија: 1968).

⁷⁰ *Ibid.* 5.

ните во Битолскиот Вилает, споредена со другите вилаети, тука затекнуваме поинаква ситуација. Имено, поглавјето посветено на „Востанието во Битолскиот револуционерен округ“ зафатило дури и помал дел од книгата, во споредба со „Востанието во Одринскиот револуционерен округ“.⁷¹ Во книгата константно се настојува заедничката борба на македонското и одринското население за автономија на Македонија и Одринско да се претстави како борба кон единствена цел – обединување кон Бугарија. Ова дело, во чија редакција се нашол и Ќосев, има големо значење од аспект на односот на бугарската историографија кон востанието. Имено, заедно со зборникот на раскази, насловен како „Илинден-Преображение 1903“⁷², оваа книга ја најавила промената на третманот за востанието во Одринско, од страна на бугарската историографија. По оваа промена, делата во кои Преображенското востание се третира како одделно заминале во историјата, иако во 1955 година еден таков зборник бил издаден од репрезентативна бугарска државна институција – Националниот совет на Отечествениот фронт.⁷³

* * *

Евидентно е дека целиот живот и целата професионална кариера на Дино Ќосев се движела во орбитата на Бугарската комунистичка партија (БКП). Откако прилично рано се откажал од кариерата како ветеринар, најголемиот дел од функциите кои ги извршувал биле политички дирижирани. Таквиот близок однос со комунистичката власт во Бугарија, бил неговата добитна комбинација за добивање висок општествен статус, па дури и државни ордени и награди. Меѓутоа, следењето на патот, кој го зацртала Партијата, ќе има реперкусии и врз историографското творештво на Ќосев. Како главен гласноговорник во историографска смисла на бугарската комунистичка власт, токму тој бил човекот, кој требало да ги спроведе низ своите дела политичките правци, кои ги одредувала Партијата. Пленумот на БКП од 1963 година, каде Тодор Живков ги поставил историографските и лингвистичките аксиоми на Партијата, бил своевиден тригер за академската заедница во Бугарија да ги нападне македонската нација и македонскиот јазик. Меѓутоа, таквиот пресврт се покажал како проблематичен за Дино Ќосев, кој во меѓувоенниот период, како гласно-

⁷¹ *Ibid.* 21-53, 79-116.

⁷² Илинден - Преображение 1903. Сборник раскази, откъси от романи стихотворения и народни песни за Илинден - Преображение 1903. (София: 1968).

⁷³ Преображенско въстание 1903, (София: Национален съвет на Отечествения фронт, 1955).

ворник на ставовите на ВМРО-Обединета во Коминтерната, бил еден од фронтмените на кампањата за признавање на посебноста на македонската нација. Всушност, политичките промени го довеле во ситуација да треба да го негира сето она, за кое се борел во неговата младост. Во последната деценија од неговиот живот, Ќосев со нови историографски дела успеал да ги усогласи ставовите и толкувањата со Партијата. Така, тој успеал да го претстави Гоце Делчев како „голем бугарски патриот и следбеник на Васил Левски“, но и да ја стави првата цртичка меѓу Илинденското и Преображенското востание, сакајќи да ја изедначи борбата на населението во Македонија со населението во Одринско, како борба за обединување на Бугарија. Но, новите книги не ги покриле старите, во кои Ќосев ја истакнувал посебноста на борбата на македонскиот народ. Тие остануваат класичен пример за резултатите од влијанието на политиката врз историската методологија и целокупната историска наука. Покажуваат дека научноста запира во моментот кога историографијата ќе започне да исполнува цели, кои се разликуваат од трагањето по вистината.

СЕЛЕКТИВЕН ПРЕГЛЕД НА КОНСУЛТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А) ОБЈАВЕНИ ДОКУМЕНТИ

Гоце Делчев. *Писма и други материали*. Издирил и подготвил за печат Дино Ќосев, (Софија: БАН, 1968).

Из архива на Гоце Делчев. Задграничното представителство на ВМОРО в Софија до крај на 1902 г. Подготвили за печат: Ива Бурилкова и Цочо Биљарски (Софија: 2003).

Историска вистина. Прогресивната и општествена јавност во Бугарија и Пиринска Македонија за македонското национално прашање. Документи, студии, резолуции, апели и публицистички прилози 1896-1956. Избор и редакција Перо Коробар и Орде Ивановски. (Скопје: Култура, 1981).

Од признавање до негирање (бугарски ставови за македонското прашање). Статии, говори, документи, избор и редакција Ванѓа Чашуле (Скопје: Култура, 1970).

Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars <https://archive.org/details/reportofinternat00inteuoft> (пристапено на 21.08.2021).

Б) НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА

- Андонов-Полјански, Христо, *Гоце Делчев I, Гоце Делчев и неговото време*, (Скопје: Култура, 1972).
- Андонов-Полјански, Христо, *Гоце Делчев II, Преписка*, (Скопје: Култура, 1972).
- Влахов, Димитар, *Мемоари* (Скопје: Нова Македонија, 1970).
- Влахов, Туше, *Кукуш и неговото историческо минало* (София: 1963).
- Ѓорѓиев, Ванчо, *Слобода или смрт. Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот Вилает (1893-1903)*, (Скопје: Табернакул, 2003).
- Илинден - Преображение 1903. Сборник разкази, откъси от романи стихотворения и народни песни за Илинден - Преображение 1903. (София: 1968)
- Илинденско-Преображенското въстание 1903-1968*. Отговорни редактори: Дино Късов и Ламби Данаилов, редактори на спомените: Йордан Анастасов, Тодор Брајанов и Илия Славков (София: 1968).
- Катарџиев, Иван, *Борба до победа т.2* (Скопје: Мисла, 1983).
- Катарџиев, Иван, *Борба до победа т.3* (Скопје: Мисла, 1983).
- Клисуров, „Гоце“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 40, 25.4.1927.
- Клисуров, „Пере“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 41, 10.5.1927.
- Клисуров, „Ѓйорче“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 44, 1927.
- Клисуров, „Героите на Крушовската република“, *Македонско дело*, год. 2, бр. 46/47, 1927.
- Клисуров, „Ѓйорче Петров“, *Македонско дело*, год. 3, бр. 68, 1928.
- Късов Г., Дино, *Титовци без маска* (София: Държавно военно издателство, 1951).
- Късов Г., Дино, *Борбите на македонският народ за освобождение* (София: 1952).
- Късов Г., Дино, *Илинденско въстание* (София: Отечествон фронт, 1953);
- Късов Г., Дино, *История на македонското национално револуционерно движење* (София: Национален съвет на Отечества фронт, 1954).
- Късов Г., Дино, *Гоце Делчев (Биографичен очерк)*, (София: 1967).
- Лапе, Љубен, Гоце Делчев. Писма и други материали. Издирил и подготвил за печат Дино Късов, Изд. БАН, София, 1967, 347, *Историја IV/ 2* (Скопје, 1968).
- Маринов, Чавдар, „От ‘интернационализъм’ към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности“, *История на Народна Република България, Режимът и обществото*, ред. Ивайло Знеполски (София: Сиела, 2009).
- Маринов, Чавдар, *Македонското прашање од 1944 до денес - комунизмот и национализмот на Балканот* (Скопје: Фондација Отворено општество, 2020).
- Митровиќ, Андреј, *Расправања со Клио* (Скопје: Фонд „Љубен Лапе“, 1995).
- Пандевски, Манол; Стоев-Грнката, Ѓорѓи, *Струмица и Струмичко низ историјата* (Струмица: Општински одбор на Сојузот на здружението на борците од НОБ-Струмица/ ИНИ, 1969).
- Преображенско въстание 1903*, (София: Национален съвет на Отечества фронт, 1955).

- Стојанов, Петар, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, (Скопје: ИНИ, 1969).
- Стојков, Стојко, „Македонското малцинство во Бугарија од признавање кон негирање 1948 – 1989“, *Годишен зборник на ФИН*, г. 6, бр. 6, (Штип: 2015 – 2016).
- Стојков, Стојко, „Изучувањето на македонската национална историја во бугарските училишта“, Зб. Современото воспитание и образование: состојби, предизвици и перспективи, ред. Снежана Мирасчиева (Штип: НУ Универзитетска библиотека „Гоце Делчев“, 2016).
- Џамбазовски, Климент, „Злоупотреба со нашата национална историја“, *Нова Македонија*, 15.6.1968.
- Šamić, Midhat, *Kako nastaje naučno djelo: Uvođenje u metodologiju i tehniku naučno-istraživačkog rada – opšti pristup*. 9 izdanje. (Sarajevo: Svjetlost, 2003).

КОНТАКТИТЕ НА КУМАНОВСКИОТ РЕГИОН СО БРОНЗЕНОДОПСКИОТ СВЕТ

Јелена СПИРЕВСКА

Институт за историја на уметност и археологија, ФЗФ, УКИМ - Скопје

Abstract: The Bronze Age is a new stage in the prehistory, which brings many novelties. The cultural reach of the Bronze Age communities has been increased to a new level. One of the many reasons for that is the contacts they have made with the more developed and advanced regions. Although, this period is relatively poor with the level of research in our country, the Kumanovo region with its outstanding sites, provides really important data, which greatly contribute to the cognition and study of the Bronze Age cultures in this part of our country. This region, closely connected with the Vranje-Bujanovac valley, exchanges the contacts with the northern areas. On the other hand, along the immediate close Axios river, float the influences from the flourishing south. In the following article, a chronological survey of the Bronze Age sites in the Kumanovo region is made, along with the contacts made by their bearers with other cultures, by observing the mobile material and determining its closer and (or) more distant analogies.

Key words: Kumanovo region, Bronze Age, decoration, influences, analogies.

Раното бронзено време во Кумановско ни е познато преку локалитетите Градиште, с. Пелинце и Татиќев Камен, с. Кокино, кои можат да се сместат уште во неговата постара фаза.¹ Локалитетот во Пелинце, којшто се наоѓа на самиот слив на реката Бистрица во Пчиња, претставува населба и светилиште, со слоеви од раното и доцното бронзено време.² Татиќев Камен, пак е комплексно наоѓалиште, односно светилиште и архео-астрономска опсерваторија, со културен

¹ Булатовиќ Александар & Станковски Јовица, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава и долината на Пчиња*, (Белград - Куманово: Археолошки институт, Белград, НУ Музеј, Куманово 2012), 126-128.

² Трајковска, Ленка, „Градиште - Пелинце, истражување на секторот Две Могили“, *Macedoniae Acta Archaeologica 15*, (Скопје: МАНД, 1999) 47-61.

развиток низ целиот бронзен период.³ Овие два локалитети спаѓаат во т.н. Скопско-кумановска или Пелинце културна група⁴ на раното бронзено време, како дел од поширокиот Балканско-подоунавски културен комплекс.

Керамичкиот репертоар од овие локалитети се придржува до стандардите на групата. Доминираат крушковидните садови, т.н. пехари (Т.1/1), со две лентести рачки кои се во линија со ободот, или пак, незначително го надвишуваат, за разлика од пелагонските или Арменохори, чишто рачки се издигаат над ободот. Оваа форма на садови, коишто се главна карактеристика на помладиот хоризонт⁵ на раното бронзено време, се распространети на централен и јужен Балкан, од Трансилванија на север, преку Велика и Јужна Морава, Македонија, сè до Грција и Јужна Албанија на југ, но секаде со типични локални карактеристики и примеси на развој на локалната традиција. Карактеристично за Кокино е тоа што, ваквите садови, најчесто се украсени со пластични апликации, односно вертикални ребра или кружен додаток на стомакот (Т.1/2). Ваков начин на декорација е евидентиран и на еден пехар од Вецина маала, кај Јагодина.⁶

Меѓу пехарите, карактеристична форма која се среќава на овие два локалитети е пехарот на шуплива, конусна нога, понекогаш со една мала рачка која незначително го надвишува ободот, како што е примерокот од Кокино (Т.1/3). Речиси идентичен примерок е откриен во ранобронзенодопскиот слој во Килиндир.⁷ Во зоната II во Пелинце, ваквиот сад нема рачка, а на него е изведена декорација со врежани хоризонтални линии во комбинација со пунктирање, карактеристична за локалитетите од централен и јужен Балкан.⁸

Во Пелинце II, посебна појава се садови – пехари од типот Јунаците (Т.1/4), кои се карактеризираат со висок, цилиндричен врат, биконусен мев, заострено, конусно дно и една рачка.⁹ Лентестата рачка, којашто започнува од ободот и продолжува сè до биконусниот мев, често на самиот почеток има пластичен продолжеток. Овој тип садови, откриени во Пелинце, укажуваат на директни аналогии со севе-

³ Цанев, Ѓоре, „Мегалитска опсерваторија во Кокино“, *Музејски гласник* 7-9 (2002), 49-68.

⁴ Митревски, Драги, „Праисторија на Република Македонија“, *Македонија: милениумски културно-историски факти*, Том I, (Скопје: Медиа Принт Македонија, 2013), 177-179.

⁵ Булатовиќ & Станковски, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава*, 128.

⁶ Ibid, 92.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid, 82.

⁹ Митревски, „Праисторија на Република Македонија“, 178.

розападна Тракија, каде што се откриени, во најголем број на епонимниот локалитет Јунаците, како и на Разкопаница. Овие садови познати се и од Бубањ¹⁰, но и од Северна Грција (Sitagri Vb).¹¹

Во Пелинце е откриен и еден благо биконусен сад, со една рачка и перфориран изливник, во вид на цедалка (Т.І/5). Вакви садови се среќаваат на просторот на северниот егејски брег и се интерпретираат како садови за сос.¹²

Меѓу другото, во Пелинце среќаваме дел од антропоморфна фигурина (Т.І/6) со претстава на женско торзо. Скоро идентичен примерок е пронајден во Кокино (Т.ІІ/7), а нивни аналогии има во Троја I, Разкопаница и Малич IIIa-b.¹³ На Татиќев Камен, еден од најрепрезентативните артефакти од раното бронзено време, секако е керамичниот фрагмент со врежани соларни симболи и брановидни линии (Т.ІІ/8).¹⁴ Негови аналогии можат да се најдат во два сада откриени во Троја I. Едниот е со врежани брановидни линии и точки, а другиот е украсен со соларни симболи. Сличен мотив, со врежани брановидни линии и концентрични кругови помеѓу нив, е евидентиран во раната фаза на Отомани културата во Трансилванија. Тоа е степска култура, а соларниот мотив, исто така се доведува во врска со номадско-степската Курган културна група. И покрај наведените аналогии и можноста овој примерок да е под степските влијанија од почетокот на раното бронзено време, сепак, со оглед на самиот карактер на локалитетот, како и евидентираните ритуални обреди¹⁵, со силно изразен соларен карактер, доведени во врска со божественото Сонце, очигледно е дека се работи за локален белег. Од друга страна, сличноста со југот се надополнува и со фактот што вакви планински светилишта, односно карпести свети врвови, како што се Татиќев Камен и Пелинце, во бронзеното време се познати и во голем број застапени на Крит.

Друг, исклучително важен ранобронзенодопски наод од Кокино, претставува садот на висока, цилиндрична нога и една рачка, во вид на инка (Т.ІІ/9). Овој сад со право е интерпретиран како сад за либација, не само поради обликот, туку и поради контекстот на нао-

¹⁰ Булатовиќ & Станковски, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава*, 238-242.

¹¹ Митревски, Драги, „Од Јужна Морава до Вардар – археолошки параметри за бронзеното и за железното време“, *Пирајхме*, Том II, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2003), 8.

¹² Митревски, „Праисторија на Република Македонија“, 179.

¹³ Булатовиќ & Станковски, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава*, 84.

¹⁴ Ibid, 88-92.

¹⁵ Станковски, Јовица, *Кокино – Тврдина на Сонцето*, (Куманово: НУ Музеј Куманово, Македонска ризница - Куманово, 2011), 11-13.

ѓање.¹⁶ Имено, тој е пронајден *in situ* во кружна јама, оградена со камења, до фрагментиран кантаровиден сад (Т.II/10). Ваквиот контекст, со кружниот прстен од камења како симбол за влез во подземниот свет, но и самиот тумуларен изглед на конструкцијата, упатува на врска со подземјето и дарувањето, преку либација, на хтонските богови.

Врската со Бугарија, покрај пехарите од Пелинце, ја потврдува и една амфора од Кокино (Т.II/11), со цилиндричен врат, две вертикални рачки и две пластични, вертикални ребра на стомакот, којашто е речиси идентична со еден примерок од Зимничеа, со четири рачки и благо разгранет венец.¹⁷

Материјалот од средното бронзено време во Кумановскиот Регион е навистина оскуден и е претставен преку еднослојната населба во Прибовце, с. Лопате, како и преку мал број наоди од Татиќев Камен, с. Кокино, коишто не се откриени во затворена целина, во примарен контекст, туку врз основа на аналогии и паралели е утврдено дека му припаѓаат на средното бронзено време. И во оваа фаза од бронзената епоха, продолжува употребата на стандарната и вообичаена бронзенодопска форма на садови – пехари со две рачки, кои овој пат го надвишуваат ободот на садот.

Во Прибовце, застапени се здели со S профилација, со двојни, рожести рачки или тунелести рачки на мевот.¹⁸ Рожестите рачки се присутни на локалитети од Источна Македонија: Под Школо – Стар Караорман, Цареви Кули – Струмица. Исто така, присутни се и двојни брадавичести апликации, коишто се евидентирани на поширокиот централнобалкански простор, а заедно со рожестите додатоци се карактеристични за Ватинската група.

Тука ќе ја издвоиме зделата од Пробовце со двојни брадавичести апликации и тунелеста рачка. Ваквата декорација е евидентирана на повеќе среднобронзенодопски локалитети на Балканот, како и на просторот на Панонија, а особено е застапена на локалитетите во Тракија и на северноегејското крајбрежје.¹⁹

Среднобронзенодопскиот материјал од Кокино, иако најмалку застапен, сепак нуди репрезентативни артефакти. Станува збор за т.н. лампа (Т.II/12). Овој керамички предмет, кој има траги од нагорување, веројатно од пренос на вжештени материјали, најверојатно е

¹⁶ Ѓорѓиевски, Дејан, *Кокино: Наоди од археолошките ископувања (каталог на изложба)*, (Куманово: НУ Музеј Куманово, 2017), 3.

¹⁷ Булатовиќ & Станковски, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава*, 87-88.

¹⁸ *Ibid*, 97-100.

¹⁹ Булатовиќ & Станковски, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава*, 98.

символична претстава на печка.²⁰ Најблиски аналогии се наоѓаат во истовремениот наод од Лопате, како и во лампите од Тумба Радобор, Вардарофца, Кастанас, Малич III. Вториот наод е т.н. дел од клупа (?) (Т.III/13), односно керамички фрагмент со странични зајакнувања и богата орнаментика изведена со пунктирање, врежувања со мотив на рибина коска и кругови со означен центар.²¹ Блиски аналогии се среќаваат на панонско- подунавскиот простор, кај клупите од групата Дубовац – Жуто Брдо, чијашто декорација е изведена со шрафирани триаголници и концентрични кругови.

Од самиот крај на среднобронзенодопскиот период и почетокот на доцното бронзено време потекнуваат топчести садови од Кокино, со една или две рачки над ободот, и декорација со врежани, шрафирани триаголници (Т.III/14,15), аналогно блиски на наодите од Кастанас 19-18 и Дикили Таш IV.²² Од овој период, присутни се влијанија и од јужна Панонија, од групата Белегиш I, односно од Поморавјето, од Параќинската културна група, евидентни во орнаментот во вид на врежана буква М, со свиткани краеве, потврден на Кокино (Т.III/16).²³

Доцното бронзено време во Кумановско нуди најмногу материјал. Во овој период, доаѓаат влијанија од север, од басенот на Јужна Морава, односно од Брњичката културна група, евидентни во садовите со S профилација, како и декорацијата со врежани, висечки триаголници (Кокино, Руѓинце, Костоперска Карпа). Ваквите орнаменти се карактеристични за долината на Пчиња, како нејзин јужен дел, додека во поморавскиот дел од оваа група, доминира декорацијата со канелури.²⁴

Сепак, и на овој простор е присутно канелирањето, најчесто на мевот од садот, т.н. тордиран мев, изведен со широки, коси канелури.

Покрај наведената декорација, брњичките елементи се присутни на амфоровидните садови, условно наречени урни (тип Брњица), со конусен врат и најчесто две вертикални рачки, кај коишто до внатрешниот раб на ободот, има пластичен прстен.²⁵ Ваквите садови се застапени на Татиќев Камен, а во голем број се присутни и на локалитетот Веља Страна во с. Руѓинце каде што имаат карактеристичен,

²⁰ Ѓорѓиевски, Кокино: Наоди од археолошките ископувања, 6.

²¹ Булатовиќ & Станковски, Бронзено време во басенот на Јужна Морава, 94.

²² Ibid, 94-96.

²³ Ibid, 250.

²⁴ Stojić, Milorad, „Baseni Južne Morave i Pčinje u vreme razvoja brnjičke kulturne grupe“, Пирајхме, том II, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2003), 119-142.

²⁵ Митревски, „Од Јужна Морава до Вардар“, 17.

косо разгранет обод.²⁶ Исто така, овие елементи се евидентни кај чиниите со S профилација, понекогаш со вертикални псевдодржалки на мевот (Т.III/17).

Од друга страна, доцното бронзено време во Кумановско, ги прима влијанијата коишто доаѓаат од Повардарјето и од развиениот микенски свет на југ, правејќи го овој регион една преодна зона, зона на судир помеѓу северот и југот.

Од Повардарјето, особено од групата Уланци, доаѓаат новини како што се, на пример, прекршените рачки со аглеста профилација, застапени на еден топчест сад од Кокино (Т.III/18). Поради својата изразено топчеста профилација, овој сад, е сметан за варијанта на пехарите од типот Зимничеа-Черковна-Пловдив²⁷, но сепак сметам дека аглестите рачки се пресудни за неговата детерминација, па така тој би бил од типот Уланци.

Особено е примамлив податокот за микенските влијанија коишто стигале по долината на Аксиј. Па така, по урнек на луксузната, сликана микенска керамика, на нашата територија се изработуваат нејзини копии. Иако работени на рака, без употреба на витло, тие го покажуваат високиот степен на културниот дострел на заедниците кои егзистирале на овие простори. Па така, во Куманово, на локалитетот Долинац, с. Стрновац, во централниот гроб од Тумулот I (XII – XI век пр.н.е.), е пронајден фрагментиран мат сликан кантарос (Т.IV/19).²⁸ На овој окер, рачно работен сад, со темноцрвена мат боја е изведена декорација во вид на двонизни, висечки триаголници исполнети со мрежесто шрафирање. Овој сад е најсеверниот наод од ваков тип на територијата на Македонија²⁹, а неговата изработка се врзува за Повардарјето, одосно за групата Уланци, позната по изработката на микенски копии. Од друга страна, во истиот гроб е пронајдена канелирана керамика од типот Гава-Белегиш II,³⁰ што е можеби, најексплицитниот пример за односот на паралелните влијанија коишто стигале од Повардарјето, но и од Подунавјето во Кумановскиот Регион.

²⁶ Stojić, „Baseni Južne Morave i Pčinje“, 126-127.

²⁷ Булатовић, Александар, „Карактеристичне керамичке форми на централном Балкану и у северној Егеји у позно бронзано доба“, *Старинар LXI*, (Београд: Археолошки институт Београд, 2011), 126.

²⁸ Станковски, Јовица, „Тумулот I од тумуларната некропола кај селото Стрновац, Општина Старо Нагоричане“, *Macedoniae Acta Archaeologica 18*, (Скопје: МАНД, 2008), 135-151.

²⁹ Единствен посеверен пронајдок е наодот од Ресуља, с. Лучане, во околината на Бујановац.

³⁰ Булатовић & Станковски, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава*, 374.

За разлика од керамиката, меѓу останатите наоди, особено се издвојува двостраниот калап за леење бронзен приврзок (амулет) и шуплива секира – келт од Кокино (Т.IV/20).³¹ Овој калап има четириаголна форма со заоблени аголни рабови. Од двете страни на калапот има два, мали кружни отвори кои служеле за негово фиксирање. Келтот има задебелен раб кај устието, под кој се наоѓа пластична декорација од низа висечки триаголници, од кои продолжуваат ребра, што ги следат паралелните бочни страни на келтот и завршуваат кај сечилото во лезеасти облик. Келтот има одредени аналогии со доцнобронзенодопските остави во Пожаревац и Дубравица.³² Најблиски паралели од овој тип келтови има меѓу доцнобронзенодопските келтови во североисточна Бугарија. Спротивната страна на калапот е наменета за леење бронзен приврзок (амулет). Приврзокот наликува на стилизирана птица, или пак тридент, но можеби, претставува врв на церемонијално копје носено за време на обреди и свечености. Засега, не се познати негови аналогии.

Меѓу другото, на Татиќев Камен е пронајдено бронзено копје со пламенест облик (Т.IV/21), единствен примерок од ваков тип откриен на нашата територија.³³ Тулеот на копјето има кружен отвор и продолжува до врвот во вид на шупливо, пластично ребро. На тулеот, се продупчени два отвори кои служеле за негово прицврстување. Датирањето на ова копје е потешко да се одреди со сигурност, поради изместената вертикална стратиграфија на локалитетот. Поблиски паралели се среќаваат кај едно копје од Бугарија (случаен наод), потоа кај копје од тумул од Чепуна кај Гирокастро (XI век пр.н.е.), како и кај подоцнежните, раножелезнодопски копја на територијата на Србија. По 1200 год. пр.н.е. вакви копја, со пламенест облик, се среќаваат и на тлото на Грција. Во непосредна близина на копјето, пронајдени се фрагмент од амфоровиден сад, со косо извлечен обод и прстенест додаток на внатрешната страна од ободот, како и чаша со задебелување на устниот венец (т.н. „чаши со крагна“, кои потекнуваат од првата фаза на Брњичката културна група ВrС - НаА₁ (XIV - XII век пр.н.е.). Врз основа на овие податоци, копјето е датирано во периодот НаА, односно на самиот премин од НаА₁ во НаА₂ (според Рајнеке).

Со оглед на сакралната употреба на Кокино и неговата улога на опсерваторија, не е позната намената на копјето, па веројатно се

³¹ Станковски, Јовица, „Калапи за леење на бронзени предмети од локалитетот Татиќев Камен, село Кокино“, *Музејски гласник 11*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2012), 4-5.

³² Митревски, „Од Јужна Морава до Вардар“, 19.

³³ Станковски, Јовица, „Бронзенодопско копје од локалитетот Татиќев Камен во село Кокино“, *Музејски гласник 10* (Куманово: НУ Музеј - Куманово, 2009), 3-10.

работи за заветен дар. Од друга страна пак во комбинација со останатите камени орудија, упатува на можна профана функција на дел од локалитетот, односно акропола.³⁴

ЗАКЛУЧОК

Според изнесените анализи, согледувајќи го движниот, пред сè керамичкиот материјал од бронзенодопските локалитети во Кумановско и нивните аналогии, можеме да заклучиме дека низ целото бронзено време во овој регион паралелно се присутни влијанија, како од север, така и од југ. Се разбира, влијанија доаѓаат и од источните, западните и другите подалечни краеве, но не со таква изразеност и застапеност како северните и јужните. Обидот прецизно да се смести овој регион во рамките на северот, како негов јужен дел, или пак да се припои кон југот, како негов северен дел, речиси е невозможен. Главен виновник за тоа, е причината што секогаш, во секоја фаза од овој период се присутни двострани влијанија. Се разбира понекогаш едните се поизразени од другите, но тоа сепак не дозволува со сигурност да се издвои овој регион. Напротив, тој претставува една област каде што доаѓаат и се судираат влијанија од два различни правци, правејќи го на тој начин Кумановскиот Регион преодна зона помеѓу северот и југот.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Булатовић, Александар, „Карактеристичне керамичке форми на централном Балкану и у северјној Егеји у позно бронзано доба“, *Старинар LXI*, (Београд: Археолошки институт Београд, 2011), 121-138.
- Bulatović, Aleksandar, „South Morava Basin in the transitional period from the Bronze to the Iron Age“, *Starinar LVII*, (Belgrade: Institute of Archaeology, Belgrade, 2007), 57-82.
- Булатовић Александар & Станковски Јовица, *Бронзено време во басенот на Јужна Морава и долината на Пчиња*, (Белград - Куманово: Археолошки институт, Белград, НУ Музеј, Куманово 2012).
- Bulatović, Aleksandar & Filipović, Vojislav, „The Morava Valley in the Late Bronze and Early Iron Age – changes in topography and material culture“, *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe*, (Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 2017), 149-159.

³⁴ Ѓорѓиевски, Кокино: *Наоди од археолошките ископувања*, 2-5.

- Garasanin, Milutin, „Vatinska grupa“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, (Sarajevo: ANUBiH, 1983), 504-519.
- Garasanin, Milutin, „Dubovačko-Žutobrdska grupa“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, (Sarajevo: ANUBiH, 1983), 520-535.
- Garasanin, Milutin, „Centralnobalkanska regija“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, (Sarajevo: ANUBiH, 1983), 703-830.
- Ѓеорѓиевски, Блажо, „Праисториски градишта од Куманово“, *Macedoniae Acta Archaeologica 13*, (Скопје: МАНД, 1993), 51-68.
- Ѓорѓиевски, Дејан, *Кокино: Наоди од археолошките ископувања (каталог на изложба)*, (Куманово: НУ Музеј Куманово, 2017).
- Ѓорѓиевски Дејан & Петковски Мирослав, „Градиште - с. Пелинце: преглед на резултатите од археолошките истражувања до 2009 година“, *Macedoniae Acta Archaeologica 21*, (Скопје: МАНД, 2019), 87-108.
- Kuzmanovska Olgica & Stankovski Jovica, „Cult practise and calendars of Kokino sanctuary“, *Giving gifts to God: Evidences of votive offerings in the sanctuaries, temples and churches*, (Kumanovo: National Institution Museum of Kumanovo, 2018), 31-36.
- Митревски, Драги, *Протоисториски заедници во Македонија: Преку погребувањето и погребните манифестации*. (Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата, 1997).
- Митревски, Драги, „Од Јужна Морава до Вардар - археолошки параметри за бронзеното и за железното време“, *Пирајхме II*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2003), 1-30.
- Митревски, Драги, „Праисторија на Република Македонија“, *Македонија: милениумски културно-историски факти I*, (Скопје: Медиа Принт Македонија, Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013), 83-266.
- Станковски, Јовица, „Татиќев Камен - Мегалитска опсерваторија и светилиште“, *Музејски гласник 7-9*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2002), 29-48.
- Станковски, Јовица, „Три мегалитни споменици во Кумановскиот Регион“, *Пирајхме II*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2003), 229-262.
- Станковски, Јовица, „Тумулот I од тумуларната некропола кај селото Стрновац, Општина Старо Нагоричане“, *Macedoniae Acta Archaeologica 18*, (Скопје: МАНД, 2008), 135-152.
- Станковски, Јовица, „Бронзенодопско копје од локалитетот Татиќев Камен во село Кокино“, *Музејски гласник 10*, (Куманово: НУ Музеј - Куманово, 2009), 3-10.
- Станковски, Јовица, *Кокино - Тврдина на Сонцето*, (Куманово: НУ Музеј Куманово, Македонска Ризница - Куманово, 2011).
- Станковски, Јовица, „Калапи за леење на бронзени предмети од локалитетот Татиќев Камен, село Кокино“, *Музејски гласник II*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2012), 4-15.
- Stojić, Milorad, „Baseni Južne Morave i Pčinje u vreme razvoja brnjičke kulturne grupe“, *Пирајхме II*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2003), 119-142.
- Stojić, Milorad, „Regional characteristics of the Brnjica cultural group“, *Starinar LVI*, (Belgrade: Institute of Archaeology, Belgrade, 2006), 73-84.

Трајковска, Ленка, „Градиште – Пелинце, истражување на секторот Две Могили“, *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, (Скопје: МАНД, 1999), 47-61.

Трајковска, Ленка, „Светилиште од раното бронзено доба на Градиште во с. Пелинце, кај Куманово“, *Пирајхме II*, (Куманово: Народен музеј - Куманово, 2003), 289-298.

Ценев, Ѓоре, „Мегалитска опсерваторија во Кокино“, *Музејски гласник* 7-9, (2002), 49-68.

ментор: проф. д-р Драги Митревски

Т. I

1-3 - лок. Татиќев Камен, Кокино

4-6 - лок. Градиште, Пелинце

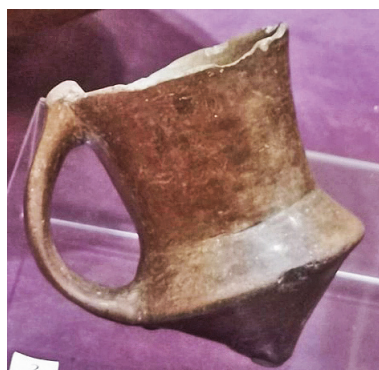
1 (Фото: преземено од Станковски Ј., 2007)

2 (Фото: преземено од Ѓорѓиевски Д., 2017)

3 (Фото: преземено од Булатовиќ А., Станковски Ј., 2012)

4 (Фото: Спиревска Ј.)

5 (Фото: преземено од Булатовиќ А., Станковски Ј., 2012)

6 (Фото: преземено од Булатовиќ А., Станковски Ј., 2012)

Т. II

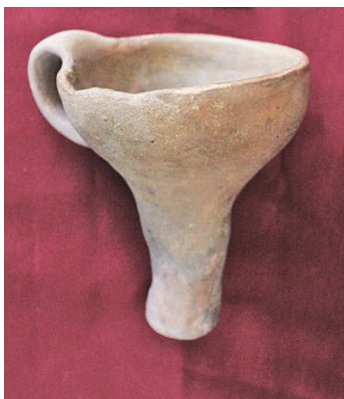
7-12 – лок. Татиќев Камен, Кокино

7 (Фото: преземено од Ѓорѓиевски Д., 2017)

8 (Фото: преземено од Ѓорѓиевски Д., 2017)

9 (Фото: благодарност до НУ Музеј-Куманово)

10 (Фото: преземено од Булатовиќ А., Станковски Ј., 2012)

11 (Фото: благодарност до НУ Музеј - Куманово)

12 (Фото: преземено од Ѓорѓиевски Д., 2017)

Т. III

13-18 – лок. Татиќев Камен, Кокино

13 (Фото: преземено од Булатовиќ А.,
Станковски Ј., 2012)

14 (Фото: преземено од Ѓорѓиевски Д.,
2017)

15 (Фото: преземено од Станковски Ј.,
2007)

16 (Фото: преземено од Булатовиќ А.,
Станковски Ј., 2012)

17 (Фото: преземено од Станковски Ј.,
2007)

18 (Фото: преземено од Станковски Ј.,
2007)

Т. IV

19 - лок. Долинац, Стрновац

20-21- лок. Татиќев Камен, Кокино

19 (Фото: голема благодарност до проф. д-р Драги Митревски)

20 (Фото: преземено од Булатовиќ А., Станковски Ј., 2012)

21 (Фото: преземено од Ѓорѓиевски Д., 2017)

ИСТОРИЈАТА И ПРОВЕРКАТА НА ФАКТИТЕ – МИЈАЦИТЕ ВО ДЕЛОТО НА ГЕОРГИ ТРАЈЧЕВ

Дамјан БУЖАРОВСКИ

Институт за историја, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: The objectivity of historical research is a key issue in contemporary historical science. In this paper we will re-examine some of the claims made by Georgi Trajchev, an exarchate school inspector, about the origin of the Miyaks and the existence of an identity flag. They are presented in his "Book about the Miyaks" which is based mainly on the data collected from the locals in the Reka region. Trajchev presents two hypotheses about the origin of the Miyaks: either they are descendants of Samuel, and therefore have a bolyar origin or they descend from an old Slavic tribe. We will also examine his claims about the existence of an identity flag. Determining their historical authenticity should contribute to a better understanding of the culture of the Miyak community from the Reka region.

Key words: Miyaks, origin, bolyars, flag.

Објективноста на историските истражувања е клучно прашање во современата историска наука. Историчарот затоа мора да го провери секој изнесен податок, да ги утврди фактите и да ги разграничи од евентуално пристрасните лични претставувања. При истражувањето на историјата често се среќаваме со извори од минатото, во ракописна или печатена форма, кои од една страна нудат битни сознанија за настаните од минатото, но од друга страна, бараат детално прегледување и споредување со утврдените факти, за да не се случи натамошно пренесување произволни и неверодостојни податоци.

Во овој труд соодветно ќе ги преиспитаеме тезите за потеклото на Мијаците и нивниот идентитетски бајрак, изложени во *Книгата за Мијаците* на Георги Трајчев. Имајќи предвид дека Георги Трајчев бил егзархиски училиштен инспектор во Дебарската епархија во учебна-

та 1911/12 година,¹ нема дилеми дека директниот контакт со локално-то население, и воопшто присуството во Реканскиот Регион, му овозможило набљудување и стекнување сознанија за локалната култура, кои денес, од оваа историска дистанца, се од непроценливо значење и вредност. Меѓутоа, како што веќе кажавме, изложената материја треба да ја разгледаме *cum grano salis* за да избегнеме поставување тези кои не се соодветни на постоечките факти.

Реканскиот Регион или само Река се наоѓа во западниот дел на Република Македонија. На северната страна тој се граничи со Шар Планина, на западната со планините Кораб, Дешат и Крчин, од источната со планините Бистра и Стогово, а од јужната со Дебарската Котлина.² Низ него тече реката Радика, десна притока на Црн Дрим. Името Река овој регион го добил по многубројните реки и рекички што течат низ клисурестите долини и кои се влеваат во реката Радика.³ Населбите во ова подрачје, според текот на реката Радика, се делат на неколку предели и тоа: Долна Река, кој се простира по средниот тек на Радика; Горна Река, по горниот тек на Радика; Голема Река, од устието на Мала Река во Радика до устието на Радика во Црн Дрим, односно по долниот тек на Радика и Мала Река по текот и сливот на истоимената река, која е и главна лева притока на Радика.⁴

Македонците кои го населуваат Реканскиот Регион се познати под името Мијаци.⁵ Мијаците по пределот во кој живееле биле нарекувани уште Рекалии или Реканци.⁶ Големиот број од овие села денес се наполно раселени или се со многу мал број на жители. Освен во селата во Река, Мијаци живеат и во селото Смилево во Битолско, Ореше и Папрадишта во Велешко, а голем дел се преселиле во градот Крушево и селото Ехловец, Кичевско.⁷ Исламизирани Мијаци се преселиле

¹ Трайчевъ, Георги, Книга за Мияцитѣ (историко-географски очеркѣ) (София, 1941), III; Трайчев, Георги, Спомени отъ 50-годишниятъ ми юбилей 1891-1941, (София, 1942), 12.

² Тодоровски, Глигор, Малореканскиот предел општествено-економските и просветните прилики во периодот од 80-тите години на XIX век до крајот на Првата светска војна (Скопје: Институт за национална историја, 1970), 9.

³ Смиљанић, Томе, Мијаци, Горна Река и Мавровско поље, Српски етнографски зборник, кн.35 (1925), 7.

⁴ Тодоровски, Малореканскиот предел, 9; Смиљанић, Мијаци, 7; Македонија како природна и економска целина (Скопје: Институт за национална историја, 1978), 209.

⁵ Македонија како природна и економска целина (Скопје: Институт за национална историја, 1978), 210.

⁶ Tomić, Svetozar, Mijaci, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenečka, knjiga II (1927), 893.

⁷ Томић, Светозар, Скопље-Тетово-Гостивар-Маврово-Галичник, Братство, 17 (1923), 227; Веркович, Стефан, Описаніе бѣта болгаръ населяющихъ македонію (Москва,

во Мелничани и Врановци во Велешкиот Крај и во областите Јужно од Скопје, во селата Каршијак, Пагаруша, Долно Количани, Цветово, Умово, Држилово и Елово.⁸

За потеклото на Мијаците многу малку се знае. Пишани и материјални извори за нивното доселување нема, така што за тоа можеме да дознаеме само преку народното творештво, легендите и преданијата. Повеќе автори како Протиќ, Верковиќ, Томиќ, Трајчев и Матковски ги вбројуваат како посебно словенско племе.⁹ Но, од друга страна, има автори како Бранислав Русиќ и Јован Цвијиќ кои тврдат дека Мијаците во почетокот не биле посебно племе и дека подоцна се развиле како посебна етнографска група.¹⁰

Потеклото на нивниот етноним е исто така нејасно и постојат повеќе претпоставки како е добиен. Најраширена е претпоставката дека нивното име е добиено од личната заменка „ние“, која Мијаците ја изговараат како „мие“, па оттука биле наречени Мијаци.¹¹

Поради високите планини и немањето услови да се занимаваат со земјоделство, Мијаците главно се занимавале со сточарство.¹² Григоров вели дека и најсиромашната куќа кон средината на XIX век имала по 50-60 овци.¹³ Според Матковски, со појавата на стоково-паричното стопанство кон крајот на XVIII век, ваквата ситуација се променила и дошло до масовно опаѓање на ситните сточари и појава на крупни сточари,¹⁴ на локалниот дијалект нарекувани кеаи, кои имале

1868), 7; Протиќ, Стојан, О Македонији и Македонцима (Београд, 1928), 29; Лоноски-Огњановиќ, Риста, Галичник и Мијаците (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Фондација Трифун Костовски, 2004), 20.

⁸ Паликрушева, Галаба, Исламизацијата на торбешите и формирањето на торбешката субгрупа (Скопје: Институтот за етнологија и антропологија, 2016), 93; Лоноски-Огњановиќ, Галичник, 20.

⁹ Протиќ, О Македонији, 24; Веркович, Описаніе, 5; Томиќ, Скопље-Тетово, 225; Трајчевъ, Книга, 11; Матковски, Александар, Ѓурчин Кокалески: 1775-1863: (прилог кон прашањето за создавање селска, сточарско-трговска буржоазија во Македонија) (Скопје: Институт за национална историја, 1959), 67.

¹⁰ Цвијиќ, Јован, Балканско полуострово, треће издање (Београд: Српска академија на наука и уметности, 2000), 457; Шкрињариќ Анастасова, Нина, Панајот К. Ѓиноски (истражувачки релации) (Скопје: Менора, 2000), 18.

¹¹ Смиљаниќ, Мијаци, 47; Трајчевъ, Книга, 93; Кънчов, Васил, Македонија. Етнографија и статистика, II фототипно издание (Софија, 1996), 56; Голчевиќ, Спиридон, Стара Србија и Македонија, Део први (Београд, 1890), 203; Македонија како природна, 210.

¹² Алексиев, Арсени, Етнографски бџлежки за полянитѣ, мияцитѣ и бърсяцитѣ, Сборник на народни умотворения, наука и книжина, книга XXX (1914), 25.

¹³ Григоров, Марко, Говорѣт на Малореканците (Мияците) в Дебърско, Известия на семинара по славянска филологија при универзитетата в Софија, книга II (1907), 205.

¹⁴ Матковски, Ѓурчин, 119.

и по 8.000, 10.000 и 12.0000 овци.¹⁵ Со исчезнувањето на ситните сточари во Галичник, кон крајот на XVIII век и почетокот на XIX се појавиле луѓе кои немале што да работат, а паралелно со ова се бележи зголемување на бројот на жители во мијачките села. Како резултат на тоа во Галичник кон средината на XIX век се појавило и печалбарството, иако, според Цвијиќ, тоа отсекогаш било застапено кај Мијаците.¹⁶ Риста Огњановиќ-Лоноски вели дека на 100 лица, 90 биле печалбари.¹⁷

Мијаците биле ендогамно племе. Тие се женеле и мажеле меѓусебно. Нема податоци дека се мажеле и женеле со соседните племиња, па дури ни од едно мијачко село во друго. Само на оние коишто ги сметале за развратници, вдовците, вдовиците, или пак тие кои ќе останеле постари, а неженети и немажени, им барале невести и мажи во околните мијачки села. Поради ова, како и поради непростапниот предел, тие останале недопрени и ги зачувале племенските одлики до многу доцна.¹⁸ Како такви, Мијаците се разликувале од другите етнички групи од соседните села по носијата, обичаите, фолклорот, архитектурата, дијалектот, а се смета дека имале и свое знаме.

Георги Трајчев е роден во Прилеп во 1869 година. Основно училиште завршил во родниот град, а гимназија во Солун.¹⁹ Тој бил назначен за егзархиски училиштен инспектор во Дебарската епархија за учебната 1911/12 година и како таков имал близок контакт со Мијаците.²⁰ За нив ја напишал „Книга за Мияцит? (историко-географски очерк)“ издадена во 1941 година.

Книгата на Георги Трајчев е корисен извор за историјата на Мијаците. Бидејќи таа е напишана пред 80 години, од човек кој лично бил во Реканскиот Крај и имал контакт со месното население и луѓе родени во XIX век, тој успеал да собере солидни информации и сведоштва за Мијаците и за мијачките села. Сепак, како што кажавме на почетокот, сите податоци што Трајчев ги изнесува треба да се проверат, посебно што во некои негови тврдења има контрадикторности и недоследности.

¹⁵ Томиќ, Мижаси, 893.

¹⁶ Цвијиќ, Балканско, 451.

¹⁷ Лоноски-Огњановиќ, Галичник, 26.

¹⁸ Трајчевъ, Книга, 119.

¹⁹ Трајчев, Спомени отъ, 13.

²⁰ Трајчевъ, Книга, III; Трајчев, Спомени, 12.

Така, Трајчев Мијаците ги смета за потомци на Самуил односно дека имале болјарско потекло.²¹ На почетокот на книгата тој изнесува дека имало автори кои сметале дека Мијаците воделе потекло од царот Самуил, но потоа тој вели дека историјата го сметала „Самуил за дел од брсјачкото племе, или од арменското. Тогаш треба да се допушти теоријата дека или Самуил не е брсјак, или Мијаците не се Самуилови потомци. Ако автентично и историски е докажано дека Самуиловиот род е брсјачки или арменски, нема зашто Мијаците да ги сметаме за негови роднини. Нивното потекло ќе треба да го бараме на друго место“.²² Подоцна во текстот Трајчев исто така вели дека Мијаците и Брсјаците, иако биле во блиско соседство, немале апсолутно никаков допир и ниту се женеле, ниту се мажеле меѓусебно.²³ Затоа тој изнесува друго тврдење според кое Мијаците се остаток од некое словенско племе кое го населувало Солунскиот Крај, од околината на реката Галик.²⁴ Но потоа повторно се навраќа на Самуил и смета дека подоцна ова племе се измешало со Самуиловите болјари, па затоа Мијаците може да се сметаат за нивни потомци.²⁵ Тоа тој го потврдува со историски извор, писмо кое било испратено од охридскиот архиепископ Доротеј до молдавскиот војвода Јован Стефан, според кое кога поминал султанот Мехмет II²⁶ во 1468 во Охрид, населението во Дебарско го сметал за болјари.²⁷

Веднаш паѓа в очи дека изворот што го нуди Трајчев е многу подоцнежен од настаните со Самуил. Тој исто така прави грешка во датирањето на писмото, бидејќи тоа не е од 1468 година како што вели, туку од 1456 година. Доколку го погледнеме писмото кое претставува преписка помеѓу архиепископот Доротеј и молдавскиот војвода за ракоположување на нов молдавски митрополит, во него никаде не се споменуваат Мијаці. Болјари се споменуваат, но не во Дебарско, туку во градот Охрид.²⁸

Како потомци на Самуил, Мијаците ги прикажува и Гаврил Симеоновски,²⁹ па дури и тврди дека е можно родното место на Саму-

²¹ Трајчевъ, Книга, 8.

²² Ibid, 6-7.

²³ Ibid, 10.

²⁴ Ibid, 7-8.

²⁵ Ibid, 8.

²⁶ Трајчев погрешно го пишува името на султанот како Мохамед II.

²⁷ Ibid.

²⁸ Види: Григоровичъ, Виктор, Южнославянскія памятники XV столѣтія, Временикъ императорскаго московскаго общества истори и древностей російскихъ, книга пятая (1850), 34-36.

²⁹ Симеоновски, Гаврилъ, Политическа история на Западната Македонска областъ (София, 1927), 536-540.

ил да било селото Кракорница или Галичник.³⁰ Симеоновски вели дека Пеџан маалото во Галичник било најстаро како и Станам маалото. Едното од имињата на овие две маала ги поврзува со името на Петар Делјан, а другото со братот на Секендер бег.³¹ Ако ги погледнеме турските пописни дефтери, ќе видиме дека во дефтерот од 1476 година Галичник е ненаселен,³² а во наредниот пописен дефтер од 1536-39 година тој имал вкупно 33 семејства.³³ Соодветно на тоа, не е веројатно дека една толку мала населба од тој период имала две маала. Пред овие пописни дефтери не можевме да лоцираме пишани извори кои би укажале на постоењето на Галичник.

Шетањето и навраќањето на различните варијанти за потеклото на Мијаците е карактеристично за целата книга. Така, освен варијантата дека тие се остаток од некое словенско племе кое го населувало Солунскиот Крај,³⁴ Трајчев на друго место во книгата вели дека Мијаците и Брџаците биле најстари словенски племиња кои заедно со другите словенски племиња (Струмци, Загорци) се населиле на Балканскиот Полуостров.³⁵ Иако тезата дека Мијаците се одделно племе ја застапуваат и други автори, во ниту еден пишан извор не среќаваме словенско племе Мијаџи. Во Солунско, каде што Трајчев споменува дека живеело ова племе се забележани други словенски племиња. Западно од Солун се простирала склавинија на племето Драговити, потоа соседна била склавинијата на Сагудатите, која исто така се простирала западно од Солун, помеѓу Солун и Верија.³⁶ Но Мијаџи не се споменуваат, а имињата на споменатите племиња воопшто не се блиски со името на Мијаците за да се каже дека се работи за исто племе.³⁷

Првиот пишан извор каде се споменува името Мијаџи е од XIX век. Во книгата „Очеркъ путешествія по европейской Турци“ од Виктор Григорович издадена во 1848 година, тој вели дека во Дебар жителите носеле име Мијаџи (Міяковъ), но повеќе за нив не говори.³⁸

³⁰ Симеоновски, Политическа история, 523.

³¹ Ibid.

³² Турски документи за историјата на македонскиот народ опширни пописни дефтери од XV век, том III, ред. Методија Соколоски (Скопје: Архив на Македонија, 1976), 407.

³³ Турски документи, 407; Ѓорѓиев, Драги, Населението во македонско-албанскиот граничен појас (XV-XVI век) (Скопје: Институт за национална историја, 2009), 38

³⁴ Трајчевъ, Книга, 8.

³⁵ Ibid, 11.

³⁶ Антољак, Стјепан, Средовековна Македонија, том први (Скопје: Мисла, 1985), 133.

³⁷ Дури како што кажавме, има мислења од Цвијиќ и Русиќ кои тврдат дека Мијаџите во почетокот не биле посебно племе и дека подоцна се развиле како такви.

³⁸ Григоровича, Виктор, Очеркъ путешествія по европейской турци (съ картою охридскаго и преспанскаго озеръ) (Казань, 1848), 196.

Сакајќи да ја докаже тезата за посебно словенско племе, Трајчев изнесува уште едно проблематично тврдење. Тој вели дека според кажувањето на учителот, публицист и општественик Благој Димитров, кој бил вешт познавач на старогрчкиот јазик, во Битола бил откриен гроб од римско време на кој пишувало: „Тука почива војсководец, по потекло Мијак“.³⁹ За ова лично искажување нема материјални докази. Нема ниту пишан доказ за искажувањето, а до денес не е најден гроб со таков натпис. Исто така, Мијаците имаат словенско потекло, со што се сложува и самиот Трајчев и ги смета како што видовме за словенско племе, па затоа не е возможно да постоел некаков гроб од римски период, бидејќи Словените тогаш сè уште не биле доселени на Балканот.

Во однос на второто прашање кое сакаме да го обработиме во овој труд – идентитетското знаме, најнапред би сакале да кажеме дека кај некои автори, како Смиљаниќ, Трајчев, Петровиќ и Матковски, среќаваме дека Мијаците имале свое знаме, односно бајрак.⁴⁰ Зборот бајрак има потекло од османлиско-турскиот збор *bayrak* кој значи знаме.⁴¹ Според Георги Трајчев, мијачкото знаме е старо колку што е стар мијачкиот род.⁴² Тој дури дава и опис на мијачкото знаме кое го опишува како: „бело (копринено или не) платно, долго околу 1 метар кое служи како поле. По средината има крст, а во четирите краја стојат лав, орел, змеј и полумесечина-симболизирајќи го владеењето на регионот од Бугарија (лав); Византија и Србија (орел); Албанија (змеј) и Турција (полумесечина)“.⁴³ Трајчев исто така вели дека Мијаците ова знаме го ваделе за свадбите, три дена пред свадбата, а сопственици на знамиња (бајраци) во Галичник биле 15 куќи.⁴⁴

Смиљаниќ во повеќе свои трудови говори за мијачкото знаме и неговиот изглед,⁴⁵ но најпотполн опис дава во записот којшто се чува во Архивот на МАНУ. Таму тој пишува:

³⁹ Трајчев, Книга, 8.

⁴⁰ Смиљаниќ, Мијаци, 35; Трајчев, Книга, 94; Петровиќ, Ж. Петар, Свadbене обичаји у Галичнику, Гласник етнографског музеја у Београд, књига шеста (1931), 92; Матковски, Ѓурчин, 69.

⁴¹ Јоновски, Јован и Мојсо, Поповски, Македонски свadbени знамиња, Македонски херлад, број 15 (2020), 4.

⁴² Трајчев, Книга, 95.

⁴³ Ibid, 94-95.

⁴⁴ Ibid, 95.

⁴⁵ Смиљаниќ, Тома, Пастирски живот код Мијака, *Гласник географског друштва*, св.5 (1921), 230; Smiljanić, Tomo, Plemenske odlike Miјака, *Narodna starina*, vol. 3 No. 7 (1924) 73; Архив на МАНУ Харалампие Поленковиќ, фонд Тома Смиљаниќ Брадина, Мијачки бајрак, кутија 3, архивска единица XXVII; Смиљаниќ, Мијаци, 35.

„Мијачкиот бајрак е голем, се става на мотка долга преку три сажња. На врвот има дрвен крст убаво изрезбан и на вкрстените делови има изрезбани или прицврстени четири сгиила, како што се оние на нашиот грб. Бајракот е сошиен од три различни платна. Горното и долното се црвени, а средното бело. Платната завршуваат во три клина, на чии врвови закачени се китки во иста боја. На горното црвено платно пришиени се од плава чоја: крст, сличен на оној на врвот на бајракот, двоглав орел и полумесечина... На долното црвено платно од бајракот пришиени се: копљаник, куче и лав, негде наместо копљаник, оклопник. Во средина на белото платно зашиено е сонце“.⁴⁶

Најстариот опис на знамињата коишто се користеле на свадбите кај Мијаците е од Стефан Веркович, објавен во 1868 година. Тој не споменува дека се работи за едно мијачко знаме, туку говори за знамиња во множина и вели:

По неколку минути се разведуваат знамиња на покривите на куќите, во кои ќе биде свадбата или свршувачката: знамињата се црвени, опточени со злато и со позлатено јаболко на врвот доколку доведуваат снаа во својот дом, а доколку го свршуваат синот знамето нема позлатено јаболко.⁴⁷

Петар Петровиќ, пак, кој го посетил Галичник во 1931 година за снимање на свадбените обичаи, исто така споменува црвено знаме и вели: „Пред нивното ослободување од Турците бајракот бил од црвена ткаенина, на која во средината се пришива бел крст“.⁴⁸ За постоењето на вакво црвено знаме на кое се пришивало крст се сеќава и Горица Перишиќ моминско Мелоска, родена во Галичник во 1933 година. Според неа ваквото знаме се користело во Галичник за време на свадбите.⁴⁹

Денес во сè поголема употреба е едно знаме кое е речиси идентично со она што го опишува Трајчев. Ова знаме во средината има крст, којшто е ставен во еден круг кој личи на сонце и во секој од аглите на крстот пишува ИС ХР НИ КА, што е христијански симбол и значи Исус Христус победува. Понатаму во секој од аглите на ова знаме има по едно животно и тоа лав, двоглав орел, змеј и полумесечина со звезда. Од друга страна, на ниту една стара фотографија од свадби-

⁴⁶ Архив на МАНУ Харалампие Поленаковиќ, фонд Тома Смиљаниќ Брадина, Мијачки бајрак.

⁴⁷ Верковича, Описание, 8.

⁴⁸ Петровиќ, Свадбене, 92.

⁴⁹ Соговорник Загорка (Горица) Перишиќ род. Мелоска, родена во Галичник во 1933 година. Разговарано на 18.8.2018 година во Скопје.

те во Галичник не среќаваме знаме какво што опишува Трајчев (иако на некои постари фотографии се среќаваат знамиња различни од државното знаме на тогашното кралство СХС).

Тома Смиљаниќ-Брадина, (докторирал во Франција во 1930 година, и самиот по потекло Мијак од селото Тресонче), наведува:

„За време на турското владеење со тек на вековите мијачкиот бајрак како да го изгубил обележјето на племенско знаме. Се говори дека тие последен пат својот крстат бајрак го развиле во борбата за време на преселбите под Патријарсите. Во тие селидби Мијаците ја губат својата племенска организација, бидејќи голем дел се сели кон Шумадија, Босна и Војводина. Но нивниот бајрак сепак се сочувал во останатиот дел од нивното племе. Само сега не како обележје на племето, туку на поединечни родови.“⁵⁰

Значи, според Смиљаниќ, со распаѓот на племенската организација кај Мијаците се создаваат семејните мијачки знамиња и затоа на старите фотографии среќаваме различни знамиња кои имаат сличности со погореопишаните знамиња, но не се исти. Секое семејство во Галичник и во другите мијачки села имало свое семејно знаме. Знамето секогаш го чувал главаторот на родот.⁵¹ Овие семејни знамиња претставувале тотемско обележје на родот, односно самиот народ велел дека тие се обележје на куќата.⁵²

Семејните знамиња се користеле сè до почетокот на XX век и постепено престанале да се употребуваат за време на Кралството Југославија. Иако на некои фотографии сè уште гледаме вакви знамиња, во тој период семејните знамиња постепено се заменуваат со државното знаме.⁵³

Денешното мијачко знаме коешто беше споменато погоре и кое се користи, всушност претставува преработено семејно знаме. Тоа се потврдува и со фактот што во Тресонче, во семејството Пандиловци е зачувано вакво знаме, за кое самото семејство велело дека е старо повеќе од 200 години и од описот на Трајчев се разликува по тоа што ѕвездата е поставена вон краците на месечината, а внатре во двоглавиот орел нема крст врз телото, додека од денешното знаме коешто се користи како мијачко знаме, се разликува по тоа што орнаментите се

⁵⁰ Архив на МАНУ Харалампие Поленаковиќ, фонд Тома Смиљаниќ-Брадина, Мијачки бајрак.

⁵¹ Ibid.

⁵² Кличкова, Вера, и Милица, Георгиева, Свадбените обичаи од селото Галичник - Дебарско, Гласник на етнолошкиот музеј, 2 (1965), 120.

⁵³ Бужаровски, Дамјан, Семејството Бундалевци родословие поврзано со мојата прабаба Тодорка Николова, моминско Бундалевска (1908–1981) и нејзиниот брат Симон С. Бундалевски (1890/4–1989) (Скопје: Дамјан Бужаровски, 2020), 51.

претставени со црвена боја,⁵⁴ а ја нема никаде жолтата. Ваквото пре-работено знаме според Јоновски и Поповски започнало да се користи од 1995 година во речиси сите населби во Мала Река и да се истакнува за време на селските слави во кругот на нивните цркви,⁵⁵ и за прв пат било развеано во селото Тресонче во дворот на црквата „Св. Петар и Павле“ на празникот Петровден, по повод одбележување на 150-годишнината од изградбата на црквата.⁵⁶

Доколку во минатото некогаш постоело едно семијачко знаме најверојатно е она што го опишува Смиљаниќ, а другите опишани знамиња се всушност семејни знамиња кои настанале подоцна. Во таа смисла и знамето кое го опишува Трајчев треба да е семејно знаме. Бидејќи кај Трајчев се работи за цртеж, веројатно тоа е причината за разликите со семејното знаме на семејството Пандиловци. Јоновски и Поповски сметаат дека во последната деценија на XX век постоела тенденција да им се дава друга димензија на свадбарските бајраци – идентитетска. Тоа се гледало во феноменот на семијачки барјак, односно поставување на еден семеен бајрак за знаме на сите Мијаци, концепт кој бил непознат во времето кога се користеле свадбарските знамиња.⁵⁷ Сепак, со нивното тврдење не би можело да се сложиме во целост, бидејќи тврдењата за едно мијачко знаме се доста постари, а Тома Смиљаниќ за прв пат споменува бајрак кој според легендата Мијаците го донеле по Косовската битка и го скриле во селото Сушица, уште во негова статија издадена во 1921 година.⁵⁸

ЗАКЛУЧОК

Преку овој труд се обидовме да ги провериме изнесените тврдења на Георги Трајчев за потеклото на Мијаците и за нивното идентитетско знаме. Иако трудот на Трајчев претставува значаен извор за разбирање на културата на исклучителната мијачка заедница од Реканскиот Крај, од дискусијата станува јасно дека во неговите излагања не постои конзистентност и се изнесуваат тврдења за кои не постои соодветна историска и теориска поткрепа. Затоа треба да се издвојат корисните информации од произволните и неверодостојни податоци кои водат до поставување погрешни тези. На тој начин и трудот на Трајчев ќе си го добие своето вистинско место и значење во реконструкцијата на историјата на Реканскиот Регион.

⁵⁴ Мијачки крстат бајрак, tresonche.wordpress посетено на 13.1.2021.

⁵⁵ Јоновски и Поповски, Македонски, 21.

⁵⁶ Ibid, 20.

⁵⁷ Ibid, 23.

⁵⁸ Смиљаниќ, Пастирски, 230

БИБЛИОГРАФИЈА

ОБЈАВЕНИ ИЗВОРИ

- Григоровичъ, Виктор, Южнославиянскія памятники XV столѣтія, Временикъ императорскаго московскаго общества исторіи и древностей російскихъ, книга пятая (1850), 34-36.
- Григорович, Виктор, Очеркъ путешествія по европейской турціи (съ картою охридскаго и преспанскаго озеръ) (Казань, 1848).
- Турски документи за историјата на македонскиот народ опширни пописни дефтери од XV век, том III. 1976. Скопје: Архив на Македонија.

НЕОБЈАВЕНИ ИЗВОРИ

- Архив на МАНУ Харалампие Поленаковиќ, фонд Тома Смиљаниќ-Брадина, Мијачки бајрак, кутија 3, архивска единица XXVII.

МОНОГРАФИИ И СТАТИИ

- Алексиев, Арсени, Етнографски бѣлежки за полянитѣ, мияцитѣ и бѣрсяцитѣ, Сборник на народни умотворения, наука и книжина, книга XXX (1914), 25.
- Антолјак, Стјепан, Средновековна Македонија, том први (Скопје: Мисла, 1985), 133.
- Бужаровски, Дамјан, Семејството Бундалевци родословие поврзано со мојата прабаба Тодорка Николова, моминско Бундалевска (1908–1981) и нејзиниот брат Симон С. Бундалевски (1890/4–1989) (Скопје: Дамјан Бужаровски, 2020).
- Веркович, Стефан, Описаніе быта болгаръ населяющихъ македонію (Москва, 1868).
- Гопчевић, Спиридон, Стара Србија и Македонија, Део први (Београд, 1890).
- Григоров, Марко, Говорѣт на Малореканците (Мияците) в Дебѣрско, Известія на семинара по славянска филологија при универзитета в София, книга II (1907), 200-304.
- Ѓорѓиев, Драги, Населението во македонско-албанскиот граничен појас (XV-XVI век) (Скопје: Институт за национална историја, 2009).
- Јоновски, Јован и Мојсо, Поповски, Македонски свадбени знамиња, Македонски херлад, број 15 (2020), 3-24.
- Кличкова, Вера, и Милица, Георгиева, Свадбените обичаи од селото Галичник - Дебарско, Гласник на етнолошкиот музеј, 2 (1965), 95-184.
- Кънчов, Васил, Македонија. Етнографија и статистика, II фототипно издание (София, 1996).
- Лоноски-Огњановиќ, Риста, Галичник и Мијаците (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Фондација Трифун Костовски, 2004).
- Македонија како природна и економска целина (Скопје: Институт за национална историја, 1978), 209.

- Матковски, Александар, Ѓурчин Кокалески: 1775-1863: (прилог кон прашањето за создавање на селска, сточарско-трговска буржоазија во Македонија) (Скопје: Институт за национална историја, 1959), 67.
- Мијачки крстат бајрак, tresonche.wordpress посетено на 13.1.2021. <https://tresonche.wordpress.com/%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D1%98%D0%B0/mijacki-krstat-bajrak/>
- Петровиќ, Ж. Петар, Свадбене обичаји у Галичнику, Гласник етнографског музеја у Београд, књига шеста (1931), 90-99.
- Паликрушева, Галаба, Исламизацијата на торбешите и формирањето на торбешката субгрупа (Скопје: Институтот за етнологија и антропологија, 2016).
- Протиќа, Стојана, О Македонији и Македонцима (Београд, 1928).
- Симеоновски, Гаврилъ, Политическа история на Западната Македонска област (София, 1927), 536-540.
- Смиљаниќ, Тома, Пастирски живот код Мијака, Гласник географског друштва, св. 5 (1921), 230-239.
- Смиљаниќ, Томе, Мијаци, Горна Река и Мавровско поље, Српски етнографски зборник, кн.35 (1925).
- Тодоровски, Глигор, Малореканскиот предел општествено-економските и просветните прилики во периодот од 80-тите години на XIX век до крајот на Првата светска војна (Скопје: Институт за национална историја, 1970).
- Томиќ, Светозар, Скопље-Тетово-Гостивар-Маврово-Галичник, Браство, 17 (1923), 215-229.
- Трајчевъ, Георги, Книга за Мияцит? (историко-географски очерк) (София, 1941).
- Трајчев, Георги, Спомени отъ 50-годишниятъ ми юбилей 1891-1941, (София, 1942), 13.
- Цвијиќ, Јован, Балканско полуострво, треће издање (Београд: Српска академија наука и уметности, 2000).
- Шкрињариќ-Анастасова, Нина, Панајот К. Ѓиноски (истражувачки релации) (Скопје: Менора, 2000).
- Smiljanić, Tomo, Plemenske odlike Mijaka, Narodna starina, vol. 3 No. 7 (1924), 61-74.
- Tomić, Svetozar, Mijaci, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenečka, knjiga II (1927), 893-894.

ИНТЕРВЈУ

Загорка (Горица) Перишиќ род. Мелоска, родена во Галичник во 1933 година.
Разговарано на 18.8.2018 година во Скопје.

ментор: проф. д-р Никола Минов

НОВИТЕ МЕДИУМИ КАКО ОРУЖЈЕ НА ТЕРОРИЗМОТ

Селмин Несимоски

Институт за безбедност, одбрана и мир, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: Terrorism has always aroused great interest in its study because of its adaptation to all the changes over each following decade. Terrorism begins to actively use the new media to function and achieve its goals, they serve as a strong tool for propaganda, recruitment of new members, spreading the main narrative and justifying the violent act and the cause they advocate in front of the public in order to win the sympathy of the general public. Terrorism cannot be understood primarily in terms of propaganda. Violence and propaganda, however, have much in common. Violence aims to change the behavior by coercion. Propaganda aims at the same with persuasion. The internet as an essential tool for the functioning of the new media is extremely important for terrorist organizations, primarily because of its easy, fast and mass use that provides an audience of unprecedented proportions in all parts of the world, different ages and target groups. The importance of the internet and its power to manipulate the public by the terrorists is also evidenced by the data on the presence of terrorist organizations on the internet. There is almost no terrorist organization that does not maintain at least one website on the Internet. The new media, along with the internet as their fuel, are the oxygen of the terrorism and are essential to the psychological warfare that terrorism is waging through them.

Key words: Terrorism, new media, propaganda, psychological warfare and violence.

НАМЕСТО ВОВЕД

Тероризмот отсекогаш поттикнувал големо внимание за негово проучување од страна на голем број научници и аналитичари. Но, и покрај големиот интерес за негово проучување сепак до денес не е дојдено до единствено прифатлива дефиниција во светски рамки за тоа што всушност претставува тероризмот. Иако нема единствена дефиниција за овој доста сложен феномен, сепак се чини дека голем дел

од научната фела се согласуваат со тоа дека тероризмот е насилен, политички мотивиран и морално презрен.

Меѓутоа, се јавува и друг проблем, покрај неможноста да се најде единствено прифатлива дефиниција, а тоа е кои видови на однесување можат да бидат означени со овој поим. Во сето ова, односно во замаглувањето на значењето на тероризмот, воедно и отежнувањето на обидите за негово дефинирање, голема (ако не и пресудна) улога имаат новите медиуми (и медиумите воопшто).

Оттука, за значењето кое го имат медиумите ќе ги изнесеме тврдењата на Брајан Џенкинс кој категорично тврди дека „... тероризмот е производ на слободата, особено слободата на печатот“.¹ Слично на Џенкинс изнесува и Бригит Л. Накос: „привлекувањето на вниманието на масовните медиуми, јавноста и носителите на одлуки е главната причина за појавување на сè пошокантно насилство од страна на терористите“.² Во една статија од 1976 година во списанието Харперс, Валтер Лаквер истакна дека „медиумите се најдобри пријатели на терористот, чинот на терористите сам по себе не е ништо, публицитетот е сè“.³

Појавата на интернетот многу од нас ја дочекаа како револуција во технологијата, како и средство со кое полесно ќе се комуницира за проблемите со кои се соочува светот. Дури на интернетот се гледаше како на средство со кое ќе може да се воспостави поголема видливост на проблемите, луѓето ќе се поврзат помеѓу себе и така ќе може да се зачува мирот во таканареченото „глобално село“. Но, интернетот креираше многу нови медиуми на кои им овозможи да бидат присутни секаде во секое време, но и да бидат користени од најголем дел од луѓето во светот каде што има пристап до интернет. Така и тероризмот го процени и искористи значењето на интернетот и на новите медиуми и почна активно да го користи како алатка за регрутирање, ширење пропаганда, ширење на своите наративи, психолошко влијание на широката јавност, па дури и како средство за финансирање.

ДЕФИНИРАЊЕ НА ТЕРОРИЗМОТ

Секогаш кога се обидуваме да го означиме или дефинираме одреден поим, се поставува и прашањето зошто всушност е потребно да се дефинира тој поим? Одговорот на ова прашање е едноставен, но

¹ Jenkins, M. Brian, *The Study of Terrorism: Definitional Problems* (Santa Monica: RAND, 1980).

² Nacos, B., *Mass-Mediated Terrorism: The Central Role of the Media in Terrorism and Counter-Terrorism* (Maryland: Rowman and Littlefield, 2007).

³ Lacquer, Walter, “The futility of Terrorism”, *Harper’s* (1976), 102.

и суштински неопходен, потребата произлегува од фактот дека тероризмот е една од најголемите закани со кои е соочуваат државите во последните неколку децении, а особено после настаните од 11 септември 2001 година.

Па така, со настаните од 11 септември 2001 година, американската но и светската заедница стана свесна за моќта на тероризмот кој интензивно почна да се користи како алатка на војната. Според професорката Билјана Ванковска тероризмот од овој настан па натака влезе на „големата врата“ на безбедносната агенда, и од тој момент тероризмот не само што беше дефиниран како глобална, регионална и национална безбедносна закана, туку и како закана од највисок ранг.⁴

Иако се чини дека постои консензус во однос на тоа дека тероризмот е насилен, политички мотивиран и морално презрен, не постои формална согласност во однос на тоа кој вид дејствување може да го заслужи тоа обележје. Значи, генерално не постои единствено прифатена дефиниција за поимот тероризам во светски рамки, голем број на експерти од оваа област нудат различни дефиниции за тоа што претставува тероризмот.

Според Брајан Џенкинс тероризмот се состои од нелегитимна употреба на сила за постигнување политичка цел, кога невини луѓе служат како мета.⁵

Додека пак, Џејмс М. Поланд го определува тероризмот како противзаконска употреба на закани и насилство против лица и имот првенствено за реализирање понатамошни политички и социјални цели. Обично се настојува да се заплаши владата, поединци или групи, или да се измени нивното однесување и политика.⁶

Според Волтер Леквер, тероризмот е однапред смислено, намерно, систематско убивање, заканување и заплашување, со цел да се предизвика страв кај невините луѓе за да се оствари политиката, или тактичката предност и вообичаено да се влијае врз јавноста.⁷

Тероризмот во суштина претставува криминална повреда на скоро секој национален или меѓународен правен кодекс.

⁴ Ванковска, Билјана, *Меѓународна безбедност* (Скопје: Филозофски факултет, 2011), 208-210.

⁵ Jenkins, M. Brian, "The New Age of Terrorism", *Homeland Security Handbook*, ed. David G. Kamien (New York: McGraw-Hill, 2006).

⁶ Poland, M. James, *Understanding Terrorism: Groups, Strategies, and Responses* (London: Pearson, 2010).

⁷ Laqueur, Walter, *The Age of Terrorism* (Boston: Little & Brown, 1987), 143.

УЛОГАТА НА МЕДИУМИТЕ

Медиумите може да се наречат одреден канал за комуникација со јавноста, односно тие претставуваат основно средство со кое јавноста се информира за сите случувања во светот од најразлична област. Ова може да вклучува сè, од печатена хартија до дигитални податоци, и опфаќа уметност, вести, едукативни содржини и бројни други форми на информации. Дигиталните медиуми, сочинуваат сè поголем дел од современите комуникации.

Функцијата на медиумите е да пренесуваат креирани пораки од некој/и, создадени за да го привлечат вниманието на публиката, да пренесат ставови, но исто така може да се обидат да ги наметнат тие ставови. Сето ова е со намера да се постигне некаква цел, без разлика дали е социјална, економска, политичка итн.

Во современото општество јавното комуницирање се одвива со посредство на медиумите. Меѓутоа значајно е да се напомене дека тие не дејствуваат само како неутрални пренесувачи на пораките од немедиумските креатори до нивната публика, туку тие дејствуваат и како релативно самостојни фактори во креирањето на пораките кои се пренесуваат. Денес, во современото масовно општество, јавноста сè повеќе функционира како отворен комуникациски простор во кој професионалните комуникатори преку медиумите настојуваат да ја придобијат нејзината публика за своите посебни интереси и цели.

ТЕРОРИЗМОТ И НОВИТЕ МЕДИУМИ

Новите медиуми се развија истовремено со Веб 2.0, што се појави откако пукна меурот од точка-ком во 2000 година. Од урнатините, се појавија нови култури на нови веб-компани и услуги кои нудат интерактивност и „содржина генерирана од корисници“. Овој развој овозможи поголемо креативно учество од корисниците и го олесни формирањето на мрежни заедници. Веб 2.0 опфаќа низа интерактивни комуникации олеснети со брзо проширувачки сет на платформи - вклучувајќи блогови, веб-форуми, Фејсбук, Твитер и Јутјуб - кои се поврзани заедно на иновативни начини. Овие платформи овозможуваат таканаречена комуникација „manу to manу“, односно им овозможува извршување на мноштво функции во исто време и споделување содржина генерирана од корисници. Подемот на новите медиуми започна со нова ера на комуникации што овозможи многу поголемо и пошироко учество на корисниците, не само во сферите на

трговијата и социјалното вмрежување, туку и на тероризмот и бунтовниците.⁸

Врската помеѓу тероризмот и медиумите е доброистражена и е едно од централните прашања кое сè повеќе привлекува внимание за истражувањата поврзани со тероризмот. Стана широкоприфатено дека постои скоро симбиотска врска помеѓу тероризмот и медиумите бидејќи тероризмот обезбедува возбудливи и насилни стории кои помагаат во продажба на новинскиот производ, односно ваквите насилни терористички акти им помагаат на медиумите да го привлечат вниманието на јавноста (привлекување на вниманието на јавноста е основна цел на медиумите), па така за „возврат“, медиумите им овозможуваат на терористичките групи да ги шират своите пораки и да создадат страв кај пошироката јавност.

Со укажување на корелацијата помеѓу видливоста на тероризмот во медиумите и јавната загриженост, ќе се даде аргумент дека терористичките акти без внимание на медиумите губат една од централните компоненти на тероризмот, ако тероризмот не достигне поширока целна публика како што е поширока државна јавност (онаа во која се случува самиот напад), но истовремено не допре до светската јавност и „само“ влијае на непосредните жртви на нападот, тогаш претпоставениот ефект на нападот да го привлече вниманието на јавноста и да шири страв со цел да добие моќ за политички промени е значително намален.⁹

Новите медиуми не ги потиснаа класичните медиуми, туку напротив тие им овозможија поголема публика во рамките на националните држави, регионални рамки па дури и на глобално (светски рамки) ниво. Употребата на новите медиуми овозможува токму ова психолошко насилство да се изврши врз што поголема група на луѓе.

Во овој контекст ќе го споменеме и Игнасио Рамонет (Ignacio Ramonet) кој истакнува дека телевизијата им наметнува свои перверзии на другите информативни медиуми на многу начини, особено преку својата фасцинација со слики (што на пример тоа не е случај со радиото и делумно не е исто како во печатените медиуми бидејќи таму не може да се влијае емоционално врз човекот кој го чита тоа). Па така, телевизијата направи и/или има тенденција да ја постави новата агенда според која ќе се водат сите нови медиуми. Така, новите ме-

⁸ George, Michael, *The New Media and the Rise of Exhortatory Terrorism*, vol. 7 (Strategic Studies Quarterly: Air University Press, 2013), 40–68. JSTOR, www.jstor.org/stable/26270575 пристапено на: 6 јуни 2021.

⁹ Spencer, Alexander, *Lessons Learnt: Terrorism and the Media* (Swindon: Arts and Humanities Research Council, 2012), 6–7.

диуми кои имаат многу поголема присутна публика, а на кои се присутни и класичните медиуми, само ја продолжија и надоградија оваа агенда во потрага по што поголема публика.¹⁰

Или со други зборови, тие се фокусирани на настани што создаваат силни слики и следствено на тоа, тие се претставени како шокажни вести и често се на врвот на хиерархијата на вестите, дури и ако нивната важност е споредна. Емотивните шокови што ги создаваат новите медиуми, преку вака креираните вести, е целосно во различен размер од оној што досега можеа да го донесат другите медиуми, често нарекувани и како класични медиуми.

Абрахам Милер истакнува: „Тероризмот е способен за пишување на која било драма – без оглед колку е ужасно – да се принуди вниманието на медиумите... тероризмот, може да се перципира како медиумско посвоено дете, кое за жал медиумите не можат ниту целосно да го игнорираат ниту да го негираат.“¹¹

КЛАСИЧНИТЕ НАСПРОТИ НОВИТЕ МЕДИУМИ – ПАРАДОКСАЛНО ПРАШАЊЕ

Со појава на новите медиуми почна да се поставува и прашањето дали новиот тероризам има потреба од класичните или уште нарекувани традиционални медиуми? Имено, тероризмот мошне умешно ја искористува појавата на новите медиуми, почнува своето внимание да го насочува кон нив со што ги принудува традиционалните медиуми да се приврзуваат за нив, наместо терористичките организации да се трудат да го привлечат нивното внимание. Значењето на традиционалните медиуми во целокупната слика воопшто не опаѓа, тие се присутни и во новите медиуми со цел да се адаптираат на новите промени кои го зафатија современиот свет. Меѓутоа, огромното привлекување на вниманието на новите медиуми ја намали важноста на традиционалните медиуми, односно тие сега се ставени во потешка положба, мора да обезбедат брзо навремени и доста возбудливи сценарија за да го добијат вниманието од нивната публика. Со ова, традиционалните медиумски вести, сепак, се држат за својот „браќ на погодност“ со терористите. Како што тврди Брижит Накос, има „зголемена достапност на видот на кислород“ за кој предупредуваше Маргарет Тачер. Оваа ситуација донекаде е парадоксална, зави-

¹⁰ Biernatzki, E. William, “Terrorism and Mass Media”, *Communication Research Trends*, Volume 21 No. 1 (2002).

¹¹ Miller, H. Abraham, *Terrorism: The Media and the Law* (NY: Transnational Publishers, 1982), 1.

сноста на современиот (новиот) тероризам од традиционалните медиуми се намали, но овие медиуми продолжуваат да бараат содржини објавени од терористичките организации на нивните социјални медиуми и недвосмислено ги пренесуваат до нивната публика. Тероризмот мошне вешто успеа да ги подреди класичните медиуми, односно умешно игра на два дела (новите медиуми и класичните). Прво, со новите медиуми успева да допре до особено голема популација, но најчесто до младата популација бидејќи тие се најприсутни во овој простор. Второ, успева да го привлече вниманието на традиционалните медиуми без притоа да троши време и ресурси за да го принуди нивното внимание, туку напротив, тероризмот како да направи традиционалните медиуми да зависат од него. Со ова ја таргетира и постарата популација која е активна во следење на традиционалните медиумски вести, односно со сето ова тероризмот ја покажува својата спремност и голема умешност да се носи и да ги приспособува своите стратегии во реализирање на неговите цели.

Како пример може да ни послужи Исламската држава. Нејзиното потпирање на социјалните медиуми сугерира дека за прв пат во историјата на тероризмот, терористичка организација е способна да ги заобиколи чуварите на традиционалните вести. Ова на ИД ѝ овозможува да допре до публиката што ја сака со пораката која ја сака и во контекст што таа ја избира. Франсоа Лопез истакнува дека традиционалните медиуми не се задоволни од овој развој на ИД, па затоа тие редовно собираат содржини објавени од ИД на социјалните медиуми со цел повторно да ги емитуваат истите.¹²

Не само што традиционалните новински медиуми продолжуваат да им даваат публицитет на терористите, туку ИД редовно и, што е најважно, без напор успева „да го киднапира информативниот систем“ во тој процес. Затоа, може да се запрашаме дали симбиотскиот однос помеѓу медиумите и тероризмот е променет со подемот на социјалните медиуми и интернет, во односот каде што на медиумите им е потребен тероризам повеќе отколку на тероризмот што му требаат традиционалните медиуми.¹³

¹² François, Lopez, “If Publicity Is the Oxygen of Terrorism, – Why Do Terrorists Kill Journalists?”, *Perspectives on Terrorism*, vol. 10, no. 1 (2016), 65-77. JSTOR, www.jstor.org/stable/26297520 пристапено на: 29 август 2021.

¹³ Ibid. 65-77.

НОВИТЕ МЕДИУМИ КАКО ОРУЖЈЕ НА ТЕРОРИЗМОТ

Феноменот на тероризмот секако не е нешто ново и непознато во историјата, напротив, би можело да се каже дека е стар колку и самото човеково општество. Но, анализите на причините кои доведуваат до појава на тероризмот укажуваат дека тој секогаш бил симптом на болеста во недостапноста и несовршеноста на одредени општествени системи или целокупниот поредок во светот, во кој многу е изразен проблемот на нееднаквоста и неправедноста во односите меѓу луѓето и народите. Оваа речиси трајна и непрекината поделеност помеѓу луѓето, народите и државите со современиот свет доаѓа до израз како резултат на глобализацијата и ја притиска свеста на современиот човек повеќе од кога било заради неговото сознание дека ништо не може да измени за подобрување на својата положба. Поради ваквото сознание, кое предизвикува бол и страдање, всушност лежи сè изразениот стремеж за рушење во општеството бидејќи современиот човек сè потешко се пронаоѓа (дури можеби и снаоѓа) во творечкиот напор за промена на општеството и светот воопшто. Па така, наместо во создавање, човекот самиот себе се потврдува во рушењето, разорувањето и уништувањето, односно во изведувањето на современи терористички акции. Имајќи го предвид овој факт, без разлика колку пожестокото се спротивставува меѓународната заедница и мерките кои се преземаат за негово елиминирање, современиот тероризам е во подем.¹⁴

Недостатоците во регулирањето на социјалните медиуми терористите ги користат како оружје за остварување на нивните цели. Експлоатацијата на системите за информации и комуникација од страна на терористичките групи отсекогаш била витална компонента во нивното работење. Употребата на социјални медиуми од Исламска држава (ИД) и низа други терористички и насилни недржавни актери, претставува најнова еволуција во односот помеѓу терористичките организации, медиумските платформи и информатичката и комуникациската технологија. Социјалните медиуми им нудат можност на терористичките организации кои се ефикасни во нивното искористување, специфична можност да им нанесат суштински штети на противниците. ИД, преку комбинација на вградување прагматична џихадистичка стратешка доктрина, рафинирање роман и повеќестран наратив и подготвеност да дозволи висок степен на автономија меѓу нејзините индивидуални оперативци во западните јурисдик-

¹⁴ Панев, Трајан, Гоцевски, Трајан и Даскаловски, Сениша, *Основи на дефендологијата*, (Штип: 2 август С, 2003), 120-121.

ции, се етаблира како најумешна терористичка група за присутност и искористување на социјалните медиуми.

Оваа поставеност/присутност и експлоатација служи за зајакнување на нивните наративи до повеќе публика, придонесува за регрутирање и радикализација и има суштински придонес во терористички напади во западните земји. Воедно, социјалните медиуми овозможуваат развој на специфичен систем за олеснување на индивидуалниот тероризам (уште нарекувани и како терористи волци самотници)¹⁵ на Западот.

Исто така, социјалните медиуми се особено ефикасни во насочувањето на обесправената младина, обезбедувајќи им дезинформации што може да се користат за поттикнување радикално движење на џихадистите и извршување терористички напади. За оваа група која ја споменавме, пораката може да биде: „придружете ни се и убијте ги Вашите непријатели пред тие да Ве убијат“. За незадоволните, приклучувањето кон терористичката кауза носи ветување за заедништво во работењето на заедничка кауза и враќање на исламската величина.

Имигрантите и децата на имигрантите имаат тенденција да се идентификуваат помалку со нивните заедници и матичните нации и повеќе да се потпираат на нивната интернет-заедница, во која лесно може да се пробие терористичката пропаганда. Интернетот им дозволи на терористите да ги користат овие популарни страници што ги посетуваат младинците низ целиот свет како легитимна алатка за односи со јавност и регрутирање. Терористичката група Исламска држава (ИД) е особено вешта во користењето на социјалните медиуми за регрутирање членови и заплашување на нејзините непријатели.¹⁶

ИД, преку распоредување содржини на англиски јазик разви систем на џихад на социјалните медиуми, кој е специјално дизајниран да резултира или да ги мотивира во преземање активности од од-

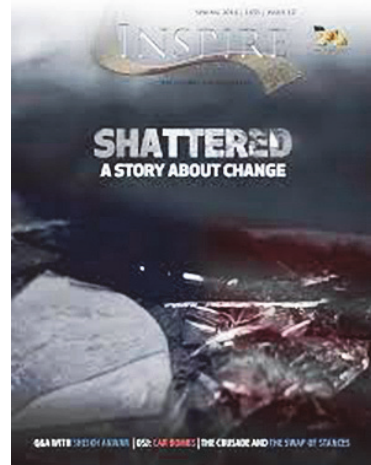
¹⁵ Со текот на развојот на тероризмот доаѓа и до појавување нови начини на извршување на терористичките акции, кои пак создаваат неопходност, но и голема дилема, да се дефинираат. Имено, терминот волк самотник е еквипотентен пример за ова. Терминот „терористи волци самотници“ се однесува на терористички акции извршени од лице поединец, наспроти оние извршени од страна на терористички организации или државноспонзориран тероризам. Една од главните елементи кои се издвојуваат за волците самотници е извршување индивидуални терористички акции, односно тоа е „личност која дејствува сама по себе без наредби или врски со одредена организација“.

¹⁶ Bennett, T. Brian, *Understanding, assessing, and responding to terrorism protecting critical infrastructure and personnel*, (NJ : John Wiley & Sons, 2018.), 4-5. Достапно на: https://drive.google.com/file/d/1H4CFp712qvsEM6_8ooy61vbmVdhibtaz/view; последно пристапено на: 17.6.2021.

делни терористи во западните јурисдикции. Овој систем се покажа како доста способен во остварување на целите на ИД на Запад и нанесе значителни штети врз државите кои се наоѓаат во овој дел на Западот. Преку дистрибуцијата, главно преку социјалните медиуми, од специјално дизајнирана содржина, ИД е во состојба да постигне оперативен продор во јурисдикциите далеку над својата клучна област на операции, истовремено наметнувајќи му значителни трошоци на „далечниот непријател“.¹⁷

Но, овој систем на сличен начин бил развиван и од страна на Ал Каеда, кој само бил модифициран и приспособен на новите состојби во глобалниот свет. Имено, оваа терористичка група развила и пуштала во продажба списание под името „Inspire“. Ова списание е објавувано на англиски јазик од страна на Ал Каеда на Арапскиот Полуостров.

Исто така од страна на Глобалниот фронт за исламски медиуми (Global Islamic Media Front - GIMF) е објавена и филмска продукција која е наречена Академија за џихад преку интернет.

Слика 1

Оттука, тероризмот не може да се разбере само во смисла на насилство. Треба да се сфати првенствено во однос на пропагандата. Насилството и пропагандата, сепак, имаат многу заедничко. Насилството има за цел менување на однесувањето со принуда. Пропагандата цели во исто со убедување. На тероризмот може да се гледа како на комбинација од двете. Тероризмот, користејќи насилство врз една жртва, се обидува да ги принуди и убеди другите. Непосредната жртва е само инструментална.

ПРОПАГАНДАТА КАКО СРЕДСТВО НА ТЕРОРИЗМОТ

Медиумите се од исклучива важност за тероризмот, дури некои одат дотаму што на медиумите гледаат како кислородна поддршка за тероризмот. Можеби најголем дел од нив се и во право, имено ќе го споменеме Волтер Леквер кој смета дека без медиумско пок-

¹⁷ West, J. Levi, "Jihad: Understanding Social Media as a Weapon.", *Security Challenges*, vol. 12, no. 2 (2016), 9-26. JSTOR, www.jstor.org/stable/26465604 пристапено на: 31 мај 2021.

ривање нема да има тероризам (или пак тероризмот нема да биде на врвот на ранг листата за глобални безбедносни закани).¹⁸

Оттука, тероризмот и самите терористички организации се служат со користење на пропагандата како еден од нивните инструменти. Наједноставно пропагандата може да се каже дека е систематско ширење на доктрина или кауза или информации што ги рефлектираат ставовите и интересите на оние што заговараат таква доктрина или кауза. Еден од најсигурните а воедно и најдобрите начини за ширење на доктрината или каузата на терористите се токму новите медиуми, од проста причина (како што напоменавме погоре) што преку нив може да се влијае од едната на другата страна на светот, односно да се испратат и да бидат достапни информациите кои сакаат терористите да ги пласираат.

Леви Ј. Вест смета дека преовладувачката цел, или една од основните причини, за која се користат новите медиуми е токму дистрибуцијата на пропаганда. Тој смета дека дистрибуцијата на пропагандата од терористичките субјекти не е ниту роман, а ниту пак е револуционерна, но сепак, употребата на социјалните медиуми претставува значителна еволуција на можностите за дистрибуција на пропаганда од страна на терористичките организации. Она што социјалните медиуми го прават исклучиво лесно е вечната дистрибуција на аудио, видео и други содржини од невидени размери, со што се овозможува воспоставување и зајакнување на главниот наратив. Овој наратив обезбедува контекст, значење и цел на насилството преземено од терористичка група.¹⁹ Важноста и софистицираноста на наративот што се раскажува преку социјалните медиуми е важна за целокупната перцепција на ИД, но исто така игра клучна улога во информирањето во процесот на регрутирање и контекстуализацијата на индивидуалните и цихадистичките операции на малите ќелии.

Управувањето со она што ефективно претставува глобален бренд е моќно оружје, способно да предизвика значителна штета и преку регрутирање и инспирација. Како што е детално опишано во Глобалниот индекс на тероризам²⁰ во 2015 година, стратешките пораки и употребата на медиумите како психолошко оружје во војна се користат тактички за да се зголеми својата моќ, да се привлечат странски борци и нови граѓани и да се добијат поголеми економски

¹⁸ Biernatzki, *Terrorism and Mass Media*, 20.

¹⁹ West, Levi J. "Jihad: Understanding Social Media as a Weapon.", 16-17.

²⁰ Види пошироко, *Global Terrorism Index 2015*, Institute for Economics & Peace, достапно на: <https://privacyinternational.org/sites/default/files/2018-02/Global%20Terrorism%20Index%202015%2C%20Institute%20for%20Economics%20%26%20Peace.pdf>

ресурси. Не само што ги опфаќа платформите за социјални медиуми, туку привлече и глобална мрежа на поддржувачи кои ги артикулираат, зголемуваат и циркулираат нејзините насилни екстремистички пораки ширум светот.

Несомнено дека пропагандата е многу моќна и силна алатка која може да падне во речиси сите раце. Пропагандата содржи и отворени и посуптилни упатувања и оправдувања на индивидуалните акции на џихадистите. Како факт за силното значење (а и важноста во остварување на терористичките цели) на пропагандата ќе наведеме реален пример. Имено, аудиообјавата од септември 2014 година од портпаролот на ИД, Абу Мухамед ал-Аднани, под наслов „*Навистина, твојот Господ е секогаш буден*“²¹, е пример за видот на отворен повик за индивидуален џихадистички тероризам во рамките на западните јурисдикции. Во период од три месеци по објавувањето, се случиле седум индивидуални џихадистички терористички напади во западните земји, вклучително и нападот врз Нуман Хајдер врз двајца полицајци за спроведување на законот, само два дена по објавувањето на ова видео.²²

ЗНАЧЕЊЕТО НА ИНТЕРНЕТОТ ЗА ЕКСТРЕМИСТИТЕ И ТЕРОРИСТИТЕ

За да се влијае на јавноста и да се изградат негативни ставови во однос на владата (дури и да се сврти населението против неа), мошне силен начин за ова е токму самиот интернет-простор и медиумите (особено новите медиуми чијашто појдовна точка за нивно функционирање е интернетот). Па така, се доаѓа до констатацијата која ја изнесува Хатем Ел Зеин, а тоа е дека медиумите се од исклучиво значење за екстремистите и терористите.²³

Историски гледано, екстремистите и терористите од 1960-тите биле свесни за значењето на медиумите како пропагандна алатка за постигнување на нивните агенди и ширење на нивните идеи (воедно и остварување на нивните терористички цели). Во контрастратегиската политика, владите се обидоа да ги лишат екстремистите и терористите да добијат медиумски пристап за да ги пренесуваат своите пораки и на тој начин, на пример, поранешната британска премиерка Маргарет Тачер во 1980-тите предупреди дека „публицитетот е кислород на тероризмот“.²⁴ Меѓутоа лесниот пристап и слабата кон-

²¹ West, Levi J. “Jihad: Understanding Social Media as a Weapon”, 16-17.

²² Ibid, 16-17.

²³ El Zein, Hatem, “Is the internet the main medium of transmitting terrorism?”, 25.

²⁴ François, “If Publicity Is the Oxygen of Terrorism”, 65-77.

трола на интернетот и новите медиуми овозможија ваквата контрастратегиска политика да не биде успешна во борбата за оневозможување на терористите за пристап до медиумите.

Во однос на организациската употреба, многу екстремистички и терористички организации, како што е ИСИС, имаат тенденција да користат разни форми на медиуми, вклучително и мрежни медиуми, за да ги пренесат своите пораки и да ја пласираат својата идеологија; да им се обраќаат на следбениците и симпатизерите; или да водат психолошка војна против своите непријатели. Лахов и Ричардсон истакнуваат дека интернетот стана идеална платформа на терористите од пет причини:

- контрола на времето при испраќање пораки;
- ниската цена на користење интернет;
- дозволува мала организација да допре до глобалната публика;
- овозможува ширење комплексни и чувствителни информации; и
- „современите технологии за криптирање им овозможуваат на корисниците на интернет да сурфаат на интернет, да префрлат средства и да комуницираат анонимно - сериозна (иако не несовладлива) пречка за разузнавачките организации и организациите за спроведување на законот што се обидуваат да најдат и следат терористи.“²⁵

ЗАКЛУЧОК

Тероризмот го следат различни погледи за тоа што всушност претставува самиот како и средствата кои ги применува за остварување на неговите цели. Целта на овој труд е да се претстави еден нов поглед кон тероризмот и неговите алатки. Така, со текот на својата еволуција тероризмот не мирувал, туку напротив тој континуирано ги следи современите трендови. Новите медиуми се несомнено од исклучително значење за тероризмот, но останува и фактот дека речиси еднакво важни остануваат и класичните медиуми. Можеби еден од значајните начини да се направи добар удар на тероризмот е да се запре користењето на неговото ново оружје – новите медиуми.

Недвосмислено може да констатираме дека новите медиуми се кислород на тероризмот. Во право е Абрахам Милер²⁶ што смета де-

²⁵ El Zein, “Is the internet the main medium”, 25.

²⁶ Miller, H. Abraham, *Terrorism: The Media and the Law* (NY: Transnational Publishers, 1982), 1.

ка тероризмот е способен за пишување на која било драма – без оглед колку е ужасно, со цел да се принуди вниманието на медиумите кон тероризмот и самиот терористички акт, односно тероризмот може да се перципира како медиумско посвоено дете, кое за жал медиумите не можат ниту целосно да го игнорираат ниту да го негираат. Денес, скоро сите активни терористички организации одржуваат веб-страници, а многумина одржуваат повеќе од една веб-страница и користат неколку различни јазици. Сето ова говори за фактот дека новите медиуми се од исклучителна важност за терористичките организации и воопшто за тероризмот.

Медиумите им даваат на терористичките групи корисни алатки кои им служат на нивната пропагандна и психолошка војна. Психолошкиот ефект на одредено насилно дело може да биде значително позначаен од самиот чин, и тој ефект може да биде во голема мера креација на медиумите. Оттука, крајната цел на терористите не е нападот на жртвата, туку во поново време жртвата е по случаен избор со што се користат медиумите за да се тероризира (индиректно) пошироката јавност ширум светот.

И на крај, од целокупната анализа ќе констатираме дека, како и сите останати делови од општеството, така и тероризмот се приспособува на секоја наредна деценија, користејќи ги сите средства кои му стојат на располагање. И во иднина тероризмот ќе егзистира преку следење на сите трендови (технички и технолошки) до кои ќе доаѓа општеството. Можеби најуспешна борба против самиот тероризам би било запирање на боците со кислород – новите медиуми, или со други зборови, регулирање на медиумите и воведување построги процедури и контролни мерки со што ќе се овозможи рано детектирање на обидите од страна на терористите во промовирање на нивните терористички цели, како што се: пропагандата, ширење страв преку објавување застрашувачки видеа, регрутирањето, ширењето на нивната кауза, па дури и обезбедување финансии користејќи ги новите медиуми (како на пример дарк веб – темната страна на интернетот).

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bennett, T. Brian, *Understanding, assessing, and responding to terrorism protecting critical infrastructure and personnel* (NJ: John Wiley & Sons, 2018.), 4-5. Достапно на: https://drive.google.com/file/d/1H4CFp712qvsEM6_8ooy61vbmV-Dhibtaz/view; последно пристапено на: 17.6.2021.
- Biernatzki, E. William, "Terrorism and Mass Media", *Communication Research Trends*, Volume 21 No. 1 (2002).
- El Zein, Hatem, "Is the internet the main medium of transmitting terrorism?", *Australian information warfare and security conference* (Perth: Edith Cowan University, 2015), 25. Достапно на: <https://ro.ecu.edu.au/isw/61/> последно пристапено на: 15.6.2021.
- François, Lopez, "If Publicity Is the Oxygen of Terrorism, - Why Do Terrorists Kill Journalists?", *Perspectives on Terrorism*, vol. 10, no. 1 (2016), 65-77. JSTOR, www.jstor.org/stable/26297520 пристапено на: 29 август 2021.
- Jenkins, M. Brian, "The New Age of Terrorism", *Homeland Security Handbook*, ed. David G. Kamien (New York: McGraw-Hill, 2006).
- Jenkins, M. Brian, *The Study of Terrorism: Definitional Problems* (Santa Monica: RAND, 1980).
- Lacquer, Walter, "The futility of Terrorism", *Harper's* (1976), 102.
- Laqueur, Walter, *The Age of Terrorism* (Boston: Little & Brown, 1987), 143
- George, Michael, *The New Media and the Rise of Exhortatory Terrorism*, vol. 7 (Strategic Studies Quarterly: Air University Press, 2013), 40-68. JSTOR, www.jstor.org/stable/26270575 пристапено на: 6 јуни 2021.
- Miller, H. Abraham, *Terrorism: The Media and the Law* (NY: Transnational Publishers, 1982), 1.
- Nacos, B., *Mass-Mediated Terrorism: The Central Role of the Media in Terrorism and Counter-Terrorism* (Maryland: Rowman and Littlefield, 2007).
- Poland, M. James, *Understanding Terrorism: Groups, Strategies, and Responses* (London: Pearson, 2010).
- Spencer, Alexander, *Lessons Learnt: Terrorism and the Media* (Swindon: Arts and Humanities Research Council, 2012), 6-7.
- West, J. Levi, "Jihad: Understanding Social Media as a Weapon.", *Security Challenges*, vol. 12, no. 2 (2016), 9-26; 16-17. JSTOR, www.jstor.org/stable/26465604 пристапено на: 31 мај 2021.
- Ванковска, Билјана, *Меѓународна безбедност* (Скопје: Филозофски факултет, 2011), 208-210.
- Панев, Трајан, Гоцевски, Трајан и Даскаловски, Синиша, *Основи на дефендологијата*, (Штип: 2 август С, 2003), 120-121.

ментор: проф. д-р Тања Милошевска

КРАЛОТ АРТУР ВО АНГЛИСКАТА ИСТОРИЈА, МИТОЛОГИЈА И КНИЖЕВНОСТ

Борис СИМОНОВСКИ

Филолошки факултет „Блаже Конески“, УКИМ - Скопје

Abstract: King Arthur, as a historical and literary figure represents a symbol of monarchy and chivalry in the long collective cultural memory of the British people. Diachronically speaking, various layers from the representations from Celtic mythology, chivalric romances and literary pieces dedicated to Arthur's magnificence had piled up on his historical persona (which contains scarce information). However, the shadow cast by his historical background can be illuminated with the help of the (pseudo-)historical manuscripts mentioning King Arthur, as well as his role in the British collective memory. The aim of this article is to showcase the truth behind his historical prototype in terms of the various legends and literary pieces where he appears as a protagonist. At the same time, our aim is to provide the trajectory of his transformation from a real man, who had once existed, to a mythological king that appears in various legends and poems and novels. The literary works that we will focus on for the literature section of this paper include *Le Morte D'Arthur* by Sir Thomas Malory, *The Faerie Queene* by Edmund Spenser, *Idylls of the King* by Alfred Lord Tennyson and *The Once and Future King* by T.H. White..

Key words: King Arthur, English history, Celtic mythology and literature, (historical/literary) truth, historical prototype, cultural memory.

1. Увод

Денеска, во XXI век, значително е помал бројот на луѓето кои немаат налетано на името крал Артур и на неговите легендарни авантури, дали е тоа преку визуелните (сликовници, книги, стрипови) или пак аудио-визуелните медиуми (цртани, филмови, документарци, видео игри, интернет). Кралот Артур е една од најпопуларните, но истовремено и најмистериозната фигура во британската културна историја и меморија. Крал кој е пример за вкоренетата живавост на неговиот легендарно-историски лик и промените кои ги

претрпел со векови, за неговото име заедно со животните и фантастичните приказни и неговите рицари да бидат запомнети и раскажувани до денешен ден.

Како што ќе напоменам подоцна во текстот, кралот Артур има претрпено низа метаморфози низ историјата со цел да се истакне неговата допирна точка со одредени народи, кралски династии или да воспостави паралелна врска со општествените институции и норми во тоа време. Еден од највпечатливите прикази за овој јунак претставува неговата еволуција, од загадочен воен генерал за кого има оскудни историски извори, а кој ги одбранил Британците од Саксонците, преку небулозните историски идентитети, за подоцна да се закити со буквалната круна како крал на Камелот и цела Британија и метафоричната круна, со која станува олицетворение на британската кралска династија и на нејзината национална и општествена идеологија. Целта на овој труд е да се сопостават разните итерации на Артуровиот карактер од три аспекти и да се повлече заедничка семантичка црта која ќе го појасни неговиот загадочен лик, чиј вистински идентитет е покриен од маглите на островот Авалон, почивалиштето на кралот каде чека да му закрепнат раните, за да се врати на помош на неговиот народ во најтемните времиња како нивен заштитник. Трите аспекти се надоврзуваат на неговите појави во историските извори и хроники, британско-келтската митологија, и краток опис на англиски (и делумно келтски и француски) Артурови творби од кои ќе обрнеме подетално внимание на четири значајни опуси, а тоа се: *Смртта на Артур* на Сер Томас Малори, *Вилинската кралица* на Едмунд Спенсер, *Идилите на кралот* на Алфред Лорд Тенисон и *Единствениот иден крал* на Т. Х. Вајт.

2. ИТЕРАЦИИТЕ НА КРАЛ АРТУР

2.1 Историска заднина

Почнувајќи од минатиот век, биле направени обиди од страна на историчари, археолози, проучувачи на Артуровите приказни и книжевности да го пронајдат и оформат историскиот прототип на кралот Артур пред неговото прераснување во британски легендарно-книжевен лик со национален култ. Но, за жал, на речиси сите нивни теории им недостасува доволна историска поткрепа. Прашањето околу историчноста на крал Артур е нерешено и дискутабилно, со тоа што историчарите од XXI век главно ја отфрлуваат тезата за постоењето на историскиот Артур. Познатиот културолошки историчар и проучувач на Артуријанските легенди на Џефри Еш (1955) пишува:

„Како одговор на прашањето „Дали Артур постоел?“ не е доволно едноставно „да“ или „не“. Повеќе елементи се вклучени тука покрај историското колебање.“ (The Origins of the Arthurian Legend, 1). Главно прифатено е дека Артур живеел за време на V и VI век од н. е. кога Саксонците навлегуваат на британската територија која била тогаш под Римската Империја. Оваа инвазија била сопрена од страна на Артур, кој ги водел британските војници и кулминирала со Битката на ридот Бадон (за која се претпоставува дека се случила при крајот на V или почетокот на VI век; меѓу кои најчести датуми се 493, 501 или 516 г. (Breeze, 2020, p. 1-10)) со што дошло до победата на Бритите и запирање на проширувањето на Саксонците во нивната земја за половина век.

Учеството на Артур во оваа битка е засведочено во хрониката на светецот Нениј *Historia Brittonum* (Историја на Бритите). Во неа, на Артур му е припишана титулата *dux-bellorum* (војсководец), како и хиперболизирана натчовечка сила која јуначки ја демонстрирал во пресудната битка: „Дванаесеттата битка се случи на ридот Бадон и во неа, од раката на Артур, паднаа во еден ден 960 луѓе...“ (Поповска, 2002, стр. 36). Покрај тоа, победата на Британците се припишува и на иконата на Дева Марија која војсководецот Артур ја носел на неговиот оклоп (овој христијански момент подоцна се јавува и во *Annales Cambriae* (Велшките летописи)). Поради титулата *dux-bellorum*, можните историски прототипови биле поистоветени со војсковождците од римското потекло. Тука може да се наведат личностите војсковождци Луциј Арториј Каст, Амброзиј Аурелијан и Риотам. Луциј Арториј Каст живеел три века пред појавата на кралот Артур и бил дел од нижата плебејска фамилија Арторија. Покрај хронолошката разлика која ги разделува, основачот на оваа хипотеза, Мелоун, тврди дека нивните имиња и животи ги доближуваат за да се јави сличност. Оваа теорија за можното потекло на кралот Артур од римски војсководец кој живеел во II век исто оди во прилог на фактот што ниту еден автор од 400 до 800 г. не го именува кралот (Higham 2002, p. 12). Паралелата за која станува збор помеѓу овие две личности, ги претставува нивните имиња (Арториј и Артур), дејствувањата како команданти на британските војници (како што напоменавме погоре, Кралот Артур бил на чело на Бритите против Саксонците во битката на ридот Бадон, додека Арториј водел Брити во Арморика за да го задуши бунтот на легионерите во 186 г.) и повлекувањето од воениот живот.

Сепак, овие поврзувања забележани од Мелоун не биле доволни за Артуријанската академска сцена и поради тоа била критикувана и занемарена. Џефри Еш (1985) ја наведува следнава претпоставка

за оваа историска личност: дека победата на кралот Артур против Саксонците, можело да доведе до негово поистоветување со истоимениот римски генерал од пред три века и последователно да се стекне со името. Тој понатаму ја продолжува оваа теза со хипотетичка пригода во која локалните поети/ бардови би му се обраќале на овој јунак со епитетот *Вториот Арториј*, со што првиот збор би се изгубил со текот на времето, и би останало само името *Арториј*. (*The Discovery of*, 116).

Амброзиј Аурелијан за прв пат се споменува во книгата на свештеникот Гилдас *Разорувањето и преземањето на Британија* (*De Excidio Britanniae*), за кого се вели дека е римско-британски војсководец кој потекнува од фамилија со посебен статус во општеството која била убиена од страна на Саксонците (во книгата пишува дека неговите родители носеле „пурпурна облека“ - боја на благородниците што веројатно укажува на аристократски корења, но може и да станува збор за воено-легионерски статус на мажите од тоа семејство). За разлика од *Историјата на Бритите*, во која исто се спомнува битката кај Бадон, во оваа книга се заменува Артур како водач на британските војски против англосаксонските окупатори со Амброзиј Аурелијан. Интересно е што во оваа книга на Гилдас, иако претставува првото писмено сведоштво за легендарната битка по која се слави името на Артур (на ридот Бадон), не се спомнува неговото име, ниту пак на другите Брити, единствено на Амброзиј Аурелијан. Причината заради што Гилдас, како современик на Артур, не го споменува Артуровото име било предмет на дискусија меѓу историчари и научници. Најприфатена теза е тоа дека Гилдас чувствувал дека не би имало потреба да го именува кралот Артур во неговата книга, бидејќи Артур веќе бил познат на читателите од тоа време.

„За жал, Гилдас, кој би требало да биде современик на Артура, во својот извор не го споменува Артуровото име. Застапниците на теоријата дека Артур е историска личност им го припишуваат овој пропуст на претпазливоста на Гилдас или на подоцнежните компилатори на овој текст кои воделе сметка да не ги навредат Саксонците.“ (Поповска, *Митолошките наспрема легендарните*, 35).

Аурелијан се јавува и во подоцнежни историски дела (хроникни) како што се *Историјата на Бритите* (околу 820 г.), *Црковната историја на англискиот народ* (*Ecclesiastical History of the English People*) од историчарот Бид (713 г.) и *Историјата на британските кралеви* (*Historia Regum Britanniae*) од Џефри од Монмаут (околу 1137 г.). Како што пишува во *Црковната историја на англискиот народ*: „Во тоа време владетел им беше Амброзиј Аурелијан, разумен човек, кој испадна дека е единствениот преживеан Римјанин од бурата, каде на неговите

родители со кралско и прочуено име им се губи трагата. Под негово водство Бритите си ја повратија силата, го предизвикаа окупаторот на битка и со Божја помош извојуваа победа.“ (Chapter XVI, Galbriath, Mynors et al., 1969, p. 53,55). Според Хајам (2002), преку историскиот лик на Артур (Аурелијан) кој бил создаден од Гилдас, и во понатамошниот тек надополнет од Бид (Bede), имало намера да се прошири христијанско-теолошка идеологија во британската културна меморија, која се базира на тоа дека Господ им ја подарил победата на Бритите поради нивната тврдокорност и отпор во бранењето од нападите и опсадите на варварите Саксонци (*King Arthur: Myth-Making*, 97). Овој лик понатаму се преточува во ликот на чичкото на кралот Артур во *Историјата на британските кралеви*, така што Артур го потиснува Аурелијан во заден план и го зазема центарот на псевдоисториските и чудесни легенди за британското кралско минато.

„Тој (Џефри од Монмаут) раскажува како злонамерниот Вортигерн го запоседна престолот и покани варвари Саксонци да се населат во Британија под негова служба, како војници помошници. Засилени дојдоа од нивната татковина, не можеа да бидат сопсени и управувани и опустошија голем дел од земјата. Вортигерн се засолни во Велс, каде Мерлин го прорече неговиот пад. Легитимните принцови се вратија од прогонство и го симнаа тој тиранин од престолот. Постариот брат, Амброзиј Аурелијан по краткото владеење, беше наследен од брат си Утер Пендрагон. Двајцата успеаја да ги задржат Саксонците; никој не можеше да ги покори“ (Ashe, 1995, p. 8-9).

Двата лика на Амброзиј Аурелијан од фантастичните истории на Гилдас и Џефри од Монмаут сепак содржат една можна сличност: нивната семејна поврзаност со римски императори. Една од теориите за тоа дека неговото семејство носело „пурпурна облека“ асоцира на претпоставката дека неговиот татко, или пак дедо бил императорот Константин III (војсководец кој се прогласил за император на Западното Римско Царство во Британија); (Jacobsen). Додека, во Џефриевата верзија овој лик е британски принц чиј татко е исто именуван како Константин III (но се разликува од историскиот војсководец).

Следејќи го делото на Џефри од Монмаут, се губи трага на ликот на овој римско-британски генерал како поборник на првиот британски бунт против Саксонците и нивен христијански владетел во Артуријанската легенда и фиктивна историја, на чие место се појавуваат два лика: истоимениот британски принц и брат на Артуровиот татко, кој за кратко време е отруен и наследен од неговиот брат Утер Пендрагон, кој ќе биде наследен од неговиот син легендарниот Артур и волшебниот пророк Мерлин. Наредниот кандидат за докажување

на историската веродостојност на ликот на Артур е генералот Риотам, за кого се смета дека бил активен околу 460 г. Ословуван е како „крал на Бритите“ од историчарот Јорданес, тој ги води Бритите борејќи се со Западната Римска Империја против Визиготите, но претрпува пораз пред да се појави римската војска и се повлекува во Бургундија (денешна Франција), која била тогаш под римска власт. Џефри Еш повлекува паралела помеѓу Риотамовиот живот и оној на Артур од легендарно-фиктивните приказни со цел да ја зацврсти неговата теза за Риотам како лик чии животни случки и дејствија се вдахнуваат и оживуваат одново во Артуровата подоцнежна и помлада фиктивна манифестација.

Артур го води нападот на ридот на Бадон, илустрација од *Идилите на Кралот*

Илустратори: Џорџ Волискрофт Ред и Луис Ред

Амброзиј Аурелијан и Риотам, илустрација (<https://deadliestblogpage.wordpress.com/2017/11/07/the-age-of-arthur-part-six-ambrosius-aurelianus-and-riothamus/>)

„Риотам исто водеше војска Брити во Галија и беше единствениот крал кој го направи тоа. Тој исто навлезе во соседната Бургундија. Тој исто беше предаден од заменик-владетел кој се договараше со непријатели варвари. Него исто го снемува после крвава битка без никакви извори околу неговата смрт. Насоката на неговото повлекување, поставена на карта, покажува дека одеше во насока кон вистинскиот Авалон.“¹ (Ashe, *The Discovery of*, 96).

¹ Воениот поход во Галија (на кој и Риотам учествувал) е една од тематските приказни во Артуријанските легенди. Риотам исто бил предаден од сојузник (генерал од

Поаѓајќи од британскиот еквивалент (Риготамос; што би значело најкралски) од неговото латинизирано име (Риотам), Еш (1985) ја поставува и можноста терминот Риготамос да претставува титула која би му била припишана на генералот Арториј (лат. Артур) (*The Discovery of*, 97). За жал оваа претпоставка нема доволно тежина за да биде согледана како доволно поткрепена теорија, како и временските проблеми со нивелирање на животните активности и смртта на овие два лика и третирањето на Римјаните во Артуријанските легенди како непријатели, додека според изворите за Риотам, тие би биле сојузници. Заокружувајќи ја оваа тема, Еш (1985) наведува дека е потврдено постоењето на оваа историска личност (Риотам), но дека сè уште не е одговорено прашањето околу неговата улога во оформувањето на ликот на легендарниот Артур (*The Discovery of*, 100).

2.2 Келтска митологија и легенди

Наспроти теориите за историчноста на крал Артур, постојат и претпоставки кои говорат дека овој лик има корени во келтската митологија и од останати култови на богови кои се инкорпорирале во неговата персона. Еден од таквите култови се претпоставува дека е култот на мечката како прастаро тотемско божество (Sjöblom, 2006, p.74-75). Поаѓајќи од неговата етимологија, името *Артур* потекнува од старовелшките зборови - *arto* (што би значело мечка) и - *gwros* (човек), и ќе се преведе како *мечка човек*.

Хајам потенцира дека поистоветувањето на војни од велшката поезија со одредени животни доведува до стекнување поетски епитет од нивна страна, како атрибут на нивната натчовечка и борбена сила (Higham, *King Arthur: Myth-Making*, 80). Како пример ги зема велшката песна *Y Gododdin* (p. 77) и подоцнежниот староанглиски еп *Беовулф* (*Beowulf*) (p. 80). Дел од името е исто поврзан со келтската божица на мечката, Арцио (*Artio*) која ја претставува големата мајка божица во старокелтската древна религија, со култни места во Швајцарија, Франција, Луксембург и Германија, како и со келтскиот еквивалент на римскиот Меркур, Артаиос во југоисточна Франција (Green, 1992, p. 217-218). Според Грин, Артаиос претставува повеќе од богот Меркур - тој е машкиот пандан на божицата Арцио. Доколку тргнеме со раздлабочување на хипотетичката врска помеѓу овој „старокелтски про-

Римската Империја - Авганд), додека Артуровиот Јуда бил неговиот вонбрачен внук (или син) Мордред, кој тешко го ранил и Артур е одведен на самовилскиот остров Авалон. Ешовата претпоставка е без писмени докази кои го категоризираат Риотамовото почивалиште како Авалон (град во Бургундскиот Регион).

тотип“ на Артур и двете божества, ќе стигнеме до овие заклучоци: 1) Мечката човек (Артур) би бил потомок на Арцио, воин и симбол на нејзината моќ, плодност и регенеративна природа - хибернација (паралелно со легендата за Артуровото спиење во пештера). 2) Неговото стекнување со натприродно силен херојски култ може да се согледа како деградирање на римскиот Меркур и девијација на неговото име во римскиот Арториј за да се претопи во јунак смртник (ова би било во обратна насока на старогрчкиот Херакле, кој откако ќе умре ќе стане бог, и му се доделува седиште во римскиот Партедон).

Артуровиот Трон (Единбург, Шкотска, Обединето Кралство)

Типичен обид на митологизирање на овој воин е да му се припишува легендарна, натчовечка сила. Ќе се повикаме повторно на пресудната епизода на ридот Бадон, каде Артур успева да убие 960 војници со една рака, и никој друг да не ги усмрти освен тој. Оваа битка која ја има во Ненијовата *Историја на Бритите*, претставува најблиску до историска битка од останатите единаесет во неговата книга. Хајам претпоставува дека е тоа така, за да се постигне хибридизирање на владетелот на Бритите со човек со натприродна моќ на рамниште со определени историски и локациски параметри (Higham, *King Arthur: Myth-Making*, 150). Друг показател на Артуровата натприродна сила и натчовечка (џиновска) природа, претставуваат локациите со неприродни релјефни облици кои се именувани според него. Повеќето од нив датираат дури од бронзеното и железното доба (кога не би ни постоел историски „Артур“, особено не Артуријанските приказни) (Higham, *King Arthur: Myth-Making*, 81-93). Оваа традиција е присутна во сите култури кои ги слават народните и легендарни

јунаци со извонредни физички способности. Пример на такви локации кај овие народи се Херкуловите столбови, легендите за разните камења кои Марко Крале ги фрлал и ги парчосувал со сабја за да ја покаже својата јунаштина. Од локациите именувани според британскиот крал, можат да се издвојат: Артуровиот Трон (антички вулкан во Единбург, Шкотска), Артуровата Карпа (карпест храм од времето на Неолитот, Херфордшир, Велика Британија), Артуровиот Кревет (огромни карпи со вдлабнатини, во Корнвол) и др.

Артуровите најпознати моменти, односно вадењето меч од карпа и враќањето на Екскалибур во водите, содржат нијанси на митско размислување во нивната семантичка структура. Професорката Солзица Поповска (2002) во нејзината докторска дисертација ја наведува можноста за влијанието на претставата на мечот, како симбол на моќ и непобедливост, и на каменот, кој содржел пророчки способности со кои го откривал идентитетот на законскиот престолонаследник (*Митолошките наспроти легендарните*, 233). Без оглед на тоа дали се работи за случајност, митолошките мотиви се јавуваат во Артуријанските легенди (најпознато е прозното дело *Смртта на Артур* на сер Томас Малори).

„По смртта на кралот Утер Пендрагон се очекувал голем раскол меѓу благородниците и веќе започнале крвави збиднувања. Со цел да ги сведе крвопролевањата на некаков минимум, а и да го доведе на престолот вистинскиот наследник, Мерлин се договорил со надбискупот во Кантербери да бидат повикани сите оние кои претендираат на престолот, со ветување дека кралот ќе биде откриен на чудесен начин. Собирот бил закажан во Лондон, на Божиќ како ден на раѓањето на Исус Христос, што би требало да биде гаранција дека со божја волја ќе се случи изборот на кралот. Многу благородници поитале на собирот. По утринската служба во една од најголемите цркви во градот насобраните во дворот на црквата се соочиле со големо чудо: врз еден камен, голем четири квадратни стопи, имало наковална во која бил забоден меч. На наковалната стоел натпис: „Оној, што ќе го извлече мечот од каменот и наковалната, е вистинскиот крал на цела Британија“. Многумина безуспешно се обиделе да го извлечат мечот. Поттоа била доведена постојана стража од десет витези кои требало да го чуваат ова чудо сè до Нова година кога бил закажан турнир. Кога сер Ектор и неговиот син сер Кеј пристигнале на турнирот, сфатиле дека мечот на сер Кеј не е во канијата. Кеј го замолил својот помал „брат“ Артур да појде до дома и да му го донесе мечот. Артур поитал, но домот го нашол заклучен. Тогаш се досетил дека во дворот на црквата има меч и заминал таму, па без да го прочита натписот – го извлечол мечот и му го однел на Кеј. Набрзу се расчуло за случката, но многу од

благородниците не сакале да му го признаат правото на Артура на престолот. Затоа следувале уште три турнири до Педесетницата на кои единствено Артур го извлекувал мечот. На крајот се замешал народот и побарал Артур да биде прогласен за крал. Веднаш по крунисувањето тој започнал со исправање на неправдите меѓу благородниците и востановување ред и мир. Мечот извлечен од каменот станал негов меч.“ (од Смртта на Артур; Митолошките наспроти легендарните, 105).

Јасно се видливи трагите на прастарото верување во предодреденоста на идниот крал по извршување на овој подвиг. Позната е праксата на крунисување на ирските кралеви пред ваква карпа која го пророкува идниот крал, позната како „Карпа на судбината“ (Lia Fáil). Доколку вистинскиот иден крал би ја поставил ногата на карпата, тогаш карпата би му го повикала името (Duzbabová, 2010, p. 79). Другиот мотив исто има корени во архаичното келтско верување. Артур го добива познатиот Екскалибур од Дамата од Езерото, за да подоцна го врати во Езерото кога ќе биде смртно ранет. Сер Бедевир, по негова наредба, оди и го фрла назад мечот во Езерото, и во следен миг излегува раката на Дамата на површината на водата и го фаќа мечот. Оваа пракса е историски одек на древното минато, кога старите Келти им нуделе на речните и на останатите божества, скапоцени добра (меѓу кои спаѓале и мечевите) (Duzbabová, “Celtic Mythology”, 78-79). Се претпоставува дека олтари на келтските божества биле токму реките и езерата, затоа што Келтите верувале дека водата претставувала врата која водела кон „другиот свет“ (светот на боговите и покојните души). Дузбабова во прилог на оваа теза ја дивинизира Дамата од Езерото во водна божица, која смртниците ја почестуваат со своите добра, како дарови за благодарност.

Друг значаен мотив од Артуровиот легендарно-фиктивен живот, кој е измешан со митолошки елементи е грабнувањето на Артуровата жена Гиневра од Мордред. Најраниот податок за оваа приказна не се Артуријанските приказни, туку катедрала која била изградена меѓу 1099 и 1106 г. во Морена, Италија на чија порта може да се види релјеф со прототипниот мит кој ќе ја инспирира оваа епизода во наредните векови. Лумис врши споредба помеѓу овој релјеф со други приказни од ваквиот тип во келтските преданија, меѓу кои спаѓа и спасувањето на Блатнат (Blatnat) од ирскиот јунак Кучулин (Cuchulinn). Тој го подвлекува нејзиното име (Блатнат), кое всушност значи „цветче“ и го користи како темел на неговата теорија околу овој катедралски релјеф и митот за „грабнувањето на дамата на цветовите“, кој може да се поврзе и со Прозерпина и Плутон. Според него оваа епизода има карактер на циклично сезонски мит, кој се одразува пре-

ку заминувањето на Гиневра-Блатнат на прошетка во шума во мајски ден и нејзиниот зелен фустан, пред да биде грабната (слично на Прозерпина) (Поповска, *Митолошките наспроти легендарните*, 157-159, Belton).

Ако ја следиме традицијата на француските поети, најзначаен е Кретјен де Троя кој врши адаптација на Артуријанските приказни со рицарската и дворјанската култура во неговото време, го измислува ликот на Ланселот како најхрабриот Артуров витез кој ја спасува Гиневра која е грабната (слично на релјефот во Италија), но за сметка на неговата верност кон кралот. Ланселот се вљубува во кралицата и го врши најголемото предавство на Артур. Наскоро се случува последната битка помеѓу Артур и неговиот вонбрачен син Мордред (во историјата позната како Битката на Камлан), во која кралот е смртно ранет и е одведен на самовилскиот остров Авалон, каде чека да му се исцелат раните за да му се врати на народот кога му е потребен. Ваквиот месијански дух е присутен и во легендата за Артур како спие во пештера², каде се чека да се разбуди кралот од неговиот сон, за да се врати меѓу своите луѓе и да ги спаси во најтешки времиња. Навраќајќи се на самовилскиот остров Авалон, може да се повлечат паралели со островот, библиската Еденска градина и градината на Хесперидите во старогрчката митологија (Поповска, *Митолошките наспроти легендарните*, р. 64). Според Лумис, еквивалентот на овој остров во келтската (ирската) традиција претставува островот Емаин Аблах (Emain Ablach) кој исто така бил опколен со девојки и изобилие од јаболка (Duzbáková, "Celtic mythology", 70). Самата поврзаност помеѓу јаболкото и островот Авалон е евидентно и во името на островот, кое на староирски би значело „место на јаболката“ , односно *aval* - јаболко, слично на ирскиот митолошки остров (Ablach) кој претходно го спомнавме. Според легендите, Артур не старее на тој остров, така што може да се поврзе со приказни од староирската традиција каде јунаците (Оисин, Бран Мак Фебаил) патуваат до другиот свет, самовилскиот остров и не стареат кога се таму. Но кога ќе дојде време да се вратат во светот на смртниците, откако ќе стапнат на земјата, јунаците или умираат или достигнуваат длабока старост невозможна за човекот. (Duzbáková, "Celtic mythology", 71-72). Островот Авалон не е единствениот „оној свет“ поврзан со самовилите кој го посетува крал Артур. Во велшката митологија и песната „Трофеите на Анун“ ("Preiddeu Annw-

² Ваквите фолклорни мотиви се карактеристични теми за повеќето историски и легендарни кралеви и јунаци, како што се Марко Крале, Карло Велики, библискиот крал Давид, ирскиот јунак Фионн Мак Кумкхаил (Fionn Mac Cumhail). Слична епизода преовладува и во библиската епизода со Седумте спиячи.

fn”), Артур го посетува келтскиот Анун (познат и како самовилска тврдина) за да го врати котелот што се загревал со здивот на девет девици (Поповска, *Митолошките наспрема легендарните*, p. 233).

2.3 Книжевни пандани

Со книгата *Историјата на британските кралеви на Џефри од Монмаут*, кралот Артур се вбројува меѓу еден од легендарните кралеви на англискиот народ и наскоро ќе стане најпопуларизирираниот лик во англиската легендарна историја. „За разлика од Нениј, Џефри го освојува Артур со зборот *rex* (крал), наместо со *dix* (водач), и уште поважно, зборот *rex* би имал поразлично значење од оној во поранешното време на Нениј – значење кое нашиот збор крал денес го носи.“ (Allen, 1988, p. 3). Артур не е веќе војсководец, туку крал, и со францускиот превод на книгата на Џефри, со наслов *Романот за Брут*, во Артуријанските приказни се воведуваат дворјанската култура и витезите (Abrams et al, n.d., p. 121). Ова репродуцирање и импровизирање приказни околу Артур и неговите витези има централна улога во Франција и Англија, на чии благородници и кралски семејства се токму тие легенди посветени. Делата од тоа време имале дидактичка улога, и биле наменети за благородничките и кралските семејства.

Главното дело кое е најзначајно за понатамошно проширување на богатата Артуријанска традиција е книгата *Смртта на Артур* (1485) на Сер Томас Малори. Авторот на ова дело како извори ги зема англиските и француските средновековни романи за Артур и неговите витези и ги сплотува во еден ракопис. Оваа збирка легенди претставува спој на реалистичните епизоди од француските витешки романи и натприродните елементи, кои доминираат во старокелтските легенди. Книгата го опфаќа целиот живот на кралот – од неговото раѓање, па до одведувањето на островот Авалон и неговата смрт, според која книгата го добила името. Покрај Артур, *Смртта на Артур* исто содржи пасуси за витезите Гавејн, Ланселот, Пелинор, сер Тристам, волшебникот Мерлин и останати ликови и настани. Во оваа книга додаѓа до дооформување на сликата на млад и моќен крал со познатиот меч Екскалибур кој го добива од Дамата од Езерото, преку неговиот подвиг каде тој го извлекува мечот од карпата докажувајќи го неговото право да владее со цела Британија, односот со неговиот помошник волшебникот Мерлин, како и преку додавањето на други ликови и случки.

Нормите на феудалното општество од времето на француските романи од кои Мелори црпел за неговата книга им даваат примат на

вitezите и нивните подвизи, наспроти кралот. Кралот Артур е симболот на праведно владеење со неговото кралство и вitezите, а вitezите се всушност носителите на борбите за честа на некоја дама, како главна тема од француското дворјанско творештво. „Една од посебностите на оваа традиција, е тоа дека романсите се во мала мера поврзани со Артур, и се насочени кон вitezите. Доаѓаме до силно сознание дека кралот не е тој кој постапува, туку тој кој поседува други кои постапуваат за него.“ (Allen, “The image of Arthur”, 7). Неговото право на владеење е по божја волја (Артур ќе го извади мечот од карпата на Божик), така што станува симбол на побожен христијански крал. За жал, неговиот крај не е достоинствен за еден побожен владетел – неговата жена му врши прељуба зад грб и бега со еден од неговите вitezи, а во последната битка е предаден и смртно ранет од неговиот сојузник Мордер. Оваа последна епизода, како и целото дело, ќе инспирираат дела посветени на овој крал, меѓу кои спаѓаат *Идилите на кралот* и *Единствениот иден крал*. Немирите и борбите помеѓу благородниците и кралевите и дворјанската култура во светот на Артур, се смета дека се носталгично мечтаење на Мелори за неговото минато и витешкиот код пред граѓанската војна да ја затекне неговата земја (Abrams et al. *The Norton*, 14; Hornstein, et al., 2002, p. 433).

Еден век подоцна, Артур се појавува покрај главните јунаци во Спенсеровата поема *Вилинска кралица*, која е една од најпознатите поетски дела во XVI век. *Вилинската кралица* претставува алегорија (средновековен жанр каде секој лик претставува една особина) која алудира на политички, религиозни и историски настани од животот на Спенсер во елизабетанска Англија. За разлика од претходните дела, каде Артур е претставен како крал, во *Вилинската кралица* ја добива улогата на принц. Претпоставката за тоа дека Спенсер одбрал да го опише Артур како принц, е неговиот брак со вилинската кралица Глоријана (Glorianna), која ја претставува Елизабета I, што претставува всушност метафоричен брак. „Но Спенсеровиот Артур не е едноставно двигател за да поетот ја искаже неговата алегорија. Ликот има мошне специфична мисија која е од големо значење: да ја покаже кралицата Елизабета како легитимен владетел“ (Rinaldo) Династијата Тјудори, од која потекнува Елизабета, во минатото се служела со овој легендарен крал да ги зацврсти своите кралски корени во Велс. Принцот Артур претставува првично алегорија на англиското легендарно минато, чие патешествие да ја пронајде неговата сакана Глоријана е толкувано како патешествие за да го пронајде тогашниот англиски владетел, и со нејзиното вклучување да се доврши кралското семејно стебло (Rinaldo). Поттикот на Артур да трага по кралицата е

нејзиното појавување во неговиот сон,³ при што се вљубува и откако ќе се разбуди тргнува на пат. За време на неговите патешествија доаѓа во пресрет со ликови (витези и дами), чии алегориски претстави се оние на човечките доблести, на кои им помага и ги спасува од разни неволји, со што се одразува неговата симболика на величественост (Magnificence) и на совршениот витез (Romine, 1971, p. 20-21). Таков пример е кога ќе му се појави на помош на витезот со црвениот крст (св. Ѓорѓи), кој ја претставува Англиската црква и светоста (Holiness). За жал, Едмунд Спенсер умира во 1595, така што епската поема остаува недовршена.

За време на владеењето на кралицата Викторија (1837-1901) настанува повторно преродба на интересот за феудалниот среден век, заедно со легендите за Артуријанските авантури и неговите витези. Иако ова навраќање во минатото не го доживеало истиот подем како во средниот век, тоа сепак ја заинтригирало и побудило интерес кај англиската читателска публика. Со неговиот циклус од 12 наративни песни, поетот лауреат Алфред Лорд Тенисон ги проширува средновековните легенди од Малориевата *Смртта на Артур* и додава нови димензии во психолошките портрети на ликовите. *Идилите на кралот* (1859) претставува адаптирање на витешките приказни со современието на поетот и служи главно како полемика за Викторијанското општество и родовите улоги. Оваа книга го претставува најголемиот опус посветен на Артур и неговите витези во Викторијанското време. Профилот на Артур е изедначен со принцот Алберт, мажот на кралицата Викторија, како модел на однесување за англиското општество. Длабока меланхолија е присутна во стиховите на Алфред околу неможноста на Артур, кој е претставен како безгрешен и идеален модел во Викторијанското општество, да го задржи неговото кралство и владеење. Неговата тажна судбина и побожност се воочливи кога ја посетува Гиневра (која Тенисон ја обвинува за пропастиот на Артуровото кралство) и ѝ простува за нејзината прељуба, како и во неговиот жален монолог за сопствената судбина во шаторот пред последната битка. „Тенисоновиот Артур верува во сузбивање на масовното крвопролевање во Британија кое претставува опасност по неговиот престол, и ги разгледува сите можности за да ги поправи сите грешки во неговиот свет. Неговото решение е да се ожени со Гиневра, со надеж дека двајцата заедно ќе донесат хармонија повторно во Британија. Надежно да ја вратат поранешната слава на нивната земја...“

³ Овој елемент е сличен со средновековниот поджанр на средновековните алегии, кој најчесто се карактеризира со сонување на протагонистот и се доведуваат фантастични и алегорични елементи.

(Escareno, 2012, p. 8-9). Тенисон го прикажува Артур како британски Христос: во последното поглавје *Преминувањето на Артур*, кралот кажува: „/Боже мој, Ти си заборавил на мене во мојата смрт/ /Не – Боже мој, Христа, Јас преминувам, но нема да умрам/ (27-28)⁴

Последната книга во која Артур се појавува која ќе биде предмет на анализа на овој текст претставува првата книга *Мечот во камениот* во тетралогичката *Единствениот иден крал* на Т. Х. Вајт. Книгата во голема мера претставува критика за Втората светска војна и образовниот систем од времето на авторот. Како наслов, книгата го содржи епитетот на Артуровиот епитаф⁵ во *Смртта на Артур*. На Артур, односно, Ворт (Wart) под менторство на Мерлин, му се открива значењето на образованието во животот на еден иден крал, како и на апсурдноста на војната. Кога ќе стане доволно стар и подготвен да го преземе престолот, Варт ќе биде воден од идеите и лекциите на кои Мерлин го учел кога бил младо момче. Првата книга ја следи авантурата на малиот Ворт и лекциите неопходни за во иднината кога ќе стане крал. Авантурите се сочинети од неговото претворање во разни животни (орел, мравка, був, патка и јазовец), при што Мерлин го подготвува за преткажаното кралство и го образува за теми од различни области (војна, филозофија, политика). Покрај сатиричната критика упатена на Втората светска војна, нацизмот и образованието, преку наивноста на Варт се отсликува старомодноста и апсурдноста на витештвото. Како критика на Вајт кон образовните методи се посочува неспособноста на сер Ектор (таткото на сер Кеј) и дадилката на двете момчиња да ги образуваат. Сер Ектор не ги подучува децата, едноставно им заповедува задачи сè додека не му помодри лицето, а дадилката ги тепа. Ворт живее во сенката на сер Кеј, кој во почетокот се чини повеќе супериорен и поткован за разни спортови во споредба со Ворт. Последователно, Ворт нема амбиции да стане обичен витез, убедувајќи се дека ќе стане штитоносец на сер Кеј. Ова самодеградирање го доведува на крај да се расплаче во неверување кога ќе го извади мечот од карпата и ќе биде прогласен за крал на Британија.

3. Заклучок

Со прикажувањето на ликот на Крал Артур од историски, митолошки и книжевни аспекти, се осветлува неговата улога во обликувањето на англиската книжевна и национална историја. Без оглед да-

⁴ Преведено од авторот.

⁵ *Nic jacet Arthurus, Rex quondam, Rexque futurus*, (Тука лежи кралот Артур, поранешниот и иден крал)

ли останува збор за вистински, легендарен или книжевен лик, овој јунак е одговорен за сплотувањето на британскиот народ во едно од најмоќните кралства. Иако неговата победа на Бадон претставува единствената битка со историска автентичност, таа ја започнала долговековната традицијата на празнување на Артуровото име. Загадочниот војсководец кој со векови останал запомнет од неговите сонародници поради една воена победа, е вистински доказ за отпорноста и силната надеж на Британците. Легендарниот крал може да се согледа како плод на човековата фантазија која е огледало на нивните верувања, општествените вредности, институции и идеологии. Преку писателското перо ликот на Артур доживува разни трансформации на други национални подрачја (француско, меѓу другите италијански, германски...) и служи како мост кој ја спојува британската со другите култури. Покрај уметничките способности на творците, националистичките и општествените идеологии и норми исто играле главна улога во обликување на личноста на кралот и светот во кој живеел. Неговиот премин од непознат водич на британскиот отпор против Саксонците, во легендарен крал за да подоцна се претвори во еден од најпознатите книжевни ликови ја отсликува потребата на еден народ за национален мит. Слично на легендите и приказните во кои Артур не умира, овој лик станува бесмртен благодарение на книжевните дела и легенди кои го раскажуваат неговиот живот и остава маркантен белег во долгата културна меморија на Британците.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Allen, M. (1988). The image of Arthur and the idea of king. *Arthurian Interpretations*, 2(2), 1-16.
- Ashe, G. (1985). *The Discovery of King Arthur*. Garden City, New York, US: Anchor Press/Doubleday.
- Ashe, G. (1995). The Origins of the Arthurian Legend. *Arthuriana*, 5(3), 1-24.
- Breeze, A. (2020). *British Battles 493–937: Mount Badon to Brunanburh*. London, UK; New York, NY, USA, Anthem Press.
- Duzbabová, L. (2010). Celtic Mythology in the Arthurian Legend. MA Dissertation. Birno, Czech Republic, Masaryk University, Faculty of Arts.
- Escaerno, E. A. (2012). A Perfect Reign of Queen and King?: An Analysis of King Arthur and Queen Guinevere in their Leadership Roles. Boston, Massachusetts: National Collegiate Honors Council Conference.

- Galbraith, V.H., Mynors R.A. B. et al (ed.) (1969). *Bede's Ecclesiastical History*. Oxford, UK, Clarendon Press.
- Green, M. (1992). *Animals in Celtic Life and Myth*. London, UK: Routledge.
- Higham, N. J. (2002). *King Arthur: Myth-Making and History*. London, UK, New York, US, Canada: Routledge.
- Hornstein, Percy, et al., editors. (2002). *The Reader's Companion to World Literature*, 2nd ed., New York: Signet Classics, Penguin Group (USA).
- Jimbelton (2017). Celtic Arthur: The Rape of the Flower Maiden. <https://jimbelton.wordpress.com/2017/07/31/celtic-arthur-the-rape-of-the-flower-maiden/> (accessed September 14, 2021) / (пристапено 14 септември, 2021)
- Kim Rinaldo (n.d.) King Arthur in The Fairie Queene: A Prince of History and Myth. <https://sites.google.com/site/thefaeriequeeneinthearchives/home/arthur-and-arthurian-materials> (accessed September 19, 2021) / / (пристапено 19 септември, 2021).
- M.H. Abrams et al. *The Norton Anthology of English Literature*. vol 2. New York: Norton and Co. Inc. (more recent editions).
- Romine, K. J. (1971). The Role of Prince Arthur in *The Faerie Queene*. MA Dissertation. Kansas, United States, Kansas State Teachers College.
- Sjöblom, T. (2006). The Great Mother. The Cult of the Bear in Celtic Traditions. *Studia Celtica Fennica*, Vol. 3 (2006), 71-78.
- Поповска, С. (2002). Митолошките наспрема легендарните елементи во ликовите на Крале Марко и на крал Артур. Докторска дисертација. Скопје, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“.

ментор: проф. д-р Милан Дамјаноски

ПРОФЕСИОНАЛНИОТ РАЗВОЈ НА НАСТАВНИКОТ – КЛУЧЕН ПАРАМЕТАР ЗА КВАЛИТЕТНО ВОСПИТАНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Ангела Икономоска

Институт за педагогија, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: Paidagogos (Greek word: παιδαγωγός) - the one who leads a child ... so short, and with such a great meaning. Am I a good guide? Am I a good enough example for students to learn from? What is expected of me? Probably every teacher has asked these questions at some point, but without an answer. Yes, no answer, because it can always be better, because every day, every teacher is a student, because word for word, deed for deed - is writing a new page in the life profession. In order to have a quality staff, it is necessary for its constant improvement and further education. An individual, in order to be positively valued and qualified, needs a financial investment, but above all, a huge amount of effort and time. All stakeholders in the educational process need to be in step with the challenges and needs of the new time, to be able to properly implement the principles of modern education. In this paper of a theoretical nature, the need for continuous and permanent professional development of the teaching staff will be analyzed, so that the teacher will be perceived from the aspect of a key parameter and a fundamental link for quality upbringing and education. We will clarify what are the elements of professional development, what it covers and why it is a key link in the educational process, which strives for success. We will see how teachers practice to upgrade professional development in function of the concept and its implementation. The teacher is the creator of the educational situation, the creator of the learning process and a key factor that directly affects the learning outcomes of students. The students are the "mirror" of the teacher's work, and he/she is the one who opens the students' mental horizons, awakens the consciousness and the meaning of existence, fits in the oneness, paints a picture of the world, prepares them for the needs of the future life..

Key words: professional development, teacher, student, upbringing, education.

Вовед

Република Северна Македонија исто како и другите земји во светот е во чекор со потребите на новото време, предизвикани од процесот на глобализација и на информатичката револуција, а со тоа следуваат и брзите промени во општеството и образованието. Новите стандарди кои се наметнуваат за современост, ефикасност, компатибилност на образовната политика, постепено го наметнуваат прашањето кое се однесува на научниот и глобалниот приод во образовната сфера, а со тоа и потреба за создавање современо училиште. Согласно со потребите на современото училиште, се прават промени и се внесуваат иновации во воспитно-образовниот процес, а сето тоа се рефлектира врз улогата на наставникот и на учениците.

Свесни сме дека целокупниот воспитно-образовен процес кај нас има доста слабости и недостатоци и дека го нагризнуваат голем број на проблеми. Знаењата стекнати за време на формалното образование, доколку не се надоградуваат, брзо стануваат застарени и лимитирани. За таа цел, освен формалното базично образование, денес сè повеќе се практикуваат неформалното и информалното образование, со кои полесно може да се следи динамиката на новото време. Во тој контекст, очекувано е наставникот постојано да се надоградува и развива професионално, а училиштата систематски да ја следат и евалуираат неговата работа и да му обезбедат услови за континуирано стручно усовршување.

Професионалниот развој на наставникот може да се обезбеди на многу начини, почнувајќи од формален до неформален, па сè до овозможување надворешна експертиза во форма на курсеви, работилници или формални програми за квалификација, преку соработка помеѓу училиштата и наставниците низ училиштата или во рамките на училиштата во кои работат наставниците (на пример: набљудување, посети на други училишта, контакти и мрежи на наставници и др.). Исто така, развојот може да се обезбеди преку тренинг/менторство, колаборативно планирање и предавање и споделување добри практики (The Professional Development of Teachers, 2009, 48). Не е потребно само да се актуализира потребата од подобрување на професионалниот развој на наставникот, туку потребно е сериозно да се сфати и да се работи на оваа проблематика, која станува сè посериозен проблем.

1. Дефинирање на проблемот и основни поими

Успешноста на воспитно-образовниот процес, несомнено лежи во обезбедувањето квалитетна настава и квалитетен наставен кадар. Цел на секој воспитно-образовен систем, па и на нашиот, е да се

избори за квалитетна организација и имплементација на наставата. Тоа може да се постигне само со добро квалификуван и обучен наставен кадар. Секој наставник потребно е да поседува соодветни педагошки компетенции и постојано да цели кон подобрување на својот професионален развој, за да може соодветно ја за извршува својата работа. Наставникот е оној кој ја насочува, контролира и вреднува работата на учениците. Затоа наставникот е ставен во центарот на ова истражување и се согледува како почетна, фундаментална точка од којашто зависи квалитетот на воспитанието и образованието.

Кога терминот „**професионален развој**“ се употребува во секојдневниот говор, претежно го сфаќаат како формален процес на работа, како што е конференција, семинар, обука, работилница, учење и соработка меѓу членовите на работниот тим или некаков курс на факултет. Покрај терминот „професионален развој“ многу често се користат и други термини со синонимно значење, како што се: развој на персоналот, обука, стручно мислење или континуирано образование. **Без разлика кој термин ќе се користи, целта останува иста – да се подобри учењето на наставниците, а со тоа и учењето на учениците.** Со ефективен професионален развој на наставниците, ќе им се овозможи проширување, продлабочување и развивање на знаењата и вештините, кои им се потребни за да се справат со предизвиците во учењето на учениците. (Mizell, 2010, 5)

Најефикасен професионалниот развој на наставникот е кога се појавува во секојдневната работа, во текот на еден нормален работен ден, без ограничување, сведено на формално волонтирање во некоја обука или семинар. Едукаторите, односно искусните професионалци од училиштата или стручната служба, се поддршка на наставниците и им пружаат стручна помош при реализирање на податоците од постигањата на учениците во учебната година, идентификација на проблеми со учење, развивање на решенија и нивна примена при решавање проблем или потреби на учениците и сл. (Младеновска, 2020, 22-23). Тие треба да ги пласираат најновите знаења и вештини за работа. Едукаторот во современо-конципираниот процес на учење, треба повеќе да се однесува како извор на знаењето, а не како дидактички инструктор кој ги знае сите одговори, притоа прифаќајќи ја својата „помошна улога“. Односно едукаторот треба да биде фокусиран на учењето, наместо на предавањето. (Ризова, 2015, 40)

Во литературата голем број на автори, различно го дефинираат терминот **професионален развој**, но ние тука, ќе издвоиме неколку од дефинициите кои најмногу се поклопуваат со нашето фокусно подрачје на овој труд:

- „Наставничкиот развој е негово професионално растење, неговата надградба која се јавува како резултат на збогатување на неговото работно искуство и постојаните истражувања кои ги спроведува во наставата и надвор од неа.“ (Glatthorn, 1996, 4)
- Според Ganser, Filding, Schalock, „Професионалниот развој се заснова според концепцијата која се сфаќа и разбира како процес на инспирирање и лепеза на цели, поставени од администраторите насочени кон промената на професионалните развојни активности, кои ги применува наставникот, во различни средини и услови и кои водат кон постојани преиспитувања и промени. (Јованова-Митковска, 2008, 1)

1.1. Зошто е значаен професионалниот развој и кои се неговите главни карактеристики

Професионалниот развој е многу значаен, затоа што во голема мера влијае врз секојдневната практична работа на наставникот. Колку наставникот е успешен во својата работа, се согледува од постигнатите резултати на учениците и начинот на прифаќање и спроведување на новите образовните реформи и трендови во наставата. За да се постигне тоа, потребна е неминовна наставничка конекција, која ќе ја зајакне тимската работа и соработка во училиштата и училиштето на локално, национално, па и пошироко ниво. Сето тоа влијае врз определувањето на целите и задачите на наставата и учењето. Постојано е потребна промена и модификација на наставните методи, форми и стратегии за учење, а со тоа и промена на позицијата и улогата на субјективните фактори во наставниот процес.

Често се поставува прашањето – Како до висококвалитетен професионален развој? Како одговор на ова прашање се поставуваат барања во кои се потенцира висок квалитет, а во овој случај станува збор за воспитно-образовниот процес и наставничкиот кадар. Може да се издвојат некои принципи кои обезбедуваат висококвалитетен професионален развој, како на пример: фокус кон постигањата на учениците; насоченост кон наставната практика; следење на резултатите од истражувања; активен процес на соработка кој вклучува размислување и повратна информација; користење објективни и проверени податоци и сл.

Оттука ги извлекуваме и **главните карактеристики на професионалниот развој:**

1. висока апликативност, практична ориентираност, учество и интерактивност;

2. чекор по чекор – процес;
3. процес во кој теоријата и практиката меѓусебно се дополнуваат;
4. реална слика за потребите и давање можност за напредок;
5. овозможување квалитетна инфраструктурна и технолошка поддршка. (Јованова-Митковска, 2008, 2).

2. Доживотното учење и професионалниот развој на наставникот

Што е тоа доживотно учење и како тоа е поврзано со професионалниот развој? „Доживотното учење (lifelong learning – LLL)¹, гледа на учењето како на бесконечен континуум кој трае „од лулка до гроб“, а кој треба да резултира со научување на луѓето како да учат, односно градење позитивен став кон учењето воопшто.“ (Ризова, 2015, 4)

Професионалниот развој, доживотното учење и континуираниот развој на училиштето, треба да се гледаат од точка на единство, како природно поврзани и меѓузависни процеси, кои не можат еден без друг да функционираат. Тие се функционални тогаш, кога се забележува унапредување на квалитетот на воспитанието и образованието на ученикот. Наставникот во XXI век, треба да биде општо образован и стручно оспособен, за стекнување вештини и способности, сè со цел реализација на неговата професија. Образованието и учењето му овозможуваат на човекот „полесен и поуспешен пласман, не само на пазарот на трудот, туку и во светот на знаењето, во светот на постојаното ангажирање“ (Велковски, 1999). Во контекст на ова се заклучува дека континуираното образование и усовршување на наставникот трае во текот на целиот живот, со постојано прифаќање и употребување во практиката, на сите иновации и модалитети кои ги носи новото време.

Според ова, професионалниот развој се појавува во два вида, односно во формален и неформален вид.

1. Формален професионален развој – е точно определен со време, место, организација. За секој наставник се води посебно досие и се дополнува тековно по секоја завршена работилница, обука или

¹ **Доживотно учење (lifelong learning – LLL)** – е форма на самоиницијативно образование кое е фокусирано на личен развој. Иако не постои стандардизирана дефиниција за доживотно учење, генерално се смета дека се однесува на учење надвор од формалните образовни институции, како што се училишта, универзитети или корпоративни обуки.

семинар. Најчесто се реализира во текот на училиштен ден, во одредени денови кои претходно се испланирани за професионален развој на наставниците, за време на распуст, службени состаноци и сл.

2. Неформален професионален развој – претставува образование и обуки во кои се вклучени сите видови и облици на активности, предавања, учење, а притоа тие не се дел од формалниот образовен процес. Ова е флексибилен начин на надоградување, затоа што се реализира во кое било време и не е задолжително да се врзува со официјални сегменти. Може да биде преку секојдневно животно и работно искуство, читање книги и друга стручна литература, читање разни интернет-содржини, едукативни емисии и сл.

Во продолжение во табела бр. 1, ќе истакнеме неколку примери за постојаниот и посакуваниот професионален развој на наставникот:

Табела бр. 1: Примери за постојаниот и посакуваниот професионалниот развој на наставникот (Национална програма за развој на образованието во Република Македонија 2005-2015, 2005, 10-12)

Постојан професионален развој на наставникот (ПРН)	Посакуван професионален развој на наставникот (ПРН)
Моделот се заснова на концептот пренесување (трансмисија) на знаења. Да се научи да се акумулираат знаења, па со тоа наставникот е доминантен пренесувајќи и предавајќи ги знаењата.	Новиот модел се заснова на концептот конструкција на знаењата. Знаењето не може да се пренесе, тој што учи мора со своја сопствена активност да го достигне. Според тоа наставникот се третира како партнер во процесот на изградување на знаењето во педагошката комуникација, но и како практичар кој ја промислува сопствената работа, практика, некој кој врз основа на старите знаења гради нови знаења и искуства и со тоа не ги става во заблуда своите ученици.
Обуката и образованието на наставниците се лоцира надвор од училиштата и главно не се поврзани со актуелното искуство на наставникот.	Професионалниот развој на наставникот се случува во специфичен контекст. Најефикасен ПРН се одвива најчесто во училиштето и тесно е поврзан со дневните активности на наставникот и ученикот и на него многу делуваат знаењата и ис-

	куштвата на наставникот.
Наставникот интерпретира туѓи истражувања и теории, тој пренесува туѓи знаења.	Наставникот прави свои рефлексии и врз нивна основа спроведува мали испитувања (наставникот како истражувач). Наставникот е и произведувач на знаења, многу од тие рефлексии, резултати на истражувања и искуства ги вклучува повратно во својата настава менувајќи ја, унапредувајќи ја и приспособувајќи ја на конкретни случаи.
За образованието на наставникот задолжена е одредена институција (на пример БРО).	ПРН подразбира сложен динамички модел на соработка на низа различни институции (факултети, истражувачки институции, владини експертски или невладини институции и сл.) за образование и развој на наставниците.
Синдикатот како организација во која учествуваат наставниците, се занимава главно со платите на наставниците, но не и со нивниот професионален развој.	Се инсистира на професионално здружение на наставниците, кое покрај грижата за положбата на професијата и за стручниот развој, ќе води сметка и за организирање разни видови на професионална помош, ќе се грижи за положбата на наставниците во општеството и сл.
Наставникот работи најчесто изолирано (дури и од колегите кои го предаваат истиот предмет). Наставникот по свое убедување се консултира со другите.	Тимската работа на наставникот и на другите колеги систематски е предвидена во дефинирањето на работата. ПРН е кооперативен процес и ако има простор и за изолирана работа. Постои смислена интеракција на наставниците меѓу себе, како и со стручните соработници, родителите и членовите на заедниците.

3. Форми на професионален развој

Наставникот треба да биде синоним за личност која постојано се надоградува и учи, а на тој начин влијае во позитивна насока врз развојот на личноста на учениците. Од самиот старт на својот работен однос, потребно е наставникот континуирано да ги збогатува своите

стручни и педагошки компетенции. За да не дојде до дисконтинуитет, потребно е да се стави акцент на интригичката мотивација, односно стимул за напредок и успех.

Застарената парадигма за професионалниот развој, која се базираше на стручното усовршување преку формалното образование, сега е надмината и е заменета со преземањето одговорност на воспитно-образовниот кадар за сопствено доживотно учење преку различни видови на формално и искуствено учење, како и соодветно вреднување на сите видови на учење (формално, неформално, информално), од страна на институциите. (Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта, 2016, 95).

Постојат голем број на форми на професионалниот развој, кои заради прегледност може да ги класифицираме во три категории:

- I. **Стандардни форми на стручно усовршување** - имаат долга традиција и се користат за пренесување информации и стекнување вештини, така што се организираат на пошироко национално ниво, за поширока популација на воспитно-образовниот кадар. Во оваа група спаѓаат: конгрес, конференција, видеоконференција, симпозиум, семинар, вебинар, пленарно предавање, панел-дискусија, тркалезна маса, летни/зимски школи, работилница, стручно патување, студиска посета.
- II. **Колаборативни форми на професионален развој** - се базираат врз учење во текот на работата, со заедничко учење преку размена на искуства со колеги во училиштето или локалната заедница. Оваа форма на професионален развој најчесто се спроведува преку: заеднички акциски истражувања, студија на случај, заедници за учење, студиски групи, анализа на наставни часови/активности, менторска поддршка.
- III. **Индивидуални форми на професионален развој** - се оние форми кои се иницирани од потребите на наставникот и од неговата мотивација. Наставникот ова може да го постигне преку: проучување стручна литература, пребарување на интернет, консултација со експерти, анализа на видеоснимки од наставни часови, рефлексивен дневник за учење. (Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта, 2016, 95-100).

4. Карактеристики на добар училиштен систем за професионален развој и негови законски регулативи

Во согласност со законските и подзаконските акти, наставниците имаат право и обврска да се усовршуваат професионално и да напредуваат во кариерата. За да може да се исполни ова, потребно е училиштето да создаде соодветни услови кои ќе му овозможат на наставниот кадар професионален кариерен развој, со што придобивка ќе имаат самите наставници, како учесници во тој процес, училиштето, а пред сè учениците. Добриот училиштен систем за професионален развој се заснова врз следните принципи:

1. Професионалниот развој е право и обврска на секој поединец;
2. Професионалниот развој придонесува за повисоки постигања на учениците;
3. Професионалниот развој првенствено се базира врз самопроценка;
4. Професионалниот развој се заснова врз евалуација и професионален дијалог;
5. Професионалниот развој е планиран процес;
6. Професионалниот развој е континуиран процес;
7. Професионалниот развој се евидентира и документира. (Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта, 2016, 25-26).

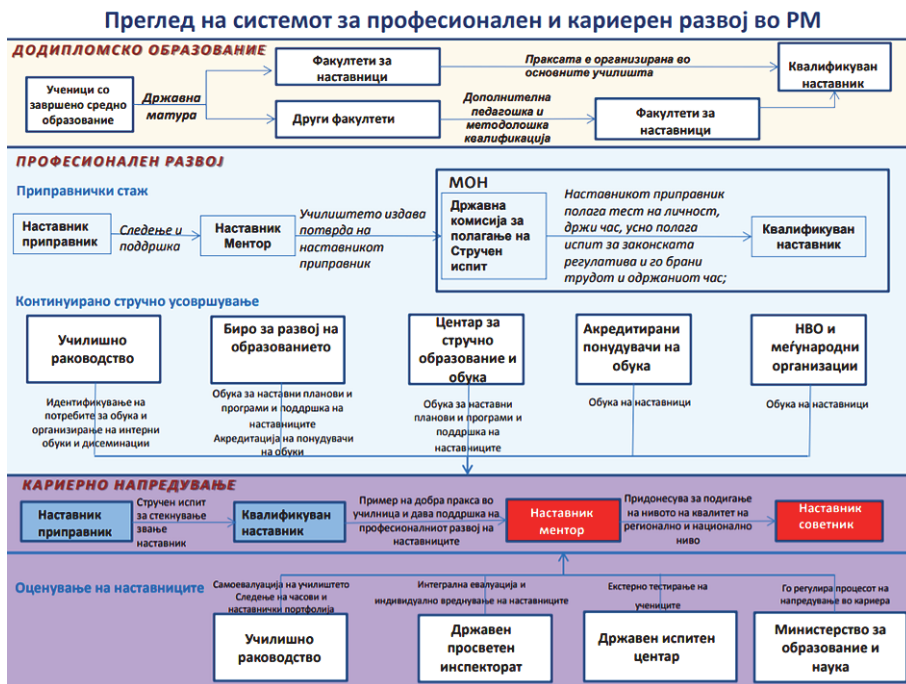
Во Република Северна Македонија, професионалниот развој на наставниците е уреден со Законот за основно образование и Законот за наставници во основните и средните училишта. Тој е поставен како еден од предизвиците за подобрување на воспитанието и образованието во државата во Стратегијата за основно образование од 2018 до 2025 година.

Од посебно значење е Програмата за професионален развој на наставниците, каде се дефинирани целите за усовршување и начините за нивно постигање. Програмата за професионален развој на наставниот кадар, ја изработува Бирото за развој на образованието (БРО) и истата е достапна за секое училиште, како годишна програма за професионалниот развој на наставниот кадар. Програмата всушност претставува план за акција, која треба да биде преземена, за да се започне со нејзина соодветна реализација. Постојат програми за обука и стручно усовршување на наставниците, во три вида:

1. Задолжителна програма – програма за обука и усовршување, реализирана од страна на државните и образовните институции, ангажирани од Министерството за образование и наука (МОН). Целта е насочена кон унапредување на квалитетот и постигање поголеми резултати или во друг случај намената е за да се воведат во пракса промените кои се случуваат во образовниот систем;

2. Изборна програма – програма за обука и усовршување, ја организира самото училиште според потребите на наставниот кадар или одделни стручни активи;

3. Слободна програма – програма за обука и усовршување на наставниците, им овозможува слобода на избор за стекнување знаења и вештини кои можат, но и не се задолжителни да бидат стекнати или поврзани со нивниот секојдневен професионален ангажман.

Слика бр. 1 – Преглед на системот за професионален и кариерен развој во Република Северна Македонија (Континуиран професионален развој заснован на компетенции и можност за напредување во кариерата, 2015)

Работата на воспитно-образовниот кадар ја следат и евалуират надлежните институции: Државниот просветен инспекторат, Бирото за развој на образованието, Центарот за стручно образование и обука и Државниот испитен центар. Важно е да се води сметка и за очекувањата и потребите и во иднина да се работи на надминување

на детектираните слабости. Преку барањата на наставниците, се согледуваат всушност барањата на учениците. Наставникот цели кон тоа да биде компетентен и спремен да одговори на потребите на учениците, за да се постигне што е можно поголем и побрз напредок. Комплексноста на овој целокупен процес, шематски е претставена на слика бр. 1.

5. Преглед на истражувања

Проблемот на истражување е насочен кон анализирање резултати од веќе спроведени истражувања, за тоа колку наставниците ставаат акцент на професионалниот развој и како тој се имплементира во пракса. Целта е да се согледа развојниот пат на професионалниот развој на наставниот кадар. Истражувањето е од теоретски карактер и со него ќе се придонесе за зголемување на обемот на научното сознание за професионалниот развој на наставникот, што претставува значајна проблематика во воспитно-образовниот процес и педагогијата како наука.

Во книгата на проф. Адамческа, со наслов „Активна настава“ (1996), се разгледуваат низа прашања во врска со проблематиката на професионалниот развој на наставникот и стручниот соработник-педагог. Во еден дел од книгата е спроведено истражување во кое биле вклучени 58 наставници од две средни училишта во град Скопје, каде сегмент на испитување било прашањето: „Успешен наставник е оној што...“.

Табела бр. 2: „Успешен наставник е оној што...“ (Адамческа, 1996, 41-42)

„Успешен наставник е оној што...“	
Наставници	
Досегашна практика	Активна настава
- се подготвува за секој час	- добро ја организира работата на учениците
- умее да го држи вниманието на учениците	- внимателно ги следи учениците додека работат
- ги сака децата	- соработува со учениците
- има солидно образование	- го осмислува секој детаљ на работниот ден

- има знаења од психологијата на децата	- соработува со родителите
- умее да ги заинтересира учениците со своите излагања	- ја поттикнува самостојната работа на учениците
- изработува наставни ливчиња и друг материјал	- организира воннаставни активности
- ја контролира работата на учениците	- организира набљудувања
- заедно со родителите работи за добро на децата	- организира истражувања на учениците
- постигнува резултати и со слаби ученици	- ги сфаќа проблемите во учењето
- обезбедува наставни средства	- умее и неуспешните ученици да ги поттикне да работат
- има соработка со педагогот	- успешно одредува задачи според способностите на учениците
- работи во лоши услови за мала плата	- работи тимски
- е заинтересиран за иднината на своите ученици	- ги мотивира учениците да работат со задоволство

Во табелата се наведени дел од активностите кои наставникот ги извршува секојдневно. Учениците се активни субјекти во наставата, а наставникот е оној кој ги мотивира, поттикнува и насочува кон самостојна работа и критичко размислување, преку поставување отворени прашања, проблемски задачи и давање можност учениците да работат и во парови/групи, сè со цел меѓусебно да разменуваат знаења и идеи. Наставникот исто така треба да знае да создаде ситуации за учење преку: директно искуство, социјална интеракција и истражување, а тука се нагласува потребата од активен и интерактивен пристап, каде наставникот има улога на медијатор (Икономоска, 2021). За да може подобро наставникот да ги совлада и да се соочи со проблемите кои претстојат, потребно е наставникот постојано да учи и да се надоградува, така што освен формалното образование, потребно е да се практикува сè повеќе неформалното образование. Во продолжение ќе презентираме добиени резултати од две истражувања, преку кои може да се согледа развојот на професионалниот развој на наставниците, колку и како наставниците работат на овој проблем и колкав е прогресот кој се постигнал во изминатиов период.

Во 2015 година е спроведено истражување, кое има за цел да направи увид на моменталната ситуација на процесот на менаџирање на професионалниот развој на наставниците во основното образование (Анева, 2015). Целна група на испитаници се наставниците и примерокот го сочинуваат вкупно 216 наставници, од кои 125 се наставници од одделенска настава, а 91 од предметна настава. Ние тука ќе ги анализираме резултатите кои се добиле од одделенските наставници. Секое училиште има програма за професионален развој на наставниот кадар, но во истражувањето се покажува дека сите наставници не го знаат тоа, така што 75,20 % се изјасниле потврдно, 8,80 % негативно и 16,00 % одговориле дека не знаат. Учеството на наставниците на разни обуки е од голема важност, затоа што со тоа се придонесува за зголемување на знаењата, вештините и способностите. Се испитува, колку наставниците посетуваат интерни и екстерни обуки, па добиените резултати се следни: 71,20 % се изјасниле дека посетувале интерни обуки од различни видови, а 28,80 % не учествувале. На екстерно организирани обуки на државно ниво, учествувале 60,80 %, а 39,20 % не учествувале. Мислењата на наставниците околу корисноста и задоволувањето на нивните потреби за професионален развој во однос на екстерните обуки се: 29,60 % се изјасниле дека се задоволни од сите обуки, а 50,40 % дека се задоволни само од некои обуки и 20,00 % дека не се задоволни од ниту една обука. Од ова се донесува заклучок дека не сите обуки биле во функција на соодветно надоградување, ниту обезбедиле постигнување на повисоки знаења. Резултатите се слични и кај интерно организирани обуки, така што 44 % се изјасниле дека се задоволни од сите обуки, 50,40 % од некои, а 5,60 % не се задоволни. Од ова согледуваме дека повеќе од наставниците се задоволни од интерните обуки, што се претпоставува дека е резултат на добрата реализација и организација на истите, во рамки на нивните училишта. Наставниците се изјасниле исто така и во однос на тоа, колку нивните очекувања се оствариле за стручно усовршување. 36,80 % од одделенските наставници сметаат дека во целост обуките ги исполниле нивните очекувања, 56 % само некои очекувања, а 7,20 % се изјасниле дека не се исполнети никакви очекувања од обуките. Како и во претходното истражување, така и во ова се испитува влијанието на финансиските можности врз професионалниот развој, каде 60,80 % од испитаниците сметаат дека училиштето им обезбедува финансиска поддршка, а 39,20 % се изјаснуваат негативно. Со оглед на процентот, сепак се проценува дека финансиската поддршка иако ја има, сепак не е доволна.

Според резултати на голем број други истражувања покажано е дека обуките кои ги посетуваат наставниците, не произлегле од

нивните потреби за надоградување и стручно усовршување, затоа што акцентот бил ставен на содржините коишто наставниците треба да ги предадат во текот на учебната година, според претходно направениот план. Со оглед на ова, се занемаруваат голем број на други поважни аспекти кои се карактеристични во работата на наставникот, како на пример, работа со деца со посебни потреби, развој на комуникациски вештини, работа со талентирани деца, употреба и модификација на наставни технологии и сл. Видливи се и останатите слабости и потребите на наставниците, гледано врз основа на истражувањето на Анева. Наставниците дале предлози и сугестии од аспект на идни посакувани состојби на менаџирање на нивниот професионален развој: поквалитетни обуки, поголема информираност за учество на проекти, план за понатамошен професионален развој за наредната учебна година, финансиска поддршка, објективни критериуми за оценување на работната перформанса, поголема мотивација и стимулација за напредок, еднакви можности за учество за сите наставници и сл.

По една година од ова истражување во 2016 се издава „Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта“, со што се бележи прогрес и отворање нови траектории за подобрување на професионалниот развој во нашата држава.

Овој прирачник е подготвен со цел да им помогне на училиштата за: следењето на работата на наставниците/стручните соработници да биде поквалитетно и во функција на планирањето на професионалниот развој на наставниците/стручните соработници; систематично планирање и реализирање на професионалниот развој на наставниците/стручните соработници; идентификување и промовирање разновидна поддршка на професионалниот развој на наставниците/стручните соработници и изнаоѓање начини за правилно и одговорно користење човечки и материјални ресурси за професионалниот развој на училиштето (Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта, 2016, 5).

Следното истражување е направено во 2020 година, така што добиените резултати коишто ќе бидат приложени се релативно нови и нè приближуваат до некаде до денешната слика на професионалниот развој. Цел на истражувањето е да се утврдат ставовите на одделенските наставници во поглед на концептот и имплементацијата на професионалниот развој (Младеновска, 2020). Истражувањето е спроведено во основни училишта во град Скопје и е земен примерок од

235 наставници од одделенска настава. Од истражувањето се добива податок дека одделенските наставници, главно се вклучени во областа на професионалниот развој. 40,43 % од одделенските наставници сметаат дека неформалното образование има повеќе влијание на нивниот професионален развој, отколку формалното образование кое го стекнале. Повеќе од половина од анкетираниите наставници, одговориле дека се дообразуваат неформално кога имаат време и можности. Покрај бесплатните обуки, посетувале и обуки со лична котација. Кога станува збор за обуките со лична котација, скоро 44 % од испитаниците се изјасниле дека воопшто или ретко присуствуваат, 23,8 % се изјасниле дека доволно присуствуваат и 33,2 % имаат често присуство. Тука повторно се начнува проблемот околу финансирањето. 77 % од наставниците се согласиле со тезата дека повисока плата би била услов за нивниот професионален развој. Клучен е моментот каде висок процент од 74 % од наставниците се согласни дека обуките, семинарите и работилниците, кои ги посетувале, се корисни за нивниот професионален развој и го подобруваат квалитетот на наставата, 15 % се изјасниле негативно, а 11 % биле без став. Се добива позитивен резултат од околу 63 % на задоволни наставници, односно од начинот на кој училиштето се грижи за нивниот професионален развој. Голем придонес тука има тимот кој се грижи за нивниот професионален развој во склоп со институцијата на работното место.

Младеновска ја поставила и тезата за тоа колку наставниците сметаат дека БРО нуди доволно бесплатни семинари, обуки и работилници за наставниот кадар, во текот на една наставна година. Мислењата на наставниците се поделени. Во најголема мера наставниците веруваат дека БРО нуди доволно семинари, обуки и работилници, но не може да се изостави фактот дека и голем број на наставници го имаат спротивното мислење, особено наставниците кои имаат поголем работен стаж. Најмладите наставници со мал работен стаж, имаат најголема верба во практиките на БРО со 6,8 %. На ова се надоврзува и фактот кој не може да остане незабележан, а тоа е дека 61 одделенски наставник не верува во современата работа на БРО.

Доколку ги споредиме двете истражувања, во истражувањето на Младеновска во 2020 година, може да забележиме прогрес на професионалниот развој на наставниците, во нагорна линија. Од поставените тези и од добиените резултати, се согледува колку од голема корист било издавањето на „Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта“. Во прирачникот е истакната потребата од формирање тим за професионален развој, кој го

сочинуваат: директорот на училиштето, стручните активи и стручен соработник. Тимот има за цел да воспостави систем, односно процедура за планирањето и реализирањето на стручното усовршување, којшто опфаќа: идентификација на потребите на наставниците, донесување одлуки за приоритети на училиштето, подготвување план за личен развој од страна на секој наставник, групирање според индивидуални потреби за стручно усовршување, идентификација на потребните ресурси за поддршка на програмата за професионален развој, ангажирање на искусниот кадар во улога на обучувачи, планирање заеднички професионален развој со други училишта преку воспоставување мрежи за заемна поддршка и сл. (Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта, 2016, 15). Во истражувањето видовме во колку висок процент наставниците се изјаснија дека се задоволни од начинот на кој училиштето се грижи за нивниот професионален развој, што ни покажува колкава е всушност ефикасноста и потребата од тимот за професионален развој во училиштата.

Во однос на проблемот со финансиите, се нагласува и повторно потребата од зголемување на примањата на наставниците, за да можат и самите во поголема бројка да си овозможат обуки, семинари, работилници и сл. со сопствена котација. Само буџетот на едно училиште во никој случај не е доволен да ги покрие потребите на сите вработени и да им овозможи соодветно вклучување во програми за стручно усовршување. Заради тоа и во двете направени истражувања, согледуваме дека наставниците многу повеќе присуствувале на платени обуки, отколку на обуки со самостојно финансирање.

Заклучок

Без разлика, во кој контекст станува збор за професионалниот развој, тој претставува клуч до успех на еден поединец. Зборот професионалец, не означува совршенство, затоа што совршенство не постои, означува стремеж кон повисоки цели и што е можно повисоки резултати. На тој начин се карактеризира нашата личност, односно нашата лична сатисфакција. Луѓето растат и се развиваат, со тоа постојано работат на надоградување на своите компетенции и вредности.

Во овој труд професионалниот развој беше согледан од аспект на воспитно-образовниот процес, каде акцентот беше ставен на наставникот, како клучен параметар за квалитетно воспитание и образование. Како што се менува општеството, така се иновира и воспитно-

образовниот процес, па затоа наставникот треба да се стреми - секогаш да е во чекор со сите најнови промени и да биде негов двигател.

Од сè што беше произнесено во овој труд, може да се заклучи дека сè уште постојат доста слаби точки во процесот на професионален развој на наставниот кадар, кои подлабоко гледано се рефлектираат врз квалитетот на воспитанието и образованието, но не смееме да го занемариме фактот дека во споредба на изминатите години, денес сè повеќе се актуализира оваа проблематика и се делува во рамки на истата. Наставниот кадар пред сè, мора да биде мотивиран и да гледа на професионалниот развој како стимул за успех.

Како предлози, за да се подобри моменталната ситуација и да се направи поголем прогрес во професионалниот развој на наставниците, потребно е:

- да се направи дијагностицирање на досегашните стекнати знаења на наставниците и со тоа ќе се добие информација за моменталната подготвеност на наставникот за водење на воспитно-образовниот процес;
- да се врати вербата и да се направи заложба за поголем удел на државните институции како што се: Бирото за развој на образованието, Министерството за образование и наука, педагошките факултети и др.;
- зголемување на уделот на приватниот сектор за давање услуги на наставниот кадар;
- приватниот сектор и државните институции да се поврзат преку национална платформа;
- зајакнување на соработката на наставниците од различни училишта и локални средини;
- ставање поголем акцент на индивидуалните потреби на наставниците, за стручно усовршување и сл.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Адамческа, С. (1996). Активна настава. Скопје: Легис.
- Анева, Е. (2015). Менаџирање на професионалниот развој на наставниците во основното образование. Скопје: Филозофски факултет.
- Баракоска, А. (2013). Општа педагогија, Скопје: Филозофски факултет.
- Велковски, З. (1999). Годишен зборник: Образование за работа или...?. Скопје: Филозофски факултет 52, 69-86.
- Закон за наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта. (2019). Службен весник на Република Северна Македонија бр. 161/2019.
- Закон за основно образование. (2019). Службен весник на Република Северна Македонија бр. 161/2019, 229/20.
- Икономоска, А. (2021). Подготвувајте ги учениците за животот, а не за оценки. Деца.мк. Достапно на <https://deca.mk/podgotvuvajte-gi-uchenitsite-za-zhivotot-a-ne-za-otsenki/?fbclid=IwAR3sEqZALBvIchVMSoJdpPYDPuElu4McmimT-WCX2bmDDCb6AaVap-vIvns> (пристапено: септември 14, 2021).
- Јованова-Митковска, С. (2008). Модели на професионален развој на наставникот, Штип: Зборник на трудови, Граѓанска асоцијација на учители.
- Јованова-Митковска, С. (2008). Модели на професионален развој на наставникот. Штип: Педагошки факултет Универзитет „Гоце Делчев“.
- Континуиран професионален развој заснован на компетенции и можност за напредување во кариерата. (2015). British Council. Достапно на https://www.britishcouncil.mk/sites/default/files/kontinuiran_profesionalen_razvoj.pdf.
- Младеновска, И. (2020). Професионалниот развој на наставниците од одделенска настава – од концепт до имплементација. Скопје: Филозофски факултет.
- Национална програма за развој на образованието во Република Македонија 2005-2015. (2005). Програма за професионален развој на училишниот кадар. Достапно на <https://www.yumpu.com/xx/document/read/43419700/programa-za-profesionalen-razvoj-na-uiliniot-kadar-100megsfree>.
- Основни професионални компетенции и стандарди за наставници. (2016). УСАИД. Скопје: Македонски центар за граѓанско образование (МЦГО).
- Професионален развој и советодавна-стручна работа (2021, септември, 1) <https://www.bro.gov.mk/>.
- Прирачник за следење на работата и планирање на професионалниот развој на наставниците и стручните соработници во основните и средните училишта. (2016). УСАИД. Скопје: Македонски центар за граѓанско образование (МЦГО).
- Ризова, Е. (2015). Третманот на самоучењето во концептот на доживотното учење. Годишен зборник. Скопје: Филозофски факултет.
- Ризова, Е., (2015). Доживотно учење, интересен материјал. Скопје: Филозофски факултет.
- Стојановска, В. (2017). Соработката меѓу педагогот и наставниците во основното училиште, Скопје: КА ЕЛ ЕС – Принт.

- Стратегија за образованието 2018-2021. (2021, септември 14). <https://mon.gov.mk/page/?id=2048>.
- Glatthorn, A., (1996). Teacher development, Internet encyclopedia of teaching and teacher education. London.
- Hirsh, S. (2007). NSDC Standards and Tools Help Strengthen Professional Development. SEDL Letter Volume XIX, no. 1.
- Lifelong learning. (2021). Valamis. Достапно на <https://www.valamis.com/hub/lifelong-learning> (пристапено: септември 14, 2021).
- Mizell, H.(2010). Why professional development matters, Oxford: Learning Forward.
- Pavin, T., Vizek- Vidović, V., Miljević-Riđički, R. (2006). Enhancing Professional Development of Education Practitioners and Teaching/Learning Practices in SEE Countries - National report. Croatia.
- The Professional Development of Teachers. (2009). Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS - chapter 3. Достапно на <https://www.oecd.org/berlin/43541636.pdf>.
- Van Laere, K.,Peeters, J.,Vandenbroeck, M. (2012). The Education and Care Divide: the role of the early childhood workforce in 15 European countries. Wiley online library.

ментор: проф. д-р Вера Стојановска

ПЕЈОРАТИВОТ, ИДЕНТИТЕТОТ, ЕНТИТЕТОТ И НИВНАТА ПОВРЗАНОСТ

Никола РИСТЕВСКИ

Институт за филозофија, ФЗФ, УКИМ - Скопје

Abstract: This text analyses the semiotic aspects of the pejoratives as a possibility to discuss them as synonyms, like terms that have the same meaning/ denote same things, ideas, etc., as opposed to antonyms – that mark something opposite. In this text the focus will be on the aspects of the syntax of the pejorative, the semantics of the insult and the pragmatics of the insulter. In this way we'll discuss all the aspects of use of the pejorative by all the participants in the communications act. We'll contemplate the process of identity cognition of the individual and of the group (community) with the help of the epistemological apparatus and the ways of how one subject creates the conciseness using the eyes of the other. We'll analyse the ways of pejorative impact on the individual in the process of creating the identity, but also how the identity contributes to the creation of the political entity. The political implications of the pragmatics of the epistemological cognition of the subject which lead to political entity's knowledge will be analysed. We'll contemplate the characteristics of these political phenomena and the possibilities for action in the field of the politics.

Key words: pejorative, identity, entity, semiotics, epistemology, politics.

Вовед

Во политиката, а и во филозофијата, во последниот век е популарна дискусијата за термините со кои се означуваат одредени групи, заедници, класи, раси, родови, сексуални идентитети. Таа дискусија можеби е и постара во рамки на филозофските расправи за универзалните, односно потекнува уште од Платон кога почнува да пишува за дефинициите на доблеста, на праведноста, на филозофијата...

Но, денес тие филозофски расправи се надополнети со термините кои луѓето ги користат да кажат нешто, да опишат или пак да дадат вредносен суд за одредена група на луѓе. Во овој текст под група ќе се подразбира политички ентитет којшто сè уште нема стекнато

свој сопствен идентитет, односно јавност преку којашто ќе може да ги насочува своите барања кон општите барања и политички одлуки во општеството.

Во овој текст нема да се обрнува внимание на навредите коишто еден човек може да ги соопшти на друг, туку на термините коишто другиот може да ги смета за навредливи иако првиот не ги поима како навредливи или пак проблематични во однос на тој што го опишува или кому му се обраќа. За да не се западне во маѓепсан круг за тоа кои зборови потпаѓаат под оваа група ќе се напомене дека тука ќе се разработат пејоративите, а не директните навреди за коишто веројатно е надмината дискусијата дека се навреди.

Тезата на овој текст се формулира вака: групите што сакаат да станат политички ентитети треба да ги прифатат пејоративите како дел од својот идентитет за да можат полесно да го создаваат и подобро да го градат ентитетот.

Овде под политички ентитет се подразбираат групите кои немаат своја материјална сигурност и медиумска јавност преку коишто ќе можат од групи да станат политички ентитети кои ќе можат да ги развиваат своите заеднички интереси и да се надоградуваат, но и да учествуваат во постојаното (ре)создавање на општеството. Под пејоративи ќе се подразбираат термините со коишто хегемонската заедница некогаш во одреден контекст ги класифицирала или уште ги класифицира групите коишто сакаат да го исфрлат од употреба тој термин зашто им побудува негативни чувства. Под идентитет пак, се подразбира колективната и индивидуалната (само)свест на групата за тоа кога и каде е, односно за контекстот, дискурсот и времето во коешто некој(и) живее(ат).

Низ призмата на семиотиката, епистемологијата и филозофијата на политиката ќе се направи обид во овој текст да се докаже тезата.

Лингвистика и синтакса на пејоративот

На почетокот ќе се разгледаат дефинициите на истоимените (хомонимите), соимените (синонимите) и изведеноимените (паронимите) според Аристотел за да се изведе дефиниција и за антонимите. „[1a] Истоимени се нарекуваат [оние нешта] на коишто [им е] заедничко само името, а [додека пак,] поименично, зборото, на [нивната] суштина им е различно, како што на пример, и човек и живопис [имаат заедничко име:] животни.... Соимени пак, се нарекуваат [оние нешта] на коишто [им е] заедничко и името, [а] и поименично,

словото на суштината им е исто, како што на пример, и човек и вол [имаат заедничко име:] животно. [10]“... Изведеноимени се нарекуваат оние нешта коишто се именуваат поименично разликувајќи се меѓусебе во однос на падежот [15], како што на пример учен [се разликува] од учење [во однос на падежот], и храбар од храброст...”¹ Аристотеловски кажано, антонимите се зборови коишто немаат исто име, а означуваат спротивна работа, како што на пример се кратко и долго.

Сега треба да се разгледа односот помеѓу пејоративите и еуфемизмите, од една страна, и синонимите, од друга страна, бидејќи комуникацијата секогаш е двонасочна, па лесно може да настане забуна кај некој од учесниците во комуникацијата. Пејоративите се навредливи зборови, а дел од нив се навредливи во одреден контекст. Еуфемизмите се зборови со коишто се ублажува нешто лошо, непријатно или грубо во одредена ситуација. Проблемот се јавува кога некои луѓе честопати ги користат пејоративите како синоними на еуфемизмите, а пак другите – тие за коишто се однесуваат ги сметаат за антоними на еуфемизмите што се користат за да се избегнат непријатните моменти на недоразбирање во комуникацијата. Тоа што за некого е синоним, за друг може да биде антоним.

Најлесен пример за погореспоменатата врска се зборовите куче и пес. Познато е дека зборот пес во поново време се избегнува кога се означува некое куче затоа што луѓето кои сакаат кучиња го сметаат тој збор непријатен за употреба кога се кажува за некое куче. Па, кога некој од постарите ќе го употреби зборот пес, тој можеби го зел како синоним за куче, но сопственикот на кучето не мисли исто како и неговиот соговорник, односно тој тоа може да го смета како антоним и да се навреди.

Тргувајќи од овие дефиниции се поставува прашањето каков е нивниот однос во реченицата, односно во една граматички структурирана целесообразна мисла. „[10] Кога-годе едно [нешто] се прирекува до друго како подмет, оние [нешта] коишто се искажуваат за прирокот, сите ќе се искажуваат и за подметот. Така, на пример, човек се прирекува до некој [посебен, поединечен] човек, а живо [суштество] – до човек. Зарем нема живо [суштество] да се прирекува и до оној некој [посебен и поединечен] човек, а и на човекот [општо], [обата] се живо [суштество].“²

На овој начин беа разгледани морфолошките карактеристики на зборовите коишто можат да станат проблем во комуникацијата за-

¹ Аристотел, *Категории* 1А, прев. Јеродјакон Виктор Теодоростудит (Скопје: Табахон, 2012).

² Ibid., 3А.

ради самата структура на општеството, на јазикот на дискурсот, но и поради чувствата на означениот, како и историјата што се крие зад користењето на тие зборови. Многу е важно да се напомене дека зборовите коишто ќе се разгледуваат точно заради нивниот комплексен статус во јазикот (означувањето на одредени групи и поединци во одредена смисла секогаш може се однесуваат на поединецот, но и на групата (заедницата) на којашто тој припаѓа, е дел од неа.

Така, сега кога се разгледани начините на коишто може да се користи пејоративот, треба да се разгледаат другите аспекти на користењето на тој термин кога се означува одреден поединец или пак, група на индивидуи, колектив.

Семантика на навредата

Повеќезначноста што може да ја има поимот со кој се означува еден субјект може веднаш да претставува проблем во комуникацијата, а особено во комуникацијата во јавната сфера, поточно во политичката комуникација. Проблемот со пејоративите е тоа што за разлика од другите политички коректни термини со коишто е препорачливо, посакувано, а во последно време и строго регулирано како треба да се води јавната дискусија, тој има друга историја на потекло, на употреба и на означување. Не секогаш е лесно да се открие зошто одреден термин од една страна е употребуван како соодветен термин за означување одредена група, но од самата група се прифаќа како несоодветен, навредлив или угнетувачки. Тука има многу фактори што влијаат одредена употреба на еден збор да предизвикува негативни чувства кај одредена група на луѓе, а тие се социјалниот статус на означената група, политичкиот контекст во којшто се употребува зборот, дискурсот во јавноста и многу други аспекти на секојдневната комуникација. Чекор повеќе, голем дел од засегнатите (означените) особено ако припаѓаат на маргинализирана заедница, односно сè уште се гради колективот како ентитет дури сметаат дека овие термини не само што предизвикуваат лоши чувства, туку и ја загрозуваат сигурноста на поединците, колективот.

За да може подобро да се разјасни историјатот на пејоративот ќе се навратиме на Мишел Фуко и на неговата збирка „Историја на сексуалноста“. Имено, Фуко таму смета дека одредени идентитети, како на пример хомосексуалците, биле создавани од страна на самата власт којашто во текот на XVIII и XIX век се обидува да ги запише сите видови, според тогашните медицински власти девијации кај мажите, жените, децата, целокупното население. Ова е особено важно затоа што овие расправи за пејоративите и нивната употреба, и ко-

нечно нивниот статус, се водат два века подоцна откако веќе започнало проучувањето на различното население (врз основа на што и да почива таа разлика). Фуко смета дека во текот на средниот век и периодот по Француската буржоаска револуција (по овој настан се декриминализира хомосексуалноста во Франција иако повторно подоцна е криминализирана, со падот на републиката) мажите коишто имале секс со мажи (ова е термин тука избран за да се даде до значање дека во тој период педерите немале политички ентитет) не се декларирале себеси како засебна група на луѓе, а ниту пак биле блиску до создавање политички ентитет во јавноста. Се разбира дека историјата нè учи дека тогаш немало воопшто услови за овој вид на расправа на различните сексуалности, но особено е важно да се истакне дека ова е начинот зошто два века подоцна педерите сакаат терминот „хомосексуалец“ да се избрише од употреба, точно затоа што бил во употреба на медицинарите коишто на некој начин класификацијата „хомосексуалец“ истовремено била дијагноза, односно патологизација на хомосексуалноста.³

Вака кажано, можеби е појасно зошто зборот „црнец“ во англискиот јазик се смета за особена навреда спрема црнциите коишто пак на македонски јазик кажан истиот збор има сосема различно значење. Имено, во македонската историја нема традиција на насилство врз црната раса, како затоа што не сме биле во судир со таа раса, така и затоа што македонскиот народ и сам бил колонизиран од страна на големите империи коишто во периодот на средновековието и раниот капитализам освојуваа низ светот. Ова не значи дека помеѓу македонското население немало омраза кон црнциите, па до периодот на светските војни црнциите на овие простори биле етикетирано како Арапи. Сепак, тоа што немало структурно насилство кон црнциите од страна на Македонците ја дава употребата на терминот „црнец“ без негативен контекст.

Слично на ова разгледување, пак, треба да се разгледува и моментот кога некој термин од пејоратив станува сосема коректен термин за означување одреден поединец или пак група. Таков е примерот со терминот „гаур“ што означува неверник за Османлиите, односно немуслиман или во случајот со западниот дел на Османлиската Империја претежно христијанин. Се разбира дека во тие периоди христијаните биле така наречени затоа што биле сегрегирани на некој начин, или пак биле граѓани од втор ред, но денес кога христијаните на Балканот немаат проблем со нивниот статус, барем во меѓурегионална смисла (помесните цркви се раскарани меѓусебно) овој тер-

³ Фуко, Мишел, *Историја на сексуалноста*, прев. Владо Ефтимов (Скопје: Три, 2003).

мин не претставува таков голем проблем каков што бил, на пример, кон крајот на XVII век во Румелија.

Конечно, има и случаи кога одреден термин не бил навредлив за одреден поединец или група, но со текот на времето станал навредлив, како поради дискурсот, но и поради контекстот. Па, терминот работник денес скоро и да не се употребува во јавноста за разлика од претходниот систем на социјалистичко самоуправување кога скоро сите медиуми беа преплавени со вести од работничкиот пролетеријат, од работничките акции за железнички пруги, брани, хидроелектрани. Денес, почесто се употребува вработен (што е придавка, а не именка), самовработен (повторно придавка), вработени (како множина) итн... Тоа значи дека секој термин има различна историја и употреба, но кај пејоративите многу важна е и дискусијата за прагматиката, односно кој, кога и за што го употребува.

Но, пред да се расправа за прагматичките аспекти на пејоративите треба да се напомене уште еден аспект на користењето на одреден термин којшто може или е пејоратив за означениот. Имено, постои разлика кога некој говорно го користи тој термин и кога некој го запишува терминот. Разликата е што говорот често пати не е формален, па човекот може почесто да користи термини кои за некој се пејоративи, а притоа да не е свесен за тоа или пак да нема интенција да ги употребува како пејоративи. Другиот аспект е, контекстот, односно како и зошто одреден термин се употребува, а за ова да се објасни ќе дадеме примери со два вида реченици, соодветно за термините Македонец и ѓаур.

„Секој трет Македонец е вулгарен и мрзелив.“

„Секој втор ѓаур е добар работник и чесен човек.“

Како што претходно беше кажано, и Македонец и ѓаур значаваат ист човек, но она што ги прави различни двата искази не е терминот, туку означеното. Имено, во првата реченица користејќи политички коректен јазик се кажува дека Македонците се гладни и апатични (не во старогрчка смисла на зборот, но во модерна), а втората пак, изјавува благосостојба иако користи термин што денес некој би се срамел да го употреби во јавност.

На овој начин може да се заклучи дека не е важно само соодветно користење термини за да може да се биде политички некоректен. Треба да се обрнува и многу внимание на суштината што се пренесува, имено фактите што се изложуваат за да може да се утврди коректноста на еден говор, особено говор од јавната сфера.

Прагматика на говорникот

Сега, треба да се фрли поглед и на моментите кога еден термин станува пејоратив, а кога пак користењето на тој термин има сосема коректна употреба, односно никој не се чувствува навреден кога тој термин е употребуван за да го означи. Она што можеше да се забележи кога еден термин станува пејоратив е кога одредена група луѓе се изборила на некој начин да стане политички ентитет и потоа сака одредени термини со коишто била означувана од страна на доминантното население веќе да не биде така именувана. Па, Гаур кажан во турско имал лоша конотација затоа што го употребувале Османлиите, но денес кога Македонците се доминантно население веќе не е навредлив, но работник кажан денес почесто може да се смета за навредлив затоа што повеќето се работници, но тие кои го употребуваат зборот не се и претежно се од доминантната класа – владејачката класа.

Може да се заклучи дека прашањето „Кој е означувачот?“ кога се употребува одреден термин што може да направи проблем во комуникацијата е особено важно затоа што не му е сеедно на означениот од чија страна доаѓа одреден исказ што треба да се прими во меѓусебната или пак во јавната комуникација. Затоа зборовите кажани од страна на власта секогаш се преземаат со доза на внимателност, но и со доза на позначајна анализа затоа што тие на многумина се однесуваат (моќта на дисперзија и афектираност е огромна). Ако некој просјак дофрли некој навредлив термин со класен предзнак не може да предизвика многу кај означениот затоа што означениот иако можеби угнетуван од власта, знае дека неговата моќ и таа на просјакот не е истозначна и сразмерна.

Покрај тоа што е важно да се разграничуваат пејоративите од коректните термини, важно е да се открие суштината на кажаното, односно што кажува самата реченица и што таа означува покрај означениот и конечно важно е и кој го дава исказот затоа што не е сеедно од кого што ќе се чуе. Самиот термин може да се прирочи некому или на цела група, може да означува нешто погрдно, но тоа се дознава од структурата на реченицата, а не а priori и конечно важно е којшто ќе изјави.

Терминот може да даде само а priori суд за нештото, како што на пример „беќар е неженет маж“ или „педер е тој што си фаќа работа со младите мажи“, но терминот сам по себе не ја дава навредата затоа што таа се крие во структурата на реченицата, односно во односот знак-означено. Така „педерите се добри“ не може да биде навреда, исто како што „гејовите се лоши“ е навреда. Последно, важно е кој што

кажува. Не е исто да се чуе нешто од некој универзитетски професор или министер и од студент или општ работник.

На овој начин беа разгледани семиотичките аспекти на пејоративите што може да предизвикаат вака широки расправи, а сега ќе се разгледаат и аспектите на влијанието на јазикот врз идентитетот.

Јазикот и ентитетот – епистемологија на идентитетот

Идентитетот, покрај материјалните можности за живот, се создава и се сознава низ јазикот. Повторувањето, односно перформирањето на одреден стих од некоја песна, на одреден термин (не нужно навредлив), повторувањето на одредени гесла, мота, химни, веењето на знамињата претставуваат дел од градбата на идентитетот. Овие низи на активности го креираат идентитетот на поединецот преку групата на којашто тој припаѓа. Проблемот што се јавува е кога една група на луѓе – доминантната ги означува другите групи на луѓе – помаргинализираните (намерно е ставен префиксот „по“ затоа што не се сите групи маргинализирани, но скоро секогаш се подредени во однос на доминантната).

Хегемонската заедница честопати, како што беше и претходно кажано, го користи пејоративот како синоним за да означи некој припадник на некоја група или пак цела таа група. Сепак, во зависност од контекстот, дискурсот и самата јавност тоа лесно може да биде поимано како навреда од страна на означениот, но и на учесниците во комуникацијата. Но, не секогаш пејоративот исклучиво означува навреда, а тоа треба да се разгледа.

Хегел во „Феноменологија на духот“ во делот за самосвест на некој начин кажува дека самосвеста се создава кога некој се гледа себеси со очите на другиот. Во моментот кога еден субјект се гледа себеси со очите на другиот се раѓа самосвеста затоа што тогаш тој човек не е сосема слободен, но се набљудува себеси исто како што и другите го набљудуваат, па полесно може да забележи одредени информации за себеси што дотогаш нему не му биле познати. Затоа робот побрзо ја стекнува самосвеста. Затоа што од робот секогаш се очекува да знае или пак тој сам открил дека треба да знае со какви очи го гледа господарот. Можеби затоа што едноставно така се раѓа самосвеста или пак поради нужноста да се знае што сака и што гледа господарот.⁴

Од ова може да се извлече заклучокот дека маргинализираните заедници, односно групите што тежнеат да станат политички ен-

⁴ Hegel, George Vilhelm Fridrih, *Fenomenologija duha*, prev. Nikola Popović (Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1986), 120-137.

титет секогаш кога се спознаваат себеси за да ја стекнат самосвеста за себеси мора да се видат со очите на другиот, односно на оној што ги означува – означувачот – власта или хегемонската заедница. Точно и затоа се јавува потребата штом еднаш се изборат за одреден политички статус да бараат ревизија на навредливите термини за нив и напуштање на нивната употреба, но, особено важно е што тоа се случува откако групите ќе научат (ќе се видат себеси) што тие термини всушност означуваат за хегемонската заедница.

Но, напуштањето на употребата на термините што се квалификуваат како политичко некоректни не имплицира дека другиот термин нема да го добие истото или сосема слично значење кај хегемонската заедница, а тоа лесно се отчитува низ следните два примера: „Што сакаат сега гејовите?“ и „Дали лезбејките немаат доволно права?“ затоа што и претходно беше кажано дека навредата не се наоѓа во а priori судот, туку во семантиката на реченицата и се разбира прагматичноста, односно од кој е изјавена. За да се доближи овој став до читателот ќе се парафразира Фуко од неговото дело „Надзор и казна“, во делот за паноптиконот.

Фуко смета дека секоја власт креира технологии на набљудување за да стекне знаење за целокупното население и да може подоцна подобро да управува со населението иако не секогаш по волја на населението, туку почесто по волја на самата власт. Паноптиконот е замислен како затвор со многу ќелии коишто лесно се гледаат од едно место – Големото око, да се нарече, но однатре не се гледа ништо, а некогаш дури ни Големото око. Во дел од ќелиите седат припадници на одредена група коишто се спознаваат себеси и настојуваат да станат ентитет. Прво што слушаат е кому власта му се обраќа со исто име, а дури потоа преку тоа име можат да создаваат и други и да се групираат и да градат идентитет, а ова е особено важно затоа што така се раѓа самосвеста за себеси.

Прагматички разгледано, многу е важно за сопствениот идентитет човекот да знае како е означуван од другите. Човекот, во текот на животот неминовно некогаш ќе треба да се претстави и со терминот со којшто е означуван од другите, па макар и тој да биде непријатен за него. Колку тешко и да паѓа неможноста да биде некој признат и под друг термин, сепак во одредена ситуација за свое добро ќе треба да го употреби и пејоративот затоа што за мнозинството можеби само така ќе биде препознатлив.

Не е неправилно да се протолкува дека ова во суштина означува дека и покрај тоа што одредена група откако ќе стане некаков политички ентитет и бара неупотребување на одредени термини, пое-

динците на таа група, сепак се здружиле точно поради тој термин. Имено, тоа што педерите долго време бараа укинување на зборот „хомосексуалец“ од употреба го бараа затоа што на некој начин и тие се здружуваа врз база на тој термин, колку и денес да звучи старомодно и медицински (патолошки).

Има и други примери коишто посочуваат дека сепак групите што станале ентитет не треба да го насочуваат своето внимание кон укинување на пејоративите од јазикот затоа што тоа е бришење и на сопствената историја. Пејоративите колку и да се навредливи за одредена група на луѓе, сепак биле употребувани, се разбира во друг контекст и не треба да бидат употребувани во истиот, но важно е да останат како дел од јазикот затоа што неминовно влијаеле и при создавањето на ентитетот на групата. Не треба да се исклучи можноста дека некој човек кој добро го познава својот идентитет почнал да го гради точно врз основа на пејоративот со којшто го означувале во моментите кога се осознавал себеси.

Ако самосвеста се раѓа со очите на господарот, ако поединците се заглавени во паноптиконот и слушаат ехо на Големото око, тогаш чекор поблиску се до создавање ентитет ако започнат да ги употребуваат термините со кои се означени, а тоа може да се види низ следниот пример на крик за помош на некој болен човек што лежи во соба број 6:

„Сестра! Умирам, јас во соба број 6! Помош!“

„Сестра! Умирам, јас Никола Трајанков! Помош!“

Може да се види и низ овој пример дека некогаш користењето на бројот што го пропишува хегемонот не е само лош, туку и практичен начин на поефикасно решавање на одреден проблем.

Политиката и политичкото

Тоа што Џорџ Орвел во „Животинска фарма“ го кажува дека не се сите животни еднакви, туку дека едните се поеднакви од другите, на некој интересен начин го заклучува и Шантал Муф во „За политичкото“. „Клучен за исчезнувањето на колективните идентитети е процесот на индивидуализација, кој, според Бек и Гиденс, е во срцевината на рефлексивната современост. Овој процес на индивидуализација ги уништува колективните форми на живот неопходен за создавање колективна свест и политики.“⁵ Со малку послободни зборови, ако овците продолжат да се индивидуализираат, наместо да се колективизираат нема да го избегнат семејниот ручек.

⁵ Муф, Шантал, *За политичкото*, прев. Габриела Ивановска (Скопје: ФООМ, 2006), 44.

Во секој општествен систем ќе има маргинализирани и исклучени, но чекор поблиску се наоѓаат до создавање и градење сопствен политички ентитет доколку преземат дел од знаењето на власта за нив самите, односно доколку ревностно се трудат да се колективизираат, па макар и да е тоа со термините на власта или изворот на моќта општо кажано. Ехото што некој го слуша за себеси од власта (изворот на моќ) не може веднаш и секогаш да биде заменето со различни термини, но можеби поважно е тоа дека прифаќајќи го тоа ехо на власта може да се стекнат само повеќе сојузници затоа што создавајќи ново ехо секогаш има повеќе противници.

„... - нема популизам без афективно вложување во непотполн објект. Ако едно општество успеало да постигне таков институционален ред од една таква природа што сите барања би биле задоволени внатре во нивните иманентни механизми, во тој случај не би имало популизам, ама, од очигледни причини, не би имало ниту политика.“⁶

Ова значи дека не е лошо да се вложува во популизмот што може да ја подобри состојбата на групата (заедницата) и од неа да се создаде политички ентитет преку популизам, но лошо е тој популизам да се заснова врз термините што би требало хегемонот да ги употребува. Прво, затоа што тоа создава нов популизам којшто ќе има малку приврзаници, а второ затоа што популизмот за термините секогаш предизвикува измешани чувства кај секој поединец, особено кај оној кој треба да го прифати одново сега другото име за себеси.

Конечно, популистичките обиди за идентитетот секогаш се јавуваат затоа што многу брзо и експоненцијално предизвикуваат омраза, па дури и помеѓу самите приврзаници на одредено популистичко движење. Веројатно популизмот на маргинализираните треба да се универсализира за да може подоцна да се колективизира, односно преку прифаќањето на пејоративите да се наметнат теми така општи што би ги опфаќале и другите групи кои имаат проблем со пејоративите, а без да се обрнува премногу внимание на тоа што пејоративот во моментот означува, но да се прифати и да се пресврти во своја полза – во полза на тие на коишто се однесува.

За крај, можеби вистинското признавање на една група ќе се случи во моментот кога таа група станува ентитет со помош на пејоративите со кои таа група е означена и кога конечно тој ентитет започнува борба за прераспределување на јавните добра до коишто таа заедница дотогаш немала пристап.

⁶ Ла Клау, Ернесто, *За популистичкиот ум*, прев. Александар Вучевски (Скопје: ФООМ, 2017), 139.

Заклучок

Тезата дека групите што сакаат да станат политички ентитети треба да ги прифатат пејоративите како дел од својот идентитет е докажана низ призмата на семиотиката на пејоративите, епистемологијата на идентитетот и политичкото на ентитетот.

Семиотички беа разгледани начините на коишто зборовите нешто означуваат и за што се користат, како нивната употреба дава одредена суштинска вредност на мислата (реченицата) и конечно, од какво значење за субјектот е означувачот, односно кој и зошто нешто означува.

Семиотички беше покажано дека покрај дефиницијата на зборовите важна улога има нивната употреба во одреден контекст. Суштинската целост на реченицата во којашто се употребени може да има различно значење од нивната општоприфатена дефиниција. Прагматички беше покажано дека понавредливо е значењето кога пејоративот се употребува од страна на моќта за разлика кога се употребува од означениот.

Епистемолошки беше разгледано во кој момент се раѓа идентитетот и на кој начин се раѓа самосвеста – со очите на другиот за да може да се разјаснат идеите околу важноста на прифаќањето на термините за свои од другите што ги користат за да означат некое. Покажано беше дека прифаќањето на пејоративот е дел од процесот на себеспознавање.

Политички беше разгледано кои се најпрагматичките опции за една група што тежнее да стане политички ентитет во некое општество – да почне да ги користи пејоративите и низ праксата да ги менува значењата што тие ги означувале, а на тој начин може да се заклучи дека оваа расправа отвора уште многу прашања коишто треба да бидат анализирани и во иднина.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Аристотел, *Категории*, прев. Јеродјакон Виктор Теодоростудит (Скопје: Табахон, 2012).
- Аристотел, *Политика*, прев. Маргарита Бузалковска-Алексова, Елена Џукеска (Скопје: Слово, 2006).
- Ла Клау, Ернесто, *За популистичкиот ум*, прев. Александар Вучевски (Скопје: ФООМ, 2017).

- Муф, Шантал, *За политичкото*, прев. Габриела Ивановска (Скопје: ФООМ, 2016).
- Фуко, Мишел, *Историја на сексуалноста – Волја за знаење*, прев. Владо Ефтимов (Скопје: Три, 2003).
- Фуко, Мишел, *Историја на сексуалноста – Употреба на задоволства*, прев. Владо Ефтимов (Скопје: Три, 2004).
- Фуко, Мишел, *Историја на сексуалноста – Грижа за себе*, прев. Владо Ефтимов (Скопје: Три, 2006).
- Hegel, George Vilhelm Fridrih, *Fenomenologija duha*, prev. Nikola Popović. (Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1986).
- Fraser, Nancy and Honnet, Axel, *Redistribution or recognition?*, trans. Joel Golb, James Ingram, Christiane Wilke (London: Verso, 2003).
- Heyes, Cressida, "Identity Politics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/identity-politics/>>.
- Noonan, Harold and Ben Curtis, "Identity", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/identity/>>.
- Peter, Fabienne, "Political Legitimacy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/legitimacy/>>..

ментор: проф. д-р Јасмина Поповска

ПОЛОГ ВО ПРЕДИСТОРИЈАТА АНАЛИЗА НА МИКЕНСКИОТ МЕЧ ОД ПОЛОШКО

Даниел ЃОРЃЕВСКИ

Институт за историја на уметност и археологија, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: The study of the Bronze Age in Macedonian archeology is modest, mainly for presentations that indicate the cultural-historical and trade relations between the neighbors and Macedonia followed by the similarity of the archaeological artifacts that are manifested in all phases of the Bronze Age. The purpose of this paper is to create a base which will try to encourage further research in which will prevail the social character and the role in everyday life of archaeological material discovered during the research, in our case from the Late Bronze Age in Polog.

Key words: Polog, social archeology, Bronze Age, Late Bronze Age, Mycenaean sword.

Потребата да се проучи едно општество, критички се промисли, појми и дефинира како промена, процес, движење, трансформација, акција, интеракција, продукција¹ дава простор за посебен пристап во проблематиката, разгледувајќи ги сите аспекти на делување, при што, односите помеѓу луѓето и општеството, промените, резултатите со визуелизација на идејата како било моделирано.

Често следиме како на културата се гледа како на ритуална пракса која е прифатена и пренесена внатре во заедницата, но нејзината многузначност ни дава можност да ја разгледаме и да примениме поинаков пристап кој би фрлил различна светлина на една добропозната проблематика.

Северозападниот дел на Македонија е запоставен кога станува збор за општествените науки во кои влегува и археологијата. Малиот квантум на податоци кој се должи на малиот број на археолошки ис-

¹ Sztompka, Piotr, “Cultural Trauma: The Other Face of Social Change”, *European journal of social theory*, vol 3, (2000), 75.

тражувања ги лимитира сите апарати со чија помош ќе градиме ставови, но и од онака оскудните податоци тука ќе направиме еден преглед на фундаменталните промени кои придонеле да се објасни еден процес во доцнобронзената заедница во Полошко.

Кога станува збор за историјатот на истражувањата, податоци за најраните траги за постоење на човекот во Полог добиваме од истражувањата на Д. Здравковски, С. Саржовски, И. Микулчиќ, Љ. Абази и И. Толевски кои нè известуваат за развојот на неолитските и енеолитските заедници на оваа територија кои јасно укажуваат за степе- нот на развој во неолитот и енеолитот.²

За следната хронолошка фаза односно бронзеното доба податоци добиваме од Б. Д. Јосифовска која известува за микенски меч кој е случајно откриен во Тетовско. Податоци добиваме и од И. Микулчиќ кој известува за погребни урни откриени во Гостиварско.³ Последни кои го истражувале бронзеното доба во Полошко се Љ. Абази и И. Толевски кои даваат најобемни податоци за предисторијата на овој регион. И. Микулчиќ⁴ дава спорадични податоци кои единствено се базираат на културно-историските врски, метод на истражување кој силно преовладувал во македонската археологија во тој период. Д. Митревски оди чекор понатаму при што го опишува патот по кој микенските влијанија преку Солунскиот Залив, долж долината на Вардар пристигнале до Скопско, додека Полог го споменува како една од можните попатни станици низ кои биле вршени таквите влијанија.⁵ Е. Петрова во доцнобронзениот период Полог го населува со Бригите.⁶ Љ. Абази и И. Толевски во извештаите од ископувањата на локалитетот „Тумба” во с. Брвеница (Тетовско) ги реинтерпретираат

² Види: Здравковски, Д., Саржовски, С., *Тумба-Палчиште, неолитска, енеолитска и бронзенодописка населба* (Љубљана: АП 28, Savez arheoloskih drushtva Jugoslavie, 1989); Здравковски, Драгиша, *Неолитска населба „Под село – Тумба” с. Стенче - прелиминарен извештај* (Скопје: зборник археологија-2, Музеј на Македонија, 2006), 25-31; Микулчиќ, Иван, *Минатото на Гостиварскиот Крај преку археолошки наоди - Гостиварскиот Крај - природно-географски одлики и општествено-економски карактеристики - книга прва* (Гостивар: Собрание на Општина Гостивар, Универзитетска печатница-Скопје, 1970), 73-74; Abazi, Ljuleta, Tolevski, Igor, *The Neolithic along the Upper Course of the Vardar River-Preliminary Report on Archaeological Excavations at the Site of "Tumba" near the Village of Brvenica, Tetovo Region, Republic of Macedonia* (Kumanovo: National Institution Museum of Kumanovo, 2017), 99 - 118.

³ Види: Микулчиќ, *Минатото на Гостиварскиот Крај*, 75.

⁴ Ibid, 73-74.

⁵ Митревски, Драги, *Праисторија на Македонија*, (Скопје: Македонија - милениумски факти, Републички завод за заштита на споменици на културата, 2015), 87 - 90.

⁶ Petrova, Eleonora, "Bryges, Paeones and Ancient Macedonians-mythical, anomastic and archaeological relations and differences", *Ziva Antika XLVIII*, t. 1-2 (1997).

гореспоменатите информации кои се ставени во контекст со наодите откриени при истражувањата⁷.

Географската поставеност на Македонија сместена меѓу Карпатите, Подунавската Рамнина и Источното Средоземје е обележана со многузначност која дава специфична мешавина на сè уште нискоразвиените средноевропски и високоразвиените медитерански и егејски заедници на југ кои се силно нагласени токму во доцнобронзеното доба.⁸

Пред да започнеме со анализа на достапните податоци, да направиме преглед на истражувачите кои се занимавале со оваа проблематика.

Согледувајќи ги информациите доаѓаме до заклучок дека потребата да се следи глобалното, согласноста со доминантниот тренд и друштените норми во оваа фаза се единствен апарат кој бил искористен од страна на истражувачите во градењето на навидум јасна слика за настаните кои „можеби“ се случувале во Полошкиот Регион. Изнесеното е недвосмислено доколку ги следиме претходните фази од парцијалните истражувања на локалитети од неолитот во Полог бидејќи сега забележуваме процес преку кој го препознаваме различниот карактер, структура која се менува, како и елементи кои ја предизвикале промената која гореспоменатите истражувачи ја следеле согласно истражувањата на соседните простори, главно Скопско кој е најблиску географски, а се регистрирани микенските влијанија (Маркова Сушица,⁹ Клучка-Хиподром¹⁰), како и подалечните соседни територии во Србија и Косово, но каква била улогата на достапните наоди во секојдневието на човекот?

Тука започнува систематизацијата на ова истражување каде ќе биде разгледан општествено-социјалниот карактер на микенскиот меч, неговата улога во општествената рамка.

Најпрвин да ги разгледаме достапните податоци за микенскиот меч кај нас, потоа и мислењата на странски истражувачи за оваа проблематика.

⁷ Abazi, Ljuljeta, Tolevski, Igor, *The Neolithic along the Upper Course of the Vardar River*, 99 – 118.

⁸ Митревски, Драги, *Праисторија на Македонија*, 90 – 91; Во Полог тоа најдобро се следи преку откриените погребни урни кои се резултат на влијанијата од Јужноморавскиот Басен и од Косово од север; како и микенскиот меч од југ.

⁹ Видевски, З., Настева-Колиштркова, „Гроб од бронзено време кај Маркова Сушица“, *Macedonia acta archaeologica* 4 (1996), 37-45.

¹⁰ Митревски, Драги, *Праисториска некропола „Клучка-Хиподром“ кај Скопје* (Скопје: Музеј на Македонија, 1995), 61-91.

Станува збор за рапир, тип - C1 (XV - XIX век пр. н. е.) за кој прва зборува Јосифовска при што тврди дека е резултат на егејските работилници. Во описот, Б. Драгоевиќ-Јосифовска ни дава детални податоци за состојбата на мечот кој со исклучок на јаболкото (pommel - tang) е зачуван во оригинална форма со должина од 0,99 м со несразмерно тесен лист, а основата од двете страни има косо издигнати крилца во вид на рокчиња, чии врвови се оддалечени еден од друг околу 8,5 см. Должината на рокчињата изнесува 10, ширината 2 см. Должината на листот изнесува 83 см, ширината 4 см, на врвот е благо извиткан, според авторот тоа е резултат на долготрајната употреба. Листот од двете страни има пластично нагласени ребра кои биле богато украсувани, момент кој изостанува во нашиот случај, но според авторот е надополнето со четири фини, паралелно врзани линии со коишто е фланкирано реброто од двете страни на листот. За рачката дознаваме дека се зачувани завртки (шајки) кои според авторот служеле за прицврстување и биле 10 на број. Авторот води полемика за материјалот од кој била изработена рачката: злато или други скапоцени камења, веројатно тоа мислење е резултат на анализа на други раскошни примери на кои им биле зачувани рачките а се од ваков тип на мечеви.¹¹ Дополнително ќе нагласиме дека рачките на рапирите во кои влегува и нашиот пример често имале украси од органско потекло (животинска коска - слоновата коска се сметала за престиж, кожа) или мешања на метали па можеби затоа авторот нагласува дека рачките претставуваат сериозен технички недостаток бидејќи подлегнувале на големи оштетувања, мислење со кое може, но не мора да се сложиме бидејќи експерименталната археологија и современите методи на истражување ни овозможуваат посебен пристап во тестирање на издржливоста на двата примера: органски и хемиски. Во многу од случаите се докажува дека органските материјали имаат далеку поголема издржливост од бронзените рачки кои биле чести и лесно подлегнувале на оштетување, било да е во моментот на користење, или пак резултат на природни влијанија кои се таложат во почвата пред да бидат откриени.¹²

Разгледувајќи ги сите аналогии кои ги добиваме за мечот може да констатираме дека се забележуваат траги од трауми на сечилото и рачката (доколку била изработена од метал) кои ни укажуваат дека не бил само параден симбол. Следејќи ги примерите од југот -

¹¹ Јосифовска, Д. Борка, „Егејско-микенски меч од Археолошкиот музеј“, *Годишен зборник - Филозофски факултет* (1968), 181-182.

¹² Coles, J, *Ancient Europe and the Mediterranean. Studies presented in honour of Hugh O. Hensken, Warminster* (Gent: Eng, Aris & Philip, 1977), 56.

микенскиот свет, односно автохтоната територија од каде потекнуваат мечевите, голем дел од примерите на кои се следат богати декорации имале рачки од органско потекло, додека другиот дел на кои нема значајни естетски карактеристики биле со оштетени рачки на кои се забележувале траги најчесто од метали, односно бронза¹³ што можеби ни укажува на одредени социјални разлики и хиерархиски поредок со што нашиот пример може да се стави во групата на пониско рангиран степен во поредокот. Но за да си дадеме слобода и да го одредиме социјалниот карактер и социјалното раслојување мора да ги разгледаме достапните податоци.

Од другите автори кои пишуваат за овој меч, И. Микулчиќ само го реинтерпретира во контекст на развојот на предисториските заедници во Полог.

Е. Петрова смета дека мечот е резултат на засилените контакти на Бригите со микенскиот свет. Д. Митревски го споменува само парцијално како наод откриен во Македонија и го става во тесна културна врска со микенскиот свет. Љ. Абази и И. Толевски го следат примерот на Митревски.

Следен чекор кон одредувањето на социјално-општествената функција на рапирот во кој влегува и нашиот тетовски пример е разгледувањето на мислењето на странските автори кои се занимавале со оваа проблематика.

Според дел од нив, хронолошки и типолошки оваа алатка е новина во општеството, при што сметаат дека може да ја ставиме во тесна врска со политичката и воената перцепција, но од друга страна, подеднакво имаме право да му придадеме и борбен карактер, момент кој внел многу полемики и несогласувања меѓу нив, затоа ние ќе ги разгледаме мислењата и на двете страни.

А. Хардинг ја разгледува воената функција на мечот, веројатно како резултат на општата перцепција за улогата на мечевите во средновековието. Тој смета дека поради преголемата должина на сечилото во однос на зафатот, овие мечеви се неурамнотежени. Од друга страна, тесниот облик на сечилото дополнително придонесувал единствено да може да се нанесат лесни телесни повреди, со што веројатноста да останат недопрени виталните органи била многу голема.¹⁴

¹³ Turney-High, H.H, *Primitive War* (Columbia: SC: University of South Carolina Press, 1971).

¹⁴ Harding, A., *Ancient Warfare* (Gloucestershire: Sutton Pub, The History Press, Archaeological Perspectives, Stroud, 1999), 166.

Бидејќи постојат големи нејаснотии околу рапир мечевите, друг дел од истражувачи¹⁵ на микенските мечеви се осмелиле да користат експериментална археологија и да ги проучат техничките карактеристики. Кога станува збор за рапир тип – ц (како и поттипите), се смета дека биле обид за усовршување и надминување на недостатоците на претходниците од А и Б типовите.¹⁶

Н. К. Сандер смета дека станува збор за приспособување на алатката на сметка на мечевите кои доаѓале од централна и југоисточна Европа и имале дебели и остри сечила. Таа напоменува дека употребата на новиот вид на мечеви може да укаже на нов вид на тактика, начин на борба, но таквите промени не биле толку многу нагласени во Ц-типовите за разлика од следните типови на рапири.¹⁷

Сето ова нè тера сериозно да размислиме околу функцијата на мечот која во современата перцепција на човекот има воена функција, а тука следиме пример кој според досегашните истражувачи има сериозни технички недостатоци кои не може да се стават во директен контекст со неговите современи наследници, денес.

Според наше мислење, сите овие дискусии за квалитетите и (особено) за слабостите на оружјето понекогаш доведуваат до забуни или поточно до убедување дека нивните слаби точки ги дисквалификуваат како оружје од самиот почеток, бидејќи мора да си поставиме неколку прашања пред да носиме какви било заклучоци, првично за тоа од кој аспект ги разгледуваме мечевите, дали нашата сопствена визија за борба е идентична или барем доволно слична со визијата на микенското општество? Или сме во искушение да го примениме сопствениот систем на вредности за различна реалност?

За да се создаде каква било перцепција за начинот на борба и за улогата која ја имал рапирот мора да го разгледаме детално од технолошки и технички карактер. Тргувајќи од системот за прицврстување, забележливо е дека имал многу недостатоци во навртките и засечоците. Сечилото и неговото стебло биле премногу тенки за да може да издржат директни удари странично. Рачката била непогодна, доволно да се држи само со една тупаница, па така должината на стеблото создавала неповолна рамнотежа.

¹⁵ Molloy, B., "Sword and swordsmanship in the Aegean bronze age" *American Journal of Archaeology* (2010); Kristiansen, K., "The Tale of The SWORDS AND SWORDFIGHTERS IN Bronze Age Europe", *Oxford Journal of Archeology* (2002); Tralea, A., "Playing by the rules: Swords and swordfighters in the Mycenaen society", *Revue D'Archeologie et Histoire Ancienne*, XLVIII - XLIV (2005).

¹⁶ Tralea, Playing by the rules: Swords and sword fighters in the Mycenaen society, 128.

¹⁷ Sanders, N. K., "North and South at the end of the Mycenaean age", *Oxford Journal of Archaeology* (1983), 43 - 44.

Но да се запрашаме како и погоре. Дали сето ова е резултат на нашата перцепција за борба со меч? Одредени хемиски анализи укажуваат на варијации во комбинирањето на метали – бронза – калај. Присуството на калај од 7 до 15 % во комбинација со бронза го прави мечот екстремно издржлив, дури и ковањето на вакви мечеви е вистинска специфичност.¹⁸

Доколку се обидеме да го визуализираме начинот на употреба тогаш мора да започнеме од рачката. Доволно голема за една тупаница можеби ни укажува дека бил користен со една рака. Тоа од друга страна ни ја објаснува должината на стеблото на сечилото и тежината за која сметавме дека е неповолна (помала од т.н. двосеки мечеви кои имаат помало и подебело стебло) можеби укажува на еден нов момент, техника на користење на рапирот. Кога станува збор за бројот на завртки кои го врзувале со стеблото на сечилото со рачката, тој ни укажува дека овие мечеви несомнено биле користени во борби.

Голем недостаток пак е тоа што тие никако не можеле да издржат странични удари (класично мечување) за разлика од директни напади кои единствено ја објаснуваат неговата борбена улога – долго и лесно но остро сечило со кое се напаѓа директно во глава, очи, гради и др. витални органи со што рапирот сега станува супериорно оружје за ваков тип на напади.

Тука се отвора прашањето кој и како ги користел овие мечеви. Дали биле користени од страна на ракувачи кои имале стекнато долгогодишни вештини, бидејќи во борба нивниот живот зависел токму од способностите за ракување со него.

За таа цел К. Кристијансен прави детална анализа на мечевите од бронзенодопска Европа. Истражувањата кои ги спровел укажуваат дека функцијата на мечот зависи од балансот и тежината, големината и ширината на сечилото кои ја одредувале функцијата и улогата.¹⁹ Ако ги согледаме техничките карактеристики на рапирот кој имал долго и тесно сечило што е чест пример за доцнобронзенодопските мечеви, несомнено забележуваме тесна поврзаност со неговите претходници токму од среднобронзенодопската ера. Ова ни укажува дека рапирите можеби биле користени за брзи и рефлексни реакции бидејќи се попрактични, полесни и имале софистицирана рачка која овозможувала полесно користење со една рака, за разлика од останатите мечеви кои биле многу потешки и барале повеќе сила и замав. Меѓу другото, К. Кристијансен нагласува дека мора да се ослободиме од нашите современи перцепции за мечевите бидејќи нивните брон-

¹⁸ Ibid, 4.

¹⁹ Kristiansen, *The tale of sword – swords and Swordfighters in Bronze age Europe*.

зенодопски потомци немаат специјализирана намена како средновековните или современите.²⁰

Имајќи ги предвид настаните како што се микенските културни влијанија кои се случувале во доцнобронзеното доба, како и настаните подоцна во преодниот период и железното доба, т.н. егејски преселби, но и податоците кои ги дава Хомер во Илијадата – војните кои ги опишува, не смееме да ја исклучиме во целост и борбената улога на ваквиот тип мечеви што се следи преку трауми-оштетувања главно на сечилото или на рачката која била зацврстувана со завртки (шајки). Тука може да претпоставиме дека една од опциите во кои рапирите биле користени се специјализирани борби – „еден на еден“ што биле вообичаена практика во бронзената доба,²¹ или само во нужни услови кои не подразбирале директни класични воени судири со поголем број на непријателска војска бидејќи ракувачот немал големи шанси да се одбрани и преживее. Затоа К. Кристијансен смета дека мечевите кои имале голема тежина и широко и дебело сечило биле користени од страна на војни „Par Excellence“, додека рапирите биле оружје на главниот заповедник – старешина/крал.²²

Кон овој прилог одат и податоците на А. Хардинг за Микенските борби. А. Хардинг смета дека во микенските борби биле користени покрај дрвена, кожна или коскена заштитна опрема – оклопи и штит, исто така се среќаваат и метални (бронза) кои веројатно според негово мислење биле користени од воената аристократија која котира високо во хиерархијата.²³

Е. Јарава смета дека одговорот треба да го бараме во подоцнежните архајски и раноантички периоди каде се регистрирани раритетни примери на бронзени оклопи со посебно изработени мотиви,²⁴ но тоа е меч со две острици бидејќи имаме еден долг процес на промени кој се случил со текот на вековите кои изминале.

Разгледувајќи ги техничките карактеристики кои не ги исклучуваат воените/борбените карактеристики на мечот, како и техничките карактеристики на оклопите, веројатно тие биле користени од страна на воена хиерархија и аристократија како што погоре смета и Хардинг. Сето ова нè тера да размислиме колку многу било нагласено социјалното раслојување. Дали навистина рапирот бил користен ис-

²⁰ Ibid, 322 – 323.

²¹ Види: Iliad, Book III.

²² Ibid, 328 – 331.

²³ Harding, *Warfare: A Defining Characteristic of Bronze Age Europe*, 157–73.

²⁴ Jarva, E., *Archaeologia on Archaic Greek Body Armour* (Rovaniemi: Studia Archaeologica Septentrionalia 3, Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 1995).

клучиво од страна на главниот заповедник – старешина/крал? И дали неговите технички карактеристики јасно ни укажуваат дека не бил погоден за класични борби, гради во гради со голем број на војска?

А. Тралеа не ја исклучува опасноста која доаѓа од нив, сметајќи дека доколку биле користени со цел да нанесат повреди и смрт, истите биле користени за заштита и одбрана²⁵ што е вообичаено при борби какви што биле предисториските, до смрт, но тука се поставува прашањето колку од учесниците во борбите имале вакви мечеви и поседувале заштитна опрема изработена од метал (бронза)?

Во прилог кон тоа одат и ритуални обреди кои се случувале после секоја борба. Имено, по завршувањето на борбите преживеаните војници своите мечеви ги принесувале како жртви во чест на боговите и загинатите, главно во мочуриштата или во близина на реки.²⁶ При археолошките ископувања на ваков тип на локалитети, вакви ситуации следиме низ цела Европа, се среќаваат и во Грција. Од извештаите дознаваме дека рапирите се многу ретки, еден до два, понекогаш се среќаваат и три примероци што ни укажува дека биле користени од страна на поедини лица со посебен статус.²⁷

Кога станува збор за мечевите од С – тип, значајно е што се среќаваат во урбани средини²⁸ што можеби ни укажува дека биле користени од одредена група на носители, со посебен статус кои ја сочинувале политичката хиерархија, а воедно служеле и за афирмација на аристократијата која е видлива во погребните практики. Во прилог на тоа одат извештаи од ископувања на Крит каде има голема концентрација на мечеви од тип Ц (како нашиот) што истражувачите ги натерало да претпостават дека постоеле посебни работници во близина на урбаните средини.²⁹

Друг момент кој посебно привлекува внимание и ни дава увид во улогата во одредувањето на социјалниот карактер на рапирите во микенското општество се иконографските, ликовни сцени во кои преовладуваат воините, нивната воинственост, доминација и големина. Интересно е што на сите сцени воините се претставени со мечеви кои имаат тенко и долго стебло, налик на рапирите. Такви се сцените на кои среќаваме борба со лавови кои несомнено ја укажува-

²⁵Ibid, 422 – 423; 128.

²⁶ Randsborg, K, *Hjortspring. Warfare and Sacrifice in Early Europe* (Aarhus: University Press, 1995)

²⁷ Ibid, 330.

²⁸ Kilian-Dirlmeie, I., *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, (Munich: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1994), 8.

²⁹ Kilian-Dirlmeie, *Die Schwerter in Griechenland*, 15.

ат супериорноста на воинот кој се бори и го победува кралот на животните, момент кој повторно ни укажува дека рапирите биле специјализирано оружје користено од страна на аристократијата бидејќи имаме општество во кое несомнено е нагласен забрзаниот развој на социјалниот хабитус. Интересен податок е што сцените на военото поле можеби ни даваат некаков увид во борбата со рапирите. Постојат примери каде среќаваме два воина, лице во лице конфронтирани, обајцата вооружени со рапири, лесно облечени со кацига на главата и штит, момент кој ни го потврдува мислењето погоре кога говоревме за борбите еден на еден за кои пишува и Хомер во Илијадата. Од друга страна, се среќаваат сцени во кои имаме борби во кои има победник, при што победникот е претставен како супериорен воин кој доминирал во борбата, убивајќи го својот непријател со удар директно во вратот или рамото,³⁰ притоа е нагласено дека мечот бил користен или со левата или со десната рака, никогаш со двете заедно. Речиси на сите сцени се следи како воинот кој има меч секогаш е претставен поголем, а доколку другиот носи друго оружје (копје, нож), а не е меч, секогаш е во одбранбена положба. Ваквите сцени несомнено ни навестуваат каква перцепција имало микенското општество кон рапирите, односно оружје на неприкосновена супериорност, процес кој несомнено ни укажува на културната траекторија која несомнено предизвикала процес во кој се утврдиле нови когнитивни модели и категории на вреднување.

Преодот од средното во доцнобронзеното доба е период во кој се случувал социјален и политички пресврт што довел до големи промени во општествената структура која резултирала со зголемена социјална хиерархизација и воспоставување на моќ и авторитет кој несомнено најдобро се следи преку погребните обреди. Фактот дека погребувањата добивале аристократски/елитен карактер ни говори за изразот на општествените процеси кои се случувале, односно погребувањето е најдобар индикатор кој ни укажува дека имаме процес во кој се утврдувале социјалната и политичка моќ. Но мора да бидеме крајно внимателни со ваквите заклучоци бидејќи елитите во микенската цивилизација може да се категоризираат како владетели во потрага по симболи преку кои би ја изразиле, зајакнале и консолидирале својата моќ. Преку обредните прилики како погребувањето на владејачките кругови им се давало можност за потврдување на својата супериорност, супериорност на нивната лоза, но и да се наметнат како авторитети.

³⁰ Marinatos, N, *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* (Stockholm: Svenska institutet i Athen; Göteborg: Distributor, Paul Åströms Förlag, 1990), 146.

Според В. Каванаг елитните погребни били јавни, а гробните добра истакнати пред да бидат закопани заедно со покојниците.³¹

Слично мислење со него дели К. Левартовски кој смета дека социјалното раслојување може да се следи од неколку аспекти. Прво преку структурата на гробниците: комори и толос гробници кои според него биле еден вид на семејни гробници бидејќи се следат повеќекратни погребувања; како и гробовите цисти во кои се следат поединечни инхумации.³²

Која е и каква е улогата тука на рапир мечевите?

Кога станува збор за гробовите цисти, карактеристично е што се следат погребни добра кои главно имале улога во секојдневниот живот: спирали, обетки, нараквици и други утилитарни предмети кои веројатно биле приложени да им служат на покојниците во другиот, задгробен живот. Од друга страна, во коморите и во толос гробниците се следат луксузни гробни пролози, секогаш придружени од оружје (копје, нож и др.), но уште позначајно е што рапирите се многу ретки како погребни добра дури и кога имаме луксузни гробови.

Дали сето ова ни укажува на карактерот на рапирите во совремието на покојниците?

А. Тралеа смета дека рапирите како погребни добра симболизираат статус на поединец кој имал посебна улога и место во општеството, бидејќи во многу случаи се следат гробни добра кои имаат воен карактер (ножеви, копја) но се во голем број за разлика од мечевите кои биле доста ретки, во една гробница со повеќекратно погребување се следат 2-3 мечеви чии носители веројатно биле најистакнати во високите кругови. Авторот посебно нагласува дека ретки се случаите рапирот да не биде придружен од други воени погребни добра, но нагласува и дека многу од богатите гробници немаат воен карактер³³ што ни дава можност да заклучиме дека покојниците кои припаѓаат на машката популација во богатите погребувања со оружје биле дел од аристократијата, но ексклузивниот карактер на таквата социјална група не може да се демонстрира. Затоа истражувачите сметаат дека рапирот е најдобар показател за степенот на организација на високите кругови во кои имало воена организација која доаѓала од различни нивоа на општеството.

³¹ Cavanagh, W., "Innovation, Conservatism and Variation in Mycenaean Funerary Ritual. Cemetery and Society in the Bronze Age", *The Annual of the British School at Athens* Vol. 94 (1998), 15.

³² Lewartowski, K. *Society and State in the Aegean Bronze Age* (Bruxelles: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory, 1995), 107.

³³ Ibid, 139.

Ова можеби ни укажува дека рапирите биле главен сегмент со кој се определува социјалното раслојување. Имаме луксузни погребувања во кои се следи аристократскиот карактер на покојниците, но во една луксузна гробница со повеќе покојници се следат неколку примери на мечеви. Ова ни покажува дека и во високите кругови имало хиерархиски систем во кој имало различни степени на моќ. Единствен проблем е точното утврдување на носителот/покојник на статусот чиј медиум е рапирот бидејќи како што видовме, истиот се следи во комори или толос гробници во кои секогаш имаме повеќекратно погребување (семејни гробници?) користени од повеќе генерации, но мора да се нагласи дека се среќаваат исклучиво кај мажи, и тоа на возраст од 28 до 49 години.³⁴

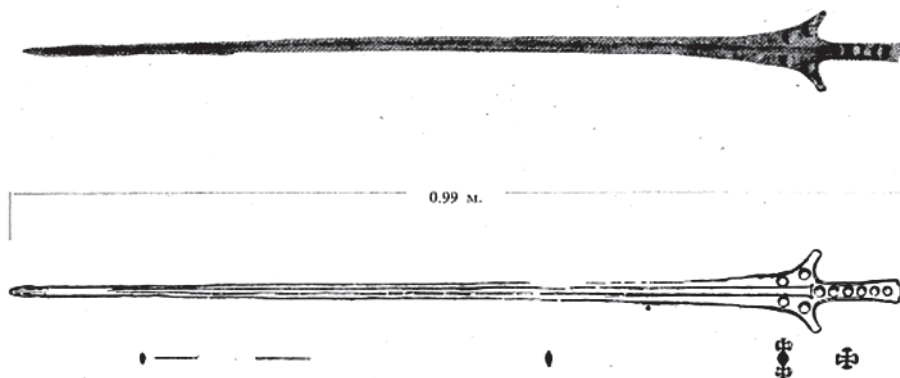
Дополнителна тежина на социјалната категоризација на ваквиот тип на наоди се добива од големиот број на истражени некрополи – јами и цисти за кои погоре зборувавме, а во кои не се среќаваат „аристократски“ симболи, на сметка на скромните гробни прилози (во кои не влетуваат рапирите) кои оделе заедно со покојници на кои се среќаваат повреди од трауми, резултат на оружје,³⁵ што можеби е момент кој повторно го нагласува социјалното раслојување во кое има војсководец и војници?

Разгледувајќи ги сите достапни податоци, анализи, можеме да констатираме дека доколку мечот навистина е од Полошко, оваа територија во доцнобронзеното доба знаела за високоразвиениот микенски свет. Улогата на мечот во микенското општество можеби ни укажува дека тука поминал некој од микенските старешини и бил во негова сопственост. Од друга страна можеби ни укажува на контакти кои биле спроведени од страна на локалното население кое било населено во Полог со микенскиот свет или на други соседи кои знаеле за микенската култура, па мечот бил во сопственост на некој локален полошки старешина во доцнобронзеното доба и бил изработен специјално за него во егејските работилници. Според информациите кои ги добивме од авторот кој пишува изворно за нашиот пример може да констатираме дека мечот согласно степенот на оштетеност бил користен во борби од страна на сопственикот, што може да ни даде за слобода да претпоставиме дека ако не повеќе, една од тие борби се случила токму тука. Сепак за детални анализи и констатации потребни се сериозни археолошки истражувања на територија на целиот Полошки Регион кои ќе ни дадат увид на настаните кои се случиле во оваа фаза бидејќи од последните истражувања на предисториска на-

³⁴ Ibid, 104.

³⁵ Lewartowski, K. *Mycenaen social structure: A view from simple graves*, 105 – 108.

селба во Тетовско, односно на локалитетот „Тумба“ с. Брвеница дознаваме дека Полошко во истиот период знаел или имал контакти и културни врски со северот кои се следат преку наодите кои беа откриени на локалитетот „Тумба“, момент кој повторно го означува Полог како важна патна комуникација која поврзувала различни светови со различен степен на развој кој имал влијание врз формирањето на заедниците кои го населувале Полошко.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Abazi, Ljuleta, Tolevski, Igor, *The Neolithic along the Upper Course of the Vardar River-Preliminary Report on Archaeological Excavations at the Site of "Tumba" near the Village of Brvenica, Tetovo Region, Republic of Macedonia* (Kumanovo: National Institution Museum of Kumanovo, 2017), 99 - 118.
- Cavanagh, W., "Innovation, Conservatism and Variation in Mycenaean Funerary Ritual. Cemetery and Society in the Bronze Age", *The Annual of the British School at Athens* Vol. 94 (1998).
- Coles, J, *Ancient Europe and the Mediterranean. Studies presented in honour of Hugh O. Hencken, Warminster* (Gent: Eng, Aris & Philip, 1977), 56.
- Jarva, E, *Archaeologia on Archaic Greek Body Armour* (Rovaniemi: Studia Archaeologica Septentrionalia 3, Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 1995).
- Kristiansen, K., "The Tale of The SWORDS AND SWORDFIGHTERS IN Bronze Age Europe", *Oxford Journal of Archeology* (2002).
- Kilian-Dirlmeie, I, *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, (Munich: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1994).
- Lewartowski, K. *Society and State in the Aegean Bronze Age* (Bruxelles: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory, 1995), 105-108.

- Marinatos, N, *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* (Stockholm: Svenska institutet i Athen; Göteborg, Sweden: Distributor, Paul Åströms Förlag, 1990), 146.
- Molloy, B., "Sword and swordsmanship in the Aegean bronze age" *American Journal of Archaeology* (2010).
- Petrova, Eleonora, "Bryges, Paeones and Ancient Macedonians-mythical, anomastic and archaeological relations and differences", *Ziva Antika* XLVIII, t. 1-2 (1997).
- Randsborg, K, Hjortspring. *Warfare and Sacrifice in Early Europe* (Aarhus: University Press, 1995).
- Sanders, N. K., "North and South at the end of the Mycenaean age", *Oxford Journal of Archaeology* (1983), 43 - 44.
- Sztompka, Piotor, "Cultural Trauma: The Other Face of Social Change", *European journal of social theory*, vol 3, (2000), 75.
- Tralea, A., "Playing by the rules: Swords and swordfighters in the Mycenaean society", *Revue D'Archeologie et Histoire Ancienne*, XLVIII - XLIV (2005).
- Turney-High, H.H, *Primitive War* (Columbia: SC: University of South Carolina Press, 1971).
- Harding, A, *Ancient Warfare* (Gloucestershire: Sutton Pub, *The History Press*, Archaeological Perspectives, Stroud, 1999), 73, 157, 166.
- Видевски, З., Настева-Колиштркова, „Гроб од бронзено време кај Маркова Сушица“, *Macedonia acta arhaeologica* 4 (1996).
- Јосифовска, Д. Борка, „Егејско-микенски меч од Археолошкиот музеј“, *Годишен зборник - Филозофски факултет* (1968).
- Здравковски, Драгиша, *Неолитска населба „Под село - Тумба“ с. Стенче - прелиминарен извештај* (Скопје: зборник археологија-2, Музеј на Македонија, 2006), 25-31
- Здравковски, Д., Саржовски, С., *Тумба - Палчиште, неолитска, енеолитска и бронзенодопска населба* (Љубљана: АП 28, *Savez arheoloshkih drushtva Jugoslavie* 1989).
- Микулчиќ, Иван, *Минатото на Гостиварскиот Крај преку археолошки наоди - Гостиварскиот Крај - природно-географски одлики и општествено-економски карактеристики - книга прва* (Гостивар: Собрание на Општина Гостивар, Универзитетска печатница - Скопје, 1970), 73-74.
- Митревски, Драги, *Праисторија на Македонија*, (Скопје: Македонија-милениумски факти, Републички завод за заштита на споменици на културата, 2015) 87 - 90.
- Митревски, Драги, *Праисториска некропола „Клучка-Хиподром“ кај Скопје* (Скопје: Музеј на Македонија, 1995).

ИЗВОРИ

Iliad, Book III.

СОЦИЈАЛНА ИНКЛУЗИЈА НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ

Јана МОМИРОВСКА

Институт за специјална едукација и рехабилитација, ФЗФ, УКИМ - Скопје

Abstract: The subject of this research is the social inclusion of individuals with special needs (children and adults). By using questionnaires intended for themselves, their parents and families, representatives of institutions included in the educational system, employers, organizers of special olympics and creative workshops, as well as experts, we obtained data which shows that individuals with special needs face with a lot of barriers in our community. With this research we want to increase the public awareness and point out the need to organize events and create models of inclusion for individuals with special needs, in a way that will satisfy their needs for socialization, communication and community adaptation.

Key words: individuals with special needs, social inclusion, barriers.

Што би претставувала инклузијата, доколку не се темели на социјализацијата?

Зборот инклузија потекнува од латинскиот збор **inclusio** и значи „вметнување, внесување на некој или нешто кон целината“. Според тоа, инклузијата значи да се вклопат лицата со попреченост во групата на лицата со типичен развој во општеството, каде што тие ќе бидат прифатени како составен дел од „целото“. Зборот интеграција потекнува од латинскиот глагол **integratio** со значење: „вклучување и приспособување“ и претставува приспособување на лицата со попреченост кон постоечкиот систем.

Сè почесто се поставува прашањето за инклузија на лицата со попреченост, пред сè во образованието. Оттаму започнува и спроведувањето на ова прашање, а е засегнато со последните измени на Законот за основно образование и отвора многу полемики помеѓу образовните работници и специјалните едукатори и рехабилитатори.

Предмет на ова истражување е социјализацијата на лицата со попреченост, вклучително и на нивните родители и семејствата. Цел на истражувањето е да се прикаже актуелното ниво на социјализација кај лицата со попреченост и нивните семејства и нивото на социјализација кое би се остварило во инклузивно општество. За истражувањето користевме квалитативен метод, реализиран со прашалници/интервјуа, составени од отворен тип на прашања, наменети за стручни лица (специјални едукатори и рехабилитатори, психолози), за лицата со попреченост, нивните родители и семејства и работодавачи.

Истражувачки прашања:

Каква е моменталната социјализација на лицата со попреченост, односно квалитетот на врските кои ги градат со членови на семејството, со врсниците и со други лица? Дали во редовните образовни институции има доволно стручен кадар за едукација на лицата со попреченост и со посебни образовни потреби?

Дали наставниците се обучени да им го презентираат материјалот на лицата со попреченост и со посебни образовни потреби?

Како децата со типичен развој ги вклучуваат/прифаќаат децата со попреченост во социјалните и во врсничките групи?

Како влијаат родителите и опкружувањето на децата со типичен развој врз формирањето ставови и предрасуди кон децата со пречки во развојот?

Каква социјализација ќе остварат децата и возрасните со попреченост во инклузија и како истата ќе влијае на нивниот психосоцијален и општествен живот?

Во продолжение на овој труд, истражувачките прашања се обработувани како посебни наслови, врз база на одговорите на испитаниците, литература и нашите мислења и заклучоци.

1. Каква е моменталната социјализација на лицата со попреченост, односно квалитетот на врските кои тие ги градат со членови на семејството, со врсниците и со други лица?

Доколку започнеме со мислата: „Човекот е социјално суштество“, на најконцизен начин ја доловуваме суштинската вистина за човекот, со или без разликите кои го бележат секој од нас – потребата за социјализација. Гледајќи и во најдалечното минато, набљудувајќи ја сегашноста и замислувајќи ја иднината на човештвото, секогаш и во секој случај ќе ја видиме потребата на човекот за комуникација и ин-

теракија, како и желбата за вклучување во социјална група, односно сето она што можеме да го додадеме во спектарот кој ја сочинува социјализацијата.

Потребата за социјализација, припадност, вклучување во социјална група, интеракција со средината итн. е еднаква како кај лицата со типичен развој, така и кај лицата со попреченост. Во средина каде што лицата со попреченост се исклучени и не можат да ја остварат својата потреба за социјализација, има негативен ефект на психосоцијалниот живот како на самите лица, така и на нивните семејства, особено на родителите.

Во табелата број 1 се претставени одговорите на испитаниците за моменталното ниво на социјализација на лицата со попреченост.

Табела бр. 1 – Моментална социјализација кај лицата со попреченост

Концепт	Цитати
Социјализацијата е на задоволително ниво во семејствата и со врсниците со попреченост, не и со лицата со типичен развој.	
Специјален едукатор и рехабилитатор (приватен центар)	Круговите на луѓе во кои се движат овие лица имаат разбирање и толеранција, но најчесто има сожалување, не и целосно прифаќање.
Специјален едукатор и рехабилитатор (основно училиште со ресурсен центар)	Социјализацијата би ја оценила на високо ниво, бидејќи имаат интеракција со своите врсници.
Специјален едукатор и рехабилитатор (основно училиште со ресурсен центар)	Нивната социјализација е значително ниска во однос на поширокото опкружување.
Специјален едукатор и рехабилитатор (приватен центар)	Сè уште на ниско ниво, не се прифатени од опкружувањето и образовниот систем.
Социјалните вештини се поле за развој кај лицата со попреченост.	
Психолог	Социјализацијата кај лицата со попреченост многу зависи од степенот на развиени социјални вештини и од можноста за понатамошен развој. Засега се исклучени од системот и нивната социјализација ја остваруваат во многу ограничен круг на луѓе.

Психолог	Социјалните вештини е полето на кое работиме со лицата со попреченост, со цел максимално да остваруваат социјализација онаму каде што се вклучени и прифатени.
Социјализацијата зависи од видот на попреченоста, од степенот на попреченост и од средината.	
Родител на лице со попреченост (Даунов синдром)	Моето дете е комуникативно, сака да се социјализира и да гради врски со врсниците, да стекнува пријателства. Кога беше мала, честопати кон нас беа упатувани чудни погледи од средината. Луѓето ја одбегнуваа, што многу влијаеше и на нас, како нејзини родители. Секогаш добивавме поддршка од семејството, од роднините и од пријателите, со кои таа градеше квалитетни врски, но нивото на социјализација значително се подобри кога почнавме да учествуваме на специјалните олимпијади што се одржуваа кај нас.
Родител на лице со попреченост (церебрална парализа хемипареа)	Благодарение на малата зафатеност, изразена на левите екстремитети кај моето дете, таа е подвижна, е прифатена од средината и од образовниот систем, комуникативна е, остварува пријателства и целосно е интегрирана во општеството.
Родител на лице со попреченост (нарушување во емоциите)	Моето дете е нормално прифатено од опкружувањето во редовното училиште и во средината, врсниците. Остварува социјализација во средината и интеракција со другарчињата, со семејството и со блиските.
Лице со попреченост (церебрална парализа хемипареа)	Почнувајќи од предучилишна возраст секогаш бев вклучена во редовните воспитно-образовни институции. Благодарение на моите родители за нивниот став, но и на лесната форма на зафатеност на екстремитетите, кај себе не гледам хендикеп ниту на физичко ниту на социјално по-

	ле. Функционирам исто како и моите врсници, со кои градам квалитетни пријателства.
Лицата со попреченост се вклучени во работната средина, прифатени од колегите.	
Работодавач	Сметаме дека квалитетот на односот помеѓу вработените лица со попреченост и вработените со типичен развој може да биде подобар.
Работодавач	Вработените кои имаат попреченост ги исполнуваат своите работни задачи и имаат добар однос со останатите колеги. Нивото на социјализација и комуникација може да биде и подобро.
Организацијата на настани за лицата со попреченост има позитивно влијание на нивниот психосоцијален живот.	
Организатор на специјални олимпијади	Лицата со попреченост сакаат да се социјализираат и тоа најдобро го постигнуваат во средини каде што се прифатени. Целта на специјалните олимпијади е организирањето настани во кои овие лица ќе бидат вклучени, инклучирани во општеството. Преку настаните, лицата со попреченост патуваа на многу места низ светот, стекнуваа многу пријателства и беа навистина среќни.

Дека попреченоста предизвикува „социјална дислокација“ и дека токму социјализацијата е едно од клучните прашања во процесот на едукација и рехабилитација на лицата со попреченост, посочува и професорот О. Спасовски (2016-2017): „Секоја форма на попреченост го менува ставот на лицето кон светот, но и кон луѓето во околината. Се менуваат односите помеѓу членовите во семејството. Подоцна, сите функции и односи во општеството се одвиваат и кориги-

раат од таа нова „гледна точка“. Според Виготски, „физичката попреченост предизвикува „социјална дислокација“. Но, вообичаено, прашањето на попреченоста (хендикепот) се поставува од медицинска и од биолошка позиција. Ваквата позиција доведува до тенденција специјалното образование да биде насочено на надоместување на тој хендикеп. Поставувањето на ваква цел е погрешно, бидејќи проблемот на попреченоста претставува социјален проблем! Специјалното образование треба да биде насочено кон овозможување регуларен социјален живот.“

За социјализацијата на лицата со аутизам, професорот В. Трајковски (2008, стр. 145,146) вели: „Луѓето (посебно децата) со аутизам често имаат тешкотии во започнување и одржување врски со нив еднаквите. Често се случува децата со аутизам да се поврзат со нивните родители и со оние кои водат грижа за нив, но не и со останатите деца. Тоа се случува бидејќи ние како возрасни можеме обично да ги предвидиме потребите на детето. Затоа што другите деца ја немаат оваа способност, децата со аутизам прават напор да дејствуваат заедно со нив еднаквите. Тоа не значи дека детето со аутизам не може да се спријатели, но често не знае како да го направи тоа. Учењето на децата со аутизам на социјалните вештини е критично за нивниот развој.“

Преку ставовите на испитаниците, како и според податоците во литературата, за социјализацијата на лицата со попреченост се спознава дека хендикепот, односно попреченоста, влијае врз прифаќањето на овие лица од страна на оние кои го немаат – типичната средина, но уште повеќе врз начинот на кој се пристапува кон него во домовите, во семејствата и во воспитно-образовните институции. Се забележува тенденцијата да се става акцент на она што овие лица не можат да го прават, наместо спротивното, да се забележува она што тие умеат да го прават и да се стимулира развојот на тие вештини. Во одговорот на испитаникот – лице со хемипареза прикажан во табела бр. 1, јасно се прикажува улогата и пристапот на родителите кон хендикепот уште од најрана возраст. Имено, станува збор за лице со попреченост, кое во својата попреченост не гледа бариера, туку напротив, еднакво е вклучено во општеството и во средината како своите врсници и гради квалитетен социјален живот.

Од колкаво значење се специјалните олимпијади и други настани кои ги вклучуваат лицата со попреченост, се забележува и во изјавите на родителот со Даунов синдром и на организаторот на специјалните олимпијади во табела бр. 1. Лицата со попреченост преку овој тип на настани имале можност да бидат вклучени во социјални групи, а со тоа и во општеството; целно да го користат своето слобод-

но време; да се социјализираат; да стекнуваат пријателства; да патуваат итн., што укажува на позитивниот ефект во однос на социјализацијата на лицата.

2. Дали во редовните образовни институции има доволно стручен кадар за едукација на лица со посебни образовни потреби?

Под ова прашање најнапред треба да се разјасни на што се мисли кога се говори за посебни образовни потреби, каде што се подвлекува зборот „образовни“. Како најчеста асоцијација за лица со посебни образовни потреби (во понатамошниот текст ПОП) се лицата со попреченост, како што се лицата со церебрална парализа, со Даунов синдром, со оштетување на видот итн. Но, всушност, овој поим опфаќа многу широк спектар на лица/деца кои моментно или долгорочно се соочуваат со тешкотии во совладувањето на материјалот предвиден за нивната возраст или, пак, нивните способности ги надминуваат очекувањата во некоја област, со што повторно се наидува на несоодветност.

Според Законот за основно образование, член 35 ученици со ПОП се:

- Ученици со попреченост се оние кои имаат долготрајни физички, ментални, интелектуални или сетилни оштетувања;
- Ученици со нарушување во однесувањето или емоционални проблеми или со специфични тешкотии во учењето и
- Ученици кои потекнуваат од неповолни социо-економски, културни и/или јазични депривирани средини.

Според мислењето на многу автори, во оваа категорија припаѓаат и надарените деца, чиишто капацитети не го остваруваат максималниот потенцијал со редовната настава, поради што имаат посебни образовни потреби, најчесто во една или во неколку области. Овие деца имаат потреба од приспособување на материјалот со нивните можности за учење (во случајов, напредно ниво), исто како што децата со интелектуална попреченост имаат потреба материјалот за учење да се приспособи на нивните капацитети, да се употребуваат техники и методи поразлични од оние за децата со типичен интелектуален развој итн. Проблемот лежи во нашата категоризација на децата. Секое дете, без оглед на тоа дали има некаков хендикеп, е дете со исти потреби како и другите деца. Разликата е само во средствата што ќе се употребат за задоволување на нивните потреби.

Познато е дека досега не беа вработени специјални едукатори и рехабилитатори во сите училишта, иако во голем дел од нив редовно учат деца со попреченост. Со измените на Законот за основно образование се предвидува инклузивно образование, со промени и со приспособувања на наставната содржина, на пристапот, на структурите и стратегиите. Се предвидува и разумно приспособување на инфраструктурата и на индивидуализираната поддршка, како и формирање училиштен инклузивен тим (составен од седум члена: педагог, односно психолог, односно социјален работник, двајца наставници од редот на вработените во училиштето: еден наставник од одделенска настава и еден од предметна настава, двајца родители односно старатели, специјален едукатор и рехабилитатор и директорот на училиштето) и инклузивен тим за ученик којшто работи по индивидуален образовен план (ИОП).

Овие измени во Законот и нивната примена во пракса претставуваат голем чекор напред кон овозможувањето услови за образование и инклузија на лицата со попреченост во општеството, но истовремено отвораат и многу прашања. Специјалниот едукатор и рехабилитатор треба да работи со децата со попреченост, со кои ќе усвојуваат вештини за социјализација и интеракција во социјалната група, во заедницата, во домаќинството, со цел колку што е можно детето да биде посамостојно и посочијализирано. Понатаму, обврска на специјалниот едукатор и рехабилитатор е да учествува во изработката на ИОП, според кој детето ќе се образова, да пристапува и да интервенира со методи насочени кон развојот на когнитивните функции, кон вештините, кон вербалниот и невербалниот говор итн., заедно со останатите стручни лица, кои го формираат тимот. Во пракса често се наидува на пречки за остварување на овие цели, поради недијагностицираните деца, чиишто родители ги запишуваат во редовните училишта, без да приложат наод и мислење од Заводот за ментално здравје. Според Концепцијата за инклузивно образование (донесена во 2020 год., стр. 9): „потребно е унапредување на соработката помеѓу Министерството за труд и социјална политика, Министерството за образование и наука и Министерството за здравство, со цел создавање механизам за рано препознавање, превенција и навремена идентификација на секоја потреба од дополнителна поддршка за децата од нула до шестгодишна возраст, како и обезбедување навремени информации и поддршка на родителите/старателите на тие деца. Функционалната проценка и проценката на потребите на детето за дополнителна поддршка се прави на барање на родителите/старателите и по службена должност – по иницијатива на институциите од областа на образованието, здравството или од социјална заштита и даватели на социјал-

ни услуги, со согласност на родителите или старателите. Ако родителот, односно старателот, не се согласува со поведување постапка за проценка, а таквата одлука е штетна за детето, на иницијатива на поединец или институција, тогаш Центарот за социјална работа по службена должност ја поведува постапката со цел постигнување најдобар интерес за детето.“

3. Дали наставниците се обучени да им го презентираат материјалот на лицата со посебни образовни потреби?

Што се случува кога еден наставник се соочува со дете со оштетен вид/слух, со интелектуална попреченост, со аутизам, со надарено дете итн.? Како овие деца го совладуваат материјалот предвиден за нивната возраст, користејќи ги притоа истите методи и техники од страна на наставниците?

Се соочуваме пред сè со образовен систем кој, како да содржи само две основни начела: формалност и компетитивност. Во минатото постоеле многу обиди за воведување неформален систем на образование, како примерите на д-р Марија Монтесори, на австрискиот филозоф и научник Рудолф Штајнер и на Едвард Харкнес, а некои од нив и ден денес се применуваат во некои училишта низ светот, каде што се потенцираат интересите на детето и се дозволува негово самонасочување во одредени области, истражувајќи го и градејќи го знаењето според својата волја. „Д-р Монтесори, која претходно работела со ученици со посебни потреби, го одбила верувањето дека децата се родени како *табула раза*. Наместо тоа, таа верувала дека децата биле родени со впивачки умови и биле сосема способни за самонасочено учење.“ (Воспитување на децата, 2020, стр. 7).

Ниедна крајност (формално или неформално) не би го предизвикала максималниот потенцијал кај децата, токму затоа што се крајности, каде што едниот пристап – формалниот го буди натпреварувачкиот дух кај детето, а другиот, пак, сосема го згаснува тој натпреварувачки дух и го ослободува детето од секаков притисок. Значително попозитивен резултат би се добило доколку формалното и неформалното образование се комбинираат и применуваат заедно со соодветни методи и пристапи, согласно со потребите на децата во инклузивното образование. За инклузивното образование да биде остварливо, не би требало да се дозволи наставниците да не знаат и да не можат да разберат кои се потребите кај едно дете со ПОП и како соодветно да пристапат кон него.

Професорот О. Спасовски (2016-2017) во своето истражување кое ги опфаќа наставниците од 17 основни училишта, вели: „За повеќето носители на наставата, наместо суштинска инклузија, доволно постигнување е сите деца да се само запишани на училиште. Воедно, многу често се поистоветуваат категориите ученици со образовни тешкотии и со деца со пречки во развојот. Поголем дел од наставниците изјавуваат дека имаат ученици со образовни тешкотии, а повеќе од половината сметаат дека не се компетентни за работа со нив. Наставниците, и без да бидат свесни за тоа, имаат стереотипни ниски очекувања и предрасуди кон можностите на овие деца, со што, кон нив креираат прикриен однос на исклучување. Тоа исклучување се манифестира и низ вообичаената практика да се бара „помош“ од претставниците на стручната служба, што не ретко значи дека овие деца се „праќаат“ кај психологот, кај дефектологот или кај педагогот, од кои се очекува да го надоместат пропуштеното на редовните часови. Многу е контрадикторно и тоа што истовремено наставниците за нив сметаат дека не се компетентни да ги предаваат содржините од нивните предмети. Токму оваа појава, со сета нејзина комплексност, е клучниот предизвик со кој треба да се соочи образовниот систем.

На прашањето дали имаат во класот ученици што спаѓаат во ранливите групи и се со посебни образовни потреби, 60 % од наставниците одговориле потврдно, без значителни разлики во поглед на тоа дали училиштата се од урбани или од рурални средини, со еден или со повеќе наставни јазици и дали се со значителен број ученици Роми. На прашањето дали се сметаат себеси за компетентни за работа со деца со тешкотии во учењето и за унапредување на нивното знаење, 54,4 % од сите наставници одговориле одречно. Негативниот одговор е уште поизразен во подгрупите наставници по предметите од природните и од техничките науки, како и од јазиците. Треба да се истакне дека во спротивна насока отстапуваат одговорите на наставниците од руралните училишта, од кои 68,8 % се сметаат себеси за компетентни, како и 62,4 % од наставниците од училиштата со повеќе наставни јазици. Она што посебно загрижува е фактот што кај наставниците преовладува песимистички поглед во однос на можностите за подобрување на нивото на образование на учениците со ниски постигнувања, што, според нив, се должи на тоа што овие деца најчесто доаѓаат од ранливите групи и имаат суштински тешкотии во учењето, бидејќи немаат соодветна поддршка во семејството. Наставниците се убедени дека тие прават сè што е во нивна моќ, но дека причините за ниските постигнувања се подлабоки и се над нивните можности. Треба да се има предвид дека во постоечкиот образовен систем единствен формален механизам на наставниците за подобрување на

квалитетот на знаења кај учениците со ниски постигања е дополнителната настава.“

Преку извадокот од истражувањето, се согледува дека наставниците засега не се обучени да работат со деца со попреченост или ПОП, што резултира со неуспех кај овие деца во постигнувањата и во усвојувањето знаења. Повторно се наложува потребата да се спомне дека во случајов, од страна на наставниците, се согледува што не можат децата, наместо што можат и според тоа, имаат ниски очекувања од нив. Децата со попреченост или ПОП вообичаено можат да одговорат на два начина: да го искористат својот потенцијал и да се изборат со бариерите или да се повлечат, целосно препуштајќи ѝ се на својата попреченост. Во двата случаја, надворешните фактори, особено ставот и пристапот на родителите, на семејството и на наставниците многу влијае врз начинот на кој детето ќе ја гледа својата попреченост, односот кон неа и препознавањето на сопствениот потенцијал. Но, што се случува кога наставниците не умеат да ги препознаат ПОП кај учениците и за нив ги користат истите методи како и за учениците кои ги немаат тие ПОП? Кои методи ги користат наставниците кога ќе побараат од едно дете со дислексија да ја прочита својата домашна задача? Дали детето ќе „научи“ да чита доколку се чувствува засрамено пред соучениците, не знаејќи да направи навидум толку лесна задача – да ја прочита домашната задача која само ја напишало? Дали дислексијата ќе може да се коригира со дополнителната настава, што претставува единствен формален метод, како што вели проф. Спасовски?

Какви промени во однесувањето и во емоционалниот живот може да предизвика несоодветниот пристап кон децата со дислексија и дека тој влијае негативно врз психосоцијалниот живот на детето, може да се согледа во книгата „Специфични тешкотии во учењето (дислексија, дисграфија, дискалкулија и диспраксија)“ (2016, стр. 29), во која професорите А. Каровска-Ристовска, Г. Ајдински и Љ. Кардалеска велат: „Како и со секоја друга попреченост, дислексијата може да доведе до социјални, емоционални и бихевиорални тешкотии. Тешкотиите можат да вклучат проблеми во комуникацијата и играта со врстниците, анксиозност, депресија и несигурност. Негирањето, гневот, вината, срамот и стравот се општи емоционални одговори пред лицата да постигнат некое ниво на прифаќање на попреченоста. Возрасните лица со дислексија изјавуваат дека знаат дека биле различни од другите деца. Тие изјавуваат дека тешкотиите во училиштето влијаеле да се чувствуваат засрамени и глупави. Некои мислеле дека се мрзеливи и неспособни да се трудат доволно за да научат нешто. Многу кажуваат дека имале ниска самодоверба.“

Преку овој извадок, одново и одново се согледува дека „упорното настојување“ на наставниците децата да го покажуваат она што не го умеат, во случајов поради невролошко и когнитивно нарушување со хередишно потекло (2016, стр. 31), дека нема да ги подобри состојбата и внатрешниот живот на детето, туку напротив, само ќе вроди со непосакувани емоции и однесувања. Може да се заклучи дека кажаното е резултат на незнаењето на наставниците, како и на можноста или неможноста навремено да се препознаат ПОП или попреченоста кај едно дете. Не би можеле да ги обвинуваме наставниците за она што не го знаеле, туку системот и одговорните институции за образование и за обучување наставни кадри, како и мислењето дека кон секое дете и во секое време треба да се користат истите методи. Некои попречености, како дислексијата, особено во лесна форма, тешко се препознаваат пред децата да тргнат во училиште, а некои од нив остануваат „скриени“ до многу подоцна. Затоа, дури и кога постои најмал сомнеж, треба тој да се провери, сè со цел да му се помогне на детето и да се избегне целата серија на нарушувања во емоциите и однесувањето, којашто би следувала во спротивен случај. За сето тоа да биде остварливо, особено сега, кога се воведува инклузија на децата со попреченост во редовните училишта, неопходно е наставниците да бидат обучени да можат материјалот да го предадат на слепо, на глуво, на аутистично дете, на дете со АДХД инт., бидејќи во спротивно, овие деца нема да остварат успех, ќе бидат етикетираны доколку со нив постојано работат стручни лица на часовите и сето тоа не би придонело нивното вклучување и инклузијата да станат реалност.

4. Како децата со типичен развој ги вклучуваат/прифаќаат децата со попреченост во социјалните и во врсничките групи?

Сè уште лицата со посебни потреби се недоволно интегрирани во општеството и покрај тоа што постојат случаи на лица со посебни потреби вклучени во редовниот образовен процес, коишто работат и се самостојни граѓани. Опкружувањето секогаш ќе има негативни ставови и предрасуди кон она што е различно и непознато, доколку не се разбере и запознае. Ниту околу нас имаме квалитетни примери за интеракција со лица со попреченост, ниту тоа се сервира од страна на медиумите. Во најдобар случај, преку медиумите лицата со попреченост и тешкотиите со кои се соочуваат се прикажани неточно. Без да навлегуваме во скриената порака која сакаат да ја пренесат медиумите лицата со попреченост најчесто ги прикажуваат како надарени

деца, со натпросечно развиени сетила или вештини. Не треба да се мисли дека не постојат надарени деца и возрасни кои имаат попреченост, уште помалку дека не постојат деца со натпросечни вештини и способности (вештините се учат, се стекнуваат) кои имаат попреченост, туку напротив, погрешно е да се верува дека секое дете со аутизам е савант¹, како што неретко сретнуваме во филмовите или дека слепите деца имаат натпросечно чувство за допир, а глувите за вид. Развивањето на овие сетила кај слепите (чувството за допир) и кај глувите деца (чувството за вид) не претставува некаков надоместок на организмот, туку употреба на здравите сетила како можност за комуникација и за социјална адаптација. За еднакви процеси на учење со условување станува збор кога се споредува учењето читање Брајово писмо преку допир кај слепото дете и учењето читање графемски преку вид кај дете со функционално сетило за вид. Разликата во овие два примера е само во употребата на различно сетило за остварување и усвојување на една вештина.

Вистинската слика за децата со аутизам, нивните вештини и можности за постигнувања, ја прикажува проф. Трајковски (2008, стр. 149,150) „Кога се разгледува проблемот за исходот на аутизмот, обично коефициентот на интелигенција се зема како најзначајна прогностичка варијабла. Во едно испитување на 1 000 испитаници следени меѓу пет и дваесет години, Лотер наоѓа дека 62 – 74 % од децата со аутизам имаат лоша прогноза, па таквите лица остануваат трајно инвалидни и зависни од туѓа помош. Прогнозата е релативно добра за 5 – 17 % од испитаниците кои завршуваат редовно училиште, се вработуваат и водат нормален живот. За останатите може да се каже дека постигнале социјален и едукативен напредок, но сè уште се евидентни значајни нарушувања во однесувањето. Општо прифатено правило е дека колку говорот е послабо развиен, толку е потребна поголема помош од други лица. Континуираниот третман и рехабилитацијата секако поволно влијаат на исходот на аутистичното нарушување. Препуштени сами на себе во спонтаниот тек на развојот, децата со нарушувања од аутистичниот спектар се склони да функционираат на најниско можно ниво.“

Во табела бр. 2 се претставени мислењата на испитаниците по прашањето: Како ги прифаќаат децата со типичен развој, лицата кои имаат попреченост?

¹ Саванти - аутистични лица, екстремно надарени во некоја област.

Табела бр. 2 – Прифатеноста на децата со попреченост од децата со типичен развој

Концепт	Цитати
Децата не се прифатени во целост	
Специјален едукатор и рехабилитатор (приватен центар)	Не се целосно прифатени од средината. Луѓето ги сожалуваат овие лица, децата ги одбегнуваат, бидејќи секој се плаши од она што не му е познато.
Специјален едукатор и рехабилитатор (основно училиште со ресурсен центар)	Во специјалното училиште децата со попреченост имаат интеракција со врсниците, комуницираат и меѓусебно се прифаќаат. Сметам дека тоа не би било случај во средина со деца со типичен развој.
Специјален едукатор и рехабилитатор (основно училиште со ресурсен центар)	Сè уште децата со попреченост не се прифаќаат во средина на деца без попреченост. Несоодветната социјализација особено може да влијае на нивната самодоверба, на позитивната слика за себе и на чувството на задоволство.
Специјален едукатор и рехабилитатор (приватен центар)	Неприфатени се од образовните институции, од врсниците со типичен развој, а понекогаш и од фамилијата.
Психолог (приватен центар)	Децата со типичен развој имаат стекнато предрасуди и ставови кон децата со попреченост, но исто така овие две групи ретко стапуваат во интеракција. На тој начин не можат меѓусебно да се запознаат.
Инклузивното образование треба да ги надмине предрасудите и стигмите	
Психолог (приватен центар)	Досега не се прифатени. Можеби во повеќето случаи, инклузивното образование ќе помогне за разбивање на бариерите помеѓу овие две групи и за отфрлање на негативните ставови.

Децата се прифатени, но мора да се работи на кревање на јавната свест	
Родител на лице со попреченост (Даунов синдром)	Моето дете долго не беше прифатено. Сега има многу пријатели, прифатена е од средината каде што се наоѓа, од колегите со кои работи и секако, од семејството. Мислам дека и другите деца со попреченост не се прифатени од средината. Општеството мора да работи на тоа поле.
Родител на лице со попреченост (церебрална парализа – хемипареза)	Моето дете отсекогаш било вклучено и прифатено, но неговата попреченост не е доволно голема за да претставува пречка за социјализација. За разлика од неа, многу деца со попреченост не се целосно прифатени. Мислам дека и самите деца со попреченост не можат да се пронајдат во опкружување во кое нема слични на нив.
Родител на лице со попреченост (нарушувања во емоциите)	Мислам дека се прифатени и дека треба да се прифаќаат, да се вклучат во редовното образование и да се разберат.

Секој човек се вклучува во социјална група на лица слични на него, лица со кои дели слични ставови, морални вредности, односно во социјална група во која се чувствува прифатено. Социјалната инклузија не би требало да подразбира форсирано и наметнато вклучување на лицата со попреченост во социјални групи на лица без попреченост, туку нивно прифаќање како рамноправен дел од општеството, без да подлежи на исмејување, на дискриминација, на стигматизација и непознавање. За инклузивно општество потребно е да не се верува во искривените слики за овие лица, во погрешните впечатоци кои човекот ги прифаќа, без да се запознае нивната попреченост, односно без да се запознае што можат лицата со попреченост. Сè дури се пренесуваат предрасудите и негативните ставови кон оваа група лица, нема да може да се оствари општествена инклузија и прифаќање на лицата од средината.

5. Како влијаат родителите и опкружувањето на децата со типичен развој врз формирањето ставови и предрасуди кон децата со пречки во развојот?

Предрасудите и социјалната категоризација се присутни помалку или повеќе кај секој од нас во однос на различни социјални групи во кои ние самите не припаѓаме. Во однос на прашањето за развивање предрасуди кон лицата со попреченост, секако дека голема улога имаат родителите, но и сите лица со кои растеме и се поистоветуваме. Во одредена фаза од развојот на детето, потребата за припадност на една социјална група, потребата за поистоветување со нормите и со моралот на таа група и формирањето социјален идентитет, доминира на начин што детето дејствува во согласност со нормите на таа група. Добропознато е дека децата најмалку учат за тоа како треба да постапат преку зборување. Неретко се случува родителите да бидат контрадикторни на одредена тема, кога децата ги советуваат на еден начин, но во слични ситуации постапуваат поинаку. Децата честопати ги преземаат или ги учат реакциите на своите родители и врсници кон нештата и кон другите лица, особено оние кои за нив се сè уште непознати.

Предрасудите и негативните ставови во однос на лицата со посебни потреби се една голема пречка за премостување на тешкотиите во однос на социјализација и општествената интеграција на лицата со попреченост во општеството. Но, како што се покажува и во претходниот пример, во кој се зборува за прашањето како се прифатени овие деца, се работи за надминлив проблем кој трпи промени доколку лицата со типичен развој станат свесни за животот на лицата со попреченост, за нивните права и потреби.

Дека предрасудите и негативните ставови се леснопроменливи, доколку се запознаат лицата со попреченост во интеракција, може да се согледа преку следниот извадок од едно истражување: „Постојат мошне голем број истражувања во областите на развојната и на социјалната психологија каде што се анализира најпознатиот и најефикасниот пристап кон намалувањето на предрасуди и кон промовирањето социјална вклученост – Хипотезата на контакт“. Овде, зборот „контакт“ се однесува на ситуации во кои поединци од една група се запознаваат и влегуваат во интеракции со лица од друга група. Основната теорија на Хипотезата на контакт е дека предрасудите претставуваат последица од незапознаеноста со другите од некоја поинаква група, што резултира со негативно стереотипизирање и со предрасуди во однос на таа група. Контактите со членовите од некоја друга група би требало да ги изложат поединците на информа-

ции со кои се побиваат стереотипите, што ќе резултира со попозитивни ставови, убедувања и однесувања кон таа група. Конкретно, Олпорт наведува дека контактите меѓу групите (односно интергрупните контакти) можат да помогнат во решавањето на интергрупната пристрасност доколку бидат воспоставени оптимални услови во моментот кога поединци од различни групи ќе дојдат во контакт. Всушност, според истражувањата, интергрупните контакти се најефикасни кога се исполнети оптималните услови за кои зборува Олпорт. Во овие оптимални услови спаѓаат рамноправниот статус меѓу групите (т.е. ниту една група не се вреднува или не се почитува повеќе од другата група), потоа поддршката од страна на институционални авторитети како што се училиштата (односно се смета дека авторитетните лица ги поддржуваат и ги промовираат позитивните контакти меѓу лицата од различни групи), заедничките цели (т.е. сите групи сподедуваат исти цели кога се запознаваат и се среќаваат поединци од различни групи), како и соработката наместо натпреварувањето меѓу групите (односно кога поединци од различни групи се запознаваат и се среќаваат, заеднички работат за да остварат заеднички цели). Истражувачите кои се занимаваат со развојот на поединецот ја истражувале Хипотезата на контакт кај децата, низ согледување дали контактите меѓу различни социјални групи во одредени околности ги намалуваат предрасудите во детството. Во една неодамнешна метаанализа на истражувањата, каде што се анализира влијанието на контактите врз детските интергрупни ставови, се заклучува дека контактите меѓу децата од различни групи соодветствуваат со помали предрасуди, особено кога во училишната средина се воспоставуваат оптималните услови што ги навел Олпорт. Иако постојат податоци во прилог на констатацијата дека контактите ги менуваат етничките или расните ставови на децата, сепак, нема толку многу истражувања за тоа како контактите влијаат врз детските ставови во однос на другите категории (на пример: род, национална припадност, хендикепираност или верска припадност). Сепак, без основа е расудувањето дека интергрупните контакти не би можеле да ги променат детските ставови во однос на групите, освен во однос на етничките или на расните групи. На пример, Марас и Браун оценувале една интервенција во смисла на интергрупни контакти, каде што децата без хендикеп учествувале во редовните секојдневни активности на соработка во училиницата (на пример, изработка на модел/макета) заедно со децата со пречки во учењето. По интервенцијата, децата изразувале поголемо допаѓање кон припадниците на групата со попреченост (група на која тие самите не ѝ припаѓале), во споредба со оние

деца што претходно не оствариле контакт со групата на која не ѝ припаѓаат (М. Килен, А. Ратленд, 2014, стр. 156 – 158).

Преку ова истражување се согледува дека Хипотезата на контакт или запознавањето на социјална група во која не припаѓаме, преку интеракција со неа и со заедничка цел, се намалуваат ставовите и предрасудите кон таа група. Тука мора да се истакне дека станува збор за социјални групи во меѓусебна интеракција или соодветен пример на тоа би била интеракција помеѓу поединец од една социјална група со поединец од друга. Треба да се сомневаме дека истиот ефект би се постигнал преку „Хипотезата на контакт“ на поединец со попреченост и социјална група на лица со типичен развој.

За влијанието на родителите и опкружувањето на децата за формирањето предрасуди, говори и испитаникот - специјален едукатор и рехабилитатор: „Предрасудите се генерациски пренесувани. Нормално е луѓето да се плашат од нешто што не им е познато. Важен фактор е воспитанието на детето, односно што му е презентирано од страна на лицата вклучени во неговото воспитание и тие се резултат на незнаење и несвесност дека покрај разликите, овие лица имаат свои квалитети, способности и потреби кои можат да бидат корисни за општеството и за средината. Потребно е да се вложат напори во подигнување на свеста.“

Родителите и семејството се од исклучителна важност за она што детето ќе научи, ќе прифати и применува, но од подеднаква важност се и сите авторитети вклучени во животот на детето, сите лица кои се грижат за него. За намалување или искоренување на негативните ставови кон лицата со попреченост, би било неопходно децата со типичен развој да имаат интеракција со деца со попреченост, но истовремено возрасните да се запознаваат со попреченостите на лицата, да ги препознаваат погрешните верувања и неточните ставови и да тежнеат кон нивно менување.

6. Каква социјализација ќе остварат децата со попреченост во инклузија и како таа ќе влијае на нивниот психосоцијален и општествен живот?

Вклучувањето на лицата со попреченост во редовниот образовен процес, може единствено да претставува образовна инклузија. Тоа подразбира и интеракција помеѓу врсниците, а со тоа го подразбира и социјалниот аспект, што не значи и дека задолжително ќе дојде до остварување социјална инклузија. Образованието може да подразбира експериментирање само во случаите кога еден поединец

свесно донесува одлуки по ова прашање и се самонасочува од една во друга област, т.е. „експериментира“. Но, не би смеело да се експериментира со образованието на децата со попреченост, кои би биле ранливи во средина во која не се прифатени или нивните капацитети и можности се пониски во однос на децата со типичен развој.

Со воведувањето на инклузија во редовното образование, во нашето општество се мисли на основното образование. Основното образование не го создава образовниот систем, а ни образованието на една личност. Тоа е нераскинлив и важен сегмент од образованието на едно дете, но истото тоа дете својот воспитно-образовен процес го започнува во предучилишна установа и/или во домот. Понатаму следуваат средните училишта, курсевите и активностите, работилниците, културните и спортски настани и секако, високото образование. Според тоа, образовната инклузија треба да биде присутна на сите претходнонаведени образовни сегменти кои заедно го сочинуваат формалното и неформалното образование на детето, на неговата културата и воспитанието воопшто.

Повеќето од интервјуираните стручни лица не се согласуваат со инклузијата и сметаат дека таа во моментот ќе влијае позитивно врз психосоцијалниот живот на детето. Сепак, ставовите се поделени во однос на ова прашање, што може да се согледа преку нивните изјави: „Сметам дека инклузијата би влијаела позитивно кај поблагите форми на попреченост. Секое лице со попреченост е различно, па и неговите барања се различни. Вклучувањето во инклузија може и негативно да влијае. Потребна е соодветна процена од стручно лице“; „Инклузијата е крајната цел на севкупната нивна едукација и рехабилитација. Да, претставува вистинска цел и е неопходна за нивен понатамошен квалитетен живот“; „Не сметам дека инклузијата би го зголемила општото задоволство и благосостојбата кај сите лица со попреченост. Кога едно атипично дете би се нашло во средина со триесет типични деца, секако би било вознемирено“; „Сметам дека немаме никакви темели за да можеме да бараме социјална инклузија, а секако дека општеството треба да се стреми, најпрво кон подигнување на општата свест, а потоа и во обезбедување соодветни услови за функционирање на лицата со попреченост во секојдневниот живот. Ако е наметната инклузијата сметам дека ќе се зголемат општествените фрустрации, нетрпението и ригидноста.“

Професорката Димитрова-Радојичиќ (ibid., стр.1 и 2) за инклузијата на лицата со попреченост во редовното образование, вели: „Инклузивното образование (ИО) е оспоруван термин уште од неговото појавување, со силни поборници, како и со силни противници. ИО

има повеќе значења, од вклучување ученици со попреченост во редовните училишта до трансформација на целиот образовен систем. Повеќето автори се согласуваат за две работи во врска со вклучувањето: инклузијата е концепт што тешко се дефинира и затоа постојат различни интерпретации; инклузијата не е само физичко присуство на ученикот со пречки во развојот (ПР) во редовното училиште (РУ). Клучниот елемент што ја опишува и нагласува главната разлика помеѓу инклузијата и тоталната инклузија е зборот *сите*. Важно е да се истакне дека некои ученици би имале корист од инклузивно образование, додека други од посебно училиште.“

Според ова, мора да се постави прашањето како лицата со интелектуална попреченост, особено со нејзините потешки форми, како што се умерената, тешката и длабоката интелектуална попреченост, ќе се вклучат во редовниот образовен процес, без разлика дали интелектуалната попреченост се јавува како единствена попреченост или во комбинирана форма. Мора да се земе предвид фактот дека материјалот кој треба да се усвои во редовното образование е наменет за деца чиј коефициент на интелигенција се движи во граници до две стандардни девијации под и над просекот кој е IQ 100. Според тоа, не би можело да се очекува дете со IQ 40 да може да ги совлада и усвои знаењата предвидени со редовното образование, кога тоа дете нема добри комуникациски и адаптивни вештини. Би било апсурдно доколку целта на инклузивното образование е да ги опфати сите деца со попреченост, без разлика дали е тоа добро за нив, дали ќе остварат социјализација, вештини и знаења и однапред да се осудат на апсолутен неуспех. Имено, кај лицата со интелектуална попреченост, попреченоста како во конгнитивните, се рефлектира и во социјалните и во емотивните вештини, па затоа не станува збор само за тоа што овие лица можат или не можат, туку и дали сакаат. За карактеристиките на лицата со ИП говори и професорот Г. Ајдински (2017, стр. 72): „Одложено до сега и подолгото траење на поедини фази од развојот, придружени со тешкотии во надминувањето на критичните фази на развојот и во зголемената зависност од околината, го карактеризираат развојниот процес на детето со интелектуална попреченост. Кога Сеген зборува за нарушувањето на волјата како главен недостаток кај овие деца, го зема предвид само тој степен во развојот на волјата, кој тој го нарекува „завршен камен на куполата на зградата“. Тој смета дека и најосновните примарни, елементарни волеви побуди на најдлабок начин се нарушени кај тие деца, така што таа способност мора да им недостасува и таа навистина недостасува. Ним им недостасува и слободата од којашто се раѓа моралната волја.“

Инклузијата во образованието би остварила позитивен ефект во случаите кога нема или има лесна ИП, со вклучување на најмалку две деца со попреченост во едно одделение, со обученост на наставниците за пристап кон овие деца, со прифаќање и искоренување на негативните ставови кон оваа група деца и со употреба на специјални едукатори и рехабилитатори и на други стручни лица за остварување рана интервенција и едукација на лицата со попреченост, за усвојување вештини на социјализација и на самостоен живот итн.

ЗАКЛУЧОК

Да говориме за социјална инклузија, значи да говориме за инклузија во целото општество, во сите негови области и за сите негови припадници. Таа подразбира вистинско вклучување на лицата со попреченост во општеството, каде што нивната социјализација со вклучување во редовниот образовен систем, многу би придонела за општествената инклузија. Но, образовната инклузија сепак, не би можела да биде синоним за социјалната. Важно е да се искоренат предрасудите кон оваа група лица и да се согледаат нивните реални права, вредности, желби и потреби за инклузивно и остварено општество. Вистината, од којашто се водам, пишувајќи го овој труд е: ние не сме одговорни за нашата генетска структура, запишана или изграфирана во ДНА, ниту за функциите што ги активира, ниту пак за нашиот фенотип. Сето тоа, сите ние го преземаме, без право на приговор. Токму затоа, нема место за приговор ниту од општеството или од некој поединец. Сè што секој од нас може да направи е да ги зграпчи можностите во средината или општеството и од себе да направи лична креација.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ајдински Г., Кескинова А., Мемеди Б. (2017). *Интелектуална попреченост*. Тетово: Универзитет во Тетово;
- Група автори, (2020). *Воспитување на децата*. Скопје: Ѓурѓа;
- Димитрова-Радојичиќ Д., *Интерна скрипта: Литература по предметот ИОП*;
- Закон за основно образование, („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 161/19 и 229/20), електронско издание: <https://mon.gov.mk/stored/document/Zakon%20za%20osnovното%20obrazovanie%20-%20nov.pdf> ;
- Каровска-Ристовска А., Кардалеска Љ., Ајдински Г., (2016). *Специфични тешкотии во учењето (дислексија, дисграфија, дискалкулија и диспраксија*. Скопје;
- Килен М. & Ратленд А. (2014). *Децата и социјалното исклучување*. Скопје: АРС СТУДИО;
- Концепција за инклузивно образование, електронско издание: <https://mon.gov.mk/stored/document/Концепција%20за%20inkluzivno.pdf> ;
- Официјален дигитален речник на македонскиот јазик, <https://makedonski.gov.mk/> ;
- Спасовски О. (2016–2017). *Психологија на лица со посебни образовни потреби*. Скопје: УКИМ, Филозофски факултет;
- Трајковски В. (2008). *Медицински основи на инвалидноста*. Скопје: УКИМ, Филозофски факултет, Институт за дефектологија;
- Grujić B.,(1983). *Latinsko – srpskohrvatski rečnik*.Cetinje: OOUR Grafička djelatnost.

ментор: проф. д-р Наташа Станојковска-Трајковска

ЕВАЛУАЦИЈА НА ПСИХОСОЦИЈАЛНИ УСЛУГИ НА ЛИЦА ПОД РИЗИК

д-р Александра МИНОВСКА

Abstract: The subject of this revue is part of a general research that was implemented as part of a Doctor's dissertation: "Evaluation of psychosocial services for people in risk". The dissertation was built over a few years of theoretical and practical scientific study by exploring the scientific theory amount close to the Social Politics, Social Care, Social Pathology, Methodology of Social Researches, Mental Hygiene, with one unique goal extinguishing the purpose of dissertation and giving the practical purpose to the whole writing. Practical research was implemented on scientific base established process evaluation of psychosocial services for people which have been using drugs for many years in Polog area (Tetovo, Gostivar, Kicevo) in the Methadon Center and Center for improving of Public Health, also placed in Tetovo, R. Macedonia. In this part of the research evaluation is methodological procedure to assess the effectiveness of implemented intervention and services that institutions offer to improve the health of drug addicts. The research was applied with combine qualitative-quantitative methods and techniques for data collecting and analyzing, adapted to the evaluation process in social work and social policy by applying the evaluation methods and techniques based on the needs and problems of drug addicts there will be more opportunities for obtaining appropriate offer efficient solutions for solving problems and improving the health of beneficiaries of psychosocial services, supplement to the basic rights and services and guarantees provided by the state..

Key words: Evaluation, Evaluation program, Social care, psychosocial services, people in risk, drug addicts.

Вовед

Евалуација е методолошка постапка на проценка на успешноста од претходно спроведена интервенција, услуга или програма која на професионалците им овозможува директен увид во својата работа

и врз основа на добиените податоци се планираат идни активности, мерки и интервенции за надминување на состојбата од ризик.

Евалуацијата како научен пристап своите почетоци ги има во втората половина на дваесеттиот век односно почетокот на 60-тите години и тоа во образованието како постапка за вреднување на наставните програми односно нивната ефективност и оправданост од примената во процесот на образование и системска едукација. Поради тоа, евалуацијата ја среќаваме во многу различни облици и во себе содржи многу различни пристапи на истражување. Но накратко, заедничко за сите дефиниции е тоа што евалуацијата претставува системско собирање и анализа на податоците во врска со социјално-заштитните програми кои помагаат при донесување одлуки (Blamey, Mackenzie, 2010, pp. 439-455).

Евалуацијата како постапка која ја применуваат професионалците во својата стручна работа директно не обезбедува подобрување на самите услуги туку дава оценка за успешноста од нејзиното спроведување односно проценка на ефектите од примена на одредена мерка од социјална заштита.

Обезбедувањето квалитетни и достапни услуги е една од главните цели на сите системи на социјална заштита при што постои широк спектар на пристапи во обезбедување услуги од социјалната заштита кон корисниците.

Интенцијата и заложбата на светската научна и стручна јавност е дека пристапот до ефективни услуги од социјална заштита е примарна цел на социјалната работа и социјалната заштита во целина во кој било сегмент од професионалната работа.

Иако свеста за потребата од примена на постапката на евалуација во социјалната заштита се развиваше постепено, нејзината примена е без преседан кај професионалците од научната фела кои инсистираат на проценка на успешноста т.е. евалуација во работењето на секој професионалец.

Современиот начин на живеење, растечката невработеност и сè поголемата достапност на наркотични средства ја зголемуваат потребата од навремено и ефикасно сузбивање на оваа исклучително тешка и деструктивна појава во нашето општество. Комплексноста на проблемот во борбата со зависности од овој вид ја наметнува потребата од вклучување на поголем број субјекти како членови на мултидисциплинарните тимови, но и тимови од сродни и блиски професии. Поради тоа, постоењето ефективни услуги од доменот на психосоцијалната заштита на лицата зависници од дрога е примарна цел во

борбата против сузбивање на наркоманијата и санирање на штетите кои таа ги предизвикува кај поединецот и кај неговата потесна и поширока средина.

Институциите кои нудат психосоцијални услуги и помош на лицата зависници од дрога воедно се институции кои работат тимски и мултидисциплинарно. Мултидисциплинарните тимови се составени од: социјален работник, психолог, лекар-психијатар и помошно технички медицински персонал - медицинска сестра како и волонтери кои и најчесто се самите корисници на услугите во фаза на рехабилитација.

Основниот проблем на истражувањето беше елабориран низ анализа и проценка на ефикасноста на службите во процесот на давање психосоцијални услуги односно беше анализирано какви услуги нудат јавните установи и невладините организации во доменот на третманот на зависностите од дроги.

Основна цел на истражувањето е да се добијат сознанија за успешноста во работењето на установите т.е. спроведување на психосоцијалните услуги во рамките на процесот на деинституционализација кој се спроведува од 2000-та година кај нас, односно да се добијат сознанија дали со деинституционализацијата се постигна нејзината примарна цел.

Исто така, беа поставени и посебните цели на истражувањето, за да се направи увид во квалитетот на психосоцијалните услуги на лицата зависници од дроги како и да се создадат услови за континуирана проценка на квалитетот на услугите.

Методи и техники на истражувањето

Во истражувањето беше применета квалитативно-квантитативна методологија која овозможува прецизно мерење на можните промени кај испитуваните варијабли за подобро воочување на причинско-последичните врски меѓу испитуваните појави. Во постапката за собирање податоци беа користени повеќе техники: анкета, интервју и анализа на содржина. Добиените податоци од истражувањето најпрвин, беа подложени на логичка и на содржинска анализа и обработка. Преку содржинската обработка се обезбеди преглед на одговорените и неодговорените како и полуодговорените прашања, а логичката анализа обезбеди елиминирање на контрадикторни одговори на сродните или поврзаните прашања. По затворањето на полуотворените прашања и отворените прашања беше креиран кодекс на прашања што ги користи колоните, прашањата, алтернативните од-

говори и шифрите кои ќе бидат обработени со семантички систем за обработка на податоци и компјутерска обработка во ЕСПС-програмата.

Резултати од истражувањето

За потребите на оваа докторска дисертација беше спроведено евалуациско истражување т.е. проценка на работата на институциите од јавниот и од невладиниот сектор кои беа дел од долготрајниот процес на децентрализација и деинституционализација на постоечките институции и нивните услуги во рамки на Метадонскиот центар во Тетово и Центарот за унапредување на јавниот живот, исто така од Тетово.

Резултатите од истражувањето во делот на квалитативната анализа на податоците се однесуваат на задоволството на крајните корисници од услугите на Метадонскиот центар и на Центарот за унапредување на јавниот живот исто така од Тетово.

Задоволството од услугите на корисниците беше испитувано преку четири основни индикатори и тоа:

- Подобрувањето на здравствената состојба на корисниците на психосоцијалните услуги,
- Задоволството на корисниците од квалитетот на меѓусебната комуникација на корисниците и вработените,
- Степенот на задоволство од техничките услови и просториите, и хигиената на објектот.

Во истражувањето беше користен Анкетен прашалник и беа спроведени интервјуа со директните корисниците во врска со квалитетот на психосоцијалните услуги во Метадонскиот центар и ЦУЈЖ. Вкупниот број на испитаници изнесуваше 160 директни корисници и членови на стручните тимови како и помошен персонал.

Во истражувањето беа опфатени лица на возраст од 18 до 65 години. Примерокот е репрезентативен, а возрасната и половата дистрибуција соодветствува на демографската структура на населението по региони. Според тоа, наодите од анкетното истражување и од спроведените интервјуа може да се сметаат како одраз на ставовите на корисниците на психосоцијалните услуги опфатени со ова истражување.

Проценката на квалитетот на услугите се мери преку последователно следење на подобрувањето на здравствената состојба на директните корисници на услугите. Притоа, од добиените резултати беше констатирано и високо задоволство од услугите на МЦ и ЦУЈЖ.

Табела 1. Задоволство на клиентите (вк. 100 испитаници) од психосоцијалните услуги на МЦ во Тетово во однос на подобрување на здравствената состојба

Индикатори	Метадонски центар -Тетово				
	Исклучително задоволен	Многу задоволен	Задоволен	Малку задоволен	Воопшто незадоволен
Субјективно чувство на клиентите за подобрувањето на нивната здравствена состојба како резултат на користење на психосоцијалните услуги	15	75	10	0	0
Степен на задоволство на клиентите во однос на расположливост со медикаменти, фармаколошка терапија	12	78	10	0	0
Степен на задоволство на клиентите во однос на расположливост со стерилни и за еднократна употреба: шприцеви, игли, кондоми, преврски и сл.	11	82	7	0	0
Степен на задоволство на клиентите во однос на редовна проверка за ХИВ, хепатит Б и Ц, гинеколошки прегледи	24	70	6	0	0

Табела 1.1 Задоволство на клиентите (вк. 60 испитаници) од психосоцијалните услуги на ЦУЈЖ во Тетово во однос на подобрување на здравствената состојба

Индикатори	Центар за унапредување на јавниот живот - Тетово				
	Исклучително задоволен	Многу задоволен	Задоволен	Малку задоволен	Воопшто незадоволен
Субјективно чувство на клиентите за подобрувањето на нивната здравствена состојба како резултат на користење на психосоцијални услуги	5	55	0	0	0
Степен на задоволство на клиентите во однос на расположливост со медикаменти, фармаколошка терапија	18	40	2	0	0

Степен на задоволство на клиентите во однос на расположливост со стерилни и за еднократна употреба: шприцеви, игли, кондоми, преврски и сл.	15	45	0	0	0
Степен на задоволство на клиентите во однос на редовна проверка за ХИВ, хепатит Б и Ц, гинеколошки прегледи	45	10	5	0	0

Од табелата може да се види дека вкупно 60 испитаници, односно дури 91,6 проценти, одговориле дека се многу задоволни од услугите кои ги добиваат секојдневно во ЦУЈЖ во Тетово и со тоа е подобрена нивната здравствена состојба во голема мерка. Исто така, постои висок процент на задоволство на клиентите од расположливоста со стерилен материјал, превентивни прегледи за ХИВ, хепатит Б и Ц, гинеколошки прегледи и сл. Исто така, 66,6 проценти од корисниците одговориле дека се многу задоволни од достапноста и од расположливоста на МЦ во Тетово од фармаколошка терапија.

Со цел да се направи споредба меѓу двете споредувани групи и да се утврди дали постојат статистички значајни разлики во задоволството на клиентите од психосоцијалните услуги во однос на подобрување на нивната здравствена состојба со помош на примена на SPSS пресметан е тест за значајност на разлики.

Резултатите од тестот $t = 1,28$, $p > 0,05$, покажаа дека не постојат статистички значајни разлики помеѓу двете споредувани групи.

Предмет на евалуациското истражување беше да се даде одговор на следното истражувачко прашање: „Колку се успешни психосоцијалните услуги кои ги нудат метадонските центри и центрите за унапредување на јавниот живот за намалување на проблемот со зависноста од наркотични средства“.

Евалуациското истражување насочено кон лицата зависници од дрога имаше задача да утврди дали бројот на услуги е задоволувачки или е потребно негово проширување со нови и подобрени услуги и зголемување на свесноста за потребите на клиентите корисници на психосоцијални услуги како и добивање информации за подобрување на здравствената состојба на корисниците на услугите што всушност е и крајна цел на постоењето на ваков тип на услуги и интервенции.

Истражувањето покрај теоретска има и практична цел која во основа значи и примена на добиените сознанија во работењето на специјализираните центри за лекување од зависности како и збогатување на практичните аспекти за пошироката научна јавност.

Добиените резултати од истражувањето ќе послужат како поттик за сите релевантни субјекти да дадат максимален придонес во создавањето позитивни промени во областа на психосоцијалните услуги и третман на лицата зависници од дрога, но и една единствена цел а тоа е унапредување на благосостојбата на пошироката општествена заедница (Здружение на социјални работници на град Скопје, 2007).

Конкретните предлози за унапредување или дополнување со нови и поефикасни третмани беа на иницијатива на поголемиот број корисници од Гостивар кои укажуваа на потребата од отворање Метадонски центар во овој град како би се намалиле патните трошоци на корисниците кои засега се на товар на самите корисници и нивните семејства. Во соработка со локалната власт од Општина Гостивар овој проблем може да се реши многу лесно.

Во рамките на Центарот за унапредување на јавниот живот препораките одат во насока на усвојување национална стратегија за борба против зависностите од страна на државата и регулирање на сите одредби од работата и функционирањето на овие служби во иднина. Неусвојувањето ваква стратегија после 2016-тата година би значело многу негативни ефекти врз здравјето и безбедноста на корисниците на овие услуги, локалната заедница и општеството во целина (Закон за социјална заштита, 2009).

Препораките во однос на развој на конкурентноста во областа на социјалната заштита на лицата зависници од дрога се неопходно креирање стимулативни мерки кои ќе резултираат со поголемо учество на приватниот сектор во обезбедување услуги на локално ниво. Стимулативните мерки првенствено треба да се однесуваат на сет од даночни олеснувања кои ќе бидат наменети за приватните провајдери кои обезбедуваат психосоцијални услуги на лицата зависници од дроги. Исто така, потребно е воспоставување правно-регулативен механизам преку кој државата ќе се обврзе секоја година преку јавно објавени повици да ги поддржува невладините организации и здруженија во реализација на проекти кои ќе имаат за цел обезбедување психосоцијални услуги на лицата зависници од дроги, но и проекти за обезбедување подобар квалитет на живот т.е. домување и сл. Истражувањето покажа дека од особено значење е јакнење на стручните капацитети на општините во делот на социјалната заштита, поради ис-

користување на можноста за добивање финансиски средства од различни фондови (домашни и странски) како и самоиницијативни донатори. На овој начин, врз основа на утврдените потреби и проблеми на лицата зависници од дрога ќе постојат повеќе можности за добивање соодветни понуди и ефикасни решенија за решавање на проблемите и унапредување на лицата корисници на услуги во метадонските центри и во центрите за унапредување на јавниот живот кои ќе бидат приспособени на карактеристиките и особеностите на локалната заедница и ќе претставуваат дополнување на основните права и услуги кои ги гарантира државата.

Со цел интензивирање на развојот на нови форми на социјална заштита на лицата зависници од дрога се наметнува потребата од преземање интензивни и конкретни мерки за зголемување на бројот на субјекти кои им нудат психосоцијални услуги на лицата зависници од дрога. Исто така, неопходно е креирање стимулативни мерки (Генерален секретаријат на Владата на Република Македонија, 2009) со цел развој на вонинституционални форми на заштита кои за жал во нашата земја сè уште ги нема од типот на: центри за привремен престој на зависници, алармни центри, самостојно живеење со поддршка, советувалишта за психолошка помош за корисниците и нивните семејства и многу други. И, на крајот но не и помалку важно е креирање посебни стимулативни мерки на давателите на психосоцијални услуги на лицата зависници од дрога во руралните средини, каде во последно време се забележува пораст на зависници од дроги.

Со цел создавање услови за поквалитетен и достоинствен живот на лицата зависници од дрога и обезбедување соодветна социјална заштита врз основа на добиените резултати и заклучоци од истражувањето освен претходно наведените препораки произлегуваат и следните препораки: организирање кампањи за подигање на јавната свест за проблемот со зависностите и негативниот ефект што го рефлектираат врз целокупното функционирање на поединецот и неговото потесно семејство како и ефектите врз пошироката средина, развивање недискриминирачки слики кај овие лица потенцирајќи ги негативните ефекти по здравјето и животниот стил, постојаната информираност на младите генерации за ефектите на дрогата, поголемо учество на локалната власт во изготвување програми за вработување или враќање на старото работно место кај овие лица кое најчесто е во прекин поради низа причини и на крајот секако е поттикнување на волонтеризмот во областа на третман на лицата зависници од дрога.

Добиените резултати од истражувањето може да послужат како поттик за сите релевантни субјекти да дадат максимален придонес

во создавањето позитивни промени во областа на психосоцијалните услуги и третман на лицата зависници од дрога но и една единствена цел, а тоа е: унапредување на благосостојбата на пошироката општествена заедница. Иако се направени сериозни чекори за децентрализација на социјалната заштита сепак сè уште доминираат елементи на централизиран систем во кој клучната улога ја има државата. Во вака поставениот систем и институции, центрите за социјална работа извршуваат најголем број од сервисните услуги во согласност со Министерството за труд и социјална политика.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Здружение на социјални работници на Град Скопје (2007). *Прирачник за рехабилитација и ресоцијализација од употреба на дроги*. Скопје.
- Закон за социјалната заштита на Република Македонија („Службен весник на РМ“ бр. 79/2009, 36/11 и 51/11) и член 33 од Законот за извршување на Буџетот на Република Македонија за 2012 година „Службен весник на Република Македонија“ бр. 180/11).
- Генерален секретаријат на Владата на Република Македонија (2007). *Прирачник за стратешко планирање*. Скопје.
- Група автори (2006). *Проценка на службите достапни за младите*. Скопје.
- Babbie, E. (1983). *The practice of Social Research*, Belmont (California): Wadsworth Publishing Company.
- Bandura, A. (1973). *Agression-A social learning analysis*. Englewood Cliffs. Prentice Hall.
- Bajec, J. (1977). *Društveni razvoj i mogućnost njegovog merenja*. Beograd. Savremena administracija.
- Bion, W.R. (1983). *Iskustva u radu sa grupama i drugi radovi*. Zagreb.
- Blamey, A., Mackenzie, M. (2010). *Theories of change and realistic evaluation*. p. 439-455.
- Bloom, M., Fischer, J. (1982). *Evaluating Practice: Guidelines for the Accountable Professional*.
- Byng R., Norman, Redfren, S. (1991). *Using realistic evaluation to evaluate a practice-level intervention to improve primary helathcare for patienns with long term mental illness*. p. 69-93.
- Caro, G.F. (1971). *Readings in Evaluation Research*. New York.
- Chelimsky, E., Shadish, W.R. (1997). *Evaluation for the 21 Century*.
- Dirkem, E. (1963). *Pravila socioloske metode*. Beograd. Savremena skola.
- Greenberg, B.G. (1953). *A Method of Evaluating the Effectiveness of Health Education Literature*. American Journal of Publick Helath, p. 43.

- Greenberg, B.G. (1953). *The use of analysis of covariance and balancing in analytical surveys*. American Journal of Public Health, p. 692-699.
- Greenberg, B.G. (1965). *Biostatistics. Chapter 4 in Preventive medicine for the doctor in his Community*. Leavell, H.R. New York. McGraw-Hill.
- Greenberg, B.G. (1968). *Evaluation of Social Programs*.
- Gut V., Het P. (1966). *Metode socijalnog istraživanja*, Beograd. Vuk Karadžić.
- Halmi A., Zganec N. (1994). *Istraživanje i Evaluacija u socijalnom radu*. Zagreb.
- Richard M., Grinnell J. (1993). *Social Work Research and Evaluation*.
- Riecken H.W., Boruch R.F. (1974). *Social Experimentation: A Method of Planning and Evaluating Social Intervention*. New York.
- Rossi, P.H. (1972). *Issues in the Evaluation of Human Services Delivery*. Evaluation Quarterly p. 573-599. N.J.
- Salomon, L.M. (1974). *The Time Dimension in Policy Evaluation: The Case of the New Deal Land Reform Experiments*, Durham. Center for Urban and Regional Development Policy, Duke University. New York.
- Shortell S.M., Richardson W.C. (1978). *Health Program Evaluation*, St. Louis: Mosby.
- Stephan, A.S. (1935). *Prospects and Possibilities: The New Deal and the New Social Research*, Social Forces. P.515-521.
- Stewart R., Poaster L.B. (1975). *Methods of Assessing Mental and Physical Needs with Social Statistics-Evaluation*. p. 68-70.
- Tadesse, S. (2010). *Evaluation and Design of Social Accountability Component of the Protection of Basic Services Program*. N.J.
- Weiss, C.H. (1972). *Evaluation Research*, Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall.

ГЕНЕТСКИ МОДИФИЦИРАНА ХРАНА: ПОМЕЃУ ВИСТИНАТА И МИТОВИТЕ

Емилија Баткоска

Факултет за туризам и угостителство, Охрид, УКЛО

Руфија Идризовска

Природно-математички факултет, УКИМ – Скопје

Abstract: In the World, genetically modified organisms are spreading more intensively. They can be found in the markets and can be consumed more and more often. But, what are they actually? Are they harmful to the human's health? What is the aim of their creation? – These are just a few questions people think about, and in this scientific work, you can find the answers. The aim of this scientific work is to understand the positive and negative effects that the genetically modified food has on the human's health and at the same time to prove wrong all the myths that are present today. The first genetically modified vegetable in the history of the human kind, which was created for better tomato quality, will be described in details. Also, the process of genetic engineering during the production of GMO is described in the main part with a schematic representation as well.

Key words: tomato, genes, effects, health, recombination.

ИДЕЈА ЗА ГЕНЕТСКИ МОДИФИЦИРАНА ХРАНА

Човекот почнал да ги култивира растенијата пред илјадници години. Ги селектирал оние култури кои давале повисок принос, подобар раст или имале некоја уникатна карактеристика. Благодарение на селекцијата и на генетскиот инженеринг, човекот во краток период создал нови варијанти на растенија т.е. генетски модифицирани култури. Тие во себе носеле информација за одредено својство кое им овозможувало опстанок во неповолни и/или екстремни климатски услови или го подобрувал нивниот квалитет. Со цел да се засее култура која ќе даде поголем принос, со поголема хранлива вредност, со ис-

товремено намалена употреба на пестициди, особено на инсектициди, како и да се ограничи дејството на токсичните хербициди, во светот се произведени култури кои содржат генетски модифицирани организми, односно генетски модификации.¹ Притоа за таква цел се користи процес на манипулација со гените.

Гените се функционални единки на молекулата на ДНК (деоксирибонуклеинска киселина). Генетскиот инженеринг или технологија на рекомбинантна ДНК, вообичаено вклучува инсертирање на ген или гени од еден вид во друг вид. Генетскиот инженеринг овозможува избрани поединечни гени да се пренесат од еден организам во друг, меѓу несовршени видови.² Генетската информација е контролирана од ДНК и вкупната ДНК во организмот го дава геномот на тој организам.³

Растенијата, животните или микроорганизмите, во кои генетскиот материјал (ДНК) е променет на начин кој не се јавува природно со репродукција и/или природна рекомбинација се дефинирани како генетски модифицирани организми (ГМО). Храната произведена со користење на ГМО се нарекува генетски модифицирана храна (ГМ-храна).⁴

Првиот генетски модифициран зеленчук кој се нашол на пазарот бил домотот. Тој во себе содржел ген кој го одложува зреењето. Доматите имаат релативно мал геном (содржан во 12 хромозоми), лесни се за манипулирање и се употребуваат во раните експериментални фази со техниките за генетско манипулирање. Генетските модификации на домотите за продолжено созревање ги посочиле две истражувачки групи: Калџин (Calgene) во САД и Универзитетот во Нотингам, во соработка со Зенека (Zeneca), во Велика Британија. Двете групи користеле технологија на генетско пригушување.⁵

Калџин (Calgene), стациониран во Дејвис, Калифорнија, биле создадени од Камбел Супс (Campbell's Soups), кои создаваат стотици

¹ Лончар-Велкова, Маријана, Петрушевска-Този, Лидија, Стојановска, Ката, Санта Душица, Спороски, Игор, Тасевска, Татјана, Ѓорѓиева, Јасмина, „Генетски модифицирана (ГМ) храна – Грижа на потрошувачите“, *Потрошувачите и храната*, билтен број 9-10 (2018), 12.

² „Генетски модифицирани организми (ГМО) и генетски модифицирана храна“, ИНС-ТИТУТ ЗА ЈАВНО ЗДРАВЈЕ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА, <https://www.iph.mk/15171/>; пристапено на: 23 август, 2018.

³ Нотингам, Стивен, *Гените како храна* (Скопје: Арс Ламина ДОО 2010), 11.

⁴ Генетски модифицирани организми, <https://www.iph.mk/15171/>

⁵ Нотингам, *Гените како храна*, 11; Лончар-Велкова, Петрушевска-Този, Стојановска, Санта, Спороски, Тасевска, Ѓорѓиева, *Генетски модифицирана (ГМ) храна – Грижа на потрошувачите*, 12.

илјади тони домати секоја година, со цел да создадат домати кои ќе останат цврсти подолг временски период. За да се донесат заклучоци во врска со новосоздадените домати најголема корист имале истражувањата врз мутираните домати од Северна Америка кои никогаш не созреваале. Генот кој е одговорен за омекнувањето на домати за време на созревањето бил прво идентификуван. Овој ген бил одговорен за експресија на ензим наречен полигалактороназа (PG), еден од групата на ензими наречени пектинази (овие ензими го дигестираат пектинот, главната компонента на клеточните ѕидови, што доведува до конверзија на цврстото ткиво на растението до помекко ткиво за време на процесот на зреење). Калџин (Calgene), групата потоа создала антисенс (нечувствителен) ген, вештачки добиена ДНК-секвенца која содржи комплементарни бази на целната PG-генетска ДНК-секвенца. Поцврстите домати имаат поголем сооднос во корист на цврста маса наспроти вода и многу споро скапуваат. Меѓутоа созреаните домати на растението имаат подобар вкус од набраните домати и исто така го задржуваат нивниот вкус и текстура подолго. Најзначаен фактор за процесирање на храната била намалената содржина на вода.⁶

Поради следниве карактеристики: поголема заштеда на време на берење, транспорт и созревање, повисок процент на цврста маса во однос на вода на домати, намаленото оштетување на домати при нивниот транспорт и помалата апликација на фунгициди, овие модифицирани домати се наречени „Флевр Севр“ („Flavr Savr“), името кое Калџин (Calgene) го дале на патентируваниот антисенс ген употребен во нивната продукција.⁷

Во деталниот извештај за „Флевр Севр“ („Flavr Savr“) домати, од Управата за храна и лекови (FDA - Food and Drug Administration) не била покажана нутритивна разлика со конвенционалните домати. Во извештајот било потенцирано дека овие домати го содржеле генот кој е одговорен за резистенција кон антибиотиците канамицин и неомицин. Овој маркер ген бил користен за да се селектира трансформируваниот материјал од растението за време на процесот на модифицирање. Потрошувачите тогаш не би биле свесни за ова или за кој било друг потенцијален ризик на гените за антибиотиците.⁸

⁶ Нотингам, *Гените како храна*, 64-65.

⁷ Ibid, 65.

⁸ Ibid.

ПРОЦЕС НА ГЕНЕТСКО ИНЖЕНЕРСТВО ПРИ ПРОИЗВОДСТВО НА ГМО

Генетското инженерство е најшироко употребувано во биолошките истражувања, како што се манипулирање со експериментални глувчиња, бактерии при производство на лекови (на пример инсулин) и растенијата во агрокултурата. Сите овие продукти се креирани користејќи ги основните чекори: идентификација на својството од интерес, изолирање на генетскиот код, вметнување на кодот во геномот на посакуваниот организам и одгледување на произведениот ГМО.⁹

Чекор 1: Идентификација на својството од интерес

Со цел да се идентификува некое посакувано својство или нова карактеристика, научниците најчесто истражуваат во природата. Успешно откривање нова генетска карактеристика е комбинација од критичко размислување и по малку среќа. На пример, доколку научниците се стремат да пронајдат карактеристика која ќе му овозможи на едно растение да преживее во специфична околина, тие ќе бараат организам кој веќе се приспособил на околината и е природно способен за преживување во истата. Во случај, доколку научниците се трудат да ја зголемат нутрициската вредност на едно растение, тие ќе приготват соодветна листа на растенија коишто сметаат дека ги произведуваат нутриентите од интерес и потоа ќе вршат истражувања за да го изберат најсоодветното од нив.¹⁰

Чекор 2: Изолирање на генетскиот код

Соодветни анализи се потребни за откривање кој дел од геномот на избраниот организам е носител на карактеристиката од интерес. Со цел идентификација на бараните гени, геномот на растението без саканата карактеристика се споредува со геном од истиот вид кој ја поседува таа карактеристика. Возможна е и споредба на геноми од различни видови кои ја поседуваат истата карактеристика. Доколку соодветниот генетски код не е детектибилен, научниците имаат право да избришат дел од геномот на избраниот организам, сè додека посакуваната карактеристика не се изгуби, со што индиректно ќе се детектира саканиот генетски код.¹¹

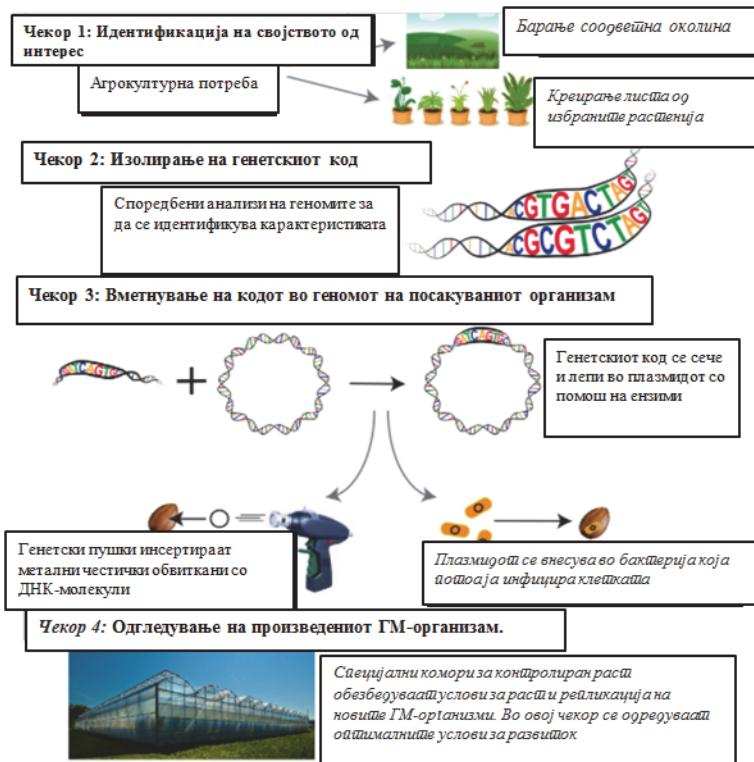
⁹ Powell, Chelsea, "HOW TO MAKE A GMO", *BLOG, SPECIAL EDITION ON GMOS, HARVARD UNIVERSITY*, <https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2015/how-to-make-a-gmo/>, пристапено на: 9.8.2015.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

Чекор 3: Вметнување на кодот во геномот на посакуваниот организам

Промената на геномот на семе од едно растение е тешка процедура поради неговата тврда структура. Многу биотехнолошки компании користат „генетска пушка“ која вметнува метални честички обвиткани со ДНК-материјал. Некои компании пак, не го користат овој метод, туку напротив ги користат предностите на бактеријата наречена *Agrobacterium tumefaciens* која природно има способност да вметнува делови од ДНК во растителниот геном.

Слика 1: Шематски приказ на чекорите при ГМО-биоинженерство

Во биотехнолошките истражувања многу често се користат генетски модифицирани бактерии кои добиваат способност за синтеза на одредени протеини. Ова се постигнува со користење ензими кои имаат улога да ги исечат, а потоа да ги залепат ДНК-нишките од интерес во бактерискиот плазмид (мала, кружна молекула на ДНК). На бактеријата потоа ѝ се дејствува со топлина или со електрицитет за клетката да го прифати внесениот плазмид.¹²

¹² Ibid.

Чекор 4: Одгледување на производениот ГМО

Откако генетскиот код успешно ќе се внесе во геномот на организмот, модифицираниот организам потоа мора да се израсне и реплицира. Најпрво, геномот на организмот мора да се провери за да се работи со организми кои се модифицирале коректно. Биотехнолошките компании користат специфични комори со контролирани услови погодни за раст. Притоа, истражувачите мора повремено да го проверуваат растот на организмот за да се уверат дека истите правилно се развиваат според очекуваното. Често може да се користат специјални машини кои ги пресметуваат оптималните услови за најголем принос на постапката. Генетски модифицираните семиња често се продаваат со соодветни инструкции за нахранување при процесот на одгледување кои се добиваат благодарение на овие истражувања.¹³

ПОЗИТИВНИ ВЛИЈАНИЈА НА ГМ-ХРАНАТА

Со пристигнување на биотехнологијата за генетски модифицираните организми и ГМ-храната, било неопходно да се извршат анализи за безбедноста на таквите производи. Биле истакнати неколку позитивни влијанија, и тоа:¹⁴

1. Отпорност на инсекти:

Постои природна бактерија која се наоѓа во почвата наречена *Bacillus thuringiensis* var. *kurstaki* која произведува природен токсин што ги одбива/убива инсектите, но не е штетен за човекот и за цицачите. Поради тоа, истата се користи како биопестицид. За подобар ефект, генот од бактеријата што го произведува токсинот се внесува во геномот на пченката и на тој начин пченката го добива истото својство штитејќи се од штетниците. Друг пример е генетската рекомбинација на бактеријата *Sinorhizobium meliloti* (која расте во нодулите на коренот на некои растенија) со генот на бактеријата *Klebsiella pneumoniae* која на таков начин предизвикува значајна нодулација на коренот на луцерката и збогатување на истиот со азот (во вид на нитрати NO_3^- и нитрити NO_2^-).¹⁵

2. ГМ-храната содржи помалку пестициди

Поради рекомбинацијата на гени кои на растенијата им даваат способност да ги убиваат/ одбегнуваат инсектите и штетниците, истите содржат помалку пестициди и штетни хемикалии споредбено со растенијата кои немаат рекомбинантни гени. На тој начин, чове-

¹³ Ibid.

¹⁴ Саксена, Сања, *Применета микробиологија*, (Патиала - Индија: Спрингер, 2015), 15.

¹⁵ Ibid.

ковото здравје има помал ризик од дејствија на штетни хемикалии, а исто така и околината е позаштитена.¹⁶

3. ГМ-храната може да содржи повеќе нутриенти

Одредени растенија се креирани на таков начин што ќе обезбедат поголема содржина на нутриенти, а особено на витамини и минерали. На пример, научниците создале специфичен тип на африканска пченка што содржела 2 пати повеќе фолати, 6 пати поголема содржина на витамин С и 169 пати поголема содржина на β -каротени, споредено со традиционалната пченка. Оваа карактеристика е особено важна во регионите каде има дефицит на нутриенти.¹⁷

Како резултат на поголемата содржина на нутриенти битни за здравјето на човекот, болестите како слепило предизвикано од недостаток на витамин А, кардиоваскуларни болести, хипертензија, се појавувале многу поретко кај човековата популација.¹⁸

4. Намалување на случаите на заболувања од рак

Со воведувањето на рекомбинацијата на гените поврзани со отпорноста кон инсекти било забележано дека се намалиле случаите на болести како рак. Пред воведувањето на оваа постапка, инсектите кои им надоаѓале на растенијата го зголемувале ризикот од потенцијални болести на човекот. Во одредени истражувања било откриено дека микотоксините и фумонизините биле особени токсични за човековото здравје. ГМ-храната содржи значително помали количини на овие соединенија.¹⁹ Покрај добиените резултати на истражувањата некои истражувачи веруваат дека јадењето ГМ-храна може да придонесе за развој на рак. Тие тврдат дека болеста е предизвикана од мутации во ДНК, бидејќи сметаат дека е опасно да се воведат нови гени во телото.²⁰

Сепак, Американското здружение за рак (ACS – American Cancer Society) соопшти дека нема докази за ова. Тие забележуваат дека ниту еден доказ за штета не е ист како доказ за безбедност и дека за да се донесе заклучок ќе бидат потребни повеќе истражувања.²¹

¹⁶ Kennedy, Madeline, “Evidence-based pros and cons of GMO foods”, *Insider Health*, 10.20.2020, https://www.insider.com/gmo-pros-and-cons?fbclid=IwARlikBeqCzw_S-79pymLXb7zYsoqE-1GfQe9Li6suKCJ09DgY3vkXiMGH5am, пристапено на: 15.7.2021.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Smyth, Stuart, “The human health benefits from GM crops”, *Online library*, 23.9.2019, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/pbi.13261>, пристапено на: 16.7.2021.

¹⁹ Ibid.

²⁰ “What are the pros and cons of GMO foods?”, *Medical news today*, 27.2.2019, <https://www.medicalnewstoday.com/articles/324576#how-to-identify-gmo-foods>, 16.7.2021.

²¹ Ibid.

5. Лек против канцер

Јапонски истражувачи генетски модифицирале јајца од кокошки кои на тој начин содржеле лекови, особено лек против канцер. Нивното истражување било спроведено на тој начин што генетски модифицирале прекурсорни клетки на сперматозоиди кај петлите со цел производство на еден вид протеин наречен интерферон бета. Овој протеин е поврзан со имунолошкиот систем и е докажано дека помага во лекувањето на канцер на кожата и хепатитис. Таквите модифицирани сперматозоиди потоа се искористиле за оплодување на јајцата и добивање модифицирани јајца, а таквите јајца би можеле да бидат природен лек. Но, сè уште се потребни соодветни и дополнителни истражувања за тоа во целост да се потврди.²²

НЕГАТИВНИ ВЛИЈАНИЈА, МОЖНИ РИЗИЦИ

За сликата да биде целосна, покрај позитивните влијанија и позитивните карактеристики мора да постојат и одредени делови од сложувалката каде што се јавуваат сомнежи и ризици поврзани со генетски модифицираната храна и кои ги претставуваат оние негативни страни. Во сигурноста секогаш постои макар и мал процент на страв. Стравот поврзан со ГМ-храна е во корелација со ризиците кои таквата храна ги носи со себе и со влијанијата врз човековото здравје. Појавата на несакаан ефект е главниот ризик и страв кој се јавува како последица на консумирање ГМ-храна. Ризиците поврзани со ГМ-храна се потенцијалното развивање антибиотска резистентност, ширење надворешни (туѓи гени или трансгени) во животната средина, како и ризици поврзани со развивање алергиски реакции.

Несигурноста која се јавува при употреба на ГМ-храна, во која има инсертирани гени што ја подобруваат хранливата вредност е резултат на тоа што тие го зголемуваат ризикот за појава на алергиски реакции, токсични ефекти врз различни органи, мутации, бременост, потомство и потенцијален трансфер на гени на консументот.²³

1. Алергии

Заради тоа што ГМ-храната содржи ДНК од други организми, можно е новата ДНК да предизвика алергии кај луѓе кои вообичаено

²² Ѓоргиевска, Кристина, „Генетски модифицирани кокошки во борба против ракот“, *Pharma news*, 27.12.2017, <http://pharmanews.mk/genetski-modificirani-kokoshki-vo-borba-protiv-rakot/>, пристапено на: 17.7.2021.

²³ Лончар-Велкова, Петрушевска-Този, Стојановска, Санта, Спороски, Тасевска, Ѓорѓиева, *Генетски модифицирана (ГМ) храна – Грижа на потрошувачите*, 15-16.

не би биле алергични на храната.²⁴ Алергиските реакции се најчесто предизвикани од протеин. Се смета дека скоро секој трансфер на генетски материјал од еден организам во друг, резултира со формирање нов протеин. Генетскиот инженеринг може да ја зголеми содржината на алергени кои се присутни во храната или пак храната може да добие нови алергени кои инаку не би биле присутни, со што истата ќе добие нови непознати алергени карактеристики.²⁵

Во еден случај, растението на соја произведено по пат на ГМО-технологија, користејќи ДНК од бразилските ореви било ризично за луѓето со алергија на ореви и поради тоа не можело да се пласира на пазарот.²⁶ Исто така, генетски модифицираната соја може да предизвика алергии на оние кои се алергични на млеко или јајца. Задолжително е обележување на овие алергени состојки според европското законодавство и обезбедување информации за здравствените ризици што можат да ги претставуваат.²⁷

Сепак, ГМ-храната поминува низ голем број тестови за алергени, така што тие не мора нужно да бидат поризични од конвенционалните култури.²⁸ Вреди да се напомене дека нема извештаи за алергиски ефекти на која било ГМ-храна во моментот на пазарот.²⁹

2. Влијание врз метаболизмот

Постојат научни студии кои откриваат ефекти од јадењето ГМ-храна врз метаболизмот. Со вметнување нови гени, може да се појават промени во геномот. Овие измени во телото домаќин може да предизвикаат поинакви промени од оние очекуваните, како што се намалување на количината на хранливи материи и зголемување на нивото на токсини.³⁰

²⁴ *Evidence-based pros and cons*, https://www.insider.com/gmo-pros-and-cons?fbclid=IwAR1ikBeqCzw_S79pymLXb7zYsoqE-1GfQe9Li6suKCJ09DgY3vkXiMGH5am

²⁵ Лончар-Велкова, Петрушевска-Този, Стојановска, Санта, Спороски, Тасевска, Ѓорѓиева, *Генетски модифицирана (ГМ) храна – Грижа на потрошувачите*, 15-16.

²⁶ *Evidence-based pros and cons*, https://www.insider.com/gmo-pros-and-cons?fbclid=IwAR1ikBeqCzw_S79pymLXb7zYsoqE-1GfQe9Li6suKCJ09DgY3vkXiMGH5am

²⁷ Лакрамиоара, Бриндузе, „ВИСТИНАТА ЗА ГЕНЕТСКИ МОДИФИЦИРАНАТА ХРАНА”, *koshachek*, <https://mk.koshachek.com/articles/vistinata-za-genetski-modificirana-hrana-posno.html>, пристапено на: 20.8.2021.

²⁸ *Evidence-based pros and cons*, https://www.insider.com/gmo-pros-and-cons?fbclid=IwAR1ikBeqCzw_S79pymLXb7zYsoqE-1GfQe9Li6suKCJ09DgY3vkXiMGH5am

²⁹ *What are the pros and cons*, <https://www.medicalnewstoday.com/articles/324576#how-to-identify-gmo-foods>

³⁰ *ВИСТИНАТА ЗА ГЕНЕТСКИ*, <https://mk.koshachek.com/articles/vistinata-za-genetski-modificirana-hrana-posno.html>

3. Антибиотска отпорност

ГМО може да ја зголеми отпорноста на антибиотици. Кога ГМО-научниците внесуваат нова ДНК во растителните клетки, тие многу често знаат да произведат дополнителен ген што ги прави модифицираните клетки отпорни на антибиотици. Потоа, тие може да користат антибиотик за да ги уништат сите растителни клетки кои успешно не ја внеле/примиле новата ДНК.³¹

Сепак, истражувачите откриваат дека овие гени отпорни на антибиотици не исчезнуваат секогаш кога ГМ-храната ќе се дигестира, туку всушност може да се пренесат преку изметот во канализационите системи. Некои експерти се загрижени дека овие гени може да се апсорбираат во штетните бактерии кои се наоѓаат во канализацијата или во цревата, а кои може да предизвикаат сериозни болести како стафилококни инфекции. Ова значи дека вообичаените третмани со антибиотици би немале ефект против овие нови супербактерии.³² Постои загриженост дека генетската модификација, која може да ја зголеми отпорноста на земјоделските култури кон болести или да ја направи потолерантна кон хербициди, може да влијае на способноста на луѓето да се бранат од болести.³³

Во светот се продаваат и домати кои содржат ген/и, кои ја зголемуваат отпорноста кон антибиотици. Доколку истите би се консумирале сирови, може да ја зголемат отпорноста на консументот кон антибиотиците неомицин и канамицин. Во зависност од генот/гените кои се инсертирани, ризикот од зголемување на отпорноста варира. Интересно е тоа што млечно-киселите бактерии не смеат да содржат гени отпорни на антибиотици.³⁴

МИТОВИ ПОВРЗАНИ СО ГМ-ХРАНАТА

Како што за секоја нова технологија луѓето се скептични и веруваат во некои свои размислувања околу тоа, така и за технологијата на генетски модифицирани организми се создале некои верувања кои и ден денес се застапени и насекаде ги сретнуваме, а особено митовите поврзани со ГМ-храната. Главно, од многу извори околу нас

³¹ Evidence-based pros and cons, https://www.insider.com/gmo-pros-and-cons?fbclid=IwAR1lkBeqCzw_S79pymLXb7zYsoqE-1GfQe9Li6suKCJ09DgY3vkXiMGH5am

³² Ibid.

³³ Amanda, Barrell, "How to identify GMO foods", *Medical News Today*, 27.2.2019, <https://www.medicalnewstoday.com/articles/324576#how-to-identify-gmo-foods>, пристапено на: 20.7.2021.

³⁴ ВИСТИНАТА ЗА ГЕНЕТСКИ, <https://mk.koshachek.com/articles/vistinata-za-genetski-modificiranata-hrana-posno.html>

слушаеме дека ГМО е еднакво со „лошо“. Но, тоа не е точно. Во наредниот текст ќе бидат претставени некои покарактеристични митови за ГМ-храната и вистината зад нив.³⁵

Мит број 1: ГМ-храна е премногу штетна

Вистина: Всушност, според новиот извештај на Националната академија на наука, инженеринг и медицина, не постојат докази дека ГМ-храна поседува ризик за здравјето на човекот. ГМ-храна е меѓу најтестираните производи на пазарот. За едно ГМ-семе да се потврди дека е соодветно за да се изнесе на пазарот, потребни се околу 13 години и 136 милиони долари поради што денес само 10 растенија се развиени со технологија на генетски модифицирани организми.³⁶

Мит број 2: ГМ-храна е насекаде

Вистина: Како што е наведено погоре, само 10 растенија се развиени со технологија на генетски модифицирани организми и одобрени за користење, а тие се: соја, шеќерна репка, пченка, памук, компир, јаболка, папаја, тиквички, канола и луцерка.³⁷

Мит број 3: Технологијата на генетско изменување е нов процес

Вистина: Уште пред 10 000 години, земјоделците го измениле генетскиот код на одредени видови растенија што укажува дека оваа технологија не е нова. Всушност, човекот вршел вкрстено оплодување и на тој начин создал многу видоизменети растенија споредбено со оние кои први се појавиле. Но, како технологија со внесување или изменување гени, можно е истото да се прави само до 3 гени од целиот геном за да се создаде т.н. ГМ-храна. Значи технологијата на генетски модифицирани организми не е единствениот начин на менување на гените на некое растение, но таа е најизразена за денешниот свет на технологии.³⁸

Мит број 4: ГМО содржи помалку нутриенти

Вистина: Напротив, генетскиот инженеринг се стреми да го намали користењето на штетни хемикалии, а тој начин на видоизменување не влијае врз содржината на нутриенти која растението ќе ја создаде. Всушност на нутрицистичко ниво, ГМ-храна и онаа неизменетата имаат исто ниво на нутриенти, освен ако технологијата на ге-

³⁵ Bethany, Thayer, “6 Myths About GMOs”, *Henry Ford*, 28.9.2016, <https://www.henry-ford.com/blog/2016/09/6-myths-about-gmos?fbclid=IwAR1tbhY0OewSgGjGL76PGuDgNam4RR74HhQEm68HTDE5A4zeEpmqTZyVXY>, пристапено на: 21.7.2021.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

нетски модифицирани организми не внесла гени кои ќе ја прават храната побогата со нутриенти, но таквите се обележуваат на амбалажата на производот.³⁹

Мит број 5: Консумирањето ГМ-храна може да ја промени ДНК на консументот

Вистина: Секоја храна што ја внесуваме, а содржи протеини, во својот состав има ДНК- молекула што не влијае на нашата ДНК, тогаш зошто ГМ-храната би влијаела? Секоја ДНК што ја внесуваме се разложува во нашиот дигестивен систем од страна на ензимите кои се присутни и како таква разложена молекула, веќе ја нема истата активност.⁴⁰

Мит број 6: ГМО се штетни за околината

Вистина: Генетскиот инженеринг всушност е подобар за планетата отколку традиционалниот начин на растење на растенијата. На пример, ГМ-растенија се порезистентни на инсекти (ги одбиваат како што беше претходно наведено) со што земјоделците не треба да користат хемикалии кои се наталожуваат во почвата и имаат штетно влијание врз истата. Растенијата кои се креирани да ги издржуваат неповолните услови, ќе растат на такви места каде што инаку нивниот живот би бил невозможен и така можат да помогнат во подобрување на плодноста на земјиштето и подобрување на суровите услови.⁴¹ ГМ-култура поради нивната отпорност кон штетници, дејствува позитивно врз пчелната популација, а истовремено ја намалува и емисијата на јаглерод диоксид со тоа што дејствува позитивно врз биодиверзитетот.⁴²

Мит број 7: Амбалажата на која стои „Без ГМО“ означува дека производот не подлегнал под модификации

Вистина: Во денешниот свет, секоја храна барем делумно подлегнува под процес на генетско видоизменување, дури и тие кои се обележани како „Без ГМО“ во смисла на т.н. хибридно оплодување (оплодување меѓу растенија од различен вид). Храната подлегнува под процес на природно видоизменување што значи дека таа е модифицирана на некој начин, иако не подлегнува под процес на генетски инженеринг.⁴³

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Food Science Babe, “Top 8 GMO myths and the truth behind the information you’ve been fed”, *Ag Daily*, 23.9.2020, <https://www.agdaily.com/crops/top-gmo-myths-truth-information-youre-fed/>, пристапено на: 22.7.2021.

⁴³ Ibid.

Мит број 8: ГМ-храната не е соодветно тестирана за нејзината безбедност

Вистина: ГМ-храна подлегнува под поголем број на тестирања отколку регуларната храна. Тестовите под кои подлегнува ГМ-храна се сертифицирани од соодветен институт, а по завршување на таквите тестирања, се добива сертификат за безбедност и одобрување за користење на тоа растение. Околу 75 различни тестирања се спроведуваат за да се одреди безбедноста на тие производи.⁴⁴

ЗАКЛУЧОК

Со напредокот на човештвото и развивањето на науката, се јавила идејата за развој на генетски модифицирани организми. Целта на оваа идеја била добивање организми со подобар квалитет и кои имаат голем број на позитивни својства за човекот и екологијата, а во многу ретки случаи негативни својства како што голем број на луѓе веруваат. Модификациите кои биле направени со цел да се подобри вкусот и изгледот на некои производи, се претставени скептично од причина што се смета дека никогаш ништо не може да има подобар квалитет од традиционалните и органски видови производи (главно зеленчукот). Постојат модификации кои заради здравствени причини се бенефит за луѓето, бидејќи го менуваат составот на масните киселини кои се здрави и корисни, без притоа да се промени начинот на исхрана особено ако акцентот е ставен на здравјето како највисоко ниво.

За да се направат сите овие модификации било неопходно да се развијат чекори кои треба да се следат, а тие чекори се развиени истражувајќи го првото модифицирано растение -доматот. Со понатамошниот развој на индустријата и самиот развој на стандардите на живот, се направени измени на чекорите при производство на ГМО, но во целост тие се претставени преку соодветната шема, наведена погоре во овој труд.

Покрај целосното неприфаќање на ГМ-храната од страна на дел од потрошувачите на пазарот, таа е добар начин да се избегне внесување пестициди, хербициди, инсектициди кои содржат тешки метали и голем број хемикалии кои негативно влијаат на нашето здравје. Можеби нивното штетно влијание е повеќе изразено отколку негативните влијанија на ГМО врз здравјето на човекот.

Исто така, генетската рекомбинација на храната е одличен начин да се надоместат нутриентите како витамини и минерали кои се

⁴⁴Ibid.

витални за функцијата на организмите, притоа не користејќи синтетички суплементи за истата намена.

Заради негативните својства од ГМО, потребно е внимателно истражување на сите ефекти врз човечкото тело. За кој било генетски модифициран организам, се прави темелна анализа на ризик, така што тој се користи освен ако не претставува ризик ниту за животната средина, ниту за здравјето на луѓето.

Главно, доколку нашиот организам не е пречувствителен на новите гени кои се внесуваат со исхраната, ГМ-храната не би била воопшто штетна за здравјето, па дури и би била корисна на начин кој е опишан погоре. Тоа се потврдува и со митовите во кои луѓето веруваат и вистината која се крие зад тие митови и која е истражена и потврдена.

Ја имаме ГМ-храната, но знаеме дека во нашата средина има недоволно развиено земјоделие, а со тоа недостаток на локална храна. Нашето внимание треба да е насочено кон локалната храна и зачувување на автохтоните култури. Секогаш треба да се стремиме кон набавување локални производи со познато потекло и да ги поддржиме малите локални фарми. Вкусот на домашно одгледан домати, за кој не се употребувани никакви пестициди, никогаш не може да е ист со ГМ-домат во кој се инкорпорирани гени против гниење. Исто така со набавување локални продукти добиваме нулта транспорт, со што ние ја зачувуваме животната средина, а внесуваме храна која е чиста, безбедна и со познато потекло. ГМ-храната, пак, претежно поминува долг пат, а со самото тоа доаѓа до одреден мал процент на губење на квалитетот. Од друга страна, со користењето локални продукти, придонесуваме вложените средства од земјоделците, да се вратат кај нив, односно се слеваат во регионот, а не се распространуваат низ светот. Се промовира локална храна, а со самото тоа и јакнење на туризмот на тој регион.

БИБЛИОГРАФИЈА

Лончар-Велкова, Маријана, Петрушевска-Този, Лидија, Стојановска, Ката, Санта Душица, Спороски, Игор, Тасевска, Татјана, Горѓиева, Јасмина, „Генетски модифицирана (ГМ) храна - Грижа на потрошувачите“, *Потрошувачите и храната*, билтен број 9-10 (2018).

Нотингам, Стивен, *Гените како храна*, (Скопје: Арс Ламина ДОО 2010).

Саксена, Сања, *Применета микробиологија*, (Патиала -Индија: Спрингер, 2015).

- „Генетски модифицирани организми (ГМО) и генетски модифицирана храна“, ИНСТИТУТ ЗА ЈАВНО ЗДРАВЈЕ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА, <https://www.iph.mk/15171/>; пристапено на: 23 август, 2018.
- Ѓоргиевска, Кристина, „Генетски модифицирани кокошки во борба против ракот“, *Pharma news*, 27.12.2017, <http://pharmanews.mk/genetski-modificirani-kokoshki-vo-borba-protiv-rakot/>, пристапено на: 17.7.2021.
- Лакрамиоара, Бриндузе, „ВИСТИНАТА ЗА ГЕНЕТСКИ МОДИФИЦИРАНАТА ХРАНА“, *koshachek*, <https://mk.koshachek.com/articles/vistinata-za-genetski-modificiranata-hrana-posno.html>, пристапено на: 20.8.2021.
- Amanda, Barrell, “How to identify GMO foods”, *Medical News Today*, 27.2.2019, <https://www.medicalnewstoday.com/articles/324576#how-to-identify-gmo-foods>, пристапено на: 20.7.2021.
- Bethany, Thayer, “6 Myths About GMOs”, *Henry Ford*, 28.9.2016, <https://www.henryford.com/blog/2016/09/6-myths-about-gmos?fbclid=IwAR1tbhhY00ewSgGjGL76PGuDgNam4RR74HhQEm68HTDE5A4zeEpmqTZyVXU>, пристапено на: 21.7.2021.
- Food Science Babe, “Top 8 GMO myths and the truth behind the information you’ve been fed”, *Ag Daily*, 23.9.2020, <https://www.agdaily.com/crops/top-gmo-myths-truth-information-youre-fed/>, пристапено на: 22.7.2021.
- Kennedy, Madeline, “Evidence-based pros and cons of GMO foods”, *Insider Health*, 10.202020, https://www.insider.com/gmo-pros-and-cons?fbclid=IwAR1ikBe-qCzw_S79pymLXb7zYsoqE-1GfQe9Li6suKCJ09DgY3vkXiMGH5am, пристапено на: 15.7.2021.
- Smyth, Stuart, “The human health benefits from GM crops”, *Online library*, 23.9.2019, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/pbi.13261>, пристапено на: 16.7.2021.
- Powell, Chelsea, “HOW TO MAKE A GMO”, *BLOG, SPECIAL EDITION ON GMOS, HARVARD UNIVERSITY*, <https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2015/how-to-make-a-gmo/>, пристапено на: 9.8.2015.
- “What are the pros and cons of GMO foods?”, *Medical news today*, 27.2.2019, <https://www.medicalnewstoday.com/articles/324576#how-to-identify-gmo-foods>, пристапено на 16.7.2021.

ментор: проф. д-р Ангела Паскуале

ЦЕЛОСНА ИНКЛУЗИЈА ЗА УЧЕНИЦИТЕ СО ПОПРЕЧЕНОСТ НИЗ ПРИЗМАТА НА СТРУЧНИТЕ ЛИЦА

Климентина Ѓоршовска - Стојанчо Саздов

Институт за специјална едукација и рехабилитација, ФЗФ, УКИМ - Скопје

Abstract: In this scientific work we will talk about the full inclusion of students with disabilities, but viewed through the prism of teachers and professionals who work with them on a daily basis. The reasons for this research are the conflict of the Law on Primary Education which envisages the transformation from the parallel education system (special and regular education) to inclusive education and the readiness of teachers and students in the school. A descriptive model gives an overview of inclusion in our country and inclusion abroad, a method of generalization and comparison is used. Fundamental changes are envisaged, not just overcome by the already identified shortcomings, which make guaranteed education equal for all. The objectives of this research are to identify and determine the relationship between: total inclusion and educational staff, students with typical and atypical development, the education system and the readiness of the school itself. With an arithmetic environment of positive and negative attitudes we will define in which segment the total inclusion of students with disabilities in the Republic of North Macedonia achieves excellent, very good, good and in which sufficient success.

Key words: Inclusion, students with disabilities, education, teachers, barriers.

Вовед

Но, пред да можеме да зборуваме на оваа тема неопходно е дефинирање на поимот инклузија. Што точно значи инклузија? Синтагмата инклузивно образование е една од многу употребувани во последно време, при што се среќаваат различни дефиниции и сфаќања за нејзиното значење. За да дадеме поширок видик на инклузивното образование, ќе тргнеме од следново:

- Инклузивното образование е процес со кој се излегува во пресрет и се одговара на различните потреби на децата, младите и возрасните преку зголемување на учеството во учењето, во училиштето и во заедницата.
- Тоа вклучува модифицирање на образовните содржини, приоди, организација и стратегии за да се овозможи квалитетно образование за сите.
- Инклузивното образование подразбира дека сите деца, без оглед на нивните попречености се вклучени и се прифатени.
- Инклузивното образование посебно внимание обрнува на вклучување на оние деца што може да бидат маргинализирани, дискриминирани или исклучени од образовниот систем. Тие без оглед на нивните потенцијали или слабости во некои области се вклучуваат во редовните одделенија и им се обезбедуваат соодветни услови за учење, напредување и учество во животот на училиште (Policy Guidelines on Inclusion in Education, UNESCO 2009, p. 89).

Истражувањето е да даде објективна слика за состојбата со инклузивното образование, односно со целосната инклузија во редовните училишта во нашата земја, низ призмата на стручните лица кои работат секој ден со нив. Во ова истражување користен е дескриптивен модел, каде е даден осврт на инклузијата во нашата земја и на инклузијата во странство, користен е метод на генерализација и компарација. Користена е комбинација од квалитативен и квантитативен пристап. Некои истражувачи тврдат дека постои мала разлика меѓу квалитативните и квантитативните податоци. Ова може да делува малку збунувачки, бидејќи типичната разлика меѓу квалитативните и квантитативните податоци се состои во тоа што квалитативните податоци се состојат од зборови, а квантитативните од броеви (Јачова. З & Каровска. А, 2010, стр. 53).

За целите на ова истражување користени се истражувачки прашања, спроведени кај 60 наставници од различни градови на ниво на нашата држава. Временската рамка на истражувањето е во периодот од јуни до август 2021 година.

Користените методи преку кои дојдовме до одредени сознанија и реализација на целта вклучуваат преглед на животни искуства во секојдневното функционирање на децата со попреченост во инклузивната училишница, низ призмата на стручните лица, конкретно наставниците, клучни личности во образовниот процес на децата.

Потребата од инклузија во образованието и барањето начини како таа најдобро да се реализира, особено се актуелни во последните 20-тина години и се видливи во усвоените меѓународни документи што се залагаат за квалитетно образование за сите и различните стручни движења за нивно оживотворување во практиката. Традиционалното образование „еднакво“ за сите се покажа дека не може да обезбеди квалитетно образование за сите. Затоа е потребно тоа да се приспособи на различните групи и поединци (Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education, 1994, p. 34).

Актуелните гледишта, вклучувајќи го ставањето на детето во центарот на наставата и развојот на индивидуалните наставни планови, се широко препознатливи, но не секогаш целосно воспоставени во пракса. Недостатокот на ресурси, особено на човечки ресурси и наставни материјали, се детектира како сериозно ограничување и само неколку земји, најверојатно, обезбедиле добар пристап до информатичката технологија, како наставно средство. (Организација за економска соработка и развој (ОЕЦД), 2007, стр. 30-31).

Во наредните поглавја ќе дефинираме клучни поими како што се: ученици со посебни образовни потреби, улогата на наставниците и инклузија како дел од секојдневието, кои ни се потребни да дојдеме до сржта на оваа истражување.

Ученици со посебни образовни потреби

Терминот „посебни образовни потреби“ се однесува на децата и младите кои имаат тешкотии во учењето или кои имаат попреченост што им го прави потешко учењето и пристапот до образование, за разлика од повеќето лица на иста возраст.

Во македонскиот модел на инклузивно образование, според Концепцијата за инклузивно образование се даваат насоки за вклучување, развој и образование на следните групи на ученици со посебни образовни потреби (ПОП):

- Ученици со попреченост – кои имаат долготрајни физички, ментални, интелектуални или сетилни оштетувања и кои во интеграција со различните општествени бариери може да го попречат нивното целосно и ефективно учество во општеството, на еднаква основа со другите;
- Ученици со нарушување во однесувањето или емоционални проблеми или со специфични тешкотии во учењето;

- Ученици кои потекнуваат од неповолни социоекономски, културни, и/или јазични депривирани средини;
- Ученици со комплексни потреби – кои имаат повеќестепени тешкотии, повеќестепени нарушувања, комплексни здравствени потреби и потреба од голема и интензивна помош и поддршка;
- Деца/ученици со странско државјанство, деца без државјанство, деца бегалци, баратели на азил, деца со статус на признаен бегалец, деца под супсидијарна заштита, деца под привремена заштита кои престојуваат во нашата држава;
- Деца/ученици кои не биле вклучени во настава, а се со надмината возраст;
- Деца/ученици и од други ранливи категории кои од различни причини бараат посебна поддршка и грижа во текот на воспитно-образовниот процес (Службен весник на РСМ, 2019, бр. 26).

Секоја од наведените групи има свои специфичности, но и секој ученик со посебни образовни потреби има лични, индивидуални, само нему својствени карактеристики што го прават еден и единствен.

Инклузија

Образованието, несомнено, претставува еден од основните постулати, столб на секое општество, без исклучок. Темелите на инклузивното општество произлегуваат и се аналогија на градењето инклузивно образование, бидејќи неспорен е фактот според кој од образованието произлегуваат ученици кои утре ќе станат граѓани на државата, носители на севкупните општествени текови, промени и вредности.

Инклузијата претставува сеопфатност, односно, „содржано во себе” и инклузивниот пристап е фокусиран кон целиот образовен систем, негово менување и приспособување на индивидуалните потреби на секој ученик. Инклузијата во образованието претставува процес на меѓусебно уважување на различноста на секој ученик и на неговите потреби, каде ученикот е во центарот на вниманието, а образовниот процес треба да се справи со предизвиците исправени пред сите ученици, во овој контекст и пред учениците со посебни образовни потреби.

Разликата помеѓу образовната интеграција и инклузија, според Мајлс (Miles, 2000) е во тоа што интеграцијата подразбира „да се

оди во училиште”, додека пак инклузијата подразбира „да се учествува во училиштето”.

Во потрага по сеопфатна дефиниција за инклузивно образование се наидува на различни пристапи на учениците со посебни потреби во редовната настава, до вклучување и рамноправност за сите деца (Pasaluc-Kreso, 2003). Така, за Бегени и Мартинс (Begeny, Martens, 2007) инклузијата во образованието претставува вклучување на сите ученици, без оглед на нивните способности и потекло, во одделенија кои одговараат на нивната возраст и училишта кои излегуваат во пресрет на потребите на секој ученик. Одом и соработниците (Odom et al., 2004) инклузијата едноставно ја набљудуваат како програми или групи во кои заедно учествуваат и децата со одредена попреченост и децата со типичен развој. Според Сноу (Snow, 2001) инклузијата не е привилегија која се стекнува, ниту пак е право кое е дадено на поединци. По нејзиното сфаќање, во најголем дел, инклузијата претставува состојба на умот, таа е реципрочна и во инклузивното опкружување секој придонесува за доброто на сите. Ако еден член само добива или зема, тој не е вклучен во процесот. Некои од дефинициите, како што е таа на Фарел (Farrell, 2000), се премногу рестриктивни. Тој го разгледува поимот потполна инклузија и според него, вклучените ученици треба да бидат активен и целосен дел од животот на училиштето, да се вреднувани како членови на училишната заедница и набљудувани како нејзини интегрални членови.

Инклузивниот концепт на образование денес има висока позиција во светот, како и значајно место во бројните документи на многуте интернационални организации, особено на Обединетите нации. На конференцијата во Саламанка, 1994 година - UNESCO, е констатирано дека:

„Инклузијата е процес на решавање и реагирање на разновидноста на потребите на сите ученици преку земање сè поголемо учество во учењето, културите и заедниците, а сè помала исклученост во рамките на образованието, како и надвор од него. Самиот процес ги опфаќа промените и измените на содржината, пристапот, структурата и стратегијата, со заедничка визија која ги опфаќа сите деца на иста возраст со единствено убедување дека редовниот образовен систем е одговорен за образованието на децата” (Берхану, 2014, р. 225).

Улогата на наставниците

Воспитно-образовниот процес е схоластичен систем заради ниското ниво на определеност на врските и односите меѓу клучните елементи и неможноста прецизно и егзактно да се утврди уделот на

факторите врз воспитно-образовните исходи. Сепак меѓу истражува-ните широко се прифаќа хипотезата дека наставникот со сиот свој ли-чен, професионален и морален капацитет има значајно влијание врз квалитетот на резултатите од тој процес (OECD, 2005, стр. 33).

Наставниците преку оживотворување на принципите на ин-клузивното образование низ курикулумите и дидактичко-методич-ките пристапи креирани и реализирани за секоја воспитно-образова-на активност најдиректно можат да им помогнат на децата и на нив-ните родители да го сфатат светот на различностите како можност за учење и развој. Оваа улога тие успешно ќе ја остваруваат само докол-ку имаат развиено компетенции за да одговорат тактично, организи-рано и брзо на индивидуалните потреби на секој ученик. Во овој кон-текст секогаш треба да се има предвид дека инклузијата во образова-нието може да се практикува само доколку наставникот прифати де-ка таа претставува континуиран процес на истражување и рефлек-сивност.

Во најширока смисла, клучната улога на наставниците во им-плементацијата на моделот на инклузивно образование, подразбира создавање услови секое дете да го реализира својот највисок потенци-јал за животот и работата во едно современо општество. Оттука, раз-бирањето на улогата на наставникот во рамки на инклузивното обра-зование треба да се стави во контекст на потребата од воведување пе-дагошки и организациски пристапи, а во согласност со согледаните нови барања, можности, предизвици, етички аспекти на педагошките активности, афирмација на разликите помеѓу индивидуалните потреби, разбирање на начините на адекватен пристап со цел одржу-вање рамнотежа помеѓу разликите (Меѓународна научна конфе-ренција Битола, 2017, стр. 72).

Консеквентно на ова, континуираниот професионален развој е значајна детерминанта за успешна практична имплементација на инклузијата во образованието. Истиот треба да претставува процес кој резултира со воведување промени во практиката, а промените ба-раат преиспитување, ревалоризација и осмислување на прифатените наставнички практики, а неретко бараат и реструктурирање и рекон-струирање на институциите. Всушност, инклузивниот модел на об-разование бара сериозна реформа, а „За ефикасно реформирање на об-разовниот систем потребни се наставници кои ги разбираат промене-ните и кои со целото свое битие се залагаат за нивно воведување” (Брунер, 2000, стр. 67).

Денеска сме сведоци на често подвојување помеѓу аспирациите на образовните политики (во нашата држава, но и пошироко) кои

се однесуваат на наставниците и постојната практика. Во извештајот – Наставници за иднината (развој на наставниците за инклузивно образование во земјите на Западен Балкан) се презентирани истражувачки докази кои откриваат дека наставниците не добиваат соодветно образование, соодветна поддршка и поттик да ги развијат вештините, способностите, знаењата, чувството за професионалност и мотивација потребни за да придонесат во обезбедувањето услови за социјална правда преку образование. Гласот на наставниците не се слуша доволно кога се креираат образовните политики, кога се донесуваат одлуки во процесот на управување со училиштата и ретко се прифаќаат нивните иницијативи (Pantic, Closs & Ivosevic, 2010, p. 87).

Џулан (Fullan, 2007) и во своето четврто издание на „Новото значење на промените во образованието“ (The New Meaning of Educational Change) останува на ставот дека „Ако сакате да го промените начинот на учење на учениците и студентите, потребно е да се промени организацијата за учење..., а наставниците се клучни“.

Секако, за да бидат способни да ги предводат промените, потребно е пред тоа да добијат можност за континуирано професионално усовршување, зошто истото е подеднакво значајно како и нивното иницијално образование, потребно е уште многу да се вложува во унапредување на наставничките компетенции, неопходни за остварување на извонредни образовни резултати на учениците (Stoll & Fink, 1996, p. 202).

Добрата анализа на потребите за професионален развој во насока на зајакнување на компетенциите за работа во инклузивно училиште е предуслов за успех на ова поле. Денес сè поуверливи стануваат доказите дека професионалниот развој како модел треба да ги содржи следните елементи: искуство, педагошка стручност, способност за користење на новата технологија, организациска способност и соработка, флексибилност, мобилност и отвореност за комуникација (Bransford, 2000, p. 154).

Иако од наставниците не може да се очекува да станат специјални педагози за секое дете со посебни образовни потреби, моделот на инклузивно образование, претпоставува поседување специфични наставнички компетенции: способности и вештини за работа во тим, компетенции за индивидуализација (индивидуализирање на образовниот план за настава и приспособување на ресурсите, материјалите и помагалата кои се користат во наставата) и диференцијација (приспособување на наставното градиво, диференцирање на репродукцијата на усвоеното знаење и приспособување на курикулумот), способности, вештини и знаења за опсервација и идентификација

(препознавање на децата со посебни образовни потреби) и способности и вештини за изработка на индивидуален образовен план. Со цел соодветно да се разбере комплексноста на професионалната улога на наставниците во извршувањето на должностите, потребно е да се нагласи дека нивната репутација не смее да се темели само на традицијата, туку и на функциите кои ги извршуваат во општествената заедница, а тие се менливи. Денес наставничкиот професионализам не подразбира само планирање, организирање и реализирање на државноутврдени наставни планови и програми, туку и активно учество во градењето на образовните политики (Меѓународна научна конференција Битола, 2017, стр. 70).

Инклузивното образование е распространето низ сите развиени држави, покрај Италија, Франција и Германија, Финска се издвојува со најкомпатибилен образовен систем со најмал јаз помеѓу учениците со најниски и највисоки постигнувања. Шведска има традиција со која ги негува принципите на квалитетно развиено инклузивно образование, образовен систем кој ќе го искористиме за компарација со образовниот систем на Северна Македонија.

Инклузивно образование во Шведска

Кога станува збор за учениците кои имаат потреба од посебна поддршка и учениците со посебни потреби, шведскиот задолжителен училиштен систем понекогаш се смета за еднонасочен систем (Берхану, 2014, р. 213 - 215).

Спроведените анализи на државно ниво наведуваат на прилично комплексна слика на поставеност и спроведување на инклузивното образование на општинско и национално ниво и даваат неколку заклучоци:

- Државните политики оставаат многу простор за интерпретација на општинско училишно ниво што резултира со големи варијации во различни општини;
- Шведската државна политика не е толку инклузивна како што често се наведува;
- Се претпоставува дека е тешко да се постигне поистоветување на разликите;
- Целите за постигнување кои се поставени можат да бидат „нож со две острила“ кога се во корелација со инклузија;
- Се чини дека повеќето од учениците кои посетуваат редовна настава уживаат во неа, што од меѓународна перспектива ја прави Шведска во голема мера демократски настроена во таа сфера.

Шведскиот образовен систем се базира на филозофијата дека сите ученици имаат право на личен развој и учење. Вклучувањето на сите ученици по овој принцип е од клучно значење, а правата на учениците кои имаат потреба од посебна поддршка не се искажуваат посебно.

Инклузивно образование во Р. Северна Македонија

Република Северна Македонија е потписник на клучните меѓународни документи врз кои се базира концептот на образовна инклузија. Одредени членови од Конвенцијата за правата на детето, како и од други документи и конвенции што се однесуваат на правата на децата со посебни образовни потреби се интегрирани, односно преточени во членови од Законот за основно образование (Службен весник на РСМ, бр. 161 од 5.9.2019 година) и имаат за цел да го регулираат инклузивното образование.

Инклузивното образование во Република Северна Македонија е процес кој е започнат пред две децении и во континуитет дисперзира и прогресира во целиот образовен систем, со засилен интензитет во последните неколку години притоа вклучувајќи сè поголем број деца со посебни образовни потреби, во редовните училишта. Извесно е дека воспитанието и образованието на децата и младинците со посебни образовни потреби во Република Северна Македонија, не се потпира врз долга традиција.

Во развојниот период од шеесетина години во однос на севкупното образование на лицата со посебни образовни потреби преземени се следните активности:

- Нормативно е регулиран флексибилен систем на воспитание и образование;
- Создадена е мрежа на установи што ги задоволува постојните потреби;
- Утврден е систем на финансирање;
- Обезбеден е задолжителен тимски преглед од соодветни стручни комисии за секое дете, пред упатување во соодветна институција;
- Воспитно-образовниот процес се реализира според наставни планови и програми кои содржат специфичности, со што не се доведуваат во прашање општите образовни цели.

Со Законот за наставници во основните и средните училишта (2015 година) се уредуваат условите за вршење на професијата настав-

ник во основните и средните училишта во Република Северна Македонија (вклучително и за наставниците кои работат со деца со посебни образовни потреби), засновањето на работниот однос, категориите на наставници, работните задачи на наставникот, континуираното стручно усовршување (професионален развој), напредувањето во звањата (кариерен развој) и одземање звање, вклучително и за посебните училишта (Закон за наставници во основните и средните училишта, 2005).

Според Правилникот за основни професионални компетенции за наставниците во основните и средните училишта, во подрачјето за социјална и образовна инклузија, потребно е наставникот да ги знае различните видови тешкотии кај учениците на кои им е потребна дополнителна поддршка во образованието, односно посебните образовни потреби, тешкотиите во учењето и недостатоците иницирани од социоекономски причини (Службен весник на Република Македонија, бр. 10/2015).

Инклузивното образование е опфатено и во некои наши национални документи, како на пример:

Во Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 година се наведуваат неколку мерки кои директно ја поддржуваат инклузијата:

- Работата со учениците да биде индивидуализирана, насочена од дефектолозите и стручниот тим во училиштето, за што е потребно задолжително вклучување дефектолози во редовниот систем на образование, како и од одделенијата за образование во локалната самоуправа;
- Диференцијација и индивидуализација на наставата, со што се овозможува насочување на учениците во согласност со нивните потреби и способности;
- Да се обезбеди обука на наставниот кадар, директорот и стручните соработници за поддршка и спроведување на инклузивното образование. (Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, 2010-2018).

Во документот Основни професионални компетенции на наставниците во основните и средните училишта во подрачјето „Социјална и образовна инклузија“ даден е опис на компетенциите што се однесуваат на познавањата на различни концепти и модели на инклузивно образование од страна на наставниците, за ученици со различни тешкотии на кои им е потребна дополнителна поддршка во

образованието (ученици со посебни образовни потреби, со тешкотии во учењето и заостанување во социоекономски причини) како и разбирање на социјалните и културните фактори и начинот на којшто тие влијаат на образованието и социјалната кохезија (Македонски центар за граѓанско образование, 2016).

Едукација на наставниците за посебна поддршка, тие треба да бидат специјализирани во шест насоки: развој на јазикот, пишување и писменост, развој на математика, глувост или оштетување на слухот, оштетување на видот, оштетување на јазикот и тешкотии во учењето.

Како дел од бариерите кои го отежнуваат пристапот до инклузивно образование на децата со попреченост се:

- Ниските очекувања од децата со попреченост кои се вклучени во редовното образование;
- Погрешни ставови и стереотипи дека инклузијата ќе предизвика намалување на квалитетот на образованието и негативно ќе влијае на останатите ученици;
- Недостиг на ресурси на сите нивоа, како и на компетентен наставен кадар за инклузивно образование;
- Неадекватни механизми за финансирање со кои би се обезбедила стимулација и соодветно приспособување за инклузија за децата со попреченост;
- Недоволна меѓусекторска координација, поддршка и одржливост.

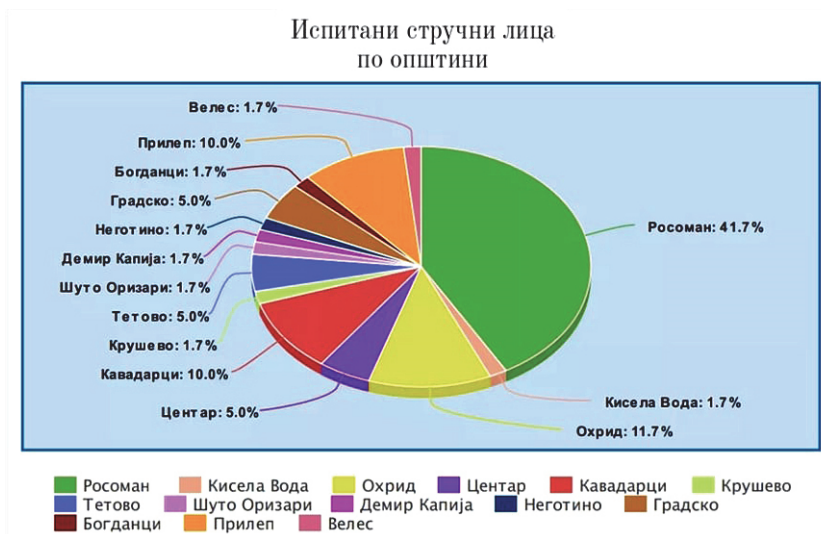
Анализа на резултатите добиени од истражувањето

Мисијата на едно инклузивно училиште треба да е во насока на вреднување на индивидуалноста на децата и на посветеноста, давањето можност на децата да ги постигнат своите највисоки стандарди. Политиката на инклузијата всушност помага во осигурување дека ова се случува во едно училиште, без оглед на возраста на децата, полот, бојата, расата, попреченоста, религијата, националноста, достигнувањето или потеклото.

Училиштето има за цел да биде инклузивно училиште. Ова значи дека еднаквоста на можностите мора да биде реалност за децата. Реалноста се постигнува преку вниманието што се посветува на различните групи деца во рамките на едно училиште: девојчиња и момчиња; малцински, етнички и верски групи; деца на кои им е потребна поддршка за да научат англиски како дополнителен јазик; деца

со посебни образовни потреби; надарени и талентирани деца и сите деца кои се изложени на ризик од незадоволство и исклучување. Националната програма е почетна точка за планирање на наставната програма што ги задоволува специфичните потреби на поединци и групи деца. Ова се достигнува преку: одговарање на различните потреби за учење на децата; поставување соодветни предизвици за учење; надминување на потенцијалните бариери за учење и оценување за поединци и групи ученици и обезбедување други наставни можности надвор од Националната програма за задоволување на потребите на поединци или групи деца.

За потребите на ова истражување анкетирани се стручни лица и наставници од основни и средни училишта од 14 општини. Структурата на испитаниците е дадена на слика 1.

Слика 1. Испитани стручни лица по број на општини

Некои деца во училиштето имаат попреченост и следствено им се потребни дополнителна адаптација и средства. Училиштето треба да е посветено на обезбедување средина која им овозможува на овие деца целосен пристап до сите области на учење. Сите влезови во училницата треба да се доволно широки за пристап со инвалидска количка и назначени места за влез и излез од училиштето. Наставниците се тие што ја менуваат наставата и учењето соодветно за овие деца. На пример, тие можат да дадат дополнително време за децата со попреченост да завршат одредени активности. Во нивното планирање, наставниците да обезбедат дека ќе им дадат можност на децата со попреченост да развијат вештини во практични аспекти на наставната

програма. Наставниците осигуруваат дека работата на овие деца: го зема предвид нивното темпо на учење и опремата што ја користат; ги зема предвид напорите и концентрацијата потребни во оралната работа; адаптирана или нуди алтернативни активности за оние теми каде што децата се способни да манипулираат со алатки или опрема, или користат одредени видови материјали; им овозможува можности да учествуваат во едукативни посети и други активности поврзани со нивната настава; вклучува пристапи што им овозможуваат на децата со оштетен слух да научат за звукот во науката и музиката, децата со оштетен вид да научат за светлината во науката како и да користат визуелни ресурси и слики во уметноста, во дизајнот и технологијата; и да се користат техники за оценување што ги одразуваат нивните индивидуални потреби и способности.

Табела 1. Дали сметате дека е разработена процедурата за изготвување на Индивидуалниот образовен план (ИОП) за учениците со попреченост?

Концепт	Цитати
Да	<p>Да, со помош на стручно лице од таа област, преку вебинари и лична соработка.</p> <p>Се користи во училиштата, се изработува ИОП, но сметам дека треба усовршување.</p>
Не	<p>Не, барем не сум запознаена ако е.</p>
Недоволно	<p>Недоволно, наставниците се оставени сами да си изготвуваат Индивидуален образовен план без помош од специјален едукатор и рехабилитатор.</p> <p>Не е доволно разработена.</p>

Во однос на процедурата за изготвување ИОП за учениците со попреченост, од сите испитаници, најголем број од нив се со одговор дека Недоволно се запознаени со изготвувањето, некои воопшто не знаат како да изготвуваат, додека најмал дел од нив се запознаени и знаат како да изработуваат ИОП, во корелација со специјалниот едукатор и рехабилитатор.

Табела 2. Како би ја дефинирале вашата улога во изготвувањето на ИОП?

Концепт	Цитати
Важна улога	<p>- Подобро запознавање на способностите – јаките страни на ученикот со попреченост со цел поттикнување на самодовербата на ученикот како и постигнување со задоволства и успех.</p> <p>-Во специјалниот дел, поставување рехабилитациски цели и поддршка на наставниците во диференцијацијата на наставните цели.</p> <p>-Па сметам дека можам да придонесам во изготвување таква програма.</p> <p>-Мојата улога е изготвување ИОП за мојот предмет.</p> <p>-Максимално вложување во доменот на мојот предмет.</p>
Недоволна обученост, со самото тоа улогата во изготвувањето е незначителна	<p>- Не сум целосно спремна, изработувам индивидуално по потреба, но потребна ми е помош во изработка, насоки и сл.</p> <p>-Главна улога, но сметам дека професорите не се доволно обучени.</p>
Немам улога	<p>-Не сум изготвувала ИОП.</p> <p>-Не сум запознаена.</p>

Доста охрабрувачки се поголемиот дел од одговорите каде што наставниците сметаат дека имаат важна улога во изготвувањето на Индивидуалниот образовен план, дел од нив се спремни да помогнат во изготвување и активно да се вклучат, но сметаат дека немаат доволна обученост. Одреден дел од испитаниците воопшто не изработувале ИОП, така што немаат одредени конкретни забелешки во однос на улогата.

Она што може да се каже, врз основа на добиените резултати од спроведеното истражување во однос на одржувањето на обуки, континуирана едукација, професионалното оспособување за предизвиците со коишто се соочуваат наставниците во една инклузивна училница и задачите пред кои треба да излезат и да ги извршат на најдобар можен начин најмногу за подобро за децата на кои им е не-

опходно, немаат доволен број на обуки, некои дури не присуствувале на ниту една обука, дел од нив имаат посетувано некои обуки и вебинари, но сето тоа е во недоволен процент за да излезат во пресрет на специфичните потреби.

Освен на учениците со попреченост, инклузијата треба да го насочи фокусот и на иновативни практики за подготовка на наставниците за да работат во инклузивни училиници и училишта. Врз основа на разни методи за обука пред и во текот на наставата, наставниците треба да се вклучени во: социјалните и политички предизвици во врска со нивното образование, тензиите при подготовка за вклучување, културните прашања, односот помеѓу финансирањето на образованието и практиките. Не треба да се изостават и мерките за соработка за поддршка на пристапот на целото училиште, дискусијата на низа иновативни модели и пристапи што се користат за курсеви за едукација на наставниците со вклучен професионален развој, преглед на спектар на пристап, воспоставување наставни програми и педагошки аспекти што ги задоволува потребите на сите ученици во нивните часови. На стручните лица им се потребни реални идеи за да им помогнат во секојдневните предизвици од страна на целосната инклузија на учениците со попреченост.

Табела 3. Дали има доволно образовни асистенти, доколку ги има каква е соработката со нив?

Концепт	Цитати
Има доволен број асистенти, постои добра соработка	-За децата со наод и мислење има асистенти, но имаме и деца без никаков наод и тоа претставува голем проблем. -Родителите самостојно ги наоѓаат асистентите. Добра соработка имаме со нив.
Не е доволен бројот на асистенти	-Нема доволно, всушност има но не ги ангажираат. Соработката е со продуктивен ефект во секој случај.
Нема асистенти	-Не. -Немаме образовни асистенти.
Има асистенти, но нема добра соработка.	-Има доволно бидејќи во нашето училиште во предметна настава има само еден ученик со посебни потреби, соработката според мое мислење не е на многу високо ниво.

Во однос на образовните асистенти и соработката помеѓу наставниците и асистентите, онаму каде што има образовни асистенти дел имаат одлична соработка со наставниците, при што последователно резултатите се очекувани, дел имаат образовни асистенти но сметаат дека соработката не е на задоволително ниво. Голем број од испитаните наставници одговориле дека нема или има во недоволен број.

Како што претходно беше наведено во однос на правењето на Индивидуален образовен план, така и за следењето на напредокот односно резултатите од спроведениот ИОП, наидуваме до недоволна обученост на наставниците за следење и успешно спроведување на ИОП-от. Многу мал дел од наставниците правилно го следат ИОП-от во согласност со можностите на децата.

Табела 4. Какви се вашите досегашни искуства во однос на инклузијата и дали сметате дека се постигнува соодветен развој кај децата во инклузивна училишница?

Концепт	Цитати
<p>Се постигнуваат целите и соодветно развојот на децата во инклузивна училишница</p>	<p>-Во инклузивна училишница сите се исти, но факт е дека учениците со ПОП имаат потреба од дополнителна помош. Од искуство подобри постигнувања имаа учениците кои посетуваа специјални паралелки пред да се воведат инклузивното образование, кое пак од друга страна е подобро за социјализацијата на учениците со ПОП.</p> <p>-Да, има некаков развој, но за нив е потребна целосна посветеност со дефектолози бидејќи одзема време од часот за другите ученици што се мнозинство, мислам дека тие се оштетени.</p> <p>-Имам искуство со инклузија на учениците кои учат според ИОП мое мислење е дека со многу труд, упорност и љубов се постигнува напредок и развој кај учениците.</p> <p>-Сме имале еден ученик, искуството е добро, но сепак треба повеќе искуство за работа со тие деца од стручни лица, се постигнува успех и напредок со многу работа.</p>

Не се постигнуваат целите и соодветно на тоа има доцнење во развојот на децата во инклузивна училишница

-Далеку сме од постигнување на целите, многу деца во една паралелка, на секое дете му треба посебен пристап, нема доволно време за да се работи посебно со децата кои следат настава по ИОП.

-Немам некое значително искуство, но сметам дека во условите какви што се во овој момент во повеќето училишта во нашата земја кај овие деца не се забележува некој значителен напредок.

-Имам искуство но сметам дека не се постигнува доволен развој бидејќи ми беше потребен образовен асистент, сè сама работев, ама немав доволно време да му се посветам на ученикот.

-Мислам дека не се постигнува соодветен развој на овие ученици.

-Не според посакуваното, не е возможно во редовна настава.

Во поглед на целите и соодветниот развој кај децата со попреченост во инклузивна училишница, поделени се мислењата во однос какви резултати се добиваат и какви се постигнувањата, најверојатно поради индивидуалноста и специфичноста на секој ученик со кој се работи поединечно.

Се чини дека е општо прифатено дека за инклузијата да биде ефективно спроведена, политиката за промовирање инклузивно образование мора да биде поддржана од наставниците кои имаат знаење, вештини и компетенции (Winter, 2006) и соодветен позитивен став (Avramidis & Norwich, 2002) за да се одржи оваа промена на парадигмата. Со мнозинството студенти кои беа историски исклучени од стандардно образование, сега има можност да се пристапи до нивната локална заедница, до училиштата во повеќето западни земји во развој, наставниците се неспорно клучни играчи да го овозможат ова, затоа нивните чувства, ставови и стравови за вклучувањето мора да бидат соодветно адресирани. Во 1996 година, голема метаанализа на 28 студии кои ги истражуваат наставниците и нивните перцепции за вклучување од страна на Scruggs and Mastropieri (1996), објавија дека 65 % од повеќе од 10.000 наставници што ги анкетираше го поддржуваат концептот на инклузија, а само приближно 30 % веруваат дека

тие имаат соодветна обука или вештини или доволно ресурси за да им се овозможи да ја спроведат. Според подоцнежниот опсежен преглед на литературата за вклучување преземени од Аврамидс и Норвич (2002), отпор кон вклучување е забележан помалку кога наставниците се стекнале со специјални квалификации за образование. Сепак, додека поголемиот дел од образованието на наставниците се промени во последните години за да се вклучи со некои знаења за содржина за различноста и вклученоста, новоквалификуваните наставници сугерираат дека не се подготвени да работат во инклузивни училишта (Winter, 2006) и многу наставници влегуваат во професијата со мало разбирање за инклузијата (Booth и сор., 2003).

Колкава е соработката на останатите деца во одделението со децата со попреченост, се добиваат најразлични одговори, каде што наставниците главно заклучуваат дека тоа во најголема мера зависи од одделение до одделение и зависно од информираноста на родителите, со самото тоа на децата, од средината во којашто живеат, но охрабрувачки е податокот дека постои соработка и помагање во некои сегменти од самите часови.

Во поглед на потребните ресурси за успешна реализација на инклузивното образование во училиштата, наидуваме на екстремно мал обем на ресурси и потребни материјали, коишто се потребни за деца со различни видови на попреченост, за непречено одвивање на наставата и во иднина мора да се внимава на овој сегмент во планирањето на инклузивната училница.

Табела 5. Што сметате дека треба да се подобри во функционирањето на инклузијата?

Концепт	Цитати
Промени за подобро функционирање на инклузијата	-Прво: инклузијата може да се реализира со одредени деца, но не со сите. Тотална инклузија не постои во ни една земја. Второ: наставниците немаат буквално никакви познавања, кој сака ќе научи нешто, ама повеќето импровизираат. Трето: ако им се посвети доволно време на децата со ПОП, се занемаруваат другите 30-тина деца. Четврто: свидетелствата МОРА да бидат различни, затоа што сите деца не работат по иста програма.

	<p>-Задолжителен личен асистент, квалитетни и бесплатни обуки за наставниот кадар, помош од стручна служба и дефектолог при изработка на ИОП, следење на 2-3 часа настава дневно според распоредот, разни видови на наставни средства и помагала за работа со овие деца, дополнителен паричен надомест за наставниот кадар кој работи со вакви деца итн.</p> <p>-За да се подобри инклузијата во образованието потребно е да се вработат дефектолози, социолози и логопеди во училиштата (психолог и педагог имаме); Училиштата да се опремаат со современи нагледни средства, а наставниците да посетуваат повеќе обуки на конкретната тема.</p> <p>-Треба да се вклучени во образовниот систем, да присуствуваат на сите часови по сите предмети, да се социјализираат, комуницираат и дружат со сите останати ученици во своето одделение.</p> <p>-Да се обучи наставниот кадар да се одржат предавања – работилници и за родителите бидејќи родителите најчесто не ги прифаќаат тие ученици, а децата се одраз на родителот.</p> <p>-Нов концепт каде наставникот ќе му укажува на асистентот, а тој пак ќе го преточи потребното на ученикот на потребното ниво за да се постигнат целите.</p> <p>-Повеќе работа со дефектолог кој ќе го следи нивниот напредок, односно за секој ученик портфолио со неговиот напредок по сите предмети како задолжително.</p> <p>-Подобра информираност и транспарентност од страна на сите инволвирани во образовниот систем.</p>
--	---

Направена е далекусежна промена на парадигмата образование на ученици со попреченост и други посебни потреби (Ainskov, 2003). Во последните години огромни транзиции во размислувањето, очекувањата и појавени можности. Традиционално, учениците со посебни потреби се образуваат во сегрегирани објекти, честопати категорично усогласени така што тие може да се образуваат сами со ученици со попреченост, во посебните училишта. Во текот на изминатите 40 години има еволуција од сегрегирани до инклузивни практики што резултира со сложени и честопати тешки промени во начинот на работата во училиштата и во очекувањата за наставниците (Forlin, 2006). Инклузивното образование, додека првично се фокусира на обезбедување ученици со попреченост во редовните училишта, сега опфаќа многу поширока дефиниција која се однесува на сите деца кои можеби биле историски маргинализирани, кои доаѓаат од различни мултикултурни и разновидни социјални, економски, образовни средини, или кои се со ризик да не го постигнат својот потенцијал. И покрај тоа што образованието на наставниците исто така покажува промени, имајќи ги овие промени навистина се држи чекор со темпото на промена што се случува и особено при подготовката на наставниците за разновидноста на учениците да се најде во вообичаените училишта? Во подготовката на наставниците за вклучување има многу тензии што треба да се надминат додека институциите се борат со тоа како тие можат да одвојат доволно време за сите аспекти на образованието на наставниците и како тие одлучуваат во кои области ќе стават најмногу ресурси (Chong и сор., 2007). Се чини дека една од главните временски бариери е очекувањето да се научи за инклузијата, ова подобро е да се случи на сегрегиран курс отколку да бидат вградени во редовната наставна програма. Не само што инклузијата вклучува дополнително време, го продолжува и митот дека инклузијата е различна од редовното образование и дека тоа може да го предаваат само специјалисти. Како може образованието на наставниците да се преформулира за да се надминат овие предизвици?

Заклучок

Инклузијата претставува концепт според кој на децата со посебни образовни потреби се гледа како на редовни ученици и членови на училиштата од локалната заедница. Во тој контекст однесувањето на наставниците, ставовите и искуството, заедно со прифаќањето на индивидуалните различности од страна на врсниците, можат да бидат значајни фактори за успешната инклузија. Инклузивното образование претставува флексибилна и индивидуализирана под-

дршка на децата и младите луѓе со посебни образовни потреби (ПОП) во рамките на редовното училиште (Jonson, 1994).

Инклузивното образование се темели на пристапот заснован на човековите права кој е дефиниран со Конвенцијата за правата на децата со попреченост од Обединетите нации и со Концепцијата за правата на детето на Обединетите нации. За градење инклузивно училиште, потребно е воспитно-образовниот процес да се заснова на моделот на интервенции за поддршка на повеќе нивоа. Овој модел вклучува интервенции во наставниот план и наставните програми, наставните стратегии, активности и материјали, како и континуирано следење на процесот на спроведување на интервенциите (Ајдински, 2007).

Врз основа на добиените податоци од комбинацијата на квалитативно и квантитативно истражување, воочивме дека најголемите пречки и предизвици со кои се соочува образованието на децата со попреченост се од доменот на недоволна и несоодветна обука, дефицит на образовен кадар и сосем оскудна соработка. Резултатите покажуваат дека наставниците имаат делумно познавање за изготвување и работа по ИОП, имаат повеќе квантитативни од квалитативни обуки за работа со ученици со попреченост, она што е охрабрувачки е дека постои добра прифатеност на учениците со попреченост од средината и одлична мотивираност на образовниот кадар со стремеж кон подобар едукативен ден.

Накратко, за да постои успешна инклузија, треба да се запазат следните сегменти: соодветна поддршка и специјализирани служби за учениците; добродизајнирани индивидуални образовни планови; професионален развој на наставниците; време на наставниците за планирање, за средби, за креативност и евалуација на учениците заедно со сите членови од тимот; редуцирање на одделенијата и прецизирање на потребите на ученикот; професионален развој на вештини во рамките на кооперативното учење, тугорство на врсници, адаптација на курикулумот според разновидни стилови за учење; соработка помеѓу наставниците, родителите и целиот тим што го следи детето; добра инфраструктура на училиштата и уште многу слични бариери кои се протегат во целиот наш образовен систем.

Секое училиште треба да ја препознае вредноста на разликностите на своите ученици, да изнајде начин како да ги почитуваат истите, да ја приспособи наставата на индивидуалните карактеристики на секој ученик, да ги зголеми и мобилизира постоечките ресурси со кои располага, со цел секој ученик да учи и да учествува без бариери во севкупното училишно живеење.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ајдински Г. Киткањ З. & Ајдински Љ. (2007). *Основи на дефектологијата*. стр. 35 Скопје: Македонска ризница.
- Јачова З. Каровска А. (2009). *Дете со кохлеарен имплант во рамките на инклузивната училишница*. стр. 53 Скопје: Студио Круг.
- Керамитчоски Т. (2005) *Национална програма за развој на образованието на РМ, 2005-2015*. Скопје: Министерство за образование и наука на РМ.
- Организација за економска соработка и развој (ОЕЦД). (2007). *Образовни политики за ученици под ризик и за оние со посебни потреби во Југоисточна Европа*, стр. 30, 31, 33.
- ОЕЦД. (2005). *Наставниците се важни*. Извештај
- Влада на Република Македонија. (2005). *Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност*. Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност во РМ.
- Службен весник на РМ. бр. 52/2005. *Закон за наставници во основните и средните училишта*.
- Службен весник на РМ. бр. 26/2019. *Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност*.
- Службен весник на РСМ. бр. 161/2019. *Закон за основно образование*.
- Зборник на трудови од меѓународната научна конференција (2017): *Образованието на крстопат – состојби, предизвици, решенија и претпоставки – Битола*, стр. 70
- UNESCO (2009). *Policy Guidelines on Inclusion in Education* p.89 <http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001778/177849e.pdf> & UNICEF (2012). *The Right of Children with Disabilities to Education: A Rights -Based Approach to Inclusive Education*. p.10-11 http://www.unicef.org/ceecis/IEPosition Paper_ENGLISH.pdf
- Avramidis E. & Brahm N. (2002) *Teachers' attitudes towards integration / inclusion: a review of the literature*.
- Ainskov. (2003). *Inkluzivna skola*. <https://www.scribd.com/document/2827895-27/inkluzija-skola>
- Bransford, JD. Brown, AL. & Cocking, R. (2000). *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School*, Committee on Developments in the Science of Learning, National Research Council. National Academy Press. P.154 Washington: DC.
- Begeny J. & Martens B. (2007) *Inclusionary Education in Italy: A Literature Review and Call for More Empirical Research*
- Brunner, J. J. (2000). *Educación, globalización y tecnologías educacionales. El caso de Chile*. *Hacia un laboratorio de*. p.67 http://www.geocities.com/brunner_cl/global.html
- Booth T., Ainscow M., Black-Hawkins K., Vaughan, M. & Shaw, L. (2000). *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: Centre for Studies in Inclusive Education.
- The University of Vermont. (2006). *College of Education and Social Services*. USA: Burlington VT 05405-0160.
- Farrell & Michael. (2002). *Inclusion at the Crossroads. Special Education: Concepts and Values*.

- Fullan, M.G. (2007). *The New Meaning of Educational Change*. New York: Teachers College Press
- Forlin, C. (2006). *Inclusive education in Australia ten years after Salamanca*. *European Journal of Psychology of Education*, 21(3): 265-77.
- Jonson & David. (1994). *The new circle of learning/ Cooperation in a classrom and school*.
- Odom et al. (2004). *Preschool inclusion in the United States: a review of research from an ecological systems perspective*
- Pantić N., Closs A. & Ivošević V. (2019). *Teachers for the Future: Teacher Development for Inclusive Education in the Western Balkans*. P.87 Turin: European Training Foundation.
- Salamanca Statement and Framwork for Action on Special -Needs Education. (1994) p.34 . http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF
- Stoll L. & Fink D. (1996). *Changing Our Schools: Linking School Effectiveness and School Improvement*. Buckingham: Open University Press, p.202.
- Berhanu G. (2014) *Special Education Today*. *Advances in Special Education*, Sweden. https://www.researchgate.net/publication/289912842_Special_Education_Today
- Forlin C. (2010). *Teacher education for inclusion : changing paradigms and innovative approaches*. Master e-book ISBN.

ментор: проф. д-р Наташа Станојковска-Трајковска

ПРВИОТ ПРЕВОД НА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК НА НАЈГОЛЕМИОТ СРЕДНОВЕКОВЕН ФАЛСИФИКАТ – КОНСТАНТИНОВАТА ДАРОВНИЦА

Филип Марковски

Институт за класични студии/Институт за историја, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: Inspired by the scarcity of medieval sources translated into Macedonian, this paper presents the first Macedonian translation of the Donation of Constantine (*Constitutum Constantini*). The initial part of the paper provides a brief historical overview of the role and significance of this medieval forgery, which justifies the need to translate it into Macedonian. The second part of the paper includes the translation of the text from Medieval Latin to Macedonian.

Key words: Donation of Constantine, forgery, translation, Macedonian language, Medieval Latin.

Во 1198 година, папата Инокентиј III го издал најпознатиот средновековен декрет за распознавање фалсификувани повелби и документи - *Декретот за злочинот на фалсификувањето* (*Decretum de crimine falsi*)¹ – кој, впрочем, е никулецот за поттикнувањето на критичкото мислење. Но, истиот човек, при стапувањето на папскиот престо, изјавил: „Во знак на духовното ми ја предаде митрата, во знак на временото ми ја предаде круната; митрата за свештенствувањето, а круната за кралувањето.“² Несомнено, овој цитат претставува директно повикување на најголемиот средновековен фалсификат³ - *Константиновата даровница*. Истиот човек борејќи се против стекнување

¹ Francisco, Xav. S. J. Wernz, Vidal P. Petri S. J., eds., *Ius Canonicum Ad Codicis Normam Exactum, Tomus VII, Ius Poenale Ecclesiasticum* (Romae: apud Aedes Universitatis Gregorianaе, 1937), 550-557.

² “In signum spiritualium contulit mihi mitram, in signum temporalium dedit mihi coronam; mitram pro sacerdotio, coronam pro regno”: Migne PL 217.665; Fried, Johannes, “*Donation of Constantine*” and “*Constitutum Constantini*” (Berlin: NY: Walter de Gruyter), 26 n. 76.

³ Fried, “*Donation of Constantine*”, 26.

моќ преку фалсификувани повелби, станал еден од највлијателните папи во историјата на папството,⁴ кој на првиот ден од својата папска функција се повикал токму на фалсификат. Иронијата продолжува понатаму, наследниците на овој папа уште цели четири века се здобивале со политичка моќ преку истиот фалсификуван документ, а дополнително уште три века се обидувале да пркосат на тоа дека документот е фалсификат, дури и кога повеќемина фактички го докажале тоа.

Некои фалсификати успеваат да ги преминат заштитните филтри на одредени општества. *Константиновата даровница*, носејќи во себе подобен материјал за ширење политичка моќ, се покажала долг временски период имуна на таквите заштитни филтри и на критичките мислења. А веројатно ќе остане запаметена и како фалсификатот кој најдолго успеал да ја сокрие својата (не)оригиналност.

Токму поради нејзиното влијание во историските процеси и непроценливата историска важност, во овој труд го направивме првиот нејзин превод од средновековен латински јазик на македонски јазик, сè со цел документот полесно да стигне до македонската публика, притоа збогатувајќи го опусот на македонски преводи од класичните јазици.

I

Во изминатите седум столетија *Константиновата даровница* била предмет на стотици научни трудови поврзани со нејзината автентичност. Скоро и да нема сериозен научен труд кој не тврди дека документот е фалсификат; не само фалсификат во некои негови делови, туку во однос на целата постоечка содржина. Токму затоа, понатамошните елаборирања и истражувања поврзани со автентичноста стануваат излишни и непотребни. Следствено, во овој труд нема да се расправа и докажува неоригиналниот карактер на даровницата. Но, за да се добие сеопфатна претстава за самиот документ, пред да го изложиме преводот, ќе направиме еден краток историски осврт кон документот, почнувајќи од неговото фабрикување, па до моментот кога е конечно отфрлен како автентичен и почнал да биде перципиран како фалсификат (XV век).

Името на самиот документ е прифатено како такво во пошироката научна јавност, но доколку темелно го анализираме документот, ќе сфатиме дека „Константинова даровница“ е соодветен назив само за вториот дел од содржината. Повеќемина истражувачи на оваа про-

⁴ Moore, C. John, *Pope Innocent III and his World* (London: NY: Routledge, 2016).

блематика, забележувајќи го проблемот околу именувањето на целиот документ, сметаат дека називот на целиот документ треба да биде „*Constitutum Constantini*“⁵ (Повелбата/Едиктот на Константин), а дека терминот „Константинова даровница“ треба да се однесува само на едниот дел од документот. Без разлика на научната коректност, во овој труд ќе го користиме терминот „Константинова даровница“ за целиот документ, бидејќи тоа е назив со подолга традиција и е пошироко препознатлив.

Кога се пишува и дискутира за настанувањето на самиот документ, се отвораат повеќе прашања на кои нужно е да се одговори за да се расветли суштината на целиот процес на фалсификувањето: Кога е произведен? Кој го направил тоа? Каде е настанат документот? Кои се целите на фалсификаторот? Зошто токму тогаш?... За жал, модерната историска наука не е унисона во одговорите на овие прашања, а уште помалку е сигурна во кој било од нив. Тоа најмногу се должи на доцното интегрирање на документот во официјалните црковни кодекси (дури три века подоцна), од коишто ние добиваме информации дека документот постоел, а самата таа временска дискрепанција нè оддалечува од евентуалниот момент на произведување. Исто така, самиот факт што се работи за фалсификуван документ, го принудил фалсификаторот да ги прикрива своите траги. Без разлика на сите тешкотии, во историската наука гравитираат две тези околу создавањето на Константиновата даровница:

- Документот е фабрикуван во папските простории во втората половина на VIII век.⁶
- Документот е фабрикуван надвор од Рим, на територија на Франките во почетокот на IX век.⁷

Првата теза е постара и долго време застапувана како единствена логична. Имено, VIII век е еден од најтурбулентните периоди за папството, кога римскиот патријархат е под опасност од нападите на Лангобардите, а византиските цареви, како дотогашни

⁵ Coleman, B. Christopher, *Constantine the Great and Christianity* (NY: Columbia University Press, 1914), 176 n.1; Fried, "Donation of Constantine", 5; Edwards, Mark, *Constantine and Christendom: The Orations of the Saints; The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross; The Edict of Constantine to Pope* (Liverpool: Liverpool University Press, 2003), 92.

⁶ Ullmann, Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages: A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power* (London: METHUEN & CO. LTD, 1962), 74; Angelov, G. Dimiter, "The Donation of Constantine and the Church in Late Byzantium", *Church and Society in Late Byzantium*, ed. Dimiter G. Angelov (Kalamazoo: Western Michigan University, 2009), 91.

⁷ Stürner, Wolfgang, "Die Quellen der Fides Konstantins im *Constitutum Constantini*", *ZRG Kan. Abt.* 55 (1969), 64-206; Fried, "Donation of Constantine", 53-109.

официјални заштитници на Римската црква, не застануваат директно во поддршка на папството, имајќи го предвид периодот на слабеење на Византија. Поради тој склоп на околности, папите ќе бидат принудени да се обратат кон Франките и да побараат свој нов покровител. Овој потег претставува сериозно геополитичко поместување на тлото на Италија, после кое веќе нема да важат старите принципи и сојузништва. Како плод на соработката на папите и Франките, првите ќе добијат своја реална власт и држава, а вторите ќе добијат духовен легитимитет за зацврстување на позицијата во Западна Европа, како и добивање право да се повикуваат како наследници на римските цареви.⁸ Во контекст на претходно кажаното, било логично да се заклучи дека папството во таа сериозна криза, поместувајќи го своето покровителско тежиште од Исток кон Запад, конструирало еден фалсификуван документ во кој се тврди дека великиот цар Константин ним им го подарил целото Западно Римско Царство на управување, како во духовна така и во политичка смисла, па врз основа на тој документ да имаат моќ конечно да се одделат од Византија, а притоа да имаат добра стартна позиција за поставување нови односи со Франките.

Втората теза е понова и полека, но сигурно зема сè поголем замав. Со филолошка аргументација, се тврди дека начинот на изразување и користените фрази укажуваат на тоа дека авторот на документот живеел надвор од Рим. Бидејќи во основата на документот е нишката на вечната борба „*sacerdotum vs regnum*“, поточно, желбата на свештенството или царот/кралот да наметне власт врз другиот и да стане *Rex-Sacerdos*,⁹ каков што бил и случајот со франските кралеви во однос на црквата во нивната држава, се смета дека одредени манастирски духовници во франската држава за да се заштитат од тој кралски налет го фабрикувале документот.

Овие две тези драстично се разликуваат во својата основа, но барем хронолошки се блиску: се работи за создавање на документот во втората половина на VIII век или првата половина на IX век. Она што е многу поверодостојно, лесно докажливо и прифатено од обете тези, е дека *Константиновата даровница* го темели своето потекло на многу позната збирка на легенди од VI век, наречена *Actus Silvestri*.¹⁰

⁸ O'Malley, W. John, *A History of the Popes: From Peter to the Present* (NY: A Sheed & Ward Book, 2010), 53-65.

⁹ Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 81.

¹⁰ Mombricitus, Boninus, ed., "Prologus in vitam sancti Silvestri papae et confessoris [Actus Silvestri]", *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum 2* (Paris: 1910), 508-531; Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 75; Canella, Tessa, *Gli Actus Silvestri. Genesi di una leggenda su Costantino imperatore* (Spoleto: Centro Italiano Di Studi Sull'alto Medioevo, 2006), 87-135.

Напросто, првиот дел од даровницата е целосно преземен од една од легендите содржани во споменатата збирка. Имено, во легендата се говори дека Константин Велики бил заболен од тешка болест, која можел да ја излечи само римскиот папа Силвестер, а овој лекувањето го извршил преку покрстување. Целта на самата легенда била да го прикрие фактот дека Константин бил покрстен во Никомедија од аријански свештеник,¹¹ како и да го подигне угледот на римското папство, со тоа што ќе нагласи дека духовниот воведувач на Константин во христијанството бил римскиот папа. Оваа легенда, била пласирана од папството, а дисеминирана во целиот тогашен христијански свет, како добра заштита во борбата со Константинопол за превласт во екумената. Очигледно, легендата послужила како поттик за создавање на *Константиновата даровница*. На некој начин, даровницата е и продолжување на целта на легендата: наметнување превласт над Константинопол¹² и оттргнување на Рим од рацете на политичката превласт на византиските цареви. Генерално кажано, *Константиновата даровница* својот зародиш на фалсификување го имала во VI век, а конкретниот момент на производство во втората половина на VIII или во првата половина на IX век.

Од моментот на фабрикување, па сè до XI век, не можеме да го следиме обемот на употреба на документот и знаеме само дека бил дел од збирката на Псевдо-Исидор.¹³ Но, веќе во XI век документот го доживува својот подем: влегува во официјалните црковни кодекси,¹⁴ се користи како доказно средство во текот на Големата схизма (раскол) од страна на папството,¹⁵ служи за пресметување со непријателите во Римската црква, како и во жестоките дипломатски судири на папите со Светата Римска Империја.¹⁶ На сите страни на кои е користен документот, најголем впечаток и изненадување предизвикува во односите со Византија и во контекстот на Големата схизма. Иако Византија, официјално не го признала документот,¹⁷ дел од истакнати

¹¹ Cameron, Averil and Hall, Stuart, trans., *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford: Calrendon Press, 1999), 42.

¹² Впечатливо е тоа што легендата за Силвестер била широко распространета во Византија: Fowden, Garth, "Constantine, Silvester and Church of S. Polyeuctus in Constantinople", *Journal of Roman Archaeology*, Bd. 7 (1994), 274-284.

¹³ Fried, "Donation of Constantine", 15-16; Види повеќе: Gericke, Wolfgang, "Wann entstand die Konstantinische Schenkung?", *ZRG Kan.*, Abt. 43 (1957), 1-88,

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Angelov, "The Donation of Constantine", 94-95; Krause, Hans-Georg, "Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054", *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter*, ed. by Hubert Mordek (Sigmariningen, 1983), 130-58.

¹⁶ Fried, "Donation of Constantine", 16-18.

¹⁷ Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 83.

црковни каноничари го ставиле во своите збирки со канони, што не би било очекувано.¹⁸ Таков е случајот со мошне познатите канонски собирачи Теодор Валсамон¹⁹ и Матиј Властар.²⁰ Всушност, фабрикуваниот документ им бил добредојден на константинополски високи свештеници како предност во судирот со световната византиска власт,²¹ бидејќи самиот документот ја фаворизира црковната пред световната власт, иако генерално *Константиновата даровница* не оди во прилог на константинополскиот патријархат во однос на папството и Рим. Интересно е исто така и тоа што овој документ на Ферарско-фиорентискиот црковен собор требало да послужи како обединувачка алка помеѓу Рим и Константинопол, но поради одреден склоп на околности, договореното од Соборот не наишло на практична примена.²² Византија послужила и како отскочна штица за проширување на документот на словенски јазик, пред сè, во Русија. Таму дури продолжил да се преведува иако веќе долго време бил докажан како фалсификат.²³

Од друга страна во континуираниот интензивен однос помеѓу папството и државата на Франките, подоцна и со Светата Римска Империја, поточно со нејзините императори, документот се користел од XI до XV век. Посебно засилување имало во XII и XIII век, кога на чело на папскиот престол се наоѓаат исклучително моќни папи. Како кулминација на тие односи, можеме да го потенцираме развастувањето на императорот на Светата Римска Империја, Фридрих II, на Лионскиот собор во 1254 год. од страна на папата Инокентиј IV.²⁴ Во текот на овие два века во односите со Светата Римска Империја, во голем дел од писмата и во различни видови документи од страна на папството биле користени следниве фрази во описот за себе: „Vicarius Dei“ (Божји заменик), „Dominus naturalis omnium“ (Природен господар на сè), „regum et corporum primatum“ (надвластен над живо и неживо);²⁵ овие фрази, несомнено, своето моќно значење го темелеле на

¹⁸ Во Византија вкупно циркулирале четири верзии, види повеќе во: Angelov, "The Donation of Constantine", 94-104.

¹⁹ Ibid, 94-97.

²⁰ Атанасовски, Александар, прев., *Матиј Властар, Синтагмата* (Скопје: Тримакс ДОО, 2016), 173-175.

²¹ Angelov, "The Donation of Constantine", 101; 107.

²² Ibid, 120.

²³ За проширувањето во Русија и словенскиот превод види во: Павлов, А., „Подложная дарственная грамота Константина Великого папе Сильвестру в полном греческом и славянском переводе“, *Византийский временник*, Вып. 3. (1896).

²⁴ Stürner, Wolfgang, *Friedrich II* (Darmstadt: Primus Verlag, 2000), 533-539; Fried, "Donation of Constantine", 2.

²⁵ Повеќе за овие концепти види во: Watt, J. A., "The Theory Of Papal Monarchy in the Thirteenth Century: The Contribution of the Canonists.", *Traditio* 20 (1964), 179-317.

Константиновата даровница, а тоа дури и директно го изјавил папата Григориј IX во писмо до Фридрих II.²⁶ Без сомнение, папството успеало да стекне огромен бенефит во користењето на даровницата во односите со Франките и со Светата Римска Империја.

Низ споменатите четири века даровницата била извор на моќ и влијание за папството, како кон Исток, кон Византија, така и кон Запад, кон Светата Римска Империја. Некогаш како офанзивно средство, а некогаш во улога на дефанзивно. Но, автентичноста на документ од ваков обем не можела вечно да биде сокривана. Првите сомнежи дошле токму од Отон III, цар на Светата Римска Империја, кон крајот на втората половина од X век.²⁷ Иако тогаш сè уште не била на широко дисеминирана даровницата, сепак, почнала да изгледа сомнителна. Во наредните неколку века, до XIV век, можат да се забележат уште неколку сомневања и делумни оспорувања,²⁸ но ниту едно од тие скептични гледања не било систематско оспорување на документот и немало силни докази против автентичноста на истиот. Веќе на почетокот на XV се појавува првото сериозно и научно оспорување на даровницата, но овој пат тоа доаѓа од центарот на Византија, Константинопол.²⁹ По повеќе од 20 години, на црковниот собор во Базел (1433 г.), кардиналот Никола Кузански го презентирал своето оспорување на Константиновата даровница, за што му била доделена улогата на зачетник на ренесансната критичка мисла.³⁰ Седум години подоцна, италијанскиот папски секретар, Лоренцо Вала, го направил најсеопфатното и најпознатото оспорување на *Константинова даровница*, темелејќи го на сериозна филолошка анализа.³¹ Црквата веќе не можела да се спротивстави со контрааргументација; се обидувала во текот на XVI век да направи некое компромисно решение: даровницата да биде ставена во апокрифни текстови, но и тоа било безуспешно. За изненадување, католичката црква успеала дискусиите за автентичноста да ги пролонгира до XIX век, кога и конечно се завршени сите понатамошни дискусии на оваа тема - *Константинова даровница* е општо прифатена како фалсификуван документ.³²

²⁶ Fried, "Donation of Constantine", 21 n. 58.

²⁷ Ibid, 16; Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, 185.

²⁸ Ibid, 186-188.

²⁹ Angelov, "The Donation of Constantine", 122-124.

³⁰ Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, 188-91; 238-42.

³¹ Повеќе за оспорувањето на Л. Вала види во: Coleman, B. Christopher, *The Treatise of Lorenzo Valla on the Donation of Constantine: Text and Translation Into English* (New Haven: Yale University Press, 1922).

³² Fried, "Donation of Constantine", 3.

Константиновата даровница без разлика на тоа што веќе не е третирана како оригинален документ, го положи тестот на времето: повеќе од илјада години ги бранувала политичките и научните кругови со дискусии околу нејзината оригиналност, а цели седумстотини години на папството и на римскиот патријархат им била политичко подобен инструмент за стекнување моќ.

II

Превод на Константиновата даровница³³

1. Во името на светата и неделива Троица, на Отецот и Синот и Светиот Дух.

Императорот, Цезар Флавиј Константин во [име на] Исуса Христа - Спасителот Господ Бог наш, еден од истата Света Троица - верен, милостив, врховен, добродетелен, аламански, готски, сарматски, германски, британски, хунски, благочестив, среќен, победник, триумфатор, секогаш возвишен; до најсветиот и најблажениот отец на отците, Силвестер,³⁴ епископ и папа на градот Рим и до сите негови наследници, коишто ќе седат на престолот на Св. Петар сè до свршетокот на вековите, исто така и до сите најпочитувани и возљубени од Бога соборни епископи, потчинети, преку оваа наша³⁵ царска одредба, низ целиот свет на истата пресвета Римска црква, кои се поставени сега и во сите претходни векови; благодатта, мирот, љубовта, радоста, трпението и милосрдиеото на семејниот Отец Бог и на неговиот син Исус Христос и на Светиот Дух нека бидат со сите вас.

2. Нашето најблагодарно спокојство, со јасни образложенија и преку страниците на овој наш царски декрет³⁶ се потруди да ги распространи до свеста на сите народи во целиот свет оние [настани], коишто спасителот и избавителот наш Господ Бог Исус Христос, син на највишниот Отец, се удостои на чудесен начин да ги изврши преку своите свети апостоли Петар и Павле и со посредство на нашиот врховен свештеник и соборен папа, Силвестер. Прво, за да ги подучиме

³³ Преводот е правен врз основа на оригиналниот латински текст уреден од Хорст Фурман: Fuhrmann, Horst, ed., *Das Constitutum Constantini (Konstantinische Schenkung)*, MGH LL 8, Fontes Juris Germanici Antiqui in usum scholarum seperatim editi 10, (Hanover: 1968).

³⁴ Римски папа од 314 г. до 335 година.

³⁵ Во текстот користи прво лице множина за да се означи себеси како император, но не е доследен, на некои места користи и прво лице еднина. Соодветно на оригиналот ќе ги пренесуваме соодветните форми и во преводот.

³⁶ Во оригиналот стои „*imperialis institutionis*“, што може да се преведе со *царски декрет, царски едикт, царска заповед, царска одредба...*

душите на секој еден од вас, со најискрена исповед на срцето ја изложуваме нашата вера, на која сме подучени од претходно споменатиот преблажен отец и наш исповедник Силвестер, соборниот папа, а потоа ја објавуваме Божјата милост што се излеа врз нас.

3. Имено, сакаме вие да знаете, како што назначивме во претходниот наш свет царски декрет,³⁷ дека се откажавме од идолопоклонството, од неми и глуви ракотворни икони, од сите ѓаволски творби и од секакви помпи на Сатаната, како и дека пристапивме во чистата христијанска вера, којашто е вистинска светлина и вечен живот. Веруваме во тоа што нè подучи истиот возвишен врховен отец и нашиот учител, понтификот Силвестер:³⁸ во семејниот Отец Бог, творец на небото и земјата, на сè видливо и невидливо, и во нашиот Господ Бог Исус Христос, единиот³⁹ негов син, преку кого што сè настанало, и во Светиот Дух, Господ, кој живот твори во сите созданија. Ги исповедаме нив, Отецот и Синот и Светиот Дух, на тој начин што во совршената Троица има и полнота од божественост и единство од крепост. Отецот е Бог, синот е Бог и Светиот Дух е Бог и тројцата се едно во Исус Христос. Три лица, но една крепост.

4. Бог, секогаш мудар во минатите времиња, од себе го даде Словото⁴⁰ преку коешто требаше за вечни времиња да се родат сите идни векови. Кога со истото Слово на неговата мудрост од ништо го вообличи целото создание, Тој беше со него (со Словото) и подредуваеше сè преку своето скриено таинство. Затоа, доблестите на небото и секоја земска ствар се совршени. Со светиот намиг на својата мудрост, прво, го создаде човекот од земјена глина според сопствената слика и подобие и го смести во рајот на задоволството.⁴¹ Ѓаволот, древна змија⁴² и невидлив враг, го прогони од тие задоволства преку најгорчливиот вкус на забранетото дрво.⁴³ Иако го изгони, не престана на секој можен начин да ги фрла своите отровни стрели. Така, откако го оттргна од вистинскиот пат кон обожување идоли, го убеди човечкиот род да му служи на создаденото, а не на создателот, а оние што

³⁷ „iussionem“ и во овој случај може да бидат применети преводните решенија од претходната забелешка.

³⁸ Почнува со цитирање на делови од никејскиот *Симболот на верата*, првично донесен на Никејскиот собор во 325 година, а дополнет на вториот Вселенски собор во Цариград во 381 година.

³⁹ Овде во оригиналот би требало да очекуваме „unigenitum“ (единороден), согласно на *Симболот на верата* кој во овој дел е цитиран. Но, тука стои „unicum“ – *единец, единствен, единиот*.

⁴⁰ Јован 1:1.

⁴¹ Битие 1:26-27; 2:8.

⁴² Битие 3:1; Откровение 12:19; 20:2.

⁴³ Битие 3:6.

успеа со нивно посредство (на идолите) да ги улови во своите замки, направи да горат заедно со него во вечна казна. Но, нашиот Бог, нажален кон своето создание, откако ги сосредоточи своите свети пророци да ја објават светлината на идниот живот, односно доаѓањето на својот син, на нашиот Господ Бог и спасител Исус Христос, ги испрати истиот свој единороден син и Словото на мудроста. Тој слезе од небото заради нашето спасение, се роди од Светиот Дух и Дева Марија, а Словото стана плот и се насели во нас.⁴⁴ Тој не престана да биде она што беше, туку почна да биде она што не беше, совршен Бог и совршен човек, како Бог извршуваше чуда, а како човек ги поднесуваше човечките страдања. Од подучувањето на нашиот отец и врховен свештеник, Силвестер, навистина спознавме дека Тој беше вистински човек и вистински Бог, така што воопшто не се сомневаме дека беше вистински човек и вистински Бог. Откако избра дванаесет апостоли, пред нив и пред огромно мноштво од луѓе блесна со [изведувањето] чуда. Исповедаме⁴⁵ дека истиот Господ Бог Исус Христос го исполни Законот и пророците, дека страдаше, дека беше распнат и дека, според Писмото, на третиот ден воскресна од мртвите; примен⁴⁶ е на небото и седи оддесно на Отца, оттаму ќе дојде да им суди на живите и мртвите и неговото царство не ќе има крај.

5. Ова е нашата православна вера што ни ја пренесе нашиот преблажен отец и врховен свештеник Силвестер. Ги поттикнуваме сите луѓе и сите народи од различно потекло да ја чуваат оваа вера, да ја почитуваат и да ја проповедаат; и во името на Светата Троица, да ја примат благодатта на крштението, со посветено срце да му се поклопуваат на Господ и Спасителот наш Исус Христос, кој заедно со Отецот и Светиот Дух живее и царува во вечни векови и кого што го проповеда преблажениот отец наш и соборен папа, Силвестер.

6. Нашиот Господ Бог, бидејќи се сожали на мене грешникот, ги испрати своите свети апостоли да нè посетат и предизвика светлото на неговата слава да блесне врз нас. Радувајте се што ме извлече од темнината и што јас стасав до вистинската светлина и до спознанието на вистината! Кога силна и гнасна лепра ја нападна целата плот на моето тело, лек ми беше даден од многумината надојдени лекари, но со ниту еден не го повратив здравјето. По нив дојдоа капитолските свештеници, ми рекоа дека треба да изградам жртвеник на Капитолиј, да го наполнам со крв на невини деца и ако се искапам во него

⁴⁴ Цитира дел од никејскиот Символот на верата.

⁴⁵ Дел од Символот на верата.

⁴⁶ Тука во Символот на верата стои „ascendit in caelum“ (се вознесе на небото), поради нејасни причини во оригиналот на даровницата стои „assumptum in caelis“ (примен е на небото).

додека е вред, постои можност да бидам очистен. Согласно со нивните зборови, беше доведено мноштво од невини деца, но во моментот кога безбожните пагански свештеници сакаа да ги жртвуваат и да го наполнат жртвеникот со нивната крв, нашето спокојство, кога ги виде солзите на нивните мајки, се згрози од самото дело и сожалувајќи ги, наредивме да им бидат вратени нивните рожби. Ги пуштивме со радост да се вратат дома, [придружени] со коли и дарови.

7. Откако помина тој ден, настапи ноќната тишина и дојде време за сон, се појавија светите апостоли Петар и Павле и ми се обратија со овие зборови: „Бидејќи им стави крај на гревовите и се згрози од излевањето на крвта на невините, пратени сме од нашиот Господ Бог Христос да те посветуваме како да си го повратиш здравјето. Слушни ги нашите препораки и направи сè што ќе ти кажеме. Силвестер, епископот на градот Рим, бегалки од твоите прогонства се засолни заедно со својот клер во пештерите на карпите во планината Соракта.⁴⁷ Кога ќе биде доведен кај тебе, ќе ти го покаже купелот на благочестието, ќе те потопа во него три пати и лепрата ќе те напушти. Откако ќе го сториш ова, врати му на твојот Спасител со оваа постапка: на твоја заповед нека бидат возобновени сите цркви во целиот свет, а, пак, ти самиот прочисти се на тој начин што ќе го напуштиш секое празноверие на идоли и ќе го почитуваш и ќе му се поклонуваш на живиот и вистинскиот Бог, кој е еден и вистински, со исполнување на неговата волја.“

8. Кога се разбудив, веднаш постапив така како што бев советуван од светите апостоли. Го повикав истиот преподобен и возвишен отец и просветител наш Силвестер, а воедно и соборен папа, па сите совети што светите апостоли ми ги кажаа му ги соопштив дословно, а потоа го распрашав кои се тие богови Петар и Павле. Тој рече дека тие не треба да ги нарекувам богови, туку апостоли на нашиот Спасител, Господ Бог Исус Христос. Потоа, повторно почнавме да го прашуваме истиот преблажен папа дали има исцртана слика на тие апостоли, за да дознаеме од претставата дали се истите тие што откровението ги прикажа. Тогаш, истиот почитуван отец нареди неговите закони да ги покажат сликите на тие апостоли. Кога ги погледнав сликите и на нив ги препознав лицата што ги бев видел во сонот, гласно пред сите мои сатрапи⁴⁸ признав дека тие се истите лице кои ги видов во сонот.

⁴⁷ Во оригиналот стои „Seraptem (Seraps)“, но соодветното име на планината на која мисли авторот е Соракта.

⁴⁸ Ова е еден од клучни термини по кој Л. Вала препознал дека не се работи за документ од IV век; Coleman, *The Treatise of Lorenzo Valla*, 85-87.

9. Тогаш, истиот преблажен наш отец Силвестер, епископ на градот Рим, ни определи период за покајание во една од одаите на нашата латерантска палата, за да, во покајничка одежа, со бдеење, пост, солзи и молитви кон нашиот Господ Бог, спасителот Исус Христос, се искупам за сите грешни дела што сум ги извршил или што неправедно сум заповедал да се извршат. Потоа, преку положување на рацете од страна на свештениците [врз мене], стигнав до самиот епископ, таму пред целиот народ по сопствена волја се одреков од помпите на Сатаната, од сите негови дела и од сите ракотворни идоли; признав дека верувам⁴⁹ во семоќниот Отец Бог, творец на небото и земјата, на видливото и невидливото и во нашиот Господ Исус Христос, единиот негов син, кој е роден од Светиот Дух и Дева Марија. Откако купелот беше благословен, со тројно потопување, водата на спасението ме прочисти. [Во мигот] кога бев потопен до дното на купелот, со сопствени очи видов како од небото ме допре рака. Узнајте дека оттаму излегов чист, прочистен од сета гнасотија на лепрата. Откако излегов од почитуваниот купел, облечен во сјајнобела одежа, [папата Силвестер] ми го нанесе печатот на седмоличниот⁵⁰ Свет Дух, помазанието со блаженото миро и го намачка знамението на светиот Крст врз моето чело изрекувајќи ги овие зборови: „Бог те запечатува со печатот на својата вера во името на Отецот и Синот и Светиот Дух, како знак за [твојата] вера.“ Сиот клер се одсва со: „Амин.“ А, епископот додаде: „Мир во тебе.“

10. Уште првиот ден по примањето на светата тајна на Крштењето и по исцелувањето на моето тело од гнасната лепра дознав дека не постои друг Бог освен Отецот и Синот и Светиот Дух, кого што го проповеда преблажениот папа Силвестер, тројство во единство и единство во тројство. Сите богови на паганите, во коишто верував сè до овој час, се покажа дека се демони, односно ракотворни дела на луѓето. Истиот преподобен отец мошне јасно ни изложи колкава моќ самиот наш Спасител му доделил на својот апостол св. Петар и на небото и на земјата; бидејќи во текот на својот распит заклучил дека е верен, Тој му рекол: „Ти си Петар, над оваа карпа ќе ја изградам мојата црква и адските порти не ќе можат да надвладаат против неа.“⁵¹ Обратете внимание, вие моќници, и ушите на вашето срце наклонете ги кон она што добриот Учител и Господ му го кажал на својот ученик со зборовите: „Тебе ти ги давам клучевите на небесното царство, што и

⁴⁹ Тука повторно цитира делови на *Симболот на верата*.

⁵⁰ Исаја 11:2.

⁵¹ Матеј 16:18.

да врзеш на земјата ќе биде врзано и на небото и што и да разврзеш на земјата ќе биде разврзано и на небото.“⁵²

11.⁵³ Додека проповедаше блажениот Силвестер ги дознав овие работи, а открив и дека поради добротинствата на самиот св. Петар целосно си го повратив здравјето. Заедно со сите наши сатрапи, целиот Сенат, оптиматите и сиот римски народ, којшто е потчинет на нашата славна власт, според тоа што [св. Петар] се јавува како востановен заменик на Божјиот Син на земјата, сметаме дека е достоин понтифиците кои се претставници на првенецот⁵⁴ на апостолите да добијат од нас и од нашето царство врховна моќ, поголема одошто се чини дека е допуштено да има земската кротост на нашето царско спокојство. Го избираме истиот првенец на апостолите или неговите наследници да ни бидат постојани застапници пред Бога. Одлучуваме пресветата Римска црква да се удостојува со почит до таму до каде што е нашата земска царска моќ и пресвештената столица на св. Петар да биде славно возвишувана повеќе отколку нашиот царски и земски престол. Ним им ја отстапуваме царската моќ, славното достоинство, силата и честа.

12. При донесувањето на оваа одлука, определивме [Рим, папството] да го држи првенството над сите четири столици: Антиохија, Александрија, Константинопол⁵⁵ и Ерусалим,⁵⁶ исто така и над сите божји цркви низ целиот свет. Тој што во периодот што следува ќе биде поставен за понтифик на самата пресвета Римска црква нека биде повозвишен и нека им биде прв во редот на сите свештеници од целиот свет; според негов суд нека биде устроено сè што ќе треба да се изврши во однос на почитта кон Бога или во однос на грижата за постојаноста на христијанската вера. Навистина е праведно светиот закон да го има седиштето на својата власт таму каде што востанувачот на светите закони и спасителот наш заповедал св. Петар да ја има столицата на апостолатот и таму каде што држејќи го дрвениот крст, го зел пехарот на блажената смрт и се покажал како подражател на сво-

⁵² Матеј 16:19.

⁵³ Од овој дел започнува дарувањето. Всушност, доколку бидеме коректни, *Константинова даровница* треба да го нарекуваме делот кој почнува отука, а завршува на крајот од текстот.

⁵⁴ Се мисли на св. Петар.

⁵⁵ И ова е еден од големите показатели дека текстот не потекнува од IV век, бидејќи Константинополската епископија во време на Константин Велики не била подигната на ниво на патријаршија: Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, 176.

⁵⁶ Исто така анахронизам, Ерусалимската митрополија станува независна од Кајсарејската во текот на V век, а уште подоцна е на ниво на патријаршија.

јот учител и Господ; таму народите си ги наведнуваат вратовите за исповед на Христовото име, таму нивниот учител, апостолот св. Петар, бил овенчан со мачеништво, подавајќи го вратот за Христа. Сè до крајот [на светот], нека бараат учител таму каде што почива светото тело на учителот и наведнати и понизни нека ја извршуваат службата на небесниот владетел, на нашиот спасител Исус Христос, таму каде што горделивите ѝ служеа на власта на земскиот владетел.

13. Во меѓувреме, сакаме сите луѓе од сите племиња и народи низ целиот свет да знаат дека ние во нашата Латеранска палата од темел му изградивме црква⁵⁷ со крстилница на истиот наш спасител Господ Бог Исус Христос. Знајте дека при поставувањето на нејзините темели донесовме на нашите сопствени раменици дванаесет кошеве полни со земја според бројот на дванаесетте апостоли. Определуваме оваа пресвета црква, да биде наречена главна престолнина на сите цркви во целиот свет, да биде почитувана, чествувана и проповедана, како што утврдивме во другите наши царски декрети. Им изградивме и цркви на св. Петар и Павле,⁵⁸ првенците на апостолите, коишто ги обдаривме со злато и сребро, таму се положени со голема почит нивните свети тела, ним им изградивме ковчези од електриум,⁵⁹ кому по сила никој од елементите не му е рамен, и врз секој од ковчезите поставивме крст од чисто злато и скапоцени камења, а им направивме и златни клучеви. [На црквите] им предадовме имоти за устројување на богослужбениот живот, ги збогативме со различни предмети и преку нашите свети царски декрети им отстапивме наша сопственост, како на Исток така и на Запад и на северните и јужните предели, а секако и во Јудеја, Грција, Азија, Тракија, Африка и Италија и на различни острови, под услов сите тие да бидат управувани преку раката на нашиот најблажен отец, понтификот Силвестер и неговите наследници.

14. Нека се радуваат заедно со нас сите луѓе и сите народи со различно потекло во целиот свет. Ве охрабруваме сите вас заедно со нас да му искажете огромна благодарност на нашиот Бог и спасител Исус Христос, зашто тој самиот како Бог горе на небото и долу на зем-

⁵⁷ Црквата Св. Јован Латерански. Таа е официјално седиште на Римскиот епископат и се смета дека е изградена во 324 г. од Константин. Значи, овој податок во одредена мера е точен. Види: Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, 58. Krautheimer, Richard, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New Haven: Yale University Press, 1992), 25-27.

⁵⁸ Посведочени се и овие цркви во Рим, за време на владеењето на Константин Велики: Pohlsander, A. Hans, *The Emperor Constantine* (London; NY: Routledge, 1996), 39; Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, 58

⁵⁹ Смеса од злато и сребро.

јата преку своите свети апостоли нè посети нас и нè направи достоини да ја примиме светата тајна на Крштението и здравјето на телото. За возврат, на самите свети апостоли, на преблажените мои господари, Петар и Павле и преку нив на блажениот наш отец Силвестер, врховен свештеник и сеопшт папа на градот Рим и на сите понтифици, неговите наследници, кои сè до крајот на светот ќе седат на столицата на св. Петар, им ја отстапуваме и од овој миг ја предаваме нашата латеранска царска палата, којашто предничи и ги надминува сите палати во целиот свет, потоа дијадемата, односно круната од мојата глава, како и тијарата,⁶⁰ рационалот,⁶¹ којшто вообичаено стои околу царскиот врат, пурпурниот плашт, црвената риза,⁶² сета царска одежда и целото достоинство на првенците на царската коњаница. Им ги отстапуваме исто така и царските жезли, стапови и обележја, знамиња и различни царски одлиција, сите повластици на царската положба и славата на нашата моќ.

15. Донесуваме одлука овие мошне почитувани свештеници со различните чинови кои служат во истата пресвета Римска црква да ја имаат истата висока положба, извонредност, моќ, превосходство и слава со којашто се чини дека е украсен нашиот многу уважен Сенат, односно да бидат назначувани за патрицији и конзули, а и објавуваме исто така тие да бидат одликувани со други царски достоинства. Востановуваме свештенството на пресветата Римска црква да биде чествувано исто како царската војска; сакаме Светата Римска црква да биде обдарена со различни служби на истиот начин како што е и нашата царската моќ: со собари, вратари и стражари. За да најсветло блесне свештеничката слава, ја донесуваме и оваа одлука: свештениците на истата Света Римска црква да ги украсуваат своите коњи со седла од ленени платна со најсветла боја и така да јаваат; исто така, да користат обувки со крзна како нашиот Сенат, односно да бидат препознатливи по светлата облека. Како што се украсуваат во слава на Бога небесните работи, така нека се украсуваат и земските. Пред сите други, на истиот тој наш пресвет отец Силвестер, епископ и папа на градот Рим, како и на сите други преблажени понтифици што него ќе го наследат во иднина, во име на почитта кон нашиот бог Христос и во име на неговата слава, му даваме дозвола да ги прими во истата голема соборна и апостолска Божја црква и да ги вброи во редот на благочестивите свештеници сите оние од нашиот Сенат што, смилости-

⁶⁰ „frugiūm“ – може да се преведе и со *митра*. Но, митрата повеќе била термин за хеленските обичаи, посебно женски.

⁶¹ Трака која се носи околу вратот, вообичаена за католичките свештеници.

⁶² За недоследноста во облеката види: Coleman, *The Treatise of Lorenzo Valla*, 103-107.

вени по сопствена волја, ќе посакаат да станат свештеници и [бараме од него] кон никого да не се постапува надмено.

16. Исто така, донесуваме и ваква одлука: истиот наш почитуван отец Силвестер, врховен свештеник и сите негови наследници понтифици треба да се служат со дијадемата, односно круната од чисто злато и скапоцени камења што му ја отстапивме од нашата глава и, во слава на Бога и во чест на св. Петар, неа да ја носат врз своите глави. Самиот пресвет папа никогаш не дозволи врз свештеничката круна што ја носи во слава на св. Петар да биде ставена златната круна. Но, ние со нашите сопствени раце врз неговата пресвета глава му ја поставивме блескавата митра со светлосен сјај којашто го означува Господовото воскресение. Од почит кон св. Петар, [на папата] му извршуваме служба на коњушар⁶³ држејќи ги уздите на неговиот коњ. Утврдуваме сите негови наследници, понтифици, поединечно, да ја користат истата оваа митра во поворки за подражавање на нашата власт.

17. За да не се намали моќта на понтифиците, туку за да ја красат уште поголемо достоинство и слава од земската власт, еве, на честоспоменуваниот преблажен понтифик, отец наш Силвестер, соборниот папа, му ги предаваме нашата палата, како што беше веќе кажано, градот Рим и сите провинции, места и градови во Италија или во западните области. Со цврста царска волја, ги препуштаме нив на неговата моќ и власт и на понтифиците што ќе бидат негови наследници. Преку оваа наша побожна, света и правна одредба одлучуваме тие да бидат уредени според законот на Светата Римска црква и допуштаме да останат [такви засекогаш].

18. Потоа, увидовме дека е соодветно нашето царство и нашата владетелска моќ да се пренесат и префрлат во источните области, на најдоброто место во провинцијата Византија⁶⁴ да се изгради град со нашето име и таму да се воспостави нашата власт. Зашто, не е праведно земскиот владетел да има моќ таму каде што небесниот ги воспоставил врховната власт на свештениците и престолнината на христијанската вера.⁶⁵

19. Одлучуваме дека сите овие работи кои ги востановивме и потврдивме со овој наш свет царски декрет и со други божествени декрети треба да останат неповредени и постојани сè до крајот на све-

⁶³ Оваа реченица, поттикнала службата *Stratoris officium* кон папата да земе нашироко замав. Истото се проширило и во Византија. Види повеќе во: Angelov, "The Donation of Constantine", 113-117.

⁶⁴ Ваква провинција не постоела. Види: Coleman, *The Treatise of Lorenzo Valla*, 95-97.

⁶⁵ Мисли на изградбата на Константинопол.

тот. Затоа, пред живиот Бог, којшто наложи ние да владееме, и пред неговиот страшен суд, преку оваа наша царска одредба ги повикуваме сите наши наследници императори, сите благородници, сатрапи, најпочитуваниот Сенат и сиот народ во целиот свет, кој сега и во минатото ѝ бил потчинет на нашата власт, да не дозволат никој од нив да ги занемари, да ги омаловажи или да ги уништи овие работи, коишто ѝ беа отстапени, преку нашата наредба, на пресветата Римска црква и на сите нејзини понтифици. Ако пак некој, во што не веруваме, се покаже како осквернувач и презирач на оваа работа, нека биде врзан и фрлен во вечни проклетства и нека почувствува дека светите апостолски првенци Петар и Павле нему ќе му бидат противници и во сегашниот и во идниот живот. Кога ќе изгори најдолу во пеколот, нека пропадне заедно со ѓаволот и со сите безбожници.

20. Страниците на овој наш царски декрет, прицврстувајќи ги со сопствени раце, ги поставивме врз преподобното тело на апостолскиот првенец св. Петар. Му ветуваме на истиот бојји апостол дека ќе ги зачуваме сите [придобивки] неприкосновени и им оставаме аманет на нашите наследници императори дека и тие треба нив да ги сочуваат. Со согласност на Господ Бог и спасителот наш Исус Христос, на преблажениот отец наш Силвестер, врховен свештеник и соборен папа, и по него на сите понтифици кои ќе го наследат им ги предаваме на трајно и среќно поседување.

Царскиот потпис:

Пресвети и преблажени отци, нека Бог ве чува за многу години.

Предадено во Рим три дена пред априлските Календи,⁶⁶ за време на конзулството на преславните мажи - господарот наш Август Флавиј Константин, по четврти пат конзул, и Галикан.

⁶⁶ 30 март.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

- Атанасовски, Александар, прев., *Матиј Властар, Синтагмата* (Скопје: Тримакс ДОО, 2016).
- Francisco, Хав. S. J. Wernz, Vidal P. Petri S. J., eds., *Ius Canonicum Ad Codicis Normam Exactum, Tomus VII, Ius Poenale Ecclesiasticum* (Romae: apud Aedes Universitatis Gregorianaе, 1937).
- Fuhrmann, Horst, ed., *Das Constitutum Constantini (Konstantinische Schenkung)*, MGH LL 8, *Fontes Juris Germanici Antiqui in usum scholarum seperatim editi* 10, (Hanover: 1968).
- Migne, J. P., ed., *Patrologiae cursus completus, series latina*, T. 127, (1844).
- Mombritius, Boninus, ed., "Prologus in vitam sancti Silvestri papae et confessoris [Actus Silvestri]", *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum* 2 (Paris: 1910).
- Свето писмо на Стариот и Новиот завет*, Ревидирано издание (Скопје: Библиско здружение на Република Македонија, 2006).

МОНОГРАФИИ И СПИСАНИЈА

- Angelov, G. Dimiter, "The Donation of Constantine and the Church in Late Byzantium", *Church and Society in Late Byzantium*, ed. Dimiter G. Angelov (Kalamazoo: Western Michigan University, 2009).
- Cameron, Averil and Hall, Stuart, trans., *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford: Clarendon Press, 1999).
- Canella, Tessa, *Gli Actus Silvestri. Genesi di una leggenda su Costantino imperatore* (Spoleto: Centro Italiano Di Studi Sull'alto Medioevo, 2006).
- Coleman, B. Christopher, *Constantine the Great and Christianity* (NY: Columbia University Press, 1914).
- Coleman, B. Christopher, *The Treatise of Lorenzo Valla on the Donation of Constantine: Text and Translation Into English* (New Haven: Yale University Press, 1922).
- Edwards, Mark, *Constantine and Christendom: The Orations of the Saints; The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross; The Edict of Constantine to Pope* (Liverpool: Liverpool University Press, 2003).
- Fowden, Garth, "Constantine, Silvester and Church of S. Polyeuctus in Constantinople", *Journal of Roman Archaeology*, Bd. 7 (1994).
- Fried, Johannes, "Donation of Constantine" and "Constitutum Constantini" (Berlin;NY: Walter de Gruyter).
- Gericke, Wolfgang, "Wann entstand die Konstantinische Schenkung?", *ZRG Kan.*, Abt. 43 (1957).
- Krause, Hans-Georg, "Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054", *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter*, ed. by Hubert Mordek (Sigmaringen, 1983).

- Krautheimer, Richard, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New Haven: Yale University Press, 1992).
- Moore, C. John, *Pope Innocent III and his World* (London; NY: Routledge, 2016).
- O'Malley, W. John, *A History of the Popes: From Peter to the Present* (NY: A Sheed & Ward Book, 2010).
- Павлов, А., „Подложная дарственная грамота Константина Великого папе Сильвестру в полном греческом и славянском переводе“, *Византийский временник*, Вып. 3. (1896).
- Pohlsander, A. Hans, *The Emperor Constantine* (London; NY: Routledge, 1996).
- Stürner, Wolfgang, *Friedrich II* (Darmstadt: Primus Verlag, 2000).
- Stürner, Wolfgang, “Die Quellen der Fides Konstantins im Constitutum Constantini”, *ZRG Kan. Abt.* 55 (1969).
- Ullmann, Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages: A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power* (London: Methuen & co. Ltd, 1962).
- Watt, J. A., “The Theory of Papal Monarchy in the Thirteenth Century: The Contribution of the Canonists.”, *Traditio* 20 (1964).

ментор: проф. д-р Светлана Кочовска-Стевовиќ

ИСКРИВУВАЊЕ ИЛИ ИСПРАВАЊЕ НА ИСТОРИСКАТА ВИСТИНА, ИСТОРИЧАРИТЕ ВО АРЕНАТА НА ДРЖАВНАТА ПОЛИТИКА

м-р Марјан Гијовски

ЈНУ Институт за национална историја

Abstract: Article 8 of the Agreement on Friendship, Good Neighborliness and Cooperation between the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria concluded in 2018 envisages the establishment of a Joint Multidisciplinary Expert Commission on Historical and Educational Issues. This paper will analyze the expectations and results of the work of this commission, the specifics of its existence in the context of the current Macedonian-Bulgarian interstate relations. By following the statements of the members of the commission and the political representatives of the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria, the author will try to give his opinion on whether and to what extent the principles of historical science, and the credibility of historians as scientists, have been violated. The electronic and written media with chronological processing of the work of the multidisciplinary commission will be used as a source. So far, no complete analysis of the commission and its justified or unjustified existence has been made in the scientific field, except for individual critical views of historians.

Key words: Agreement, commission, principles, source, historians.

Мултидисциплинарната експертска комисија за историски и образовни прашања, формирана врз основа на Договорот за пријателството, добрососедството и соработка склучен помеѓу владите на Република Македонија и Република Бугарија е предмет на анализа во овој труд. Како единствен достапен извор што дава информации за работата и за резултатите на Комисијата се изјавите на членовите во печатените и во електронските медиуми. Анализата е хронолошка, ги опфаќа декларативните заложби на владините претставници на двете земји за целите на постоење на Комисијата како и историските теми за кои почетно се согласуваат и несогласувањата што ќе наста-

нат меѓу нив. Заслужено внимание се обрнува и на ставовите на македонска историска фела за потребата од постоење ваква експертска комисија.

За да се разбере фактот како спорот меѓу македонската и бугарската историографија прерасна во државен спор и се бара за него политичко решение како услов за евроинтеграциските процеси на Република Македонија, мора да се знае стратешкиот пристап на бугарската држава и интелигенција што го развиле децении порано.

Македонско-бугарските меѓудржавни односи и по падот на комунизмот беа обременети од различното толкување на историското минато на македонскиот народ. Тие односи во изминативе триесет години имаа осцилации, но секогаш во јавниот дискурс биле присутни историските теми. Во проектирањето на среднорочната политика на Република Бугарија кон Република Македонија значајно место зазема усвоената „Национална доктрина во 21 век“ од страна на Научниот центар за бугарска национална стратегија во 1997 година. Меѓу другото, како што е наведено во самата доктрина, историските стремежи на бугарската нација се една од причините за утврдување на новиот бугарски национален идеал.¹ Овој документ од околу 200 страници никогаш не доби внимание ниту кај државните раководства кои ја креираат надворешната политика ниту во стручната јавност. Неговата важност се состои во тоа што открива дека македонско-бугарскиот спор за историските прашања не е само спор за минатото, туку е спор во поширок контекст во кој се вклучени минатото и иднината.

Националната доктрина има свој оперативен дел, стратегиската програма во којашто како што наведува проф. д-р Михајло Миноски се предвидуваат формите и средствата за заштита на бугарската национална заедница и нејзиното духовно единство, создавање единствен бугарски духовен простор, создавање бугарско лоби во повеќе држави во светот.² Стратегиската програма е претставена и како оперативна државна програма која предвидува Република Бугарија пред светската јавност цврсто да претстави неможност да признае ма-

¹ Делови од бугарската национална доктрина објави д-р Михајло Миноски во 2008 година. Д-р Миноски ја наведува функцијата на доктрината според која бугарски научници ги задолжуваат бугарските државници и политичари „активно и рационално да работат за остварување на бугарскиот национален идеал и заштита на националните интереси“. Миноски, Михајло, *Македонија и Бугарија, историски соочувања* (Скопје: Министерство за култура, 2008), 294.

² Миноски, *Македонија и Бугарија, историски соочувања*, 296.

кедонски јазик и македонска нација.³ Додека трае преговарачкиот процес во рамките на експертската комисија за историски и образовни прашања, во мај 2020 година Бугарската академија на науките ја издава книгата „За официјалниот јазик на Република Северна Македонија“ од дванаесет научници. Воведот на книгата е само една реченица со која авторите ја претставиле целта на изданието: „Официјалниот јазик на Република Северна Македонија по своето потекло, структурно-типолошки карактеристики е југозападно писмено-регионална норма на бугарскиот јазик“.⁴

Во точка 15 од оперативната државна програма се предвидува и создавање услови за воспоставување нормални односи и соработка меѓу православните цркви на Република Бугарија и Република Македонија. На 9 ноември 2017 година по три месеци од потпишувањето на Договорот за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Македонија и Република Бугарија од страна на премиерите на двете земји, Зоран Заев и Бојко Борисов, Светиот синод на Македонската православна црква праќа писмо до Бугарската православна црква во кое упатува барање за признавање на автокефалноста.⁵

Точка 7 од спомената програма предвидува и обезбедување стипендии за сите младинци од Република Македонија кои сакаат да студираат во Бугарија. За таа цел здружението за Македонско-бугарско пријателство објавува на интернет-страницата повици за канди-

³ Во почетокот на 2021 година, во Софија излегува книгата „Бела книга за јазичниот спор помеѓу Бугарија и Република Северна Македонија“ од осум автори, чии професионални биографии не се претставени во изданието. Еден од авторите, доц. др Спас Ташев во интервју за порталот voinaimir.info вели дека основна целна група се читателите во странство и дека со помош на бугарските заедници зад границата, таа ќе биде дистрибуирана кај странски политичари, медиуми, университети и сл. интервју, *Бяла книга за Македонија*, 5.2.2021, <https://voinaimir.info/2021/02/white-book-macedonia/>, (пристапено на 23.7.2021 г.).

⁴ Кочева Ана, Димитрова-Чолева Анна, Мичева Ваня, Николов Георги, Василева Лиљана, Василева-Антонова Лучия, Кайчев Наум, Павлов Пламен, Бърлиева Славија, Керемидчиева Славка, Ташев Спас, Александрова Татјанар, *За официјалниот јазик на Република Северна Македонија*, (Софија: издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020), <https://www.bas.bg/wp-content/uploads/2020/05/Za-oficialnia-ezik-na-Republika-Severna-Makedonia-Online-Pdf.pdf>, (пристапено на 4.8.2021 г.).

⁵ Содржината на ова писмо првпат ја открива новинарот Горан Благоев во емисијата „Вера и општество“ на Бугарската национална телевизија во ноември 2017 година. Во македонската јавност многу реакции ќе предизвика следниов дел од писмото: „Македонската православна црква – Охридска архиепископија ќе ја препознае и признае Бугарската православна црква – Бугарска патријаршија како мајка-црква, која прва ја прифаќа и признава нејзината автокефалност, истата ја обелоденува и актуализира, претставува и се застапува за неа пред Вселенската патријаршија и пред другите помесни цркви“, „Писмо од МПЦ до БПЦ“, 21.11.2017, <https://religija.mk/pismoto-na-mpc-do-bpc/>, (пристапено на 20.8.2021 г.).

датско-студентска кампања за високото образование во Република Бугарија.⁶ Индикативно е дека Националната доктрина се реализира преку различни форми и методи од институции, здруженија, политички партии и поединци во Република Македонија за што показателни се неколкуте наведени примери по точки од самата доктрина. На прашањето дали и колку државните власти на Република Бугарија го помагаат спроведувањето на доктрината треба да одговорат колегите политиколози и новинари. Предмет на овој труд е предизвикот пред кој се исправија македонските историчари од 2017 година наваму откако потпишаниот договор за добрососедство ги допре историската наука и нивниот ангажман во таквите политички и меѓудржавни односи.

На 1 август 2017 година, премиерот на Република Македонија, Зоран Заев, и премиерот на Република Бугарија, Бојко Борисов, го потпишаа Договорот за добрососедство, пријателство и соработка⁷ за кој на 26 јули 2021 година, премиерот Заев одговарајќи на новинарски прашања истакнува дека, цитирам: *овој договор е во согласност со националните интереси на Република Македонија и на новинарско прашање што значи ова Комисија за историја и образовни прашања и која е таа заедничка историја, премиерот одговорил: „целта е, токму ваквите комисији да ги отстрануваат пречките што создаваат непријателство и антагонизами и наместо тоа, да надоградуваат само пријателство и отворање перспективи. И во делот на она што е дефинирано, а што го споменавте, е јасно дефинирана реченицата: „Имајќи ја предвид заедничката историја која што ги поврзува двете држави и нивните народи“. Тоа многу кажува, сè е внатре, како што споменав и порано, и денеска ќе споменам. Заедничката историја ќе биде историја која што ќе нè обединува, и никогаш веќе да не нè разделува“.*⁸

⁶ „Кандидатите студенти од Македонија ќе бидат информирани и за прописите за прием на Бугари кои живеат надвор од Република Бугарија, за граѓаните на Република Македонија, за условите за студирање на бугарските високи школи и за издавање визи на Бугари од странство – државјани на трети земји, запишани за обука во Република Бугарија; студентски стипендии и за студентскиот стандард во Република Бугарија“, „Сакате да студирате во Бугарија, а не знаете како?, 5.2.2017, <http://mbp.com.mk/?p=4513>, (пристапено на 20.8.2021 г.).

⁷ Македонија и Бугарија го потпишаа Договорот за добрососедство, пријателство и соработка, објавено на 1.8.2021, <https://www.pravdiko.mk/makedonija-i-bugarija-gopotpishaa-dogovorot-za-dobrososedstvo-prijatelstvo-i-sorabotka/>, (пристапено на 2.8.2021 г.).

⁸ Од цитираниот текст се согледува дека идните членови на Комисијата треба да работат во еден нејасен контекст бидејќи задача на научникот не е да гради пријателства во дипломатска смисла, ниту да го модификува минатото врз основа на моменталните политички состојби „мотивиран и поттикнат“ од политичките

Втората контура која ќе ја постави рамката за работа на Комисијата е член 8, дел 2 од Договорот⁹ кој гласи: „во рок најдоцна до три месеци од влегувањето во сила на овој договор, со цел продлабочување на заемната доверба, двете договорни страни ќе формираат Заедничка мултидисциплинарна експертска комисија за историски и образовни прашања, на паритетна основа, за да придонесе за објективно и засновано на автентични и на докази засновани на историски извори, научно толкување на историските настани. Комисијата ќе поднесува едногодишен извештај за својата работа пред владите на договорните страни“.

Разгледувајќи го овој член се заклучува дека државите ги „соочуваат“ македонските и бугарските историчари (како тие дотогаш да немале контакти), уште поважно се споменува „терминот на толкување историски настани“. Поголем број на бугарски историчари во своите изјави, кога се однесува на историјата на Македонија бараат да нема толкување на историските факти, туку само читање на документите онакви какви што се.¹⁰

Иднината на Комисијата за историски и образовни прашања, од самиот почеток можеше да се согледа од наративот во бугарското општество за очекувањата од нејзината работа. А, тоа е безусловно прифаќање на погледот на бугарската историска наука за спорните прашања и тоа постојано се повторуваше од тамошни историчари, аналитичари и политичари. Тој факт подоцна ќе предизвика сериозни проблеми во функционирањето на Комисијата, па дури и обвинувања и барања за медијација од политичарите.

Во овој контекст мораме да се согласиме со ставот на проф. д-р Наде Проева дека државата треба да им обезбеди услови и поддршка на научниците за присуство и настапи на конференции каде што се дебатира за историски теми.¹¹ А во овој случај државата формира Комисија за унифицирање заедничка научна вистина. Широко е рас-

елити кои ја водат државата, „Премиерот Заев: Договорот со Бугарија е јавен, партнерството е во корист на граѓаните, ја приближува Македонија кон ЕУ и НАТО и е во согласност со националните интереси“, 26.6.2017 г., <https://vlada.mk/node/13129>, (пристапено на 31.7.2021 г.)

⁹ Потпишан на 1.8.2021 г., а стапи во сила на 14.2.2018 г.

¹⁰ Член 8 од Договорот отвори многу дилеми кај фелата на историчари во Република Македонија, во смисла, по кој критериум ќе бидат избрани идните членови на Комисијата од македонска страна, дали доколку условно се постигне некаков „договор“ за „заедничка историска вистина“, ќе може да се наложи во научните сознанија на преостанатите научници, од институтите, универзитетот или цел се само наставните програми во основното и средното образование. Зошто за една ваква идеја не беа консултирани еснафските здруженија во почетокот на преговорите, колку долго може да работи составот на оваа комисија и сл.

¹¹ Проева Наде, *Триптих за македонскиот идентитет* (Скопје: Наде Проева, 2018), 71.

пространето мислењето дека историската наука е една од најподложните на влијание од политиката и политичките процеси, а земајќи ја предвид чувствителноста на македонско-бугарските односи децении наназад не изненадува фактот дека таа беше и е централна тема на преговори обврзани со договори. Но, тогаш се отвора прашањето која е улогата на историчарот во услови кога домашната политика го поставува за „преговарач“, а страната со која преговара и државата која стои зад таа страна го смета за противник што мисли поинаку и што под притисок треба да ја прифати другата вистина?!

Може да се потврди дека фактичката состојба во која уште на почетокот се најдоа македонските историчари како дел од мешовитата Комисија беше спротивна од декларативна заложба изнесена во член 8 за научно толкување на историските настани. Толкувањето подразбира слобода на мисла, резонирање без идеолошки или научни стеги. Оттука се поставува друга дилема, зошто владејачките елити на Република Македонија во изминативе 30 години не соработуваа со историчарите во подготовка на анализи и стратегии за дејствување во разни геостратешки поместувања? Туку се прават обиди да се вклучат само тогаш кога треба да се одбранат политички решенија или она што го бара политиката во моментот.¹²

Во мај 2018 година медиумите информираа дека владите на Република Македонија и Република Бугарија ги формирале и одобриле составите на тимовите на мешовитата Комисија, од македонска страна биле вклучени шест историчари, и еден антрополог¹³ а од бугарска страна пет историчари, еден дипломат и еден археолог.¹⁴

¹² Проф. д-р Даринка Петреска и проф. д-р Виолета Ачкоска даваат добар пример како треба државата да ја ползува науката: „Постабилните општества и држави по правило имаат мошне развиена стратегија за почитување на стручноста, научноста и компетентноста на врвните историографи при правењето анализи и стратегиски планови за настапувањето на меѓународната политичка сцена...“, Петреска Даринка, Ачкоска Виолета, *Осознавање на историјата* (Скопје: Филозофски факултет - Скопје, 2007), 238.

¹³ За претседател/координатор бил назначен академик д-р Драги Ѓорѓиев, член на МАНУ и директор на Институтот за национална историја (област на истражување: Историја на Македонија во османлискиот период), за членови: проф. д-р Ванчо Ѓорѓиев, редовен професор на Институтот за историја при Филозофскиот факултет во Скопје (истражувачи интереси: македонското револуционерно движење од крајот на XIX и почетокот на XX век; македонското прашање во политиката на балканските држави и големите сили; надворешните пропаганди во Македонија; економска и урбана историја), вон. проф. д-р Петар Тодоров, виш научен соработник на Институтот за национална историја (област на истражување: Урбана и социјална историја на Османлиската Империја и Балканот (XIX-XX век), Историско образование и учебници по историја, доц. д-р Дарко Стојанов, научен соработник/доцент на Институтот за национална историја (област на ис-

Два месеца пред да се одржи состанок на Комисијата, претседателот на бугарскиот тим, д-р Ангел Димитров, дава изјава од која се насетува дека за нив Комисијата е форма под која македонските историчари само треба да ги прифатат гледиштата на бугарската историска наука.¹⁵ Првата официјална средба на тимовите се одржала на почетокот на јули во 2018 година, за која бугарската вице-премиерка и министерка за надворешни работи, Екатерина Захариева, посочила дека Комисијата треба да покаже „европски дух“ и ги повикала научниците да се посветат на датумите што двете земји заеднички можат да ги прослават, пред да продолжат да ги разгледуваат учебниците по

тражување: Историја на Македонија и Балканот во доцноантичкиот период, Историја на големите миграции (IV-VI век) и на „варварските“ племиња, Анализа на учебници, вон. проф. д-р Александар Литовски на Институтот за национална историја (област на истражување: Историја на НОАВМ), д-р Љубица Спасковска, предавач на европска историја на Универзитетот на Ексетер во Велика Британија (истражувачки интереси: политичка и социо-културна историја на интернационализмот, д-р Љупчо Ристески, редовен професор на Институтот за етнологија и антропологија при Природно-математичкиот факултет во Скопје (област на истражување: етнологија на Македонци - духовна култура, народна религија и митологија кај Македонците). Забележливо е дека во македонскиот дел од Комисијата недостига стручњак за историјата на средниот век.

¹⁴ За членови од бугарска страна во Комисијата биле назначени: претседател, д-р Ангел Димитров, член на Научниот совет на Институтот за историја при Бугарската академија на науки, поранешен бугарски амбасадор во Република Македонија (научен интерес: Бугарското учебно дело по Кримската војна 1856-1872 и националната револуција), заменик-претседател, д-р Наум Кајчев раководител на катедрата „Историја на Византија и балканските народи“ на Историскиот факултет при Универзитетот „Свети Климент Охридски“ (научен интерес: националните идентитети во југоисточна Европа, образовни институции и учебници во југоисточна Европа, Историја на Хрватска, Србија и Македонија, XIX-XX век, д-р Момчил Методиев, главен и одговорен уредник на списанието „Христијанство и култура“ и научен соработник во Институтот за студии од блиското минато, Софија (научен интерес: историја на комунистичката Државна безбедност и Бугарската православна црква), д-р Иван Илчев, професор по современа балканска историја на Историскиот факултет при Универзитетот „Свети Климент Охридски“ (научен интерес: надворешнополитичката пропаганда на балканските народи 1821-1923), проф. д-р Даниел Вачков, директор на Институтот за историски истражувања при БАН (научен интерес: бугарска и општа економска, финансиска и социјална историја на XX век), д-р Кирил Топалов, дипломат, писател, драматург и поранешен амбасадор во Ватикан, доц. д-р Бони Петрунова, археолог и директор на Национално-историскиот музеј во Софија. Забележливо е дека и во бугарскиот дел од Комисијата недостига стручњак за историјата на средниот век.

¹⁵ Бугарската телевизија на 15.5.2018 г. објавува изјава на Димитров под наслов „Гоце Делчев може да е херој и на Бугарија, и на Македонија“. Понатаму, во изјавата тој нагласува дека „македонизмот веќе го претрпел својот крај, но тоа не значи дека е осознаено во Македонија. И додава дека македонска нација е формирана на сила, <https://btvnovinite.bg/predavania/prof-angel-dimitrov-goce-delchev-mozheda-e-geroj-i-na-balgarija-i-na-makedonija.html> (пристапено на 12.8.2021 г.).

историја.¹⁶ Очигледно е дека државниците дополнително ги насочуваат историчарите и им се напоменува што се очекува од нив иако македонското Министерство за надворешни работи ги информирало медиумите дека на првиот состанок биле разгледани и утврдени начелата и методологијата за работа на Комисијата, во согласност со принципите за заемно разбирање и академска заснованост, како и досегашните позитивни европски искуства.¹⁷ Втората средба се одржала на 4 и 5 октомври 2018 г. во Скопје за која Министерството за надворешни работи соопштило дека се очекува членовите на Комисијата, според договорената методологија и принципи на работа, да разменат мислења поврзани со наставните содржини во образовните процеси во двете земји, како и можностите за заедничко одбележување на одредени историски настани и личности.¹⁸ Интересен е фактот што МНР соопштува за што ќе разменуваат мислења членовите, првата тема потекнува од општиот став во Република Македонија дека македонските наставни програми будат омраза кон Бугарија и бугарскиот народ. А, втората тема по сè изгледа е приоритет на политичарите затоа што во дадениот момент кога се декларираше интензивно зближување на двете земји, им требаа датуми и личности за организирање настани на кои би се демонстрирало единство.

Претставници на академската заедница во Република Македонија искажуваат критики кон Договорот со Република Бугарија и за самата смисла на постоење на мешовитата Комисија за историски и образовни прашања како проф. д-р Наташа Котлар од Институтот за национална историја чии мислења ги потврди времето.¹⁹ Непосредно

¹⁶ „Историјата влегува под луна на Комисијата од Скопје и Софија“, Катерина Блажевска, 4.7.2021 г., https://www.dw.com/mk/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B4-%D0%BB%D1%83%D0%BF%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BE%D0%B4-%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%98%D0%B5-%D0%B8-%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B0/a-44515743?maca=maz-rss-maz-pol_makedonija_timemk-4727-xml-mrss, (пристапено на 18.8.2021 г.).

¹⁷ Оправдан е ставот дека не може да стане збор за избор на методологија на академска заснованост кога утврдувањето на потребата за постоење и формирање на Комисијата е целосно неакадемска.

¹⁸ „Втора средба на Заедничката експертска комисија меѓу Македонија и Бугарија“, 3.10.2018 г., <https://kanal5.com.mk/vtora-sredba-na-zaednichkata-ekspertska-komisiija-megju-makedonija-i-bugarija/a350710> (пристапено на 1.9.2021 г.).

¹⁹ „Целата работа од почеток е поставена на криви темели, ако се работи за политички процеси, треба да се решаваат со политичка содржина, тактика и стратегија. Ако се работи за научни моменти, тогаш ние како научници и институции, меѓу кои Институт за историја, Институт за фолклор, МАНУ, Институтот за македонски

пред потпишувањето на Договорот реагираше и доајенот на македонската историска наука, проф. д-р Михајло Миноски, кој во едно телевизиско интервју истакнал дека „двете влади завлегоа во работи што не смеат да ги регулираат, тоа е историското минато што е прашање на научниците, а не на политичарите“.²⁰

И проф. д-р Александар Атанасовски од Институтот за историја при Филозофскиот факултет на една јавна трибина пред да се потпише Договорот потенцираше дека: „Не треба кој како ќе дојде на власт да ни кажува нам историчарите како да пишуваме. Ние си го знаеме занаетот, значи ние знаеме како треба да ја пишуваме историјата, треба да се раководиме од изворите, од историските факти, аргументирано да ги презентираме на поколенијата за да научат да не ги прават грешките што ги правеле нашите предци“.²¹

Јавноста во Република Македонија од изјавата на д-р Драги Ѓоргиев на 29.11.2018 г., непосредно пред одржувањето на третиот состанок, овој пат во Софија, дознава дека на двата изминати состаноци биле изнесени забелешки за македонските учебници од 6 и 7 одделение и бугарски учебници за 5. и 6. клас.²²

Веќе наредната 2019 година, од изјавите на членовите на мешовитата Комисија се насираат првите несогласувања внатре околу атмосферата во која работи таа, па така д-р Драги Ѓоргиев во емисијата „Детектор“ на 3 март 2019 ќе побара Комисијата да не се изложува на политички притисок и рокови, нешто што подоцна ќе биде причи-

јазик и Институтот за македонска литература сите од стратешки интерес на Република Македонија по својот статут, треба да дискутираат со своите колеги еквиваленти од Бугарија, но бидејќи се почна од покривот, а не од дното, мислам дека овој договор нема да однесе таму кај што треба за да развиваме добрососедски релации“, „Наташа Котлар: Договорот со Бугарија не е симетричен, историјата ќе го има последниот збор“, Христијан Станоевиќ, 16.1.2018 г., <https://faktor.mk/natasha-kotlar-dogovorot-so-bugarija-ne-e-simetrichen-istorijata-kje-go-ima-posledniot-zbor>, (пристапено на 14.8.2021 г.).

20 „Миноски: Меѓу договорите што денес ги потпишала Бугарија со разни земји, ваков пример не постои“, <https://press24.mk/node/288418>, (пристапено на 11.9.2021 г.)

21 Наведените реакции од историчари доволно зборуваат дека начинот кој беше избран за препрочитување на македонската историска наука не е прифатен во еснафот. Бугарската страна успешно го наметна притисокот врз македонската историска наука, дека нејзе ѝ недостига ревизија додека потребата од препрочитување на бугарската историска наука беше потисната во јавниот дискурс. „Атанасовски: Сите соседи ја присвојуваат нашата историја, а не ние нивната“, 24.7.2017 г., <https://www.youtube.com/watch?v=Ofn70uPDh60&t=80s>, (пристапено на 18.7.2021 г.).

22 Уште се истакнува „конструктивната улога“ на Комисија во македонско-бугарскиот спор и се одржуваат очекувањата, „Во Софија трет состанок на бугарско-македонската комисија“, 29.11.2018 г., <https://alon.mk/macedonia/vo-sofija-tret-sostanok-na-bugarско-makedonskata-komisija/>, (пристапено на 3.8.2021 г.).

на за револт меѓу бугарските политичари. Од изјавата на д-р Драги Ѓоргиев се воочуваат и историските теми кои станувале пречка во разговорите.²³ Претходно на четвртатта средба одржана на 20.2.2019 г., членовите се усогласиле за личноста на цар Самуил, а било договорено заедничко чествување на св. Климент и св. Наум.²⁴ Министерката за надворешни работи дури приредила свечен прием за бугарските членови-историчари, и „им се заблагодарила за постигнатото до моментот“. На средбата присуствувал и министерот за одбрана Красимир Каракачанов. Д-р Ангел Димитров уште на почетокот на февруари истата година во изјава за телевизијата БТВ кажал дека со македонските колеги дошле до заклучок дека цар Самуил бил претставник на бугарската владетелска традиција, но дека на македонските историчари им било проблем да признаат дека државата била бугарска.²⁵

Проф. д-р Митко Панов од Институтот за национална историја, стручњак за средновековната историја, во напис во весникот „Нова Македонија“ реагирал на договорените ставови на четвртата средба на Комисијата кога Екатерина Захаријева триумфално го поздравила признавањето на Самуил за бугарски цар, а неговата држава за бугарска. Додека пак членот на бугарскиот тим, д-р Иван Илчев, изјавил дека „ги лишуваме од основниот темел на средновековната историја“.²⁶

²³ Карактерот на Илинденското востание, идентитетот на личностите кои го водат, „Детектор: Мнозинството граѓани со поддршка на Договорот за добрососедство со Бугарија“, <https://novatv.mk/detektor-mnozinstvoto-gragani-so-poddrshka-na-dogovorot-za-dobrososedstvo-so-bugarija/>, (пристапено на 7.8.2021 г.).

²⁴ „Софија и Скопие честват заедно цар Самуил“, 21.2.2019г, <https://bnr.bg/post/10108-4741/sofia-i-skopie-shte-chestvat-zaedno-car-samuil>, (пристапено на 7.8.2021 г.).

²⁵ Ангел Димитров, *И Македонија може да го слави Делчев како свој херој*, 5.2.2019 г., <https://www.expres.mk/angel-dimitrov-i-makedonija-mozhe-da-go-slavi-delchev-kako-svoj-heroj/>

²⁶ Д-р Митко Панов со право нагласува дека во Комисијата нема стручњаци за средновековната историја и ги потсетува македонските историчари какви прашања можеле да постават на состаноците. Во овој период на работа на Комисија се остава впечаток дека политичарите во Бугарија решенијата ги најавуваат со триумфализам и поретко со дипломатски флоскули, бугарските историчари реагираат со потенцирање на „чекор напред“ во справување со „македонизмот“. Македонските историчари вклучени во процесот се резервирани. Сето тоа наведува на мислењето дека во тој момент било потребно прикажување на успехите на Комисијата во двете општества како оправдание за нејзиното постоење и пред меѓународниот фактор. Контролирани „резултати“ каде што македонската страна може да направи отстапка за средновековието што го потврдува политичкото влијание врз Комисијата, особено е контролирано изнесувањето детали од разговорите во македонската јавност.

Од она што го пренесуваат медиумите, на наредната дводневна средба во април 2019 г., на дневен ред била личноста на Гоце Делчев за кого и двајцата претседатели д-р Драги Ѓорѓиев и д-р Ангел Димитров констатираат потреба од негово чествување што може да се протолкува повторно како помагање на политичкиот процес на меѓудржавно зближување.²⁷ И во наредните информации кои беа соопшувани од Комисијата се бележи целта на истата, а тоа е „денационализација и деполитизација на минатото“ и начинот како ќе биде претставена историјата во учебниците за да не биде навредлива за никого.²⁸

Изјавата на бугарскиот премиер, Бојко Борисов, при посетата на Скопје во почетокот на август 2019 г., може да се каже дека го отргна параванот од Комисијата дека е „заедничка мултидисциплинарна експертска комисија за историски и образовни прашања, на паритетна основа, за да придонесе за објективно и засновано на автентични и докази засновани на историски извори, научно толкување на историските настани“. Имено, Борисов недвосмислено постави услов да се најде решение до октомври за Гоце Делчев од страна на историчарите и формулата, Гоце Делчев Бугарин кој се борел за слободата на Македонија проведува како компромисно решение од она што го изјавил.²⁹

Неколку дена потоа експресно, д-р Ангел Димитров бара итна средба со македонските историчари кон крајот на месецот со предлог Комисијата постојано да работи за да се најде решение до октомври. Но и тој се потпира на формулата Гоце Делчев Бугарин кој се борел за слободата на Македонија и тоа се согледува од она што самиот го изнесува во однос на итната средба, дека историчарите треба да ги утврдат декларациите Делчев за себе, за своето семејство и за средината во којашто живеел.³⁰

²⁷ „Учебниците и Гоце Делчев во фокусот на петтата средба на македонско-бугарската експертска комисија“, 11 април 2019 г., <https://novatv.mk/uchebnitsite-i-gotse-delchev-vo-fokusot-na-pettata-sredba-na-makedonsko-bugarskata-ekspertska-komisi-ja/>, (пристапено на 6.8.2021 г.).

²⁸ Тешко може да се зборува за деполитизација од страна на тело кое е формирано од државна власт, кому му се наложени задачите и се овластени поедини историчари за оформување на „историската вистина“, „Антиката во фокусот на македонските и бугарските политичари“, 6.6.2019г., <https://www.slobodenpecat.mk/antikata-vo-fokusot-na-makedonskite-i-bugarskite-istorichari/>, (пристапено на 21.8.2021 г.).

²⁹ Борисов, „Нема да ве блокираме во ЕУ, ама до октомври мора да се најде решение за Гоце Делчев“, 1.8.2019, <https://nezavisen.mk/borisov-nema-da-ve-blokirame-vo-eu-ama-doktomvri-mora-da-se-najde-reshenie-za-goce-delchev/>, (пристапено на 14.8.2021 г.).

³⁰ Очигледна е добрата координација меѓу бугарскиот политички врв и бугарските историчари од Комисијата за изнудено признание од македонските историчари

Веќе во овој период почнува да се чувствува криза во работата на Комисијата, полека дипломатските изјави преоѓаат во обвинувања за мешање на политиката и вршење притисок врз самата комисија. Така, д-р Петар Тодоров ја коментирал изјавата на бугарскиот премиер давајќи одговор дека „на овој свет мора само да се умре, дали ќе донесе решение до октомври ќе покаже времето“. Д-р Петар Тодоров повикал политичарите да не прават притисоци бидејќи тоа може да доведе до некавалитетни решенија.³¹

Во меѓувреме Националното собрание на Република Бугарија на 10 октомври 2019 г., носи Декларација во врска со проширувањето на Европската Унија и Процесот на стабилизирање и асоцирање на Република Северна Македонија и Република Албанија. Таа Декларација битно ќе влијае на дипломатските односи, но и на ефективноста на Комисијата.³² Потоа следува усвојување став на Бугарската академија на науки дека македонскиот јазик не постои. Последните две средби на Комисијата, на 13 септември и 29 ноември 2019 г., од д-р Ангел Димитров биле оценети како неплодни и дека тие (историчарите) направиле сè што можеле, а од тој момент натаму работите ќе се движеле на политичко ниво. И тоа реално ќе се случува во 2020 г., кога бугарската дипломатија и политика директно ќе вршат притисок за прифаќање на бугарските ставови за македонската национална историја.³³ Во август, до земјите членки на ЕУ, бугарските власти пратиле објаснувачки меморандум со кој се бара поддршка на нивните

дека Делчев е Бугарин. На тој политичкиот врв би се оправдал пред домашната јавност со голем успех за зачувување на националниот интерес и не би ѝ пречел на Република Македонија во евроинтеграциите. Со евентуалното заедничко потврдување на бугарскиот идентитет на оваа историска личност, всушност, истото би се рефлектирало на сите останати личности и на вкупното население во Македонија во дадениот период, „Ангел Димитров со иницијатива за вонредна средба со македонските историчари за Гоце Делчев“, 3.8.2019., <https://faktor.mk/angel-dimitrov-so-inicijativa-za-vonredna-sredba-so-makedonskite-istorichari-za-goce-delchev>

³¹ „Историчарите против рокот што го постави Борисов: Мора само да се умре,“ 1.8.2021 г., <https://360stepeni.mk/istoricharite-protiv-rokot-shto-go-postavi-borisov-mora-samo-da-se-umre/>

³² <https://parliament.bg/bg/declaration/ID/157188> (пристапено на 14 септември 2021 г.,).

³³ „Во меморандумот се наведува и дека формирањето на македонската нација е проект на Белград меѓу двете светски војни за поткопување на бугарскиот идентитет и создавање нов „јужноспски“ кој бил неуспешен, но потоа, пишува во бугарскиот документ, комунистичкиот лидер Јосип Броз-Тито по Втората светска војна форсирал друг нов идентитет, овој пат македонски“, *Софија до ЕУ - Македонците се проект на Тито, македонскиот јазик е норма на бугарскиот*“, 16.9.2021 г.,

<https://www.slobodnaevropa.mk/a/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B5%D1%83-%D0%B1%D1%83%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0/30841808.html> (пристапено на 14.9.2021 г.).

позиции. Во него се критикуваат македонските историчари именува- ни на претставници на Република Македонија дека се спротивставу- вале на заедничкиот договорен концепт за заедничка историја и на- метнувале поими „споделена“ или „испреплетена“ историја.³⁴

Есента 2020 г., ситуацијата околу исчекувањето дали Републи- ка Македонија ќе добие зелено светло на меѓувладината конференци- ја Македонија - ЕУ влијае и на состојбите во Комисијата. Судејќи спор- ед изјавите на бугарските државници и претставници пред и по средбата во октомври, суштината на оваа комисија е целосно обелодене- ната како политичка. Вината за сопирањето на евроинтегративниот процес на Република Македонија се префрла на македонските исто- ричари затоа што не се кооперативни, то ест не ги прифаќаат мисле- њата на своите бугарски колеги.³⁵ Непосредно пред одржувањето на 11. седница на Комисијата во декември, премиерот Зоран Заев ѝ сооп- шти на македонската јавност што постигнала Комисијата во смисла дека од 14 записници решени се три и дека работата се одвива во при- јателска атмосфера. Премиерот изјавил подготвеност веќе од учебна- та година 2021-2022 г., да се почне со имплементација на договорено- то за цар Самуил, Кирил и Методиј, Климент и Наум Охридски.³⁶

Смислата на постоењето на оваа комисија сè повеќе ќе се проб- лематизира затоа што на средбата во декември 2020 г. бугарските ис- торичари ќе почнат да ја спорат употребата на придавката „македон- ски“ и според д-р Драги Ѓорѓиев тие инсистирале само на едно виду-

³⁴ Се покажува, кога двете страни го договарале концептот различно го поимале, што понатаму ќе доведе до блокада на работата на Комисијата, „Објавен целосниот бу- гарски меморандум: Земја кандидат не треба да внесува отворени прашања во ЕУ“, <https://www.slobodenpecat.mk/objaven-czelosniot-bugariski-memorandum-zemja-kandidat-ne-treba-da-vnesuva-otvoreni-prashana-vo-eu/> (пристапено на 10 септем- ври 2021 г.).

³⁵ На новинарско прашање кога ќе го прашаат во Софија дали Комисијата обезбедила конструктивен пристап за да се даде зелено светло за меѓувладината конфе- ренција Македонија - ЕУ во декември Димитров одговори: „Ќе ми биде многу тешко да дадам позитивен одговор, ќе го кажам тоа што се случи, а оценката ќе биде на луѓето коишто очекуваат да разберат што се случува. Уште еднаш сакам да кажам дури и за малку да се појавило сонце, тоа е добра надеж дека можеме да продолжиме напред со работата“, рече Димитров, „Македонско-бугарска комисија - нема договор, но има надеж“, 16.10.2021 г.,

<https://www.slobodnaevropa.mk/a/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%98%D0-%D0%B3%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%87%D0%B5-%D0%B2/30897217.html> (пристапено 31 август 2021 г.).

³⁶ „Владата потготвена да ги објави записниците за петте историски личности за кои е договорено заедничко чествување со Бугарија“, 3.12.2020, <https://www.slobodnaevropa.mk/a/30982478.html> (пристапено на 2 септември 2021 г.).

вање изоставајќи ја мултиперспективноста. И во наредната 2021 г. Комисијата одржала три средби, во февруари, април и јуни со истите константации и ставови дека не се постигнале поместувања и со меѓусебни обвинувања дека се нема волја за решавање на разликите. Според Министерството за надворешни работи на Република Македонија останале споровите за улогата на историското образование и образовните политики. И д-р Ангел Димитров во изјава за бугарската агенција БГНЕС дадена на 23.4.2021 г. истакнал дека разговорот бил бесплоден и порачал дека македонските историчари треба да работат на промена на масовните ставови во македонското општество кон Република Македонија.³⁷ Последниот одржан 14. состанок од страна на македонските историчари бил оценет како состанок на којшто се водени најтешки разговори.

Со тоа до овој момент работата на Комисија е ставена во мирување, а според најавите треба да продолжи есенва.

Заклучок

Македонската историска наука и македонските историчари во денешно време се ставени пред огромен предизвик настанат од современиот геополитички и регионален контекст. Секојдневно е поставена во одбранбена позиција на правото да постои. Спорот за историското минато со Република Бугари не е нов, тој минувал низ различни фази, но секогаш ги одбележувал македонско-бугарските односи. Така и во 2017 г., кога се најавуваше „голем“ пробив и затоплување на односите, повторно историчарите беа поставени во позиција да градат мостови.

Од своето формирање и почнување на работата експертската комисија, заклучно со октомври 2021 г., има одржано 14 средби, за 3 записници постои усогласеност меѓу членовите од двете страни и договорено е заедничко чествување на свети Кирил и Методиј и свети Климент Охридски. Првично и за цар Самуил беше изнесено дека постои согласност за потоа македонската страна да ретерира. Деталите за она што е разговарано и врз основа на што се постигнувале компромиси, ќе се знаат откако записниците ќе ѝ бидат достапни на јавноста. Мошне значајно е да се истакне дека еден од „резултатите“ на Комисијата е силна негативна реакција во бугарското и во македонското општество, што влијае на меѓусебните односи. Бугарското оп-

³⁷„Проф. Димитров: Само от политическата воля в РС Македония зависи резултатът от съвместната комисия“, 23.4.2021г., https://www.actualno.com/society/prof-dimitrov-samo-ot-politicheskata-volja-v-rs-makedonija-zavisi-rezultatyt-ot-syvmevnata-komisija-news_1586354.html (пристапено на 1.9.2021 г.).

штество се чувствува изневерено затоа што не се прифаќа „вистината“, на која македонската страна се обврзала во 2017 г. Во македонското општество има огорченост кај фелата на историчари дека историската наука крајно се политизира и со неа се тргува. Се навестува дека и во иднина оваа комисија е осудена на неуспех и може само дополнително да стимулира влошување на односите на политичко и на општествено ниво.

Тука се поставуваат неколку дилеми: дали пред да се потпише Договор за пријателство, добрососедство и соработка беше консултирана фелата на историчари за делот околу стратегијата за „разговори-преговори“ за македонската национална историја? Ако да, зошто не се консултираше пошироката академска заедница? Неопходно беше пред да се формира Комисија за историски и образовни прашања да се отпочнело со искрен дијалог меѓу македонските државници и историчари околу тоа дали една таква комисија може да разреши научни спорови меѓу две соседни земји, дали е дозволива една таква форма на разговори и какви можни последици може да се очекуваат.

Од историчарите не може да се очекува да нудат и да учествуваат во политички решенија и процеси. Историчарите мора по секоја цена да ги заштитуваат принципите на науката и да учествуваат со совети во креирање на надворешната политика. Политичарите треба да бараат решенија за државни спорови, но не со деградирање на историчарите и на науката, туку во соработка со нив. Како ќе ја постигнат таа цел, зависи од умешноста на политичарот, кој самиот доброволно одлучил да се занимава со политичко лидерство.

Како што е наведено и на почетокот бугарската држава има смислена и долгорочна политика кон Република Македонија која не зависи од влади и политички елити. Таа се реализира како еден од највисоките национални идеали, а патот на нашата држава кон Европската Унија се покажа посакувано средство за исполнување на тие стратешки цели на источниот сосед. Од сето досега наведено, се поставува дека двете страни, македонските политичари и историчари и бугарските политичари и историчари имале различни очекувања од работата на Комисијата. Првите гледаат на тоа тело кое нема временско ограничување за работа и ќе биде место каде што ќе се судираат повеќе перспективи, додека вторите очекувале дека Комисијата ќе биде тело за прифаќање на ставовите на бугарската наука за минатото на македонскиот народ. И ако се знае колку енергија постоело и постои во бугарското општество за ова прашање и национален конзенсус со и без Декларација на Народното собрание морало да се претпостави дека се влегува во авантура која има сосем извесен

крај. Да споменеме дека во Комисијата членови се македонски историчари со висок професионален интегритет, но огромно мнозинство од историчари не се дел од процесот, а она што теоретски би се постигнало како решенија требаше понатаму да го применат во научниот светоглед, во едукацијата, истражувањето итн. Што само по себе е невозможна мисија.

Може да се заклучи дека Комисијата за историски прашања, тело кое е иницирано и формирано од Владата, имаше наметнато темпо од политичарите од две страни, резултатите од работата беа споделувани од Министерството за надворешни работи и од премиерите. Му се даваа рокови и се ветуваше брзо спроведување нови наставни програми од евентуално тоа што членовите ќе го усогласат. Така не дискутираат научници, тоа не е форма заснована на научни принципи. А ако погледнеме од денешен аспект, македонско-бугарските односи се уште повеќе влошени од претходно, најавите за блокади се секојдневни. Ќе остане само фактот дека политиката која е непромислена, која трага по инстант решенија сака да ги построи историчарите како предна гарда. И последно, се разговара меѓу двата еднакви субјекти, рационално и со почит, дијалог е невозможен ако едната страна бара од другата да го признае своето непостоење. На Република Македонија ѝ треба национална стратегија чие создавање ќе биде помогнато од историчарите.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Миноски, М., *Македонија и Бугарија, историски соочувања* (Скопје: Министерство за култура, 2008).
- Ташев, С., Тренески В., Танчовски, Д., Стојановски, И., Аго, Ерлин., Николов, И., Иванов, М., Сребранов, Р., Ташев, С., *Бјала книга за Македонија* (София: Орбел, 2021).
- Кочева, А., Димитрова-Чолева, А., Мичева, В., Николов, Г., Василева, Л., Василева-Антонова, Л., Кайчев, Н., Павлов, Павлов, П., Бърлиева, С., Керемидчиева, С., Ташев С., Александрова, Т., *За официалниот јазик на Република Северна Македонија* (София: издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020).
- Проева, Н., *Триптих за македонскиот идентитет* (Скопје: Наде Проева, 2018).
- Петреска, Д., & Ачкоска, В., *Осознавање на историјата* (Скопје: Филозофски факултет – Скопје, 2007).

ИНТЕРНЕТ-ИЗВОРИ

- Писмо од претседателот на Светиот архијерејски синод на Македонската православна црква, архиепископ охридски и македонски, г.г. Стефан до Светиот архијерејски синод на Бугарската православна црква
<https://religija.mk/pismoto-na-mpc-do-bpc/>.
- Повик од здружението за Македонско-бугарско пријателство,
<http://mbr.com.mk/?p=4513>
- Изјава на премиерот Зоран Заев по потпишувањето на Договорот за добрососедство, пријателство и соработка,
<https://www.pravdiko.mk/makedonija-i-bugarija-go-potpishaa-dogovorot-za-dobrososedstvo-prijatelstvo-i-sorabotka/>
- Обраќање на премиерот Зоран Заев до македонската јавност во врска со Договорот за добрососедство, пријателство и соработка,
<https://vlada.mk/node/13129>.
- Дел од интервју на д-р Ангел Димитров за бугарски медиум,
<https://btvnovinite.bg/predavanja/prof-angel-dimitrov-goce-delchev-mozhe-da-e-geroj-i-na-balgarija-i-na-makedonija.html>
- Новинарски текст за отпочнување на работата на експертската комисија,
https://www.dw.com/mk/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B4-%D0%BB%D1%83%D0%BF%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BE%D0%B4-%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%98%D0%B5-%D0%B8-%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B0/a-44515743?maca=maz-rss-maz-pol_makedonija_timemk-4727-xml-mrsshttps://kanal5.com.mk/vtora-sredba-na-zaednichkata-ekspertska-komisija-megju-makedonija-i-bugarija/a350710
- Интервју на проф. д-р Наташа Котлар за Договорот со Бугарија,
<https://faktor.mk/natasha-kotlar-dogovorot-so-bugarija-ne-e-simetrichen-istorijata-kje-go-ima-posledniot-zbor>
- Дел од интервју на проф. д-р Михајло Миноски за Договорот со Бугарија,
<https://press24.mk/node/288418>
- Обраќање на проф. д-р Александар Атанасовски на трибина,
<https://www.youtube.com/watch?v=Ofn70uPDh60&t=80s>
- Истражување на јавно мислење презентирано во емисијата „Детектор“,
<https://novatv.mk/detektor-mnozinstvoto-gragani-so-poddrshka-na-dogovorot-za-dobrososedstvo-so-bugarija/>
- Информација од Бугарското национално радио за решение на експертската комисија,
<https://bnr.bg/post/101084741/sofia-i-skopie-shte-chestvat-zaedno-car-samuil>
- Пренесена изјава на д-р Ангел Димитров за Гоце Делчев,
<https://www.expres.mk/angel-dimitrov-i-makedonija-mozhe-da-go-slavi-delchev-kako-svoj-heroj/>
- Изјави на претседателите на тимовите во експертската комисија, д-р Драги Ѓоргиев и д-р Ангел Димитров,

<https://novatv.mk/uchebnitsite-i-gotse-delchev-vo-fokusot-na-pettata-sredba-na-makedonsko-bugarskata-ekspertska-komisija/>

Изјава на бугарскиот премиер Бојко Борисов за работата на експертската комисија,

<https://nezavisen.mk/borisov-nema-da-ve-blokirame-vo-eu-ama-do-oktomvri-mora-da-se-najde-reshenie-za-goce-delchev/>

Повик на д-р Ангел Димитров до македонските историчари,

<https://faktor.mk/angel-dimitrov-so-inicijativa-za-vonredna-sredba-so-makedonskite-istorichari-za-goce-delchev>

Изјави на членови од македонскиот тим во експертската комисија, д-р Петар Тодоров и д-р Љубица Спасковска,

<https://360stepeni.mk/istoricharite-protiv-rokot-shto-go-postavi-borisov-mora-samo-da-se-umre/>

Објаснувачки меморандум за односите меѓу Република Бугарија и Република Северна Македонија во контекст на проширувањето на ЕУ и процесот на стабилизација и асоцијација,

<https://www.slobodnaevropa.mk/a/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B5%D1%83-%D0%B1%D1%83%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0/30841808.html>

Целосно објавен Објаснувачкиот меморандум за односите меѓу Република Бугарија и Република Северна Македонија во контекст на проширувањето на ЕУ и процесот на стабилизација и асоцијација,

<https://www.slobodenpecat.mk/objaven-czelosniot-bugarski-memorandum-zemja-kandidat-ne-treba-da-vnesuva-otvoreni-prashana-vo-eu>

Изјави на претседателите на тимовите во експертската комисија, д-р Драги Ѓоргиев и д-р Ангел Димитров за работата на комисијата,

<https://www.slobodnaevropa.mk/a/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%87%D0%B5%D0%B2/30897217.html>

Изјава на премиерот Зоран Заев во врска со записниците од седниците на експертската комисија,

<https://www.slobodnaevropa.mk/a/30982478.html>

ПРИЛЕПСКОТО КРАЛСТВО ВО ВРЕМЕ НА КРАЛ ВОЛКАШИН И ДУБРОВНИЧКАТА РЕПУБЛИКА (ДИПЛОМАТСКО-ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ)

Игорче ДУНИМАГЛОСКИ

Институт за историја, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: With the discovery of the new source data and documents from the archive in Dubrovnik, a period of more intensive research of the relations between the Serbian state and the city of Dubrovnik has begun. In that context, the new data shed additional light on the relations between King Volkashin and Dubrovnik. With this research, I will try to present a complete picture of the connections of the people of Dubrovnik with the Kingdom of Prilep in the time of Volkashin. The fourteenth century, for the Serbian state and the city of Dubrovnik, are extremely important, dynamic and filled with many events. The Serbian state included almost the entire territory of Macedonia without the city of Thessaloniki and the surrounding area. When it comes to Macedonia, the relations of the people of Dubrovnik with these areas were mostly by trade relations. I will try to make a sublimation of political-diplomatic and trade aspects of history to explain the position of Macedonia in the Serbian state and the presence of the people of Dubrovnik in the area of the Prilep Kingdom in the 14th century. So far, our historiography has paid very little attention to the relations of the Dubrovnik Republic with Volkashin. Due to the historical context in which this person existed and the focus of research was placed on determining his position in the process of disintegration of the Serbian empire. That is why it is necessary to explain in one whole the presence of the people of Dubrovnik in the Prilep Kingdom area in the time of Volkashin. In that context, individual contacts with Dubrovnik were used to prove a legal status, economic position, etc.

Key words: Volkashin, Dubrovnik, Macedonia, Serbia, diplomacy, economy.

Целта на моето истражување е да направам синтеза на односите на Прилепското Кралство со Дубровничката Република во XIV век. Притоа, имам намера да го анализирам и претставам присуството на дубровчаните на просторот на Прилепското Кралство. Голем дел од

истажувачите придонеле во расветлување на нивните меѓусебни односи. Во мојот труд ќе се обидам да го објаснам суштинското значење на дубровчаните за Прилепското Кралство.

По смртта на српскиот цар Стефан IV Душан (1331-1355) царскиот престол го наследил неговиот син Урош V (1355-1371). Урош V бил последниот цар на Српското Царство и последен владетел од династијата Немањиќи. Веднаш по преземањето на царската круна младиот Урош се соочил со внатрешни проблеми при функционирањето на централната власт што резултирало со отцепување на делови од територијата на неговото царство. Од друга страна дубровничките власти по долг временски период под врховна власт на Венеција, започнале преговори за признавање на врховната власт на унгарскиот крал Лудвиг I. Унгарското кралство во војната против Венеција успеало да стигне до брегот на Јадранското Море и со склучување на Задарскиот мир да ја отстрани власта на Венеција од приморските градови. Во тој контекст градот Дубровник не бил исклучок. Дубровничките власти успеале да постигнат мировен договор со Лудвиг I на 18 февруари 1358 година во Вишеград. По потпишувањето на договорот Дубровник продолжил да се развива самостојно и поради својата зголемена политичка и економска моќ прераснал во Република (лат. *Communitas Ragusina/Respublica Ragusina*).¹

Во процесот на децентрализација и создавање т.н. „држави“ или области управувани од т.н. „обласни господари“² на територијата на Српското Царство, особено по смртта на кнезот Воислав, започнало политичкото издигнување на Волкашин (лат. *Volcassinus*).³ Волка-

¹ Градот Дубровник од периодот на потпишувањето на договорот во Вишеград со унгарскиот крал Лудвиг I, поради автономијата која што ја стекнал и зголемената политичка и економска моќ, започнал да прераснува од Општина во Република. Терминот „Република“ во официјалната комуникација започнал да се употребува од 1440/1441 г., меѓутоа токму од почетокот на шеесеттите години на XIV век градот може да се нарече Дубровничка Република. Römer, Z. J., *Okvir slobode (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1999)*, 61, Дубровничката Општина ја нарекува Аристократска Република. Foretić, v., *Povijest Dubrovnika do 1808 (Zagreb: 1980)*, 131-133.

² Терминот „господар“ во средниот век имал повеќе значења. Под овој термин се подразбира владетелска институција, пред сè на феудален властелин кој владеел самостојно во областите со кои управувал. Поимот „обласни господари“ не постои во историските извори. Тој бил воведен од современите истражувачи за да ги означат крупните феудалци во периодот по опаѓањето на централната власт. Тие вообичаено самостојно управувале не само во својата баштина, туку ја наметнувале сопствената власт и на соседните територии и на тие области им давале атрибути на „држава“.

³ Византискиот автор Л. Халкокондил (XV век) дава мошне рани податоци за браќата Волкашин и Углеша. Според него, едниот од браќата бил пехарник (гр. „οἰνο-

шин прв пат во изворите се спомнува во месец март 1350 г. како жупан во Прилеп.⁴ Токму териториите во околината на Прилеп веројатно биле првобитните области со кои управувал Волкашин. На север од Прилеп, Волкашин како свое завештание ја подигнал црквата Св. Димитрија во с. Сушица, јужно од Скопје.⁵ Познато е дека по смртта

χόος“), а другиот коњушар (гр. „ἵπλοκόμος“) на дворот на цар Душан. L. Chalcondyles, ed. Bekker (Bonn: 1843), 28; Според М. Орбин, *Краљевство Словена*, 49-50, татко на Волкашин и Углеша бил некој сиромашен властелин по име Мрњава (лат. Margnava) од Ливно, кој подоцна живеел кај Благоја на р. Неретва. Во одреден период царот Душан ги повикал на својот двор; Според хрониката на манастирот Св. Зограф на Св. Гора, Волкашин бил по потекло од селото Опанак кај Омиш. М. Орбин, *Краљевство Словена*, (Зрењанин 2006), 49-50; Г. Острогорски, *Серска област после Душановите смрти*, (Београд, 1965), 7-8; К. Јиречек, *Историја Срба I*, (Београд: 1952), 240-243; Р. Михаљчиќ, *Крај царства* (Београд: 1975), 101-122. Според К. Аџиевски, *Пелагонија во Средниот век, од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт*, (Скопје: 1994), 209, Волкашин имал уште едно име: Димитрија.

За потеклото на презимето Мрњавчевиќи види: Л. Мирковиќ, „Мрњавчевиќи“, *Старинара Орган археолошког друштва у Београду III*, 11-41 (1925), 11-41; В. Ђоровиќа, „Прилози за КЈИФ књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. LXXIV, св. 1-4 (2008), 133-137. С. Рудиќ, „О првом помену презимена Мрњавчевиќ“, *Историјски часопис XLVIII* (2001), 89-95. За именувањето на Волкашин и Углеша со презимето Мрњавчевиќи види: Б. Ристовска-Јосифовска, *Ристовска-Јосифовска, Б.*, „За именувањата на Мрњавчевиќи во македонската и во српската традиција и историографија (споредбен аспект)“, *Филолошки студии II* (2007), 76. Авторката се чини со право предлага при именување на Волкашин и Углеша да се користи формата „синови на Мрњава“ или Мрњавчеви и Мрњавови синови. Кога станува збор за означување на нивната фамилија би требало да се употребува името Мрњавчевиќи. За други гледишта во науката види: Рудиќ, *О првом помену презимена Мрњавчевиќ*, 89-95; B. Banović, „Око Kraljevića Marka i godine njegova rođenja“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb: 1968), 42, 24; Р. Михаљчиќ, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости* (Београд: 2001), 252-258.

⁴ Љ. Стојановиќ, *Стари српски записи и натписи, I* (Београд: 1923), 37, 97; Требникот во кој се спомнува жупанот Волкашин бил завршен на 26 март 1351 г. (ВИИНЈ VI, 498 бел.: 446; М. Бошкоски, „Хронологија на добивањето на деспотска титула на Волкашин“ *ГИНИ, XLVI/I*, (2002), 70; Јиречек, *Историја Срба I*, 240; Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 101; X. Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, (София: 1986), 41, смета дека Волкашин уште од средината на четириесеттите година на XIV век ги управувал териториите од Прилеп до Скопје; Аџиевски, *Пелагонија*, 213, не се согласува со мислењето на X. Матанов и смета дека претпоставката била избрзана.

⁵ А. Атанасовски, *Македонија во XIV век*, (Тетово: Напредок, 2009), 158-159, бел.: 871 претпоставува дека, можеби таму е роден Марко, каде што го минал своето детство. Според ктиторскиот натпис во с. Сушица, јужно од Скопје од 1344/1345 г. Волкашин ја започнал изградбата на своето завештание, црквата Св. Димитрија, позната како Марков манастир.

Ктиторскиот натпис го објавиле: Н. Н. Никулска, „За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир - село Сушица“, *ГИНИ XV/II*, (1971), 225-238; Истата, Марковиот манастир - монумент како документ низ историјата, *Спомне-*

на царот Душан (1355), веројатно на повик од царицата Елена, Волкашин дошол и престојувал на дворот на царот Урош. Потврда на таквото сознание посредно добиваме од повелбата што ја издал Урош во 1357 г. за градот Котор, каде меѓу сведоците се наведува и извесен челник Волкашин (лат. *zeonich Vucasin*).⁶ веројатно синот на Мрњава. Во меѓувреме се претпоставува дека се одвивал процес на територијално проширување на волкашиновите владенија во соседните територии и наметнување на неговата врховна власт над дел од соседите.⁷ Не постои можност попрецизно да се определат границите на областите со кои управувал Волкашин пред средината на шеесеттите години на XIV век. Во историографијата постојат неколку обиди барем приближно да се определат областите со кои управувал Волкашин пред неговото крунисување за крал.⁸

Политичкото издигнувањето на Волкашин, според Р. Михаљчиќ најмногу дошло до израз за време на преговорите за склучување мир помеѓу градот Дубровник и кнезот Воислав Воинович во 1361 година. Имено се претпоставува дека како предводник на едно пратеништво, испратено од страна на царот Урош, во Дубровник бил Марко, веројатно синот на Волкашин.⁹ Пратеништвото пристигнало

ници за средновековната и поновата историја на Македонија, I, (Скопје: 1975) 405-406; Ц. Грозданов-Г. Суботиќ, „Црква светог Ѓорѓа у Речици код Охрида“, Зограф, XII (Београд: 1981), 73-74.

⁶ К. Жиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, уред. Академик М. Динић, (Београд: 1959), 360, бел.: 50; Л. Мирковић, „Мрњавчевићи“, *Старинара Орган археолошког друштва у Београду III* (1925), 11-41; Ѓорѓић, „Поменик светогорског протата с краја XIV века“, *ЗРВИ XX*, (Београд: 1981), 157; Аџиевски, *Пелагонија*, 214; Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 103.

⁷ М. Бошкоски, „Хронологија на добивањето на деспотска титула на Волкашин“ *ГИНИ*, XLVI/I, (2002), 69-81; Аџиевски, *Пелагонија*, 211-213; Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 160.

⁸ Требникот во кој се спомнува жупанот Волкашин бил завршен на 26 март 1351 г. (ВИИНЈ VI, 498 бел.: 446; М. Бошкоски, *Хронологија на добивањето на деспотска титула на Волкашин*, 70. Според Аџиевски, *Пелагонија*, 211, Требникот бил напишан во манастирот Трескавец. Во продолжение со голема веројатност се смета дека Волкашин ги управувал териториите северно од Пелагонија, помеѓу Прилеп и Скопје, а најверојатно и со Велес, бидејќи патот кон Скопје врвел преку Велес по десниот брег на р. Вардар. Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 160, бел.: 884 смета дека патот од Прилеп до Скопје можел да оди и по р. Треска. Во продолжение, Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 160-161, презентира уште еден податок значаен за одредување на територијата на Волкашин, содржан во Трношкиот летопис каде што се наведува дека Душан при крунисувањето за цар го направил Волкашин „архимашиломъ, егоже поставилъ во Прилеп? владѣти Дак е и Македон еоу“. Овој податок не бил потврдено во други извори и останува да се прифати или отфрли од истражувачите.

⁹ Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 103.

во Дубровник во јуни 1361 година. Големiot совет донел одлука на 29 јуни 1361 г. со која ги овластил кнезот и Малиот совет да му одговорат на српското пратеништво со тоа што треба да се испратат писма до царицата Елена, до Волкашин и до други лица за кои би се предвидело дека би придонеле за успех во преговорите. Инаку во контекст на преговорите за склучување мир Волкашин се спомнува уште неколку пати. Сенатот во Дубровник на 28 април 1362 г. едногласно одлучил повторно да им бидат испратени писма на царот Урош, царица Елена, дворските великодостојници (можеби и на Волкашин) и на српскиот патријарх.¹⁰ Потоа, на 19 мај 1362 г. Сенатот во Дубровник донел нова одлука да испрати пратеништво предводено од Радослав Чимбиќ (лат. *Radoslavum Ćimbich*) кај Волкашин и царицата Елена. Следниот ден на 20 мај на состанок било расправано за конкретните потреби на пратеништвото кое требало да тргне во дипломатска мисија.¹¹ Конечниот договор за мир бил склучен на 22 август 1362 г. во Оногост, а влијанието на Волкашин во настаните било значително имајќи ги предвид постапките на дубровниките власти кога директно му се обраќале за помош.

Односите меѓу Волкашин и Дубровник продолжиле кога на 20 јануари 1364 г. година дубровничките власти донеле одлука да го испратат Јанке Менчетиќ (лат. *Jacobus Menço*) кај Волкашин и кај Балшиќите, без притоа да го спомнат царот Урош.¹² Пратеништвото имало за цел да влијае врз Волкашин и Балшиќите за отворање на патиштата во Зета. Бидејќи Волкашин имал добри односи со Балшиќите, дубровчаните очекувале патиштата да бидат отворени за слободна трговија во Зета и кон внатрешноста во Српската Држава.¹³

Се претпоставува дека пред добивањето на кралската круна, Волкашин во периодот од месец јануари 1364 г. до месец септември

¹⁰ *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum III*, (Zagreb: 1895), 100; Јиречек, *Зборник I*, Српски цар Урош, 359-362; Мирковиќ, *Мрњавчевићи*, 62-63; Острогорски, *Серска област*, 8; Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 51.

¹¹ *Monumenta Ragusina*, III, 192-193.

¹² *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum IV*, (Zagreb: 1896), 4-6; Јиречек, *Зборник I*, Српски цар Урош, 366, бел.: 71; Аџиевски, *Пелагонија*, 219.

¹³ Јиречек, *Зборник I*, Српски цар Урош, 366, бел.: 71, смета дека дубровчаните му се обратиле директно на Волкашин, без да се спомне Урош, бидејќи на српскиот двор Волкашин бил единствена одлучувачка личност. Додека пак Р. Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 84, не го прифаќа толкувањето на Јиречек и смета дека дубровчаните му се обратиле на Волкашин бидејќи тој бил „пријател“ и сојузник со Балшиќите. Според мене без разлика дали и колку Волкашин бил единствена одлучувачка личност на дворот на Урош или не, дубровчаните како вешти и прагматични дипломати во тој период процениле дека Волкашин ќе придонесе за остварување на нивните економски интереси на територијата на Српското царство и поради тоа одлучиле да му се обратат директно него.

1365 г., пред воспоставувањето на совладетелските односи со Урош, добил деспотска титула.¹⁴ Всушност во науката сè уште стои отворено прашањето околу датумот на крунисување на Волкашин за крал. Приближен период за прогласување на Волкашин за крал може да се определи периодот од јануари 1364 г., кога во дубровничките документи Волкашин за последен пат се спомнува без титула,¹⁵ до јануари 1366 г. кога ја издал својата прва повелба со кралска титула во Скопје.¹⁶ По крунисувањето за крал Волкашин успеал да ја наметне својата власт на поголем простор и да ги прошири своите владенија. Власта на Волкашин се протегала над пространи територии во Македонија и на Косово. Во територијата на „кралството“ на Волкашин биле вклучени областите на југ од Прилеп до Костур и Воден (без градовите Солун и Бер), а западната граница врвела од Преспа, Охрид,¹⁷ Кичево и Дебар. Потоа од Скопје¹⁸ преку областа Полог¹⁹ на север до Призрен, При-

¹⁴ Острогорски, *Серска област*, 11-12; Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 95.

¹⁵ *Monumenta Ragusina IV*, 4-6; Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 93-95.

¹⁶ *Законски споменици српских држава средњега века*, Прикупио и уредио С. Новаковиќ (Београд: 1912), 508-509; А. Соловјев, *Одбрани споменици српског права* (Београд: 1926), 167-169; С. Ћирковиќ, „Повеља краља Вукашина властелину Новаку Мрасоровићу“, *ССА I*, (2002), 99-102.

¹⁷ Некаде околу 1365 г. Охрид и Охридско ја признавале власта на кралот Волкашин. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија* (Охрид: 1980), 174; Т. Томовски, „Охрид до крајот на XIV век“, *Зборник на трудови посебно издание по повод 10-годишнината од основањето на музејот, посветено на XII меѓународен конгрес на Византологите* (Охрид: Народен музеј во Охрид, 1961), 14; Б. Панов, *Средновековна Македонија том III*, (Скопје: 1985), 800-809; Истиот, „Охрид и Охридската област во XIII-XIV век“, *ГЗФЗФ, IV* (1984), 43-50; Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 175; Т. Филиповски, „Охрид у време краљева Вукашина и Марка (1365-1395)“, *Зборник радова са меѓународног научног скупа одржаног од 15. До 17. Септембра 2017* (Краљево: 2017), 296-297.

¹⁸ Волкашин започнал со изградба на манастирот Св. Димитриј, 10 км јужно од Скопје, а го завршил Марко. Од своја страна Андријаш, брат на Марко, го подигнал манастирот Св. Андреа на р. Треска. Љ. Стојановиќ, *Стари српски записи и натписи*, I, 54, 58; В. Марковиќ, *Православно монаштво и манастири у средновековној Србији* (Сремски Карловци: 1920), 215-217; Мирковиќ, *Мрњавчевићи*, 18, 35-36; М. Пурковиќ, „Попис села у средновековној Србији“, *Годишњак Скопског филозофског факултета IV* (1939-1940), 70, 80, 86, 96, 108, 114, 118, 128; Ј. Трифуновски, „За средновековните села на манастирот Св. Андреја крај Треска“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, кн. IV, № 2, (Скопје: 1951), 3-16; Н. Ношпал-Никулска, „Прилог за манастирот Св. Андреја на р. Треска - на брегот на езерото Матка“, *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 387-400.

¹⁹ За областа Полог под власт на кралот Волкашин види: Аџиевски, *Пелагонија*, 227; Б. Панов, „Охрид и кралството на Волкашин и Марко“, *Кралот Марко во историјата и во традицијата* (Прилози од одржаниот научен собир одржан по повод 600-годишнината од смртта на кралот Марко, Прилеп, 23-25 јуни 1995 г.) (Прилеп: 1997), 46-47; Истиот, *Историја на македонскиот народ, том I: Македонија од праис-*

штина и Ново Брдо.²⁰ Источната граница не може точно да се утврди бидејќи дел од тие области биле под власта на неговиот брат Углеша.²¹

Односите помеѓу кралот Волкашин и Дубровничката Република не можеме да ги следиме во континуитет. На 3 јуни 1366 г. се бележи една одлука на Сенатот во Дубровник. Според одлуката на Сенатот, Волкашин за прв пат бил наведен со титулата крал. Сенатот одлучил да му биде одговорено писмено на „рашкиот господар крал Волкашин“ (лат., ...domino regi Rassie Volchassino),²² но, не се дознава ништо повеќе за нивните меѓусебни односи.

На 4 октомври 1366 г. дубровчаните му го исплатиле Стонскиот приход на монахот Серапион од манастирот Св. Архангели, кај Призрен, откако монахот на дубровничките власти им го покажал писмото издадено од царот Урош. Бидејќи кон крајот на октомври бил крајниот рок за исплата на „Светодимитарскиот приход,“ на 26 октомври 1366 г. во Дубровник пристигнал пратеник на Гоислава, вдовицата на кнезот Воислав. Притоа пратеникот им го предочил овластувањето издадено од Урош по што дубровничките власти му го исплатиле данокот во висина од 2.000 перпери. Меѓутоа кон средината на ноември 1366 година во Дубровник било испратено заедничко пратеништво составено од одделни пратеници на Урош и Волкашин за подигнување на „Светодимитарскиот приход.“²³ Иако во Дубровник било испратено едно заедничко пратеништво, дубровчаните сепак правеле разлика меѓу членовите-пратеници на Волкашин и оние на Урош. На 16 ноември 1366 г. на седница на Сенатот било расправано одделно за барањето на делот од пратеништвото на Волкашин и едногласно било одлучено да му се одговори на „domino regi Sclavonie secundum quod fuit arrengatum supra facto tribute“ („вториот господар на кралството Склавонија за оној што беше направен најголем трибут“).²⁴ Потоа за неколку дена, на 23 ноември 1366 г., Сенатот одделно

ториското време до потпаѓањето под турска власт (1371 г.), (Скопје: 2000), 544-545; М. Спремић, *Прекинут успон-српске земље у позном средњем веку*, (Београд: 2005), 127-129; М. Динић, „Област Бранковића“, *Прилози за КЈИФ*, XXV/1-2, (1960), 5; Михаљчић, *Крај српског царства*, 79; М. Шуица, „О кесару Гргуру“, *ЗРВИ XXXIV*, (1995), 172.

²⁰ Орбин, *Краљевство Словена*, 45. За власта на Волкашин во Приштина. Д. Ковачевић-Којић, „Приштина у средњем вијеку“, *ИЧ XXII*, (1975), 45-74.

²¹ Михаљчић, *Крај српског царства*, 94-97 смета дека не постоела граница помеѓу областите со кои управувале браќата.

²² *Monumenta Ragusina IV*, 94; *Жиречек, Зборник I, Српски цар Урош*, 368, бел.: 77.

²³ *Monumenta Ragusina IV*, 68, 69, 71, 72; Орбин, *Краљевство словена*, 54; *Жиречек, Зборник I, Српски цар Урош*, 367, бел.: 75; *Острогорски, Серска област*, 9-11; Михаљчић, *Крај српског царства*, 91.

²⁴ *Monumenta Ragusina IV*, 68-69.

расправал за барањето на делот од пратеништвото на Урош и исто така едногласно било одлучено да му се одговори на пратеникот на „domini imperatoris Sclavoniae.“²⁵ („господин император на Склавонија“) Содржината на одговорите до пратеништвата не е позната и единствено може да се заклучи дека заедничкото пратеништво во Дубровник не го добило „Светодимитарскиот приход“ бидејќи данокот веќе бил исплатен на Гоислава.²⁶ Во врска со барањето на ова заедничко пратеништво се поставува прашањето: зошто царот Урош и кралот Волкашин испратиле пратеници во Дубровник за подигнување на „Светодимитарскиот приход,“ кога веќе претходно, во октомври, Гоислава го подигнала истиот данок, притоа доставувајќи валидно овластување од Урош?!²⁷ Ваквиот потег на Урош и Волкашин еден дел од истражувачите го објаснуваат со тешката економска положба во која се нашол Урош, па се обидел доколку сè уште не бил подигнат данокот да го подигне. Во науката постои и поинакво објаснување за потегот на Урош и Волкашин. Имено во причината за ваквата појава се препознава желбата на Волкашин, како најмоќен властелин во Српското Царство, совладетел и легитимен наследник на царот Урош да пројави право барем на дел од „Светодимитарскиот приход.“²⁸

Кон крајот на ноември 1366 г., Малиот совет одлучил да избере пратеници кои требало да остварат одделни средби со српскиот цар и крал, но недостасуваат повеќе податоци за причините за ваквата дипломатска активност.²⁹ Следната година, во јуни 1367 г. сочуван е уште еден податок за односите помеѓу дубровчаните и Волкашин. Значајно да се потенцира дека се работи за самостојното писмено обраќање на кралот Волкашин до дубровчаните без притоа да го спомне царот Урош. Сенатот во Дубровник одлучил писмено да му одговори на кралот Волкашин.³⁰ Меѓутоа повторно недостасуваат подетални податоци за содржината на ваквата кореспонденција. Според известување-

²⁵ Исто, 70-71.

²⁶ Јиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 368; Аџиевски, *Пелагонија*, 226. По барање на Урош дубровчаните им подариле 200 дукати на пратениците на Урош, додека пак членовите на двете пратеништва добиле по 10 перпери.

²⁷ *Monumenta Ragusina IV*, 69.

²⁸ Матанов, *Југозападните бугарски земи през XIV век*, 83, смета дека немало заедничко пратеништво, туку, само кралот Волкашин испратил пратеништво кое било испратено и во име на Урош. Аџиевски, *Пелагонија*, 226, го отфрлил ваквиот став, бидејќи, дубровчаните направиле јасна дистинкција помеѓу пратеништвото на царот и кралот.

²⁹ *Monumenta Ragusina IV*, 72.

³⁰ Исто, 94; Јиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 367-368, бел.: 77; Михаљчиќ, *Крај српског царства*, 156, 122; Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 176.

то на М. Орбин, како што погоре напоменавме, во 1369 г. била формирана коалиција составена од Урош, кнезот Лазар и жупанот Никола Алтомановиќ против онаа на кралот Волкашин, деспот Углеша и Балшиќите.³¹ За поделбата што настанала помеѓу „бароните на Рашка“ сочувани се одредени податоци и кај дубровчаните.³² Меѓутоа освен податокот на Орбин за победата на коалицијата предводена од Волкашин, не се сочувани дополнителни изворни податоци за исходот од меѓусебниот судир. Дел од истражувачите, врз основа на известувањето на М. Орбин, кој наведува само дека битката се одиграла во 1369 г. сметаат дека сојузот против Волкашин, Углеша и Балшиќите бил формиран во кон крајот на 1369 г.³³ Ваквото датирање се определува повторно врз основа на едно друго известување на М. Орбин според кое Волкашин одржувал добри односи со Дубровник освен во 1369 г. кога се „разлутил“ на нив поради Урош.³⁴

Сочувано е писмо издадено од дубровничките власти на 20 декември 1369 г. испратено до дубровчаните Јако Соркочевиќ (лат. *Jacobus de Sorgo*)³⁵ и Михаел Бобалевиќ кои престојувале во Призрен и требало да се сретнат со Волкашин за да ги подобрат односите со кралот.³⁶ Во продолжение се обидуваме да направиме реконструкција на настаните кои довеле до чинот на издавање на повелбата на Волкашин за дубровчаните на 5 април 1370 г. во Брод, Порече.³⁷ Се смета дека по судирот во Косово и победата на Волкашин и неговите сојузници, политичката моќ и влијанието на царот Урош значително било

³¹ Орбин, *Краљество Словена*, 53, коментари: С. Ѓирковић: 313.

³² Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике*, I (Београд: 1935), 209-215.

³³ *Monumenta Ragusina IV*, 127-128; Орбин, *Краљество словена*, 53, коментари: С. Ѓирковић: 313; Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, 89; Михаљчић, *Крај српског царства*, 118-121, 124, 153-154; Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 178.

³⁴ Орбин, *Краљество словена*, 53.

³⁵ Дубровнички властелин и трговец, се занимавал со трговија со сол. После мисијата кај Волкашин, ја зел под закуп царината на пазарот во Призрен. Подоцна, бил избран за кнез во Дубровник. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, (Београд 1960), 415-416, 422-423.

³⁶ *Monumenta Ragusina IV*, 114-115; Тадић, *Писма и упутства*, 201; Орбини, *Краљество Словена*, 53, коментари: С. Ѓирковић: 314; А. Николов, В. Гюзелев, Е. Костова, П. Данова, С. Хинковски, *Дубровнички документи за историјата на Българија и Българиите през XIII-XV век том I (1230-1403 г.)*, (Софија: 2017), 138; Михаљчић, *Крај српског царства*, 124; Аџиевски, *Пелагонија*, 235.

³⁷ *Monumenta Serbica spectantia historiae Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ured. F. Miklosich, (Beograd: 1858), 179-181, бр. 167; *Законски споменици*, 191-192; *Повеље и писма I-1*, 116-117, бр. 122; С. Ѓирковић, „Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијх српских владара“, *ССА IV*, (2005), 163-164. Литература: Јиречек, *Историја Срба I*, 244; *Истиот, Зборник I, Српски цар Урош*, 371.

намалено.³⁸ Токму ваквите податоци се толкуваат во прилог на самостојниот статус на Волкашин како и неговиот надреден однос во однос на Урош.³⁹ Имено пред издавањето на повелбата, а по битката на Косово дубровничките власти на 20 декември 1369 г. испратиле писмо до дубровничките пратениците кои требало да се сретнат со кралот Волкашин.⁴⁰ Писмото било испратено до двајцата дубровчани: Михо Бобаљевиќ⁴¹ и Јако Соркочевиќ кои престојувале во областите на Волкашин. Не е сочуван податок кога дубровничко пратеништво тргнало од Дубровник кај Волкашин во 1369 г. Веројатно станувало збор за специјални конзули или „ad hoc“ пратеници кои престојувале во областите на Волкашин.⁴² Дубровничките пратеници т.н. „специјални конзули“ добиле инструкции да ги продолжат започнатите преговори со Волкашин. Според содржината на писмото и инструкциите што ги добиле пратениците им било наредено „venire ad dominum regem Volchasinum pro emendare et aptare seruicia admbaxiate“ („да дојде кај кралот Волкашин за подобрување и прилагодување или за правење некакви услуги“).⁴³ Тоа всушност значи дека им било наложено да ги спроведат зададените задачи што ги добиле во функција за да ги продолжат преговорите со Волкашин. Според С. Ќирковиќ преговори-

³⁸ Михаљчић, *Крај српског царства*, 153, смета дека Мрњавчевиќи биле на праг да ја обноват српската држава со нова династија. Според С. Ќирковиќ повелбата сведочи дека Волкашин во втората половина на 1369 г. станал, барем за кратко време, единствен владетел и поради тоа, дубровчаните му се обратиле за потврдување на трговските права.

³⁹ Ќирковиќ, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијх српских владара*, 161-171; П. Коматина, *Промене на српском престолу 1370-1371 године. Покушај реинтерпретације*, ИЧ LXVI, (2017 Београд), 149-171. смета дека дошло до промена на српскиот престол во периодот помеѓу 5 февруари 1370 г. (при подигнување на „Светодимитарскиот приход“, Урош за последен пат се спомнува како цар) и 5 април 1370 г. (кога била издадена повелбата за дубровчаните).

⁴⁰ *Monumenta Ragusina IV*, 114-115; Тадић, *Писма и упутства*, 201; Николов, Гюзелев, Костова, Данова и Хинковски, *Дубровнички документи за историјата на Бугарија и Бугарите*, 138-139; Јиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 374, бел.: 97, смета дека дубровничкото пратеништво пристигнало во Скопје или во некој друг дворец во близина на Призрен каде требало да се сретнат со Волкашин и да му ги претстават незгодите што ги имале во Призрен. Михаљчић, *Крај српског царства*, 124; Аџиевски, *Пелагонција*, 235.

⁴¹ Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 118.

⁴² Таков е примерот кога на 10 јуни 1371 дубровничките власти испратиле писмо до дубровчаните Паско Ранини и Јако Соркочевиќ. Овие пратениците G. Veiner, „Konzuli I konzularna služba Dubrovnika (komune) I Dubrovačke republike u Balkanskom zaleđu“, *Elektronički časopis poslijediplomskih studija Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, ZPR* 4 (3) (2015), 298-299, ги нарекува ad hoc пратеници, или специјални конзули.

⁴³ Тадић, *Писма и упутства*, 201.

те помеѓу Волкашин и дубровчаните биле долги и тешки, поаѓајќи од долгиот период на траење на преговорите (дубровничкото писмо од 20 декември 1369 г.) до издавањето на волкашиновата повелба (5 април 1370 г.).⁴⁴

Според содржината на повелбата дубровчаните му ја претставиле на Волкашин повелбата на царот Душан од 1349 г. Потоа, било наведено дека Волкашин им ги потврдил правата што ги имале во минатото. Од содржината на повелбата може да се потврди дека името на Урош воопшто не било спомнато.⁴⁵ Во повелбата не биле наведени нови одредби. Во продолжение во повелбата биле споменати синовите на Волкашин, Марко и Андреаш,⁴⁶ потоа сопругата Елена,⁴⁷ Братислав,⁴⁸ логотет на дворот на Волкашин, потоа членовите на дубровничкото пратеништво од 1349 г., Марин Буник, Симон Бенешик, Живе Цревик и Венецијанецот Никола Ѓорѓе.

Меѓутоа при ваква реконструкција на настаните дел од истражувачите дубровчаните ги ставиле во позиција да бараат милост од Волкашин, за да му докажат дека не биле против него. Постои основа да се претпостави дека хронологијата на настаните и дадените квалификации за дубровчаните биле направени без да се има предвид положбата и статусот на дубровчаните на просторот на Српското Царство. Повелбата што подоцна ќе ја добијат дубровчаните од Волкашин не треба да биде претставена како барање милост за подобрување на односите меѓу дубровчаните и кралот Волкашин, туку спротивно како барање за регулирање на меѓусебните односи на повисоко ниво со најмоќната личност во Царството по победата во Косово.

Врз основа на изворните податоци и досегашните научни толкувања може да се понуди хипотеза во однос на причината за долгите и тешки преговори помеѓу кралот Волкашин и дубровчаните. Врз основа на писмото и инструкциите што ги добиле дубровничките пратеници се поставува прашањето дали можеби дубровчаните кои биле препознатливи по почитувањето на легитимитетот при водењето на дипломатски активности побарале потврдување на трговските права

⁴⁴ Ѓирковиќ, „Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијх српских владара“, 165.

⁴⁵ Исто, 162-163.

⁴⁶ Волкашин и Елена (Евросима) имале уште два синови, Димитар и Иваниш, меѓутоа тие не биле споменати во повелбата. Веројатно имале помалку од 14 години. (Мирковиќ, *Мрњаџевци*, 33-40; Ѓирковиќ, *Поклад краља Вукашина*, 153-163).

⁴⁷ Ношпал-Никулска, *Прилог за манастирот Св. Андреја*, 390-393.

⁴⁸ Подетално види: М. Благојевиќ, *Државна управа у српским средњовековним земљама* (Београд: 1997), 99-158; *Српски биографски речник I*, прир. С. Ѓирковиќ (Нови Сад: Матица српска, 2004), 808.

презентирајќи ја повелбата издадена од Урош од 1357 г.?! Но, постои веројатност дубровничките пратеници да биле принудени да направат преседан поради нарушените односи помеѓу Урош и Волкашин и несогласувањето на Волкашин да потврдува повелби издадени од царот Урош. Во тој контекст голема е веројатноста Волкашин да барал наместо повелбата од 1357 г. да му биде претставена повелбата издадена од царот Душан од 1349 г.

Интересно е да се наведе еден сочуван податок за дубровчанецот Живе Пуциќ кој во 1370 година престојувал во градот Скопје. Неговото спомнување е во контекст на продажба на лозови насади во писмо од 9 септември 1370 година испратено од Дубровник до извесен Милош.⁴⁹

Во период на децентрализација на Српското Царство не било возможно една личност да биде сметана за единствен владетел на државата. Во текот на преговорите кои довеле до чинот на издавање повелба од Волкашин, дубровчаните настапувале повеќе од политичко-прагматичен, отколку од легалистички аспект. Дубровчаните инаку познати по почитувањето на легитимитетот му побарале конкретно на Волкашин потврдување на правата и привилегиите добиени во минатото, кој важел за најмоќен и највлијателен господар, но не и единствен на просторот на некогашното Душаново Царство. Нетрпеливоста меѓу Волкашин, Марко, Углеша и Балшиќи од една страна и обласните господари од т.н. „стари српски земји“ од друга, сè уште не била прекината и по судирот на Косово. Дубровничките трговци многу добро ги чувствувале последиците од несогласувањата што постоеле во внатрешно-политичките односи на просторот на Српското Царство. Токму поради актуелните внатрешни судири дубровчаните безмалку ја запреле трговијата со областите на Царството.⁵⁰

Во мај 1371 г. се бележи дека дубровничките трговци имале непријатности кои им ги нанел Богдан Киризмич, протовестијар на кралот Волкашин, на пазарот во Призрен. Поради пречките во извршување на трговијата дубровничките власти на 10 јуни 1371 г. испратиле писмо до дубровчаните: Паско Ранини и Јаков Соркочевич.⁵¹ Според насоките во писмото дубровчаните требало да се сретнат со

⁴⁹ *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*, ured. T. Smičiklas i dr., XIV (Zagreb: 1967), 286; Манкен, *Дубровнички патрицијат у XIV веку*, 369-370.

⁵⁰ „Per lo mal stado, che ha lo dito regno de Rassa, per la division de li baroni“: *Monumenta Ragusina IV*, 118-119, (март, 1371).

⁵¹ М. Динић, *Одлуке већа дубровацке републике*, I (Београд: 1951), 268; Николов, Гюзелев, Костова, Данова и Хинковски, *Дубровнички документи за историјата на Бугарија и Бугарите*, 140-142; Жиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 373-374; Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 422-423.

Волкашин кога тој ќе пристигне во Скопје, Призрен или во некој друг негов дворец во околината. На тој начин тие требало директно да му ги презентираат проблемите и штетите на кои биле изложени во Призрен поради постапките на Богдан.⁵² Според Г. Веинер испратените пратеници дејствувале како „ad hoc“ пратеници или „специјални конзули“ на дворот на кралот Волкашин.⁵³

Во јуни 1371 година дубровничките власти испратиле писмо до нивниот трговец Павле Ѓорѓиќ кој се упатил во Бока Которска да се сретне со Балшиките. На средбата дубровчаните изразиле подготвеност да испратат своја војска на сојузниците Ѓураѓ Балшиќ, кралот Волкашин и Марко кои веќе пристигнале под Скадар.⁵⁴ Веројатно во текот на јуни 1371 г. бил создаден сојузот на Волкашин, Марко и Балшиќи против жупанот Никола Алтомановиќ. За сојузот и подготовките за војна против Алтомановиќ сведочат дубровчаните кои биле подготвени да се приклучат кон сојузот.⁵⁵ Иако се подготвувало веројатно не дошло до воен судир помеѓу сојузниците на Волкашин и Никола Алтомановиќ.⁵⁶ Сојузниците сепак не ги нападнале областите на Никола Алтомановиќ бидејќи Волкашин добил повик од својот брат Углеша. Имено Углеша го повикал својот брат поради воената опасност што се приближувала на неговата источна граница од страна на Турците Османлии. Во тие моменти Волкашин веројатно проценил дека воениот поход против Никола бил помалку значаен, па одлучил со главнината на својата војска да се упати кон исток во областите на својот брат. Веројатно поради зафатеноста на Волкашин со подготовките за напад на областите на Никола Алтомановиќ, не бил во можност да оствари средба со дубровничкото пратеништво. На просторот на Серската Држава браќата и нивните сојузници ја подготвиле заедничката војска. Потоа се упатиле да ги пресретнат Турците Османлии и поставиле воен логор покрај р. Марица. Одлучувачката битка се случила на 26 септември 1371 г. кај Черномен (грч. Ζερνομάνον). Во оваа битка сојузничката војска на браќата била целосно поразена од Турците Османлии, а на самото бојно поле загинале кралот Волкашин и деспот Јован Углеша.⁵⁷

⁵² *Monumenta Ragusina IV*, 126; Тадић, *Писма и упутства*, 229-231.

⁵³ Veiner, *Konzuli i konzularna služba*, 298-299 бел.: 60.

⁵⁴ *Monumenta Ragusina IV*, 127; Жиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 374; Истиот, *Историја Срба I*, 248; Михаљчић, *Крај српског царства*, 117, 137; И. Божић, „Зета и Мрњавчевићи“ *Прилози КЈИФ XLII/1-4* (1976), 22; Николов, Гюзелев, Костова, Данова и Хинковски, *Дубровнички документи за историјата на Бџлгария и Бџлгарите*, 146-148.

⁵⁵ *Monumenta Ragusina IV*, 127-128; Тадић, *Писма и упутства*, 231-232, № 221.

⁵⁶ Жиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 375.

⁵⁷ Жиречек, *Зборник I, Српски цар Урош*, 377; Истиот, *Историја Срба I*, 249, бел.: 83 и 84; П. Томац, „Битка на Марици“, *Војноисторијски гласник I* (1956), 61-74; Г. Шкрива-

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

- Динић, М., *Одлуке већа дубровачке републике, I* (Београд: 1951), 268.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*, ured. T. Smičiklas i dr., XIV (Zagreb: 1967), 286.
- L. Chalcondyles, ed. Bekker (Bonn: 1843), 28.
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum III*, 100, (Zagreb: 1895), 192-193.
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum IV*, 4-6 (Zagreb: 1896), 68-72; 94; 114-128
- Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ured. F. Miklosich, (Beograd: 1858), бр. 167.
- Николов, А., Гюзелев, В., Костова, Е., Данова, П. и Хинковски, С., *Дубровнички документи за историјата на Бугарија и Бугарите през XIII-XV век, Том I (1230-1403 г.)* (Софија: 2017), 138-148.
- Никулска, Н. Н., *Марковиот манастир - монумент како документ низ историјата, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I* (Скопје: 1975), 405-406.
- Ношпал-Никуљска, Н., *Прилог за манастирот Св. Андреја на р. Треска на брегот на езеро Матка; Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I* (Скопје: 1975), 387-400.
- Новаковић, С., *Законски споменици српских држава средњега века*, прикупио и уредио С. Новаковић (Београд: 1912), 508-509;
- Орбин, М., *Краљевство Словена*, 45-53; Коментари: С. Ђирковић: 313-314; Зрењанин.
- Панов, Б., *Средовековна Македонија, том III* (Скопје: 1985), 800-809.
- ВИИНЈ, VI, 498 бел.: 446.
- Соловјев, А., *Одбрани споменици српског права* (Београд: 1926), 167-169.
- Законски споменици*, 191-192; *Повеље и писма I-1*, 116-117, бр. 122;
- Тадих, Ј., *Писма и упутства дубровачке републике, I* (Београд: 1935), 201-232.

нић, „Битка на Марици 26. септембра 1371. Године“, *Војноисторијски гласник III*, (1963), 71-93; *Острогорски, Серска област*, 127-146; Михаљчић, *Крај српског царства*, 198; А. Стојановски, „Маричката битка и нејзините последици“, *Македонија во турско средновековие (од крајот на XIV-почетокот на XVII век)* (Скопје: 1989), 9-20; Р. Радић, „Време Јована V (1332-1391)“, *Посебна издања 19* (Београд: Византолошки институт, САНУ, 2013), 355; С. Ђирковић, „Косовска битка у меѓународном контексту“, *Глас ССCLXXVIII, САНУ, Одељење историјских наука књ. IX* (1994), 49-69; Љ. Максимовић, „Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (1371-1389)“, *Глас САНУ ССCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. IX* (1996), 33; А. Атанасовски, „Недовербата меѓу „Балканците“ во XIV век, последици и поуки“, *ГЗФЗФ LVIII* (2005), 196-197; Т. Filiposki, „Before and After the Battle of Maritsa (1371)“ *The Significance of the Non-Ottoman Factors in the Ottoman Conquest of the Balkans, The Ottoman Conquest of the Balkans, Interpretations and Research Debates*, edited by Oliver Jans Schmitt (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016), 65-78.

- Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи*, I (Београд: 1923), 37, 54, 58, 97;
 Ђирковић, С., *Повеља краља Вукашина властелину Новаку Мрасоровићу*, ССА I (Београд: 2002), 99-102.
- Ђирковић, С., *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА IV (Београд: 2005).
- Ђирковић, С., *Поклад краља Вукашина*, 153-163. *Споменици српски*, 76-77, бр. 62.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасовски, А., *Македонија во XIV век* (Тетово: Напредок, 2009), 158-178.
- Атанасовски, А., „Недовербата меѓу „Балканците“ во XIV век, последици и по-уки“, *ГЗФЗФ LIII* (2005), 196-197.
- Аџиевски, К., *Пелагонија во средниот век, од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт* (Скопје: 1994), 209.
- Vanović, BS., „Око Kraljevića Marka i godine njegova rođenja“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 24-42;
- Благојевић, М., *Државна управа у српским средњовековним земљама* (Београд: 1997), 99-158.
- Божих, И., „Зета и Мрњавчевићи“, *Прилози КЈИФ*, XLII/1-4 (1976), 22.
- Бошкоски, М., „Хронологија на добивањето на деспотска титула на Волкашин“, *ГИНИ*, XLVI/I (2002), 69-81.
- Veiner, G., „Konzuli I konzularna služba Dubrovnika (komune) I Dubrovačke republike u Balkanskom zaleđu (XII-XV. st)“, *Elektronički časopis poslijediplomskih studija Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, ZPR 4 (3) (2015), 298-299 бел.: 60.
- Грозданов, Ц., *Охрид и Охридската архиепископија* (Охрид: 1980), 174.
- Грозданов Ц., Суботић, Г., „Црква светог Ѓорѓа у Речици код Охрида“, *Зограф*, XII (1981), 73-74.
- Динић, М., „Област Бранковића“, *Прилози за КЈИФ*, XXV/1-2 (Београд), 5.
- Foretić, V., *Povijest Dubrovnika do 1808*, I (Zagreb: 1980).
- Јиречек, К., *Зборник I, Српски цар Урош*, уред. Академик М. Динић (Београд: 1959), 359-377.
- Јиречек, К., *Историја Срба I* (Београд: 1952), 240-243.
- Ковачевић-Којић, Д., *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ XXII (Београд: 1975), 45-74.
- Коматина, П., „Промене на српском престолу 1370-1371 године. Покушај реинтерпретације“, *ИЧ LXVI* (2017), 149-171.
- Максимовић, Љ., „Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (1371-1389)“, *Глас САНУ*, CCCLXXVIII (1996), 33.
- Манкен, И., *Дубровачки патрицијат у XIV веку* (Београд: 1960).
- Марковић, В., *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији* (Београд: 2002), 215-217;
- Матанов, Х., *Југозападните български земи през XIV век* (Софија: 1986), 41, 83, 89.

- Мирковић, Л., „Мрњавчевићи“, *Старинара Орган археолошког друштва у Београду* III (1925), 11-41.
- Михаљчић, Р., *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости* (Београд: 2001), 252-258.
- Михаљчић, Р., *Крај српског царства* (Београд: 1975), 51, 91-97, 101-103, 117-124, 153-156, 198.
- Никулска, Н. Н., „За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир - село Сушица“, *ГИНИ XV/II* (1971), 225-238.
- Острогорски, Г., *Серска област после Душанове смрти* (Београд: 1965), 7-12, 127-146.
- Панов, Б., *Историја на македонскиот народ, том I: Македонија од праисториското време до потпаѓањето под турска власт (1371 г.)* (Скопје: 2000) 544-545.
- Панов, Б., „Охрид и кралството на Волкашин и Марко, Кралот Марко во историјата и во традицијата“, *Прилози од одржаниот научен собир одржан по повод 600-годишнината од смртта на кралот Марко* (Прилеп: 1997), 46-47.
- Панов, Б., „Охрид и Охридската област во XIII-XIV век“, *ГЗФЗФ, IV* (Скопје: 1984), 43-50.
- Пурковић, М., „Попис села у средњеveковној Србији“, *Годишњак Скопског филозофског факултета IV* (Скопје: 1939-1940), 70, 80, 86, 96, 108, 114, 118, 128.
- Радић, Р., „Време Јована V (1332-1391)“, *Посебна издања 19* (Београд: Византолошки институт, САНУ, 2013), 355.
- Рудић, С., „О првом помену презимена Мрњавчевић“, *Историјски часопис XLVIII* (2001), 89-95.
- Ристовска-Јосифовска, Б., „За именувањата на Мрњавчевици во македонската и во српската традиција и историографија (споредбен аспект)“, *Филолошки студии II* (2007), 76.
- Römer, Z. J., *Okvir slobode* (Duborvnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1999).
- Спремић, М., *Прекинут успон-српске земље у позном средњем веку* (Београд: 2005), 127-129.
- Српски биографски речник I, прир. С. Ѓирковић (Нови Сад: Матица српска, 2004), 808.
- Стојановски, А., *Марицката битка и нејзините последици, Македонија во турско средновековие (од крајот на XIV до почетокот на XVII век)* (Скопје: 1989), 9-20.
- Томац, П., „Битка на Марици“, *Војноисторијски гласник I* (1956), 61-74.
- Томовски, Т., „Охрид до крајот на XIV век“, *Зборник на трудови посебно издание по повод 10-годишнината од основањето на музејот, (Охрид: Народен музеј во Охрид, 1961), 14.*
- Трифуноски, Ј., „За средновековните села на манастирот Св. Андреја крај Треска“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Историско-филолошки оддел, кн. IV, № 2* (Скопје: 1951), 3-16.
- Филипоски, Т., „Охрид у време краљева Вукашина и Марка (1365-1395)“, *Зборник радова са меѓународног научног скупа одржаног од 15. До 17. Септембра 2017. године у Краљевоу, (Краљево: 2017), 291-307, 296-297.*
- Filiposki, T., “Before and After the Battle of Maritsa (1371)”, *The Significance of the Non-Ottoman Factors in the Ottoman Conquest of the Balkans, The Ottoman*

- Conquest of the Balkans, Interpretations and Research Debates*, ed. by Oliver Jans Schmitt (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016), 65-78.
- Ђирковић, С., „Косовска битка у међународном контексту“, *Глас ССCLXXVIII*, САНУ, Одељење историјских наука књ. IX, (1994), 49-69.
- Ђоровића, В., „Прилози за КЈИФ књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. LXXIV, св.1-4 (2008), 133-137.
- Ђорђевић, „Поменик светогорског протата с краја XIV века“, *ЗРВИ XX* (1981), 157.
- Шкриванић, Г., „Битка на Марици 26. септембра 1371. Године“, *Војноисторијски гласник III* (1963), 71-93.
- Шуица, М., „О кесару Гргуру“, *ЗРВИ XXXIV* (1995), 172.

МЕТАМОРФОЗАТА НА БУРИ И ОДИН ВО СТРИПОВИТЕ НА MARVEL

Јулија МИТРЕВСКА

Институт за историја, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: The aim of the paper is to examine the transformation of the Norse myths concerning *Búri* and *Óðinn* in the Marvel comics, and how it results in a distorted and quite erroneous impression among the readers with no substantial knowledge of the subject. This in turn makes us wonder to what extent the evidence in the Eddas and Sagas, themselves artistic forms from a later period, reflects the authentic myths and beliefs.

Key words: reinterpretation, Norse mythology, comics, *Búri*, *Óðinn*.

„Решив дека читателите веќе се прилично запознаени со грчките и римските богови. Можеби би било позабавно доколку се истражуваат старите нордиски легенди, а забавата секогаш беше поента на играта. Освен тоа, божествата ги претставив како Викинзи од минатото, брадести, со шлемови со рогови и борбени суровици (...) На еден од утврдените наслови *Journey into Mystery* му беше потребен стимул, и го избрав Thor, скандинавскиот Громовник. Откако составив краток преглед што ја прикажува фабулата и ликовите кои ги имав на ум, го замолив брат ми Gary да го напише текстот зашто немав време (...) И сосема очекувано, за илустрација го задолжив Jack Kirby, кој го нацрта како целиот живот да го поминал во Asgard“.¹ Вака S. Lee се сеќава на создавањето на својот прв суперхерој инспириран од нордиската митологија,² кој за разлика од останатите креации на Marvel,

¹ Mair, George, Lee, Stan, *Excelsior!: The Amazing Life of Stan Lee* (London: Boxtree Ltd, 2002), 157-159.

² Прашањето кој всушност стои зад Thor е контроверзно: во *Origins of Marvel Comics*, S. Lee објаснува дека идејата едно нордиско божество да стане суперхерој била негова, инспирирана од радиоинтервју (Lee, Stan, *Origins of Marvel Comics* (New York: Simon and Schuster, 1974), 178-179). J. Kirby, од своја страна изјавил: „јас го создадов Thor бидејќи од секогаш сум бил љубител на историјата. Знам сè за Thor и

имал предодредена генеалогичка и супермоќи. Во неговите очи, божествата примарно биле само суперхерои со готова, легендарна подлога, а не изговор за реанимација на *Едите* за тинејџерската публика. Деценија и пол откако протагонистот добил облик согласно замислите за страниците од стрипот, R. Thomas продолжил да ги адаптира авантурите на Odinson црпејќи директно од скандинавските поеми.³ Дополнително, J. Kirby бил склон кон древните митологии – копнеж кој многу рано се забележува во неговите дела.⁴ При едно интервју во 1992, тој изјавува: „многу добро ги знаев легендите за Thor, но сакав да ги модернизирам. Чувствував дека тоа може да биде новина за стриповите, земајќи ги старите легенди и модернизирајќи ги“.⁵ Неспорно е дека ваквото осовременување повеќе го рефлектира актуелниот американски политички идентитет, или да се изразиме со зборовите на M. Inge: „тие произлегуваат од популарните обрасци, теми и концепти на светската култура (...) но, во исто време служат и како индикатори кои ги одразуваат популарните ставови, вкусови и обичаи и непосредно се обраќаат на човечките желби, потреби и емоции“.⁶ Сепак, поаѓајќи од фактот што стриповите како масовен медиум значително влијаат врз општеството, нашата задача ќе биде да ги откриеме „скршнувањата“ од изворниот материјал и преку една кратка анкета да утврдиме каков импакт имаат врз восприемањето на читателите.

1.1. Búri⁷

Búri, кој се јавува во подоцнежната литература,⁸ е дедо на Óðinn и дел од приказните за создавањето, зашто во мугрите на вре-

Balder и чеканот Mjolnir. Никој никогаш не се грижеше за тие работи освен мене (...) Stan Lee не беше човек што чита или раскажува приказни (...) [тој] никогаш не би знаел за Balder и останатите ликови. Морав да ја изградам таа легенда за Thor во стриповите (...) Мојата работа е да ги продадам своите приказни“ (Groth, Gary, „Jack Kirby interview with Gary Groth“, *The Comics Journal*, 134 (1990), 81, 92).

³ Reynolds, Richard, *Super Heroes: A Modern Mythology* (Jackson: University Press of Mississippi, 1994), 57.

⁴ Кон крајот на 1940 година за Timely Comics создал верзија на римскиот бог Меркур (*Red Raven Comics* #1), кој наскоро ќе биде преименуван во Hurricane (*Captain America Comics* #1) и прогласен за син на Thor. Две години подоцна Kirby нацртал олицетворение на Thor со црвена брада и шлем со рогови за DC (*Adventure Comics* vol. 1 #75), а во 1957 година креирал уште еден брадест Thor за *Tales of the Unexpected* #16.

⁵ Green, Rick, „Jack Kirby: Prisoner of Gravity“, *The Jack Kirby Collector*, 14 (1997), 18.

⁶ Inge, Thomas, „Comic strips: a biographical essay“, *The international journal of comic art*, 3/1 (2001), 217.

⁷ Во стриповите на Marvel е адаптиран од страна на J. Kirby и S. Lee и за прв пат се јавува во *Journey into Mystery* #97 (октомври, 1963 година). Како Tiwaz го прикажале W. Simonson и S. Buscema во *Thor* #355 (мај 1985 година).

мето Auðumbla „ги лижела солените грутки прекриени со мраз, а вечерта од првиот ден кога ги лижела грутките, се појавила коса од човек, вториот ден глава, а третиот ден таму бил целиот човек“. Snorri понатаму го опишува како „убав на изглед, голем и моќен. Тој го роди синот наречен Borr“.⁹ Молкот на изворите оставил широк простор за инвенции, па поради тоа методолошки ќе се задржиме на неговиот приказ во стриповите. Со исклучок на легендата вметната во *Thor annual*, идентична со описот на Hár,¹⁰ веќе во *Thor & Hercules Mythological Encyclopedia* наидуваме на „обид“ за прецизирање на околностите околу раѓањето, имено дека Auðumbla ја излижала неговата форма од мраз.¹¹ Ова е спротивно на приказната од *Journey into Mystery* во која Buri самиот излегува од ледот, без содејство на космичката крава.¹² *Doctor Strange*, од друга страна, го прикажува како син на најстариот хермафродитен џин¹³ од чија пот израснал првиот неименуван пар.¹⁴ При компарација на првите алки од скандинавската низа, можеме да согледаме дека родоначалниците на двете завојувани групи ги поврзуваат некои неразјаснети, но егзистенцијални аспекти што индицираат колку во суштина е близок и испреплетен нивниот однос. Хранителката,¹⁵ која по овие настани тивко ја напушта сцената, без да остави никакви траги во скалдичката поезија и мразот – заедничката

⁸ Búri се споменува во *Gylfaginning* (XIII век) но не и во *Поетската Еда*. Сепак, Sturluson во *Skáldskaparmál* го цитира скалдот Þórvaldr blönduskáld (XII век), што укажува дека исландскиот поет се служел со постари извори, кои за нас се изгубени.

⁹ *Gylfaginning* 6.

¹⁰ *Thor Annual* #5. Hár [висок] е еден од тројцата соговорници на Gangleri во *Gylfaginning* и воедно епитет на Óðinn (*Grímnismál* 46; *Hávamál* 109, 111, 164).

¹¹ *Thor & Hercules Mythological Encyclopedia* #1.

¹² *Journey into Mystery* #97. Настанувањето на Búri причинува дисхармонија и меѓу истражувачите: N. Price на пример смета дека творечката моќ треба да се бара во Auðumbla зашто „под нејзиниот јазик првиот бог полека се откриваше од мразот“ (Price, Neil, *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia* (Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, 2002), 49). Наспроти него, M. Ross ја маргинализира улогата на хранителката, со оглед на тоа дека „тој [Búri] веќе е целосно формиран кога Auðumbla ќе го ослободи од ледените блокови (...) иако е неопходно да му се даде независно постоење, нејзиното лижење не го создава“ (Ross, Margaret, *Prolonged echoes: Old Norse myths in medieval Northern society* (Odense: University Press, 1994), 157-158).

¹³ *Doctor Strange, Sorcerer Supreme* #35.

¹⁴ *Gylfaginning* 8.

¹⁵ Поради тоа што Auðumbla преку хранењето на Ýmir и ослободувањето на Búri ги обединува двете завојувани групи (Lindow, John, *Norse mythology: A guide to the Gods, heroes, rituals, and beliefs* (Oxford: University Press, 2002), 63), некои ја сметаат за мајка на гигантите и боговите (Turville-Petre, Edward, *Myth and Religion of the North: The Religion of Ancient Scandinavia* (Westport: Greenwood Press, 1964), 277). Во мултиверзумот на Marvel пак, за неа се вели дека е една од многуте форми на Гаја (*Official Handbook of the Marvel Universe A-Z* #2).

прасупстанција.¹⁶ Од таа гледна точка значаен е наративот во *Thor* #493 каде *Virí* се генерира во примордијалната празнина *Ginnungagap* во исто време и на ист начин со *Ymir*.¹⁷

Откако ги опфативме различните варијанти за неговото раѓање во *Marvel*, накусо ќе се осврнеме на прашањето околу брачниот статус и проблемите кои ги повлекува. Земајќи за сопруга неидентификуван јотун,¹⁸ *Virí* станува татко на *Vor*, *Mimir* и *Njord*.¹⁹ Ако внимателно го следиме основниот оперативен образец во нордиската митологија, авторите имаат право: независно што самиот тој не е производ на репродуктивен акт, се чини дека *Virí* не можел да ја избегне потребата од сексуално размножување и се насочува кон единствениот извор на жени – Јотуните. Колку и да е привлечен, за нас ваквиот предлог не е доволно уверлив. Настрана обидите за создавање дополнителна дихотомија меѓу Асите и Џиновите преку спротивставување на вообичаениот човечки чин од кој произлегува *Vorr* и монструозното размножување на *Aurgelmir*,²⁰ формулацијата наведена кај исландскиот поет („*hann gat son þann, er Vorr hét*“) што *M. Ross* ја зема како основа за својата хипотеза,²¹ апстрахирана сама по себе, не содржи никакви индикации за природата на раѓањето. Затоа сметаме дека ставен во еден поширок контекст на германската традиција,²² и *Virí*, аналогно *Ymir*, веројатно бил хермафродитно битие.²³ Тоа нè доведува до второто прашање: дали неговото родителство над боговите на мудроста и морињата има митолошка оправданост? Толкувачите на *Hávamál*²⁴ се сомневаат дека зад анонимниот син на *Völþorn* се крие

¹⁶ Ефтимовски, Игор, *Примената на методот на симболичка анализа во интерпретацијата на археолошките наоди кои отсликуваат антропоморфизирани круг - магистерски труд* (Скопје: УКИМ -Филозофски факултет, 2020), 195; Lindow, John, *Old Norse mythology* (Oxford: University Press, 2020), 21.

¹⁷ За заедничкото потекло на хероите и негативците во *Marvel* *vide infra*.

¹⁸ Бидејќи архаизмот *ettin* се поврзува со старонордскиот *jötunn* и староанглискиот *eoten* (од протогерманската именка во машки род **etunaz*), во понатамошниот текст покрај јотун, ќе бидат користени термините *џин* и *гигант* (Orel, Vladimir, *A handbook of Germanic etymology* (Leiden-Boston: Brill, 2003), 86).

¹⁹ *Official Handbook of the Marvel Universe A-Z #2*.

²⁰ И инцестуозните врски на неговите потомци. Lindow, *Old Norse mythology*, 21.

²¹ Ross, *Prolonged echoes*, 94, 157, 185.

²² Cf. Tuisto (Тас., *Ger. 2. 2*), Tveggi (*Sonatorrek*, 25) и веројатно *Billingr* (v. McKinnell, John, *Meeting the Other in Norse Myth and Legend* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2005), 168).

²³ Ефтимовски, *Примената на методот на симболичка анализа*, 195. За *Virí* како супститут на *Tuisto* (од прото-германскиот корен **twai* – два и неговиот дериват **twis* – удвоен) v. Grimm, Jacob, *Teutonic Mythology* (London: George Bell & Sons, 1882), 349.

²⁴ *Hávamál* 140.

Mímir,²⁵ бидејќи „ако Mímir беше моќта што поседува инспирација пред Асите, би требало да очекуваме тој попрво да им припаѓа на Јотуните, одошто на Боговите“.²⁶ За потеклото на Njörðr пак, немаме никакви податоци, освен дека по склучувањето на мирот со Асите заедно со неговите деца Freyr и Freya бил испратен како заложник во замена за Hœnir.²⁷ Во недостаток на појасни показатели за мотивот на авторите, би можеле само да спекулираме дека заедничкиот имени-тел на новата тријада треба да се бара во местоположбата и генеалогичката на Bor, Njörðr и Mímir кои се застапници на различните космички зони и општествени групи.

Напоредно со основањето на Asgard, заборавен од својот род, Buri се повлекува во самонаметнат прогон на Nastrond под името Tiwaz.²⁸ Изборот на новиот псевдоним за нас е мошне интригантен од етимолошки аспект: старонордскиот теоним Týr, кој некои истражувачи го поврзуваат со прото-германската именка *Tiwaz (бог, божество), веројатно потекнува од прото-индо-европскиот *dyéw-/*diw-, cf. скт. Dyaus²⁹ – епитет на Buri присутен во *Official Handbook of the Marvel Universe A-Z Update #2*.³⁰ Ваквата епизода е потсетување на синтетичката проценка направена од М. Eliade дека креаторите на небото и целиот космос во светските митологии имаат тенденција да исчез-

²⁵ Puhvel, Jaan, *Lyginamoji mitologija* (Baltimore: Johns Hopkins University, 2001), 218-219; Rydberg, Viktor, *Undersökningar i germanisk mytologi* (Göteborg: Göteborgs handels-aktiebolags tryckeri, 1886), 468-469. Некои легенди го нарекуваат син на Bestla или Bolthorn, па дури и негов брат, а со тоа веројатно и внук на Ymir (*Thor: Asgard's Avenger #1*).

²⁶ Davidson, Ellis, *Gods and Myths of Northern Europe* (London: Penguin Books, 1990), 168. Локацијата на Mímisbrunn под коренот што продолжува кон пределот на ледените Јотуни сугерира врска, можеби примарна, помеѓу Mímir и Гигантите, независно од тоа што знаеме дека во блиското митско минато бил член на Асите (Lindow, *Norse mythology*, 232). Во *Thor #240*, Mimir е опишан како „Гигант кој го чуваше изворот на мудроста“.

²⁷ Mímir, од друга страна, заминал кај Ваните во замена за Kvasir (*Ynglinga saga 4*).

²⁸ *Thor #355; The New Mutants #82*.

²⁹ West, Martin, *Indo-European Poetry and Myth* (Oxford: University Press, 2007), 167-168; Kroonen, Guus, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic* (Leiden-Boston: Brill, 2013), 519; Wodtke, Dagmar, Irslinger, Britta, Schneider, Carolin, *Nomina im Indogermanischen Lexikon* (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2008), 70-71.

³⁰ Tiwaz во Marvel е првобитниот татко-небо кој по поразот абдицира во корист на Bor (*Official Handbook of the Marvel Universe A-Z Update #2; Thor #355*). Но, кога говориме за неговиот митски пандан треба да се нагласи дека оваа верзија нема поткрепа дури ни на ниво на хипотеза – иако во очите на М. Eliade Tiwaz е татко-небо (Eliade, Mircea, *Patterns in comparative religion* (New York-London: Sheed & Ward, 1958), 80), според М. West „подобро е да се претпостави дека тој некогаш имал друго име кое било заменето со титулата Бор“ (West, *Indo-European Poetry and Myth*, 167).

нат од култот (но не и од митологијата) за да им остават простор на подинамичните сили,³¹ во нашиов случај Óðinn, Víli и Vé, кои од телото на соборениот прото-јотун Ýmir го создаваат Miðgarðr, ставајќи крај на првобитното владеење на ледените џинови.³² Во меѓувреме, крвта на Brimir³³ била искористена за производство на вино складирано во бурињата на мудриот орел Lerad.³⁴ Скандинавскиот Lægaðr не е птица туку дрво сред Valhöll, поистоветено со Светиот јасен,³⁵ чии лисја биле храна за козата Heiðrún.³⁶ Мотивот на ферментација, од друга страна, го среќаваме во *Skáldskaparmál*, кога двергарите Fjalar и Galar од крвта на Kvasir ја создаваат медовината на поезијата.³⁷

Marvel во шеесеттите години не само што им допушта на негативците да се извлечат, туку нивните нерешени закани ги прави постојан и дефинирачки аспект на хероите;³⁸ откако Ýmir успеал да се регенерира, Odin создал амбис со меѓудимензионална верига преку која јотунската армија е втурната во Muspelheim и заробена од та-

³¹ Eliade, Mircea, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion* (New York: Harcourt, Brace & World, 1987), 122.

³² *Grímnismál* 40-41; *Vafþrúdnismál* 21; *Gylfaginning* 7; Со исклучок на итриот Bergelmir, кој заедно со неговата сопруга се качил на *lúðr*, останатите гиганти се удавиле во океанот, односно крвта на Ýmir (*Vafþrúdnismál* 35; *Bēowulf* 1687-1693; cf. *Thor Annual* #5). Приказната за опстанокот на синот на Þrúðgelmir е обид рационално да се објасни како Јотуните продолжиле да живеат по големиот потоп и, како што констатира В. Branston ги носи сите белези на подоцнежна интерполација, најверојатно под влијание на *Стариот завет* (Branston, Brian, *Gods of the North* (London-New York: Thames & Hudson, 1955), 63). Околу идентичноста помеѓу митот за Bergelmir и приказот во Битие, Turville-Petre E. O. G. не се согласува дека „во нордскиот космогониски мит немало потоп и Snorri, знаејќи ја приказната за Ное, почувствувал потреба да создаде. Сепак, мора да се признае дека неговата приказна потполно се разликува од библиската и има поблиски афинитети со приказните евидентирани меѓу примитивните народи“ (Turville-Petre, Edward, *Myth and Religion of the North*, 276). Во *Vafþrúdnismál* Bergelmir е претставен како директен потомок на Ýmir, односно негов внук (*Vafþrúdnismál* 29). Креаторите во Marvel, од друга страна, не ги прецизираат нивните односи (*Thor Annual* #5).

³³ Алтернативно име за Ýmir (*Völuspá* 9).

³⁴ *Thor: Blood Oath* #2. И според речта на Hár, на гранките од Светиот јасен седел мудриот, но неименуван орел (*Gylfaginning* 16; cf. *Loki* vol 2 #2).

³⁵ v. Lindow, *Norse mythology*, 207.

³⁶ *Gylfaginning* 39; *Grímnismál* 25. Од нејзините вимиња течела медовина која ги напојувала сите ајнгерјари.

³⁷ *Skáldskaparmál* 57.

³⁸ Повторното враќање на добрите негативци кои константно го одржуваат манихејскиот судир сведочи за верувањата и стравовите на една ера: Студената војна, глобалната фузија на конфликти, нивната сеопфатност и институирањето на идеолошко спротивставување (Hatfield, Charles, *Hand of Fire: The Comics Art of Jack Kirby* (Jackson: University Press of Mississippi, 2013), 129).

мошните домородни демони. Wotan³⁹ потоа го намами и самиот Aurgelmir⁴⁰ во огнениот круг од вулканската област.⁴¹ Тука можеме да воочиме дека искривувањето на митологијата не се должи само на творечката фантазија, туку и на позајмица од други извори, имено, *Теогонијата* на Хесиод.⁴²

По привидната смрт на Odin и битката со Hela, Tiwaz го пронашол Thor во лавина и ги однел во својот дом.⁴³ Откако се опоравил, Громовникот бил упатен кај Frigga, без да знае дека неговиот спасител всушност е Buri. Tiwaz повторно се јавува во *The New Mutants*,⁴⁴ каде има клучна улога при поразот на Mistress of the Darkness.⁴⁵

1.2. Óðinn⁴⁶

Митолошиот профил на Óðinn реконструиран врз основа на богатиот археолошки и литерарен материјал е покомплексен, и ни дава поголема можност да проследиме како е променета неговата манифестација во стриповите – нашата појдовна точка за споредба.

³⁹ Под ова име го наоѓаме во *Captain America: Nail Hydra #1*.

⁴⁰ Инаку Aurgelmir [од чакал роден викач] е уште еден назив за Ýmir (*Vafthrúdnismál* 30-33; cf. *Heroic Age: Villains #1*).

⁴¹ *Journey into Mystery #98*.

⁴² Hes., *Theog.* 617-713; 820; cf. Apollod., *Bibl.* 1.6.3. Впрочем, меѓу грчките (како и старословенските) митови за создавањето и нордиските верувања постојат одредени аналогии: до настанувањето на првите богови се менуваат три генерации (како што Búri и Borr му претходат на Óðinn, така Уран и Кронос доаѓаат пред Севс), тројцата браќа го соборуваат „суверенот“ од првата генерација (убиството на Ýmir соодветствува со кастрацијата на Уран), узурпаторот го протерува потомокот на ова битие (Bergelmir заминал во Jöfínheim, аналогно со повлекувањето на Кронос на Островот на блажените), крајниот и вечен носител на моќта, заедно со своите браќа и наследници се дефинира како сосема поинаков вид натприродно суштество (со Севс и Óðinn започнува трката на боговите, а Посејдон и Ад го завршуваат братското трио, како Vili и Vé) борбата меѓу Асите и Јотуните што се чини дека е еквивалентна на онаа меѓу олимпијците и титаните/гигантите и конечно, дрското човештво што Севс намерил да го уништи во големата поплава од која се спасиле Девкалион и Пира се вклопува во скандинавското соборување на циновите и преживувањето на Bergelmir (Littleton, Scott, „The 'Kingship in Heaven' Theme“, *Myth and Law among the Indo-Europeans*, ed. Jaan Puhvel (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1970), 108; Grimm, *Teutonic Mythology*, 575-576). Друга паралела може да се повлече помеѓу прислужнички на Buri/Tiwaz направени од мраз (*Thor #355*) и златните автоматони на Хефајст (Hom., *Il.* 18. 416).

⁴³ *Thor #355*.

⁴⁴ *The New Mutants #82; #83*.

⁴⁵ *Official Handbook of the Marvel Universe A-Z Update #2*.

⁴⁶ Во стриповите на Marvel е адаптиран од страна на J. Kirby и S. Lee и за прв пат се јавува во *Journey into Mystery #85* (октомври, 1962 година).

Наративите за суперхероите што се протегаат низ повеќе броеви често изискуваат игнорирање на критичката мисла, вклучително и неопходноста да се заборава дека одредени постари аспекти од биографијата не се доследни на некои подоцнежни информации; или алтернативно да се прифатат најзаплеткани објаснувања за тоа како овие недоследности всушност воопшто и не се недоследности.⁴⁷ Поради тоа, вистинските почетоци на едноокиот Ас,⁴⁸ често пренесени само низ кратките приказни на самиот Odin, се обвиткани во мистерија. Се претпоставува дека е син на Bor⁴⁹ и брат на Cul, Vili и Ve,⁵⁰ со чија помош го победува монструозниот Surtur.⁵¹ Во понатамошната беседа Alföðr открива дека двајцата јавачи се жртвувале за да му овозможат да побегне од огнениот демон.⁵² По смртта на Bor, младиот Cul се прогласил себеси за крал. Владеејќи со Aesheim, првородениот син со векови сеел страв, сè додека Odin не го дихтувал длабоко под океанот.⁵³ За да стекне мудрост како да го порази, Wotan му го жртвувал своето око на Yggdrasil.⁵⁴ Во епилогот од триумфот, Aesheim е разур-

⁴⁷ Arnold, Martin, *Thor: Myth to Marvel* (London-New York: Continuum International Publishing Group, 2011), 138.

⁴⁸ *Thor* #355.

⁴⁹ Согласно приказната во „A guide to Norse Religion“, Buri ги создава Odin, Vili and Ve, без споменување на Bor (*Thor* #493).

⁵⁰ *Mighty Thor* vol 2 #7. Наративот во *Journey into Mystery* #97 се држи до изворната тријада зашто дејствието расказано од S. Lee и J. Kirby се случува 48 години пред воведувањето на Cul од M. Fraction и S. Immonen. Ведно, од него отсутнуваат и двајцата браќа на Bor – Mimir и Njord кои се претставени во 1975, односно 1978 година, соодветно.

⁵¹ Изворите забележуваат само едно соочување на боговите со Surtur, погубно за Freygr (*Völuspá* 52-53).

⁵² По нивната смрт, божествените својства на Odin се зголемиле како резултат на тоа што моќта на синовите на Bor се здружила со неговата, создавајќи ја Odinfors (*Thor* #349). Постојат индикации дека Vili и Vè (*weljan – волја и *wiha – светост) не се посебни божества, туку персонификација на различните аспекти на Óðinn – екстатичната страст на создавањето (Paxson, Diana, *Odin: Ecstasy, Runes & Norse Magic* (New York: Weiser Books, 2017), 96; Kroonen, *Etymological Dictionary*, 578-579, 585). Во таа насока, R. Keyser тријадата ја толкува како „дух, волја или моќ и светост“, претпоставувајќи еден вид на германско тројство во Vili и Vè кое понатаму „повторно се вплотува во сеопфатниот космички дух – во Óðinn“ (Keyser, Rudolph, *The Religion Of The Northmen* (New York: C.B. Norton, 1847), 112).

⁵³ *Mighty Thor* vol. 2 #7. Согласно митот за потеклото на земјотресите, Loki бил фатен во Franangrsfors и врзан со цревата на неговиот син Narfi или Nari. Skaði – ќерката на Þjazi, која во Marvel е дете на Cul, над него поставила змија-отровница (*Lokasenna* 65; *Gylfaginning* 50; cf. *Loki* vol. 2 #4). M. Eliade дејството го лоцира на дното од морето, што соодветствува со затворањето на Serpent длабоко под океанот (*Eliade, Patterns in comparative*, 207).

⁵⁴ *Ibid.* Тука повторно се соочуваме со искривување на митот, како би се развила перипетијата во приказната за борбата меѓу двајцата браќа. Навистина, Yggdrasil во жртвена конотација се споменува во *Hávamál*, но само како дрво на кое девет де-

нат и преименуван во Midgard, а земјиштето – посолено за „ниеден бог никогаш повеќе да не живее таму“.⁵⁵ Врз основа на расположливи-те извори, во нордиската митологија не постои директен пандан на Cul; сепак, антагонизмот кон Asagrim⁵⁶ и неговата титула 'The Serpent'⁵⁷ би можеле да бидат референца за Níðhoggr⁵⁸ – змијолико суштество кое ги нагрizuва корените на космичкото дрво.⁵⁹ Илјадници години подоцна, God of Fear⁶⁰ е ослободен од древниот затвор и ги пови-

на и девет ноќи висел прободениот Óðinn. Неговото вистинско искушение е жртвувањето на самиот себе – еден дел од Rúnatýr умрел, а другиот дел ја преживеал жртвата за да самиот стане примател на жртва (*Hávamál* 137-144). Се чини дека и покрај тоа што во примарните извори не се споменува Odinsleep – елемент кој верзија на Odin во стриповите ја прави да биде толку специфична, како инспирација за ваквата состојба послужил токму Одиновиот шаманизам. Во *Thor* #274, Odin му го жртвува десното око на Mimir во замена за знаење со кое ќе го сопре Ragnarok. Копнежот по мудрост (*Gylfaginning* 15) и лишувањето од физичкиот вид за неа е обид за контролирање на силите на хаосот во нивните различни манифестации (Ross, *Prolonged echoes*, 219), вклучително и Ragnarök, кога Óðinn ќе поита кон Mímisbrunnr за да побара совет од главата на Mimir (*Gylfaginning* 51).

⁵⁵ Обичајот за прочитување или осветување на уништениот град со сол и проколнување на секој што ќе се осмели да го обнови бил широкораспространет на Стариот Исток (v. Gevirtz, Stanley, „Jericho and Shechem: A Religio-Literary Aspect of City Destruction“, *Vetus Testamentum* XIII/I (1965) 52-62); сепак, најпознатиот пример е разорувањето на Картагина кое се покажа како современ мит, веројатно инспириран од старозаветната приказна за Сихем (Суд. 9: 45; v. Ridley, Ronald, „To be Taken with a Pinch of Salt: The Destruction of Carthage“, *Classical Philology* 81/2 (1986), 140-146). Кај Германите пак, не е забележана ваква практика; напротив, добивањето на сол се сметало за света функција, директен дар од боговите за која се пролевало и крв (v. Amm. Marc., *Rer. Gest.*, 28, 5; Tac., *Ann.* 13, 57).

⁵⁶ „Водач на Асите“ (*Álvar kongur* 8). За Woden во кратките англосаксонски стихови *Nine Herbs Charm* се вели дека убил змија „со девет гранчиња слава“ (Storms, Godfrid, *Anglo-Saxon Magic* (Nijmegen: Martinus Nijhoff Publishers, 1948), 55).

⁵⁷ Кога по четириесет дена и четириесет ноќи Cul конечно се соочил со Odin, тој го негирал нивното братство, нарекувајќи се „Змијата која ќе се гоштева со светот“ (*Mighty Thor* vol. 2 #7). Во *Fear Itself* #7 наидуваме на епизода мошне идентична со претскажаната борба меѓу Þórr и Jörmungandr (cf. *Thor* #127; #379; #380), меѓутоа во новиот циклус Cul открива дека Thor нема да биде усмртен од отровот на Midgard Serpent, туку од соборениот стрико, со што се прави јасна дистинкција помеѓу Jörmungandr и The Serpent, илустрирана со сите атрибути на змеј (*Fear Itself* #4; *Völuspá* 66). Помеѓу Cul и Níðhoggr може да се повлече уште една, дополнителна паралела. При описот на Náströnd, земјата на мртвите, пророчицата објаснува како Níðhoggr се хранел со крвта на убиените (*Völuspá* 39). Измачуван од жед, младиот син на Bor се добред до логорот на заспаните цинови и ја исцицал нивната крв (*Journey into Mystery* #625).

⁵⁸ Појавата на Nidhogg, истоветна со описот во *Eðite*, му претходи на Cul за околу 28 години (v. *Thor* #340).

⁵⁹ *Grímnismál* 32-33.

⁶⁰ Некои истражувачи Níðhoggr го интерпретираат како „гризач на стравот“ (Bellows, Henry, *The Poetic Edda* (Princeton: University Press, 1936), 19; Branston, *Gods of the North*, 76).

кува достојните да шират страв и хаос,⁶¹ што соодветствува со негова-та претстава во *Völuspá* како важен симбол на деструктивните елементи во универзумот и престојната анихилација.⁶²

Роден воин, Вог го обучил својот син „како да се бори и да мисли, да владее и да служи“, но не и како да создава сопствени со-ништа.⁶³ Талкајќи низ празниот Midgard, Odin креирал нова раса која наумил да биде негово наследство – контроверзен потег што ароган-тниот творец на космосот не го одобрил.⁶⁴ Поради тоа, луѓето биле казнети со страдање и секоја болка што неговите моќи можат да ја предизвикаат.⁶⁵ *Journey into Mystery* ни дава поразличен поглед за нас-танокот на човештвото: кога Thor му подарил парче од дрвото на жи-вотот, кралот Mírmir го натопил во маѓепсан извор. Животот кој исте-кол од него паднал врз пар семе поставено од Odin и на таков начин израснале првите луѓе – Aske и Embla.⁶⁶ Изданието завршува со крат-ка белешка на редакторите: „слободно преведена, приказната која ја прочитавте е дел од нордиските легенди кои се занимаваат со раѓање-то на човечкиот род и деновите пред почетокот на времето“.⁶⁷ Главни-от проблем тука не е само преводот: Ы́рѓг хронолошки премногу е ода-елечен од *illud tempus*, кралот Mírmir е фиктивен лик, а вистинските творци на јасенот и брестот се тројцата браќа: „додека синовите на Вогг шетале покрај морскиот брег, наишле на две дрва. Ги зеле дрвата и од нив направиле луѓе. Првиот им дал душа и живот; вториот им подарил разум и подвижност; а третиот им дал облик, говор, слух и вид. Им дале облека и имиња; мажот го нарекле Askr, а жената Em-bla“. Во видението на Волвата, строфите за Askr и Embla следуваат по каталогот на двергарите и не се исклучува можноста дека првите маж и жена биле творевина на џуџињата, а боговите само ги обдариле со живот⁶⁸ – „Óðinn им дари дишење, Hœnir⁶⁹ – дух, а Lóðurr – топлина и румен лик“.⁷⁰

⁶¹ *Fear Itself* #1.

⁶² *Völuspá* 66.

⁶³ *Mighty Thor* vol. 2 #7.

⁶⁴ *Ibid.* Вог е еден од боговите што го создал Универзумот со употреба на Galactus Seed (*Thor* vol. 3 #7).

⁶⁵ Cf. Hes. *Op. et d.*, 60-105.

⁶⁶ *Journey into Mystery* #103; cf. *Zand Akasih* VII F. 9.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Lindow, *Norse mythology*, 62-63.

⁶⁹ Паралелизмот во приказите за создавањето на човештвото наведува некои истра-жувачи на претпоставка дека зад загадочниот бог во *Старата Еда* се крие втори-от брат на Óðinn (Daly, Kathleen, *Norse Mythology A to Z* (New York: Chelsea House, 2009), 50; Paxson, Odin, 101); но, ова воопшто не е толку убедливо и општо прифа-тено (v. Þorgeirsson, Haukur, „Lokurr, Lóðurr and Late Evidence“, *Retrospective Methods*

Како што се зајакнувала неговата власт, така Odin започнал да чезнее за денот кога ќе се издигне како водач на боговите. Па така, за време на големата војна меѓу Асите и ледените Јотуни, архитектот на Asgard, гонејќи Гигант, ја напуштил битката и паднал во стапица поставена од моќен волшебник. Burs arfbegi⁷¹ веднаш пристигнал на местото, но предоцна – ветерот веќе ја разнесувал снежната форма од она што преостанало. Пред целосно да исчезне неговиот глас, Bor го замолил својот син да најде волшебник, доволно силен за да го врати и му напоменал дека неговиот дух ќе почива во снегот додека не биде отповикан. Рамнодушен на неговите преколнувања, Odin се вратил во победничкиот табор и ја разгласил смртта на кралот.⁷² Времето минувало и новиот владетел не се обидел да го спаси својот татко. Наместо тоа, продолжил самостојно да владее како All-Father и да се грижи за новороденчето Thor. Барајќи одмазда, Bor му ветил дека нема повеќе да го вознемирува, под услов да го земе синот на паднатиот крал и да го одгледа како свое дете. Една недела подоцна, кралот Laufey загинал во битка, а Odin го повел Loki со себе за да го смири духот на Bor, несвесен за престојната пропаст.⁷³ Подоцна се открива дека целиот заплет е илузија креирана од Loki. Тој, помогнат од божицата на смртта Hela,⁷⁴ отпатувал во минатото и ја поттикнал битката меѓу вековните

Network 2 (2011), 37-40; Lindow, *Norse Mythology*, 179-181). Hœnir е меѓу деветте божества кои во видението на Волвата го преживеале Ragnarök (*Völuspá* 63; cf. *Thor* #294). *Edume*, од друга страна, не ни даваат никакви информации за судбината на Vili по настанувањето на Askr и Embla. Единствено во *Heimskringla Snorri* раскажува како Vili и Vé го презеле владеењето на Óðinn за време на долгото отсуство и ја делеле неговата сопруга зашто верувале дека тој нема да се врати (*Ynglinga saga* 3; cf. *Mighty Thor* vol. 3 #5). Loki ја знаел оваа приказна и во една прилика со неа ја замолчува Frigg (*Lokasenna* 26). Според обезличеното око на Odin, Vili и Ve биле меѓу деветмината кои го преживеале самракот на боговите. Заедно со Vidar и Vali, синовите на Bor го откриле отфрлениот Gungnir и се претвориле во композитното битие Odin, новиот All-Father на следната доба (*Thor* #294).

⁷⁰ *Völuspá* 18. Адаптација на овој мит се наоѓа во *Thor Annual* #5.

⁷¹ Епитет на Óðinn со значење „наследник на Bor“ (*Hyndluljóð* 30).

⁷² *Thor* vol. 2 #7.

⁷³ *Journey into Mystery* #112.

⁷⁴ Hela, соодветно митските генеалогии, е ќерка на Loki и Angerboda (*Dark Reign Files* #1; cf. *Gylfaginning* 34); сепак, парадоксот креиран во *Journey into Mystery* #645 го негира татковството на Laufeyson, и во *Thor: Tales of Asgard by Lee & Kirby* #1 на негово место се споменува „битието кое еден ден ќе биде наречено Odin и божицата чие име и претстава беа загубени во антиката“. Околу промените во однос на потеклото на новиот негативец во MCU, E. Pearson, сценаристот на *Thor: Ragnarok*, на 17 ноември 2017 година за *Yahoo news* изјавува: „во стриповите, Hela е „наводно“ ќерка на Loki (...) но, тоа никогаш не беше план за филмската адаптација. Решивме дека таа треба да биде оној дух од минатото на Asgard што се враќа“. Во статијата понатаму се вели дека со нејзиното прикажување како сестра на громовникот се

непријатели за да може да се ослободи од Вог и преку него да го обезбеди своето место меѓу кралското семејство.⁷⁵ Зошто?

Под Ј. Kirby, пристапот на Marvel станува покомплексен и пантеонски бидејќи хероите и негативците меѓусебно се спротивставуваат во една груба, неретко хиперболизирана и симболична симетрија. Имплицитно, личните митологии се компромис помеѓу сложениот наративен дизајн на класичниот мит и остриот морален дуализам на стриповите кој сведочи и има смисла исклучиво во контекст на севкупниот идеолошки конфликт. Оттука, искривената слика за посвојувањето на Loki и неговиот антагонизам кон Thor се вклопува во општата схема хероите и негативците да делат заеднички корени и да се фалат со слични или комплементарни моќи.⁷⁶ Самиот God of Mischief не е син на Odin, туку негов побратим – претпоставка која се темели на еден збунувачки стих од *Lokasenna*.⁷⁷ Интервенција може да се забележи и во неговата генеалогичка водачот на Џиновите од Jotunheim во *Edume* е претставен како мајка на Loki,⁷⁸ додека неговиот вистински татко *Fárbauti*⁷⁹ станал инспирација за името од сопругата на Laufey.⁸⁰

Но, што со All-Father? Спротивно светот на Marvel, каде со оваа титула се удостоени повеќе херои, но и негативци, Sturluson знае само за еден родоначалник на боговите и луѓето.⁸¹ Во подоцнежните извори се забележува тенденција за зголемување на бројот на божествените синови на Odin, меѓутоа епитетите со суфикс *-föðr*⁸² сугерираат дека претхристијанските поети *Alföðr* го перципирале едноставно ка-

нагласува темната страна на Odin и уште поважно – се зголемува влогот за последната епска битка која гледачите ќе ги држи во неизвесност.

⁷⁵ Thor #600. Името на Вог (*Gylfaginning* 6) е изоставено од војните наведени во *Völuspá*. Дополнително, неговиот наследник е диференциран како првиот и најстар *Æsir* (*Gylfaginning* 3) за кој се врзува рунага *ᚠ*: „Óss er algingautr, Valhallar vísi, Ásgarðs jöfurr“ (Page, Raymond, *The Icelandic Rune-Poem* (London: Viking Society for Northern Research, 1999), 22), и поради тоа не може да станува збор за никаков владетел на *Ásgarðr*.

⁷⁶ Hatfield, Charles, „Jack Kirby and the Marvel Aesthetic“, *The Superhero Reader*, eds. Hatfield, C., Heer, J., Worcester, K. (Jackson: University Press of Mississippi, 2013), 137, 140, 149.

⁷⁷ *Lokasenna* 9.

⁷⁸ Во *Старата Еда*, наместо очекуваниот традиционален патроним Loki *Fárbautason*, се користи матронимот Loki *Laufeyjarson*.

⁷⁹ *Skaldskaparmal* 16; *Gylfaginning* 33.

⁸⁰ *Journey into Mystery* #112.

⁸¹ *Gylfaginning* 9.

⁸² Е.г. *Sigföðr* (татко на победата), *Valföðr* (татко на убиените), *Herföðr* (татко на гостопримството).

ко „патрон на сите“.⁸³ Аналогно, и неговата стрип-верзија е татко на повеќе синови одошто може да запомни.⁸⁴

2. Анкета

За да утврдиме како промените од Marvel влијаат врз перцепцијата на читателите, спроведовме кратка анкета која се состои од три, односно четири прашања:

– Дали беше запознаен/а со нордиската митологија пред да започнеш да ги читаш стриповите на Marvel?

доколку не:

– Дали на моменти кај тебе се јави љубопитност да прочиташ нешто повеќе за одредени настани и ликови или да споредиш одредени информации?

– Дали Сул ти делува на митолошки лик?

– Како го доживуваш Buri/Tiwaz?

доколку да:

– Дали сметаш дека стриповите се добар извор за митологија за почетници?

– Дали најде на некои промени во однос на изворните митски претстави?

⁸³ McKinnell, *Meeting the Other*, 147-148.

⁸⁴ *Thor* vol. 5 #10. Vidar е производ на сојузот со гигантката Grid (*Thor: The Legend* #1; cf. *Skáldskaparmál* 18) и брат на Vali (*Thor* #293; негова мајка според *Baldur's Draumar* 11 e Rindr); по окончањето на првата војна во светот (*Völuspá* 21) тој бил протеран од Asgard (*Thor: The Legend* #1). За да биде загарантиран мирот помеѓу двете завојувани раси, Odin ја зел за сопруга ќерката на Frey – Frigga (*Mighty Thor* vol. 2 #18). Овоплотување на оваа унија се Tyr (*Angela: Queen of Hel* #3; cf. *Skáldskaparmál* 9; во *Hymskviða* 5 како татко на Týr е именуван јотунот Hymir кој во *Thor* #379 го наоѓаме меѓу неговите предци), Hermod (*Thor: Asgard's Avenger* #1; cf. *Gylfaginning* 49; околу прашањето за неговиот статус v. Lindow, *Norse mythology*, 173) и близнаците Hoder (*Loki* vol. 2 #2; cf. *Skáldskaparmál* 13) и Balder (*Thor* vol. 3 #10; cf. *Völuspá* 32). Óðinn и Frigg се пандан на староанглиските Woden и Frig и лангобардските Godan и Frea (Paul. diac., *Hist. Lang.* I.8); но, латинскиот термин Frea, соодветствува со старонордиското Frigg, а не со Freya – сестрата на Freyr (McKinnell, *Meeting the Other*, 18; *Gylfaginning* 24). За да добие достоин наследник чија моќ би потекнувала и од Asgard и од Midgard, Odin ѝ пришил на древната Terra Mater во нејзината најсладогласна варијанта – Jord (*Thor* #301; cf. *Gylfaginning* 9; *Skáldskaparmál* 4; за идентификацијата на Jörð и Frigg v. Branston, *Gods of the North*, 117-118). Неколку месеци по раѓањето во една пештера создадена од All-Father, Thor ќе биде одведен во Asgard и предаден на Frigga (*Thor Annual* #11; околностите околу раѓањето на Thor во голема мера го рефлектираат митот за Диктајската пештера: v. Hes, *Theo.*, 477-484). Подоцна, Phoenix му се открива како негова биолошка мајка манифестирана во обличје на Firehair (*Avengers* vol. 8 #42).

Во анкетата учествуваа 10 испитаници на возраст помеѓу 23 и 42 години од кои 3 имаа негативен одговор на првото прашање. Во однос на наредните три прашања, кај нив се забележува идентична схема: стриповите го зголемиле интересот за скандинавската митологија, Cul, вметнат во едно опкружување на нордиски богови, е восприемен како митолошки лик поради, како што велат, неговите моќи и способности, па дури и слабости, додека Tiwaz го доживуваат како Highfather и надбог.

Кај останатиот дел се јави разномислие околу второто прашање. 80 % не се согласуваат дека стриповите се добар извор зашто „митологијата во стриповите често е земена парцијално, искобинирана со друго, или авторите имаат слобода да менуваат одредени изворни приказни, ликови, локации“, „не се доследни до оригиналните извори – Loki во никој случај не може да биде на исто возраст рамниште со Thor“, „нивната намена е да забавуваат, но можат да поттикнат интерес“, „постојат издавачки куќи како Dark Horse, кои за разлика од Marvel создаваат подоследни приказни“. Што се однесува до промените, најбројни беа забелешките околу надворешниот изглед, особено русата коса и футуристичкиот костим на голобрадиот Thor. Но, во *The Jack Kirby Collector* од 2005 S. Lee околу потеклото на суперхеројот објаснува дека: „пред да ја започнеме серијата, нурнавме во нордиската митологија, како и речиси секој друг вид митологија – го сакаме тоа! Сепак, мора да запомнете дека тоа се легендарни приказни – митови, а не верзии кои се сосема идентични. Променивме повеќе работи – на пример, во повеќето митови Thor има црвена коса, Odin едно око итн. Меѓутоа, префериравме да создадеме наша верзија“. Ваквата изјава не го менува фактот дека независно од нивната намена и содржина, кај читателите се создаваат претстави кои не соодветствуваат со достапниот изворен материјал: кога N. Gaiman го креирал својот црвенобрадест и лош Thor (*Sandman: Season of Mists*), бил навреден од писмата на стрип-фановите „кои мислеа дека создавам сурови пародии на ликовите од Marvel“.⁸⁵

3. Заклучок

Без да навлегуваме во понатамошна теоретска дискусија околу прашањето дали суперхероите се чинители на современата митологија или не,⁸⁶ ќе констатираме дека и покрај нивните различни фун-

⁸⁵ Bender, Hy, *The Sandman Companion: A Dreamer's Guide to the Award-Winning Comic Series* (New York: Vertigo, 2000), 105.

⁸⁶ v. Reynolds, *Super Heroes*; Nevins, Mark, „Mythology and Superheroes“, *Cartoon and Comic Art Studies* 3/3 (1996), 24-30.

кции, митот и стрипот веројатно можат да се сведат под заедничко равенство. Првиот аргумент е нарацијата: дел од стриповите раскажуваат „доживување кое се случило во фиктивното време *ab initio*“, ⁸⁷ иако не се однесуваат на света историја, нити се драматичен пробив на сакралното во светот. Дополнително, нивното авторство е колективно и поради тоа се јавуваат разлики во родословот и почетоците на одредени ликови. Сепак, Marvel се воздржува од повторување на нордиските митови, односно настојува да раскаже свежи и уникатни приказни. Па така, преку процесот на формална преобразба на митот, J. Kurtzberg и S. Lee создадоа временска капсула која не е само знак на архаизам туку и сведоштво за верувањата и ставовите на едно време. Тука лежи и суштината на нашето прашање – во колкава мера *Едите* како уметнички облици го отсликуваат актуелниот светоглед?

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

- Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*, ed. J. C. Rolfe (Harvard: 1939).
 Apollodorus, *Bibliotheca*, trans. J. G. Frazer (London: 1921).
Beowulf, trans. J. R. R. Tolkien, ed. C. Tolkien (Boston: 2014).
 Hesiodus, *Opera et Dies*, ed. M. L. West (Oxford: 1978).
 _____ *Theogonia*, ed. M. L. West (Oxford: 1966).
 Homer, *Iliad*, trans. I. C. Johnston (Arlington: 2006).
 Paulus diaconus, *Historia Langobardorum*, trans. W. D. Foulke (Pennsylvania: 1974).
 Snorri Sturlson, *Heimskringla*, trans. S. Laing (London: 1844).
 _____ *The Prose Edda*, trans. A. G. Brodeur (New York: 1916).
The Poetic Edda, trans. B. Thrope (Michigan: 2004).
 Tacitus, *Ab excessu divi Augusti libri XI-XVI (Bibliotheca Teubneriana)*, ed. K. Welle-
 sley (Leipzig: 1986).
 _____ *Germania, Agricola, Dialogus de Oratoribus*, ed. E. Koestermann (Leipzig, 1970).
Zand Akasih, trans. B. T. Anklesaria (Bombay: 1956).
Свето писмо на Стариот и на Новиот завет (Скопје: 2006).

⁸⁷ Eliade, *The Sacred and The Profane*, 95.

МОНОГРАФИИ И СТАТИИ

- Arnold, Martin, *Thor: Myth to Marvel* (London-New York: Continuum International Publishing Group, 2011).
- Arwidsson, Adolf, *Svenska Fornsånger* (Stockholm: Tryckt hos P.A. Norstedt & Söner, 1834).
- Bellows, Henry, *The Poetic Edda* (Princeton: University Press, 1936).
- Bender, Hy, *The Sandman Companion: A Dreamer's Guide to the Award-Winning Comic Series* (New York: Vertigo, 2000).
- Branston, Brian, *Gods of the North* (London-New York: Thames & Hudson, 1955).
- Daly, Kathleen, *Norse Mythology A to Z* (New York: Chelsea House, 2009).
- Davidson, Ellis, *Gods and Myths of Northern Europe* (London: Penguin Books, 1990).
- Eliade, Mircea, *Patterns in comparative religion* (New York-London: Sheed & Ward, 1958).
- Eliade, Mircea, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion* (New York: Harcourt, Brace & World, 1987).
- Gevirtz, Stanley, „Jericho and Shechem: A Religio-Literary Aspect of City Destruction“, *Vetus Testamentum* XIII/I (1965).
- Green, Rick, „Jack Kirby: Prisoner of Gravity“, *The Jack Kirby Collector*, 14 (1997).
- Grimm, Jacob, *Teutonic Mythology* (London: George Bell & Sons, 1882).
- Groth, Gary, „Jack Kirby interview with Gary Groth“, *The Comics Journal*, 134 (1990).
- Hatfield, Charles, *Hand of Fire: The Comics Art of Jack Kirby* (Jackson: University Press of Mississippi, 2013).
- Hatfield, Charles, „Jack Kirby and the Marvel Aesthetic“, *The Superhero Reader*, eds. Hatfield, C., Heer, J., Worcester, K. (Jackson: University Press of Mississippi, 2013).
- Inge, Thomas, „Comic strips: a biographical essay“, *The international journal of comic art*, 3/1 (2001).
- Jensen, Stig, „Odin from Ribe“, *Oldtidens Ansigt: Faces of the Past*, eds. Kjaerum, P., Rikke, A. O. (København: Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1990).
- Jónsson, Finnur, *Den norsk-islandske skjaldedigtning* B.1 (København: og Kristiania, Gyldendal, Nordisk forlag, 1912).
- Keyser, Rudolph, *The Religion Of The Northmen* (New York: C.B. Norton, 1847).
- Kroonen, Guus, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic* (Leiden-Boston: Brill, 2013).
- Lee, Stan, *Origins of Marvel Comics* (New York: Simon and Schuster, 1974).
- Lindow, John, *Norse mythology: A guide to the Gods, heroes, rituals, and beliefs* (Oxford: University Press, 2002).
- Lindow, John, *Old Norse mythology* (Oxford: University Press, 2020).
- Littleton, Scott, „The 'Kingship in Heaven' Theme“, *Myth and Law among the Indo-Europeans*, ed. Puhvel, Jaan (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1970).
- Mair, George, Lee, Stan, *Excelsior!: The Amazing Life of Stan Lee* (London: Boxtree Ltd, 2002).
- McKinnell, John, *Meeting the Other in Norse Myth and Legend* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2005).

- Nevins, Mark, „Mythology and Superheroes“, *Cartoon and Comic Art Studies* 3/3 (1996).
- Orel, Vladimir, *A handbook of Germanic etymology* (Leiden-Boston: Brill, 2003).
- Page, Raymond, *The Icelandic Rune-Poem* (London: Viking Society for Northern Research, 1999).
- Paxson, Diana, *Odin: Ecstasy, Runes & Norse Magic* (New York: Weiser Books, 2017).
- Price, Neil, *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia* (Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, 2002).
- Puhvel, Jaan, *Lyginamoji mitologija* (Baltimore: Johns Hopkins University, 2001).
- Reynolds, Richard, *Super Heroes: A Modern Mythology* (Jackson: University Press of Mississippi, 1994).
- Ridley, Ronald, „To be Taken with a Pinch of Salt: The Destruction of Carthage“, *Classical Philology* 81/2 (1986).
- Ross, Margaret, *Prolonged echoes: Old Norse myths in medieval Northern society* (Odense: University Press, 1994).
- Rydberg, Viktor, *Undersökningar i germanisk mytologi* (Göteborg: Göteborgs handelstidnings aktiebolags tryckeri, 1886).
- Storms, Godfrid, *Anglo-Saxon Magic* (Nijmegen: Martinus Nijhoff Publishers, 1948).
- Turville-Petre, Edward, *Myth and Religion of the North: The Religion of Ancient Scandinavia* (Westport: Greenwood Press, 1964).
- West, Martin, *Indo-European Poetry and Myth* (Oxford: University Press, 2007).
- Wodtko, Dagmar, Irslinger, Britta, Schneider, Carolin, *Nomina im Indogermanischen Lexikon* (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2008).
- Þorgeirsson, Haukur, „Lokrur, Lóðurr and Late Evidence“, *Retrospective Methods Network* 2 (2011).
- Ефтимовски, Игор, *Примената на методот на симболичка анализа во интерпретацијата на археолошките наоди кои отсликуваат антропоморфизирани круг - магистерски труд* (Скопје: УКИМ - Филозофски факултет, 2020).

СТРИПОВИ

- Alonso, A. ed. (2011). *Thor: Asgard's Avenger vol. 1 issue 1*. New York.
- _____ (2011). *Fear Itself vol. 1 issue 7*. New York.
- Aron, J. (2021). *Avengers vol. 8 issue 42*. New York.
- Aguirre-Sacasa, R. (2011). *Loki vol. 2 issue 2*. New York.
- _____ (2011). *Loki vol. 2 issue 4*. New York.
- Bennett, M. (2015). *Angela: Queen of Hel vol. 1 issue 3*. New York.
- Brown, E. (2009). *Thor & Hercules Mythological Encyclopedia vol. 1 issue 1*. New York.
- Ellis, W. (1995). *Thor vol. 1 issue 493*. New York.
- Ellsworth, W. (1957). *Tales of the Unexpected vol. 1 issue 16*. New York.
- Englehart, S. (1976). *Thor Annual vol. 1 issue 5*. New York.
- Fox, J. (1942). *Adventure Comics vol. 1 issue 75*. New York.
- Fraction, M. (2011). *Mighty Thor vol. 2 issue 7*. New York.
- _____ (2011). *Fear Itself vol. 1 issue 1*. New York.

- ____ (2011). *Fear Itself* vol. 1 issue 4. New York.
- ____ (2012). *Mighty Thor* vol. 2 issue 18. New York.
- Gillen, K. (2011). *Journey into Mystery* vol. 1, issue 625. New York.
- ____ (2012). *Journey into Mystery* vol. 1 issue 645. New York.
- Gruenwald, M., Macchio, R. (1980). *Thor* vol. 1 issue 301. New York.
- Harras, B. ed. (1996). *Thor: The Legend* vol. 1 issue 1. New York.
- Kirby, J., Simon, J. (1941). *Captain America Comics* vol. 1 issue 1. New York.
- Lee, S. (1963). *Journey into Mystery* vol. 1 issue 97. New York.
- ____ (1963). *Journey into Mystery* vol. 1 issue 98. New York.
- ____ (1963). *Journey Into Mystery* vol. 1 issue 99. New York.
- ____ (1964). *Journey into Mystery* vol. 1 issue 103. New York.
- ____ (1965). *Journey into Mystery* vol. 1 issue 112. New York.
- ____ (1966). *Thor* vol. 1 issue 127. New York.
- Lieber, L., Lee, S. (1962). *Journey into Mystery* vol. 1, issue 85. New York.
- Maberry, J. (2011). *Captain America: Hail Hydra* vol. 1, issue 1. New York.
- Oeming, M. A. (2005). *Thor: Blood Oath* vol. 1 issue 2. New York.
- Quesada, J. ed. (2008). *Official Handbook of the Marvel Universe A-Z* vol. 1 issue 2. New York.
- ____ (2009). *Dark Reign Files* vol. 1 issue 1. New York.
- ____ (2009). *Thor* vol. 1, issue 600. New York.
- ____ (2010). *Heroic Age: Villains* vol. 1 issue 1. New York.
- ____ (2010). *Official Handbook of the Marvel Universe A-Z Update* vol. 1 issue 2. New York.
- Simon, J. ed. (1940). *Red Raven Comics* vol. 1 issue 1. New York.
- Simonson, W. (1983). *Thor* vol. 1 issue 340. New York.
- ____ (1984). *Thor* vol. 1 issue 349. New York.
- ____ (1985). *Thor* vol. 1 issue 355. New York.
- ____ (1987). *Thor* vol. 1 issue 379. New York.
- ____ (1987). *Thor* vol. 1 issue 380. New York.
- ____ (1989). *The New Mutants* vol. 1 issue 82. New York.
- ____ (1989). *The New Mutants* vol. 1 issue 83. New York.
- Straczynski, J. M. (2008). *Mighty Thor* vol. 3 issue 5. New York.
- ____ (2008). *Thor* vol. 3 issue 7. New York.
- ____ (2008). *Thor* vol. 3 issue 10. New York.
- ____ (2009). *Tales of Asgard by Lee & Kirby* vol. 1 issue 1. New York.
- Thomas, R. (1978). *Thor* vol. 1 issue 274. New York.
- ____ (1980). *Thor* vol. 1 issue 293. New York.
- ____ (1980). *Thor* vol. 1 issue 294. New York.
- Thomas, R., Mantlo B. (1975). *Thor* vol. 1 issue 240. New York.
- Thomas, R., Thomas D. (1991). *Doctor Strange, Sorcerer Supreme* vol. 1 issue 35. New York.
- Zelenetz, A. (1983). *Thor Annual* vol. 1 issue 11. New York.

ПРИЛОЗИ

1. Оловна маска од Рибе, викиншки период. Археологот S. Jensen (1990, p. 178). предлага украсите од шлемот на Óðinn да се толкуваат како Hugin и Munin.

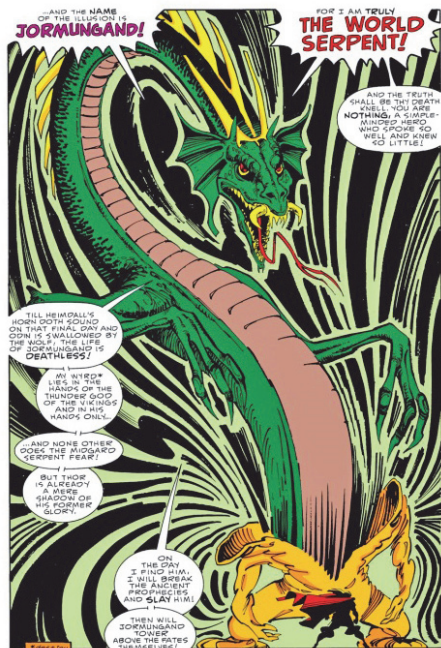
2. Odin со шлем од рогови и крилја од птица, Marvel Fanfare vol. 1 issue 20.

3. Археолошки наод од Северен Норфолк (VI-VII век) кој веројатно го прикажува Wōdan со рогови формирани од два гаврани.

4. Jörmungandr, Исландски манускрипт, XVII век.

5. Jormungand, Thor vol. 1, issue 380.

6. Nidhog, Fear Itself vol. 1, issue 7.

7. Níðhoggr, Исландски манускрипт, XVII век

БЕРУВАЊА И ПРИОРИТИЗИРАЊЕ НА ЧЕСНОСТА КАКО ЦРТА НА ЛИЧНОСТ И НЕЈЗИНО ПРОЈАВУВАЊЕ КАЈ СТУДЕНТИ ПО ПСИХОЛОГИЈА

Александра БОГДАНОВСКА

Институт за психологија, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: The purpose of this research was to create and develop a self-reporting psychology test that would measure a student's beliefs and attitudes towards honesty. Given the complex nature and multidimensionality of honesty as a personality trait, out of all sub-dimensions, we chose to focus on beliefs and attitudes related to honesty as best predictors of honest behavior. Therefore, on the first study the participants were asked to answer the preliminary version of the Scale of Honesty Beliefs [SHB] simultaneously with the sub-scale of Machiavellianism out of the Dark Triade and the sub-scale of Conscientiousness (which includes Orderliness, Productivity and Responsibility) out of the Big Five. After the data has been collected, we were testing SHB's psychometric characteristics, such as convergent and divergent validity and reliability and we also conducted a factor analysis. After we prepared the final version of SHB we conducted the second study in which we examined if there was a correlation between honesty beliefs and honest behavior. In addition, we examined if there was a correlation between honesty beliefs and the importance of honesty as a value. The study was conducted on Qualtrics, on a stratified sample of psychology students from the University of Ss. Cyril and Methodius, Skopje.

Key words: honesty, beliefs, attitudes, values, honest behavior.

Вовед

Истражувањето на чесноста како еден од најсложените психолошки конструкти е предизвикувачка задача, пред сè поради нејзината мултидимензионалност. Јанаков (2018, р. 325) ја дефинира чесноста/искреноста како „насоченост кон вистината и искрено (автентично) себепретставување (отсуство на манипулирање)“. Меѓутоа,

поаѓајќи од самата природа на чесноста како црта или како качество наидуваме на прашањето за определба на нејзината транситуациона пожелност – дали е таа апсолутна или релативна? За оваа полемика расправале и филозофите, а најрадикален став кој е посочен и во истражувањето на Бок (Bok, 1978/1999) е Кантовиот апсолутизам кој безусловно настојува на должноста за вистинитост и морална забрана на лагите од секаков тип (според Perkins & Turiel, 2007, p. 01). Спротивно на апсолутизмот, хипотетички пример кој често се користи за да се илустрира дека измамата понекогаш е оправдана е примерот кога убиец прашува каде отишла неговата целна жртва. Освен хипотетичка ситуација, во реалноста има мноштво примери кои може да ја портретираат непожелноста од зборување на вистината, како што одредени луѓе во Втората светска војна лажеле за да спасат Евреи од нацистичките концентрациони логори (Perkins & Turiel, 2007, p. 01). Второто прашање на кое се наидува при истражувањето на чесноста е заднината на нејзиното пројавување. Дали таа е резултат на *желбата за морално постапување* која може да е толку силна што самото пројавување на чесноста е автоматизирано или пак чесното однесување е последица на *активна борба со искушението* за постапување на почесен, но нечесен начин (Keung Ma & Xing Xu, 2014, p. 02)? Така на пример, Бандура (Bandura, 1991, 2001) ја посочува самоконтролата, која е централен поим во неговата теорија за моралниот развој, како главен попречувач на краткотрајните, но интензивни искушенија за нечесно однесување (според Keung Ma & Xing Xu, 2014, p. 02; Фрицханд, 2010, p. 21-27). Од друга страна пак, Епстајн (Epstein, 1998) бил на мислење дека после долгогодишната интернализација на моралните норми во личноста, чесното постапување се манифестира без да му претходи свесна когнитивна обработка за тоа што е морално пожелно во ситуацијата (според Keung Ma & Xing Xu, 2014, p. 02). Еден истражувачки наод (Gino и сор., 2011) потпирајќи се на теоретска основа (Blasi, 1984) сугерира дека моралниот идентитет има важна улога во чесното постапување: лицата кои се одликуваат со цврст морален идентитет немаат потреба од когнитивна обработка и од активен отпор на искушението за неморално постапување (според Keung Ma & Xing Xu, 2014, p. 02).

Третото и најсложеното прашање се однесува на мерењето на чесноста. Традиционално, таа се мерела со полиграфи, но потребата од понов и повалиден инструмент за мерење била алармантна со оглед на масовните кражби од работните места во САД за време на последните две декади од минатиот век (American Management Association, 1977; Bales, 1988; Jones, 1981; U.S. Department of Commerce, 1972; според Martin, 1989, p. 255-256). Затоа, рапидно се зголемил бројот

на психометриски тестови чија цел била предвидување на чесно однесување на работното место. Меѓутоа, составувањето на тест чија цел е да измери мултидимензионален конструкт, како што и претходно е наведено, е доста сложена задача. При спроведувањето на факторска анализа се нашло и дека различни тестови содржат различни фактори т.е. различни тестови мерат различни димензии на чесноста, во зависност од потребите на истражувањето и популацијата на која е наменет тестот. Така, Asch & Cunningham (1988) спровеле факторска анализа на Reid Report тестот за чесност. Овие автори нашле четири фактори т.е. димензии кои ја опишуваат чесноста/искреноста мерена со тестот: (а) став за тоа до кој степен треба другите да бидат казнети за нечесното однесување или казнивост; (б) казнивост спрема себе си и најблиските при извршување прекршок; (в) искушенија за извршување нечесни постапки и (г) степен на перципирана нечесност кај другите луѓе или проекција (според Adelheid A. M. & Sampo V., 2002, p. 432-433; Asch & Cunningham, 1988, p. 58-64). Составувачите на тестот поаѓале од претпоставката дека чесноста е конструкт составен од најмалку две димензии: казнивост и проекција, па со оваа факторска анализа таквата теоретска претпоставка се потврдила. Harris & Sackett (1987) спровеле факторска анализа на Personnel Selection Inventory (PSI; London House, Inc.), самоизвестувачки инвентар кој во 40 ајтеми ја мери чесноста. Нашле 4 фактори кои објаснувале 95 % од вкупната варијанса, од кои првиот опишувал 58 %. Тие четири фактори/димензии ги рефлектирале: (а) искушение и презир на нечесните однесувања; (б) признанија за сопствени нечесни постапки; (в) верувања за зачестеноста со која другите поединци извршуваат нечесни дела и (г) личностни особини поврзани со чесноста/искреноста, како што се доверливоста и импулсивноста. Покрај разликите во факторите кои се пронашле, консултациите со литературата покажуваат и дека различни тестови имаат различни супскали кои мерат различни аспекти на чесноста. Така, тестот the Workplace Productivity Questionnaire (WPQ, Nicol, 1999) има шест супскали: (1) признавање; (2) ставови; (3) перципирање на другите; (4) казнивост; (5) рационализација и (6) искушенија. Понатаму, Тестот The Phase II Profile (Lousig-Nont, 1989) се состои од повеќе супскали кои се наречени: (1) валидност; (2) верувања за нечесните постапки; (3) рационализација; (4) негативни ставови; (5) позитивни ставови; (6) ситни признанија; (7) крупни признанија; (8) доверба и (9) време (според Adelheid & Sampo, 2002, p.432-435). Perkins & Turiel (2007, p. 609-611) пак, посочиле дека искреноста е мултидимензионален концепт кој вклучува координација на различни односи на поединецот кон општествениот свет, вклучувајќи: (1) концепции за пра-

вичност; (2) перцепции за легитимна контрола; (3) чувство за автономија и (4) верување за природата на односите.

Значи, едно е сигурно: чесноста е мошне сложена црта/качество на личноста. Четвртиот проблем на кој се наидува при нејзиното испитување е отежнувачкиот фактор на социјално-пожелните одговори кои луѓето покажуваат тенденција да ги искажуваат во психометриските тестови воопшто. Честа критика која им се упатува на создавачите на тестовите за мерење на чесноста е замерката за самата природа на овие тестови: дали воопшто е разумно да се очекува неискрен човек искрено да одговара на прашања поврзани со (не)чесноста и таквите постапки во минатото. Ова особено доаѓа до израз при пополнување тестови чија цел е селекција на кандидати за работно место (Jonnes & Steffy, 1987; според A. McDaniel & W. Jones, 1988, p. 328-331). Покрај тоа, ризикот од погрешно интерпретирање на скоровите добиени од тестовите и со тоа лажно сместување на испитаниците во категорија на чесни или нечесни кандидати е премногу висок. Една метаанализа нашла дека во повеќето тестови, веројатноста тестиралиот субјект да добие скор кој ќе означува висок степен на поседување на цртата чесност ако одговара неискрено е 0,80. Од друга страна пак, доколку тестиралиот субјект навистина искрено одговара на ајтемите, веројатноста да добие скор кој ќе означува низок степен на поседување на цртата чесност е исто така 0,80 (L. Martin, 1989, p.256-258).

Со цел максимално да се превенира ризикот од социјално пожелни одговори дадени за да се прикрие сопственото нечесно однесување во минатото, ние одлучивме да создадеме психометриски тест кој ќе ги мери верувањата и ставовите за пожелноста на чесноста како црта на личност. Поради самата природа на верувањата, одлуката за конструирање тест што нив ќе ги мери истовремено претставува и одлука која ја става когнитивната компонента во преден план (Јанакков, 2018, p. 347-363), затоа што се сосредоточува на расудувања за тоа кои однесувања се пожелни и исплатливи, а кои не. Меѓутоа, афективната и мотивациската компонента на ставовите не се запоставени. Кога станува збор за верувањата и ставовите, општопознато во психолошката литература е нивното обликување и навестување на идното однесување на поединецот (Јанакков, 2018, p. 347-368; Поповски, 2020, p. 1-12). Како што може да се види и во претходните пасуси, речиси во сите психометриски тестови верувањата често претставувале засебни супскали и/или фактори кои ја опишуваат чесноста како црта на личност. Сепак, кога станува збор за верувања, ставови, расудувања за црти на личност кои се тесно поврзани со моралноста, осо-

бено може да се каже дека е наивно да се очекува правичните ставови *секогаш* да се проследени со правични однесувања. Како што проучувачите на моралот посочуваат, правилното морално расудување е нужен, но не и доволен услов за правично и морално постапување (Фрицханд, 2010, р. 59-73). Токму на таа проблематика ќе се посвети овдешното истражување – дали зголемувањето на скоровите на тестот за верувања и ставови за чесноста е проследено со зголемено пројавување на чесноста во однесувањето кај студентите по психологија?

Потребата од проучување на чесноста и нејзиното пројавување во тестовни ситуации произлегува од зачестената практика на препишување за време на испитите од страна на студентите по психологија, па и на студентите воопшто. Последново особено е типично за последната учебна година со онлајн настава и онлајн проверка на знаењето. Електронското спроведување на едукацијата и недостатокот од сериозна платформа за спроведување тест на знаење се олеснувачки фактори за измамничко однесување за време на испитните ситуации – алтернативните извори на информации им се многу полесно достапни на студентите. Секако дека тоа во иднина ќе се одрази на квалитетот и оспособеноста на професионалниот кадар. Со оглед на тоа што ние доаѓаме од Институтот за психологија, а и се работи за прво задавање на тестот што го конструиравме¹, во ова мини-истражување ќе се задржиме само на студентите на Психологија од Филозофскиот факултет на УКИМ како популација, иако појавата на измамничко однесување е далеку поширок социјален проблем.

Со оглед на тоа што верувањата и ставовите во голем дел од случаите се моќни предиктори на однесувањето (Јанаков, 2018, р. 347-368; Поповски, 2020, р. 1-12; Фрицханд, 2010, р. 59-73) и со тоа што во претходните истражувања на чесноста верувањата се покажале како нејзини важни димензии (Asch & Cunningham, 1988, р. 58-64; Harris & Sackett, 1987; Lousig-Nont, 1989; Nicol, 1999 [според Adelheid & Sampo, 2002, р. 432-435]), ние претпоставивме дека истите ќе бидат поврзани со манифестираното однесување. Односно, нашата хипотеза гласи дека зголемувањето на скоровите на тестот за верувања и ставови за

¹ Со цел да докажеме дека тестот навистина ги мери верувањата и ставовите за пожелноста на чесноста, ние решивме да ја тестираме неговата конвергентна и дивергентна валидност т.е. да го доведеме во позитивна или негативна врска со други тестови со веќе утврдени метриски карактеристики. За таа цел, претпоставивме дека добиените скорови од новосозданиот тест негативно ќе корелираат со добиените скорови на супскалата за Макевијализам, а позитивно ќе корелираат со добиените скорови на супскалата за Совесност (од петфакторскиот модел на личноста), која ги вклучува организираноста, продуктивноста и одговорноста како нејзини субдимензии.

чесноста ќе биде проследено со зголемено пројавување на чесноста во однесувањето кај студентите на Психологија. Понатаму, за да имаме подетален увид за важноста на чесноста во моралноста, решивме да ја провериме нејзината пожелност и приоритет во вредносниот систем на студентите. Оттаму произлегува и втората хипотеза, која гласи дека зголемувањето на приоритизирањето на чесноста како вредност ќе биде проследено со зголемено пројавување на чесноста во однесувањето кај студентите на Психологија. Проучувањето на верувањата и ставовите за чесноста е првиот чекор кон понатамошно нејзино промовирање и поткрепување на позитивните ставови, сè со цел максимално да се редуцира идното нечесно однесување. Целото истражување се темели на генералната претпоставка дека позитивниот пристап кон чесноста, било како црта, било како вредност, е нужен услов за стабилни општествени односи, повисока професионалност, а и основна доверба во човештвото воопшто.

Истражување 1:

Задавање на прелиминарната верзија на тестот

Метод

Испитаници

Во истражувањето е користен стратификуван примерок, составен од четири стратуми кои соодветствуваат на годината на студирање: четири стратуми за четирите години од додипломските студии. Достапната популација се состоеше од сите редовни студенти на додипломски студии при Институтот за психологија на Филозофскиот факултет – Скопје, кои прв пат запишале прв семестар во периодот од 2017 до 2020 година. Прелиминарната верзија беше зададена на првосоздадениот стратификуван примерок кој го сочинуваа 57 учесници – студенти од кои 8 беа машки, а 49 женски. Поканети беа 100 студенти, меѓутоа најдовме на висока стапка на неодговарање, а исто бевме принудени дел од учесниците да ги исклучиме од истражувањето поради нивниот стил на одговарање (сите прашања одговорени со една иста категорија понуден одговор или пак оставено премногу празни прашања). Одлуката за користење стратификуван примерок беше донесена под претпоставка дека на тој начин најдобро ќе бидат претставени *сите* додипломци од *сите* учебни години. Сите испитаници беа регрутирани преку интернет, каде што беше спроведено и целото истражување. За поедноставен увид во примерокот, може да се погледне табела 1.

Табела 1: Податоци за учесниците од стратификуваниот примерок во двете истражувања

		Постапка			
		Прелиминарна		Истражување	
		Пол			
		машки	женски	машки	женски
Година на студии	прва	1	11	1	9
	втора	2	9	2	6
	трета	3	18	1	9
	четврта	2	11	3	4
	ВКУПНО	8	49	7	28
		57		35	

Мерни инструменти

За мерење на верувањата и ставовите за чесноста како црта на личност беше зададена прелиминарната верзија од новоизработениот тест/прашалник СВЧ (Богдановска, 2021). Прелиминарната верзија од тестот се состоеше од 42 самоизвестувачки ајтеми, кои се одговараат со избирање на една од понудените опции кои означуваат степени на согласност според Ликертовата скала: (1) Воопшто не се согласувам; (2) Не се согласувам; (3) Ни се согласувам ни не се согласувам; (4) Се согласувам; (5) Сосема се согласувам. Секој одговор на секој ајтем нумерички се квантификува, за потоа вкупниот збир од сите ајтеми да го означува постигнатиот скор на тестот. Повисок скор на тестот означува попозитивни верувања и ставови за чесноста, а понизок скор означува понегативни верувања и ставови. Теоретски, на тестот може да се добијат минимум 42 поени, а максимум 210.

За да се тестира конвергентната валидност на новосоздадениот инструмент за мерење на чесноста, одлучивме да пресметаме корелација меѓу добиените скорови од прелиминарната верзија на истиот со скорови од супскалата Совесност од инструмент што ги мери големите пет личносни фактори (Big Five Inventory – 2 [BFI-2], John & Soto, 2016, p. 142-143). Значаен дел од претходните истражувања (MacCann и сор., 2009; Roberts и сор., 2004; Roberts и сор., 2005) предложиле слични модели на совесноста и истите ги акцентирале следниве нејзини аспекти: (1) *Организираност/уредност* т.е. претпочитање на ред и структурираност, за кој било најдено дека има значително дејство врз совесноста (Hofstee и сор., 1992; Saucier & Ostendorf, 1999); (2) *Продуктивност/трудољубивост* т.е. работна етика и упор-

ност при остварувањето на целите, за кој било најдено дека е моќен предиктор на академските и професионалните достигнувања (Barrick & Mount, 1991; Duckworth, Peterson, Matthews, & Kelly, 2007; Poropat, 2009); (3) *Одговорност* т.е. посветеност на исполнувањето на обврските и должностите, за кој било најдено дека е показател на степенот на зависност на лицето од другите луѓе (John & Soto, 2016, p. 121-122). Во истражувањето на John & Soto (2016, p. 121-122; p. 142-143), имајќи ги предвид претходнонаведените издвоени димензии, за најдобри претставници на совесноста биле избрани *организираноста*, *продуктивноста* и *одговорноста*. Сите три аспекти на совесноста (особено продуктивноста и одговорноста) не е можно да се остваруваат без доза на чесност, па затоа совесноста во ова истражување беше одбрана како пандан на чесноста при тестирањето на валидноста на новиот инструмент и се очекуваше да се добие позитивна поврзаност меѓу скоровите од двете мерки.

За да се тестира дивергентната валидност на новосозданиот инструмент за мерење на чесноста, одлучивме да пресметаме корелација меѓу добиените скорови од прелиминарната верзија на истиот со скорови од скала на инструмент што го мери макијавелизмот од Темната тријада на личноста (Dark Triad of Personality [D3], Paulhus, 2013). Во центарот на личноста на луѓето кои се одликуваат со чесност како стабилно личностно својство е *моралноста* заедно со моралните вредности и моралниот идентитет (Фрицханд, 2010, p. 45-52; p. 134-165), што не е случај со макевијалистичкиот тип на личност. Макевијалистите, именувани по ригорозниот филозоф Макијавели, како што вели неговата најпозната мисла: „Целта ги оправдува средствата“, прегазуваат сè пред себе во име на сопствениот интерес. Таквото однесување вклучува и сериозни прекршоци и нечесни постапки – се жртвуваат моралноста и чесноста за да се достигнат замислените цели. Гаволестиот макијавелизам и тоа како се коси со кроткоста и наивноста кои се врзани со чесноста, па затоа ние претпоставивме дека скоровите на тестот за чесност негативно ќе корелираат со скоровите на тестот за макевијализам.

Постапка

Прелиминарното тестирање беше спроведено на интернет, каде учесниците одговараа на Qualtrics. При спроведувањето на постапката на задавање на прелиминарната верзија на тестот Скала на верувања за чесноста [СВЧ, Богдановска, 2021], истиот беше зададен заедно со супскалата Макевијализам од тестот Темната тријада на личноста (Dark Triad of Personality [D3], Paulhus, 2013) и со супскалата Со-

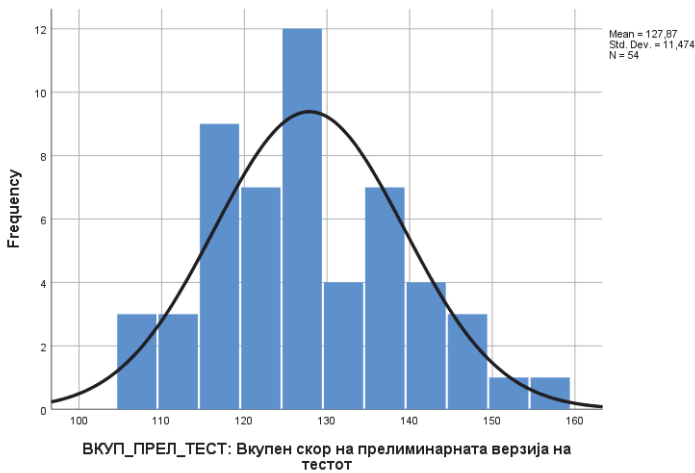
весност од тестот за петфакторскиот модел на личноста (Big Five Inventory – 2 [BFI-2], John & Soto, 2016, p. 142-143) со цел да се направат понатамошни анализи за конвергентната и дивергентната валидност и релијабилноста на новиот инструмент (види прилог 1).

Учесниците во истражувањето најпрво дадоа согласност за учество, а при поканата им беше наведено дека ќе одговараат на прелиминарна верзија на тест кој мери „неколку стабилни личносни диспозиции“. Немаше такви учесници кои пред одговарањето пројавија желба да дознаат за што точно станува збор. На првиот блок, учесниците наведоа демографски карактеристики т.е. податоци за полот и годината на студирање. Пред да започне истражувањето, на секој учесник посебно му беше соопштен код кој требаше да го впише во делот за демографски податоци (како замена за неговиот идентитет и заштита на анонимноста) за да се одбегне добивањето повторен одговор т.е. за да се превенираат злоупотреби на истражувањето. Резултатите од испитаниците кои впишале кодови кои се повторуваа или пак не се совпаѓаа со претходно осмислените беа отстранети од истражувањето поради ризикот од искривување на вистинитоста на наодите. На следниот блок, испитаниците на Ликертова скала ги одговараа прашањата од прелиминарната верзија на СЧП, BFI-2 и D3. Тестовите беа зададени како еден т.е. ајтемите од супскалите за Совесност и Макевијализам беа незабележливо „вметнати“ во прелиминарната СЧП за на учесниците во истражувањето да им биде оставен впечаток дека се задава еден тест кој мери повеќе конструкти. На крајот секој учесник имаше опција да остави коментар за разбирливоста на прашалникот, како и претпоставка за тоа кој конструкт се мери со истиот. Откако беа прибрани податоците, се уважија коментарите од учесниците и се утврдија метриските карактеристики на новоконструираниот тест, се премина на главното истражување, на вториот стратификуван примерок.

Резултати

Откако се прибраа податоците од одговарањето на прелиминарната верзија на тестот, преминавме кон анализа на дескриптивните статистики ($M = 127,87$; $SD = 11,474$; $N = 54$), кои појасно може да се видат во графикон 1. Може да се забележат благи тенденции кон позитивен скјунес ($S_{KP} = .343$), а иако дистрибуцијата е мезокуртична, се забележуваат тенденции кон липтокутичност ($\alpha_4 = -.329$). Шест испитаници беа отфрлени од SPSS поради неодговарање на сите прашања. Прашањата кои беа недискриминативни, кои беа погрешно

интерпретирани од страна на испитаниците и кои ги загрозуваа валидноста и релијабилноста беа исто така отфрлени.

Графикон 1: Дистрибуција на скорите на прелиминарната верзија на СВЧ

За дескриптивни цели беше спроведена и факторска анализа со методот облимин за ротација на добиените фактори/компоненти. КМО-мерката изнесуваше 0.605. Бартлетовиот тест на сферичност покажа дека варијаблите во анализата статистички значајно корелираат меѓу себе ($X^2 = 882,345$; $p < .001$). Така беше обезбедена основа за спроведување факторска анализа. Беа екстрахирани повеќе фактори со ајген вредност поголема од 1, но од практични причини ние одлучивме да се ограничиме на првите три. Првиот фактор објаснува 21,537 % од варијансата на верувањата за чесноста, вториот објаснува 12,869 %, а третиот придонесува кон објаснување на 9,523 % од варијансата. Вредностите на факторските заситувања на сите варијабли кои го формираат кој било фактор се повисоки од 0.40. Останаа пет ајтеми кои не ги исполнуваа критериумите да влезат во некој од факторите. Методот облимин сугерира дека: (1) првиот фактор го сочинуваат 15 ајтеми (2, 3, 7, 11, 12, 17, 18, 19, 14, 25, 27, 29, 32) и истиот беше именуван како *Казнивост и перцепција на последици од (не)чесно однесување*; (2) вториот фактор го сочинуваат 4 ајтеми (9, 15, 33 и 35), имаше факторски заситувања и од други ајтеми од првиот фактор и истиот беше именуван како *Приоритизирање на чесноста во специфични и екстремни ситуации*; (3) третиот фактор го сочинуваат 6 ајтеми (21, 30, 31, 36, 40 и 41) и беше именуван како *Степен до кој чесното однесување се доживува како должност кон општеството*. Факторската анализа беше направена за да се добие појасен и подетален увид во структурата на

тестот, односно беше спроведена за да се добијат побогати дескриптивни податоци.

Беше пресметана и релијабилноста на тестот со статистикот Алфа на Кронбах. Прелиминарната верзија изнесуваше $\alpha = .729$. Откако ги елиминиравме отежнувачките прашања, конечната верзија на тестот покажа релијабилност од $\alpha = .778$, што упатува на тоа дека тестот е релијабилен. Ја пресметавме релијабилноста и на секој од факторите одделно, па така за првиот фактор добивме $\alpha = .762$, за вториот $\alpha = -.140$ и за третиот $\alpha = .625$. Првиот и третиот фактор покажаа задоволувачка релијабилност. Релијабилноста на вториот може да се прогласи за загрижувачка.

За пресметување на валидноста на тестот беа зададени скалата Макевијализам од D3 и скалата Совесност од BFI-2. Беа пресметани еднонасочни пирсонови корелации (сумирани во табела 2), кои упатуваат на тоа дека: (1) во однос на дивергентната валидност, H_0 која сугерираше дека не постои статистички значајна поврзаност меѓу скоровите на СВЧ-тестот и скоровите од супскалата за Макевијализам беше отфрлена, односно наодот сугерира дека постојат статистички значајни корелации меѓу добиените мерки од двата конструкти; (2) во однос на конвергентната валидност, H_0 која сугерираше дека не постои статистички значајна поврзаност меѓу скоровите на СВЧ-тестот и скоровите од супскалата за Совесност не беше отфрлена, односно наодот сугерира дека не постојат статистички значајни корелации меѓу добиените мерки од двата конструкти. Сепак, статистички значајна корелација во конвергентната валидност гледаме во димензијата одговорност (од трите димензии на совесноста).

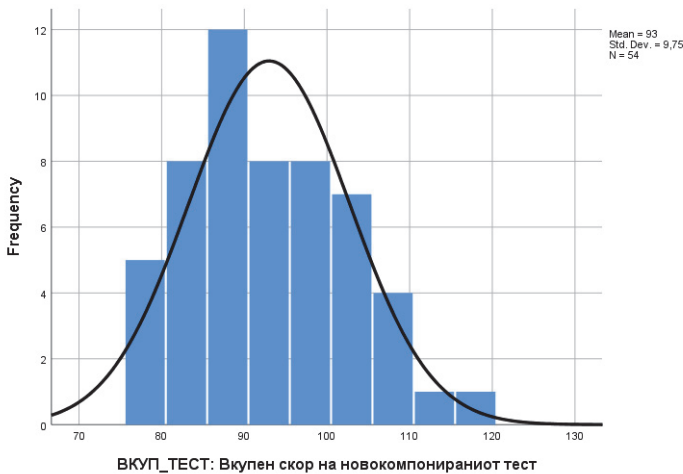
Табела 2: Валидност (конвергентна и дивергентна) на двете верзии од СВЧ

		Конвергентна валидност				Дивергентна валидност
		Организираност	Продуктивност	Одговорност	Вкуп_Сов	
Прелиминарна верзија		$r=.042$	$r=.121$	$r=.278^*$	$r=.176$	$r=-.323^{**}$
Конечна верзија	Фактор 1	$r=-.098$	$r=.008$	$r=.235^*$	$r=.045$	$r=-.483^{**}$
	Фактор 2	$r=.104$	$r=.008$	$r=.255^*$	$r=.184$	$r=-.471^{**}$
	Фактор 3	$r=.198$	$r=.086$	$r=.059$	$r=.131$	$r=.206$
	Цел тест	$r=.031$	$r=.092$	$r=.273^*$	$r=.156$	$r=-.357^{**}$

*=статистички значајна поврзаност на ниво 0.05

**=статистички значајна поврзаност на 0.01

Откако беа утврдени метриските карактеристики на тестот и беа елиминирани отежнувачките ајтеми, повторно спроведовме анализа за да добиеме дескриптивни податоци на конечната верзија (види графикон 2). Добиените податоци за конечната верзија на тестот ($M = 93,000$; $SD = 9,750$; $N = 54$) истото може појасно да се видат во графикон 2. И во вториот графикон може да се забележат благи тенденции кон позитивен скјунес ($S_{KP} = .406$), а се забележуваат и тенденции кон липтокутичност ($\alpha_4 = -.717$).

Графикон 2: Дистрибуција на скорите од конечната верзија на СВЧ

По прибирањето на податоците и статистичката пресметка, се подготви конечната верзија на СВЧ, која беше зададена во второто истражување за да ги пресмета верувањата и ставовите за чесноста кај студентите на Психологија.

Истражување 2:

Истражување на пројавувањето и приоритизирањето на чесноста и нивната поврзаност со скорите од СВЧ

Метод

Испитаници

Откако се прибараа податоци за метриските карактеристики на тестот и се направија потребните корекции, се спроведе и целокупното истражување на нов (втор) стратификуван примерок од популацијата студенти на Психологија, кој го сочинуваа 35 студенти, од кои 7 беа машки, а 28 женски (види табела1). Достапната популација пов-

торно се состоеше од сите редовни студенти на додипломски студии при Институтот за психологија на Филозофскиот факултет - Скопје кои прв пат запишале прв семестар во периодот од 2017 до 2020 година. Повторно сите учесници беа регрутирани преку интернет.

Мерни инструменти

За мерење на верувањата и ставовите за чесноста како црта на личност беше користена конечната верзија од новоизработениот тест/прашалник СВЧ (Богдановска, 2021). Тестот се состои од 30 самоизвестувачки ајтеми, кои се одговараат со избирање на една од понудените опции кои означуваат степени на согласност според Ликертовата скала: (1) Воопшто не се согласувам; (2) Не се согласувам; (3) Ни се согласувам ни не се согласувам; (4) Се согласувам; (5) Сосема се согласувам. Секој одговор на секој ајтем нумерички се квантификува, за потоа вкупниот збир од сите ајтеми да го означува постигнатиот скор на тестот (*види прилог 2*). Повисок скор на тестот означува попозитивни верувања и ставови за чесноста, а понизок скор означува понегативни верувања и ставови. Теоретски, на тестот може да се добијат минимум 30 поени, а максимум 150.

Индикатори за пројавување на чесноста т.е. за чесно однесување се одговорите на претходно осмислени пет отворени „трик“ прашања (преземено од Hugh-Jones, 2015). Петте прашања беа така конструирани да две од нив (1 и 4) се очекува да бидат екстремно лесни, односно да бидат одговорени од над 90 % од учесниците во истражувањето. Другите три (2, 3 и 5) се екстремно тешки и сосема нерелевантни за студентската популација, па затоа се очекува одговорите да ги знаат помалку од 10 % од учесниците. Она што е специфично за тешките прашања е тоа што тие бараат сосема нерелевантни информации, но со првото пребарување на Google (или на кој било пребарувач) веднаш се наидува на потребниот податок т.е. одговорот што се бара. Значи, лесната достапност до точниот одговор е клучот кон создавањето на искушение за измамничко однесување (*види прилог 2*). Поголем број на точно одговорени тешки прашања (лесните прашања се контролни) е индикатор за поголемо измамничко однесување и обратно, колку помалку точно одговорени тешки прашања имале учесниците толку почесно однесување пројавиле. Ваквото мерење на чесното однесување поаѓа од претпоставката дека е екстремно неверојатно некој студент да ги знае одговорите на сите три тешки прашања.

На крајот, приоритизирањето на чесноста како вредност беше измерено со задавање на дел од инструментот за класифицирање на

Рокич (Rokeach, 1973). Истиот се состои од класифицирање посебно на терминални и на инструментални вредности. Kluckhohn (1951) вредностите ги дефинира како „експлицитни или имплицитни концепции, карактеристични за индивидуа или за група на луѓе, кои се однесуваат на нешто што е пожелно и ги обликуваат начините, средствата и целите на однесувањето“ (според Henshel, 1971, p. 1998). За потребите на истражувањето беше зададен само делот со *инструментални* вредности (меѓу кои е и чесноста), кој се состои од 16 вредности кои секој учесник треба да ги рангира според нивната важност во неговиот/нејзиниот живот. Во ова истражување се следеше и запишуваше само *рангирањето на чесноста*, при што повисок скор означува и давање поголем приоритет на чесноста како вредност, додека пак понизок скор означува помало приоритизирање на чесноста. Скорот се пресметуваше така што најпрво се забележуваше местото на чесноста во рангот на инструменталните вредности, а потоа се додаваше соодветен бод во зависност од местото. Така на пример, со оглед на тоа дека требаше да се рангираат 16 вредности, ако чесноста беше прворангирана учесникот добиваше 16 поени, ако беше второрангирана се доделуваа 15 поени, треторангирана 14 поени итн.

Постапка

Истражувањето беше спроведено на интернет, преку платформата Qualtrics. Учесниците во истражувањето најпрво дадоа согласност за учество, а при поканата им беше наведено дека ќе учествуваат во истражување кое „се сосредоточува на општата информираност на студентите по психологија и нејзината поврзаност со николку личностни црти и качества“. Немаше такви учесници кои пред одговарањето пројавија желба да дознаат за што точно станува збор. На првиот блок, учесниците наведоа демографски карактеристики т.е. податоци за полот и годината на студирање. Пред да започне истражувањето, на секој учесник посебно му беше соопштен код кој требаше да го впише во делот за демографски податоци (како замена за неговиот идентитет и заштита на анонимноста) за да се одбегне добивањето повторен одговор т.е. за да се превенираат злоупотреби на истражувањето. Резултатите од испитаниците кои впишале кодови кои се повторуваа или пак не се совпаѓаа со претходно осмислените беа отстранети од истражувањето поради ризикот од искривување на вистинитоста на наодите.

По пополнувањето на демографските податоци, учесниците беа изложени на експериментална ситуација во која беа ставени во искушение да се однесуваат нечесно. Тоа беше спроведено така што

најпрво во инструкциите беше соопштено дека следните пет прашања им даваат увид на истражувачите во општата култура на студентите. Подолу во текстот со инструкции беше напишано дека студентите кои ќе одговорат точно на петте прашања ќе добијат мал подарок од истражувачите кое во дадениот момент е изненадување (станува збор за Сникерс – чоколатце кое подоцна навистина го добија студентите кои точно одговорија на сите прашања). Смеслата на вака поставените инструкции беше да предизвикаат *искушение за препишување* преку: (1) казна – социјално непожелна слика на лице со недостаток од општа култура која учесникот ќе ја остави пред истражувачот; и/или (2) награда – подарок кое ја зголемува тензијата и искушението за препишување поради тоа што на учесниците не им е познато од што точно се состои, односно им ја побудува љубопитноста. Вака создаденото упатство беше проследено со претходно опишаните пет отворени прашања, од кои две беа контролни и лесни, додека пак три беа експериментални и екстремно тешки (преземено од Hugh-Jones, 2015). Прашањата беа следниве:

1. Кој е првиот македонски документарен филм кој бил номиниран за Оскар?
2. Која година е роден македонскиот актер Ѓорѓи Колозов?
3. Во кој град е роден актерот Петар Мирчевски?
4. Кој е режисер на познатиот македонски филм „Пред дождот“?
5. Како се вика сопругата на актерот Никола Ристановски?

Тешките прашања (2, 3 и 5) се тешки за чесно одговарање, но премногу лесни за препишување – нивните одговори се наоѓаат на Google при првото пребарување на името на актерот. Лесните прашања (1 и 4) се контролни и се создадени под претпоставка дека значајно мнозинство студенти (> 85 %) ќе ги знаат точните одговори без препишување. Учесниците одговараа така што под прашањето го пополнуваа празното поле со одговорот што сметаа дека е точен. Преку инструкциите беа информирани и дека доколку не го знаат одговорот или пак не сакаат да одговорат на одредено прашање, имаат можност да го прескокнат, да напишат „Не знам“, „Не сакам да одговорам“, или пак да стават знак „/“.

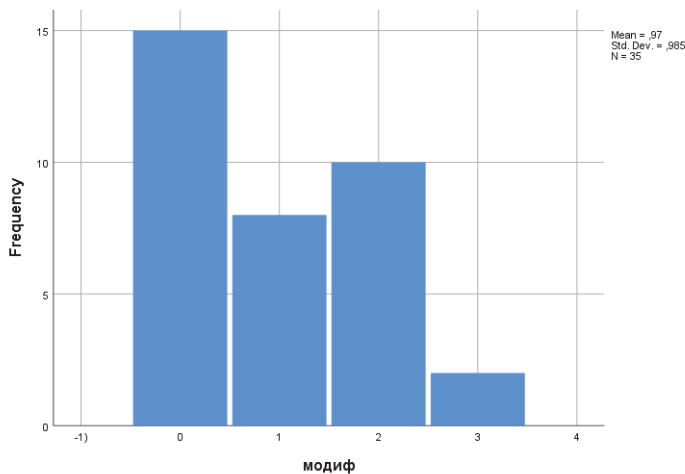
По одговарањето на петте прашања за пројавување на чесноста, на следниот блок на учесниците им беше зададен тестот за верувањата и ставовите за чесноста СВЧ (Богдановска, 2021) и преку инструкциите им беше соопштено дека прашањата се од затворен тип и дека од нив се бара да изберат една од понудените опции на на-

чин што на тестот ќе ја заокружат таа опција што мислат дека најадекватно ги претставува нивните ставови и верувања. Понудените опции за одговарање соодветствуваа на Ликертовата скала на ставови: (1) Воопшто не се согласувам; (2) Не се согласувам; (3) Ни се согласувам ни не се согласувам; (4) Се согласувам; (5) Сосема се согласувам.

Третиот дел од истражувањето се состоеше во задавање на инструментот за класифицирање на Рокич (Rokeach, 1973). За негово пополнување, учесниците добија инструкции да ги рангираат понудените вредности според важноста која истите ги имаат во нивните животи. На крајот, секој учесник притисна копче за завршеток на истражувањето и им беше изјавена благодарност за учеството.

Резултати

Најпрво мора да се соопшти масовното неучество на потенцијалните учесници во истражувањето. Беа поканети 100-те избрани студенти кои го сочинуваа стратификуваниот примерок, од кои само 40 учествуваа во истражувањето, а 5 мораше да бидат исклучени од анализата поради големиот број неодговорени прашања. Ваквата околност претставуваше отежнувачки фактор при понатамошната анализа и интерпретација на податоците, па мора да се има предвид при разгледувањето на секоја од добиените анализи.

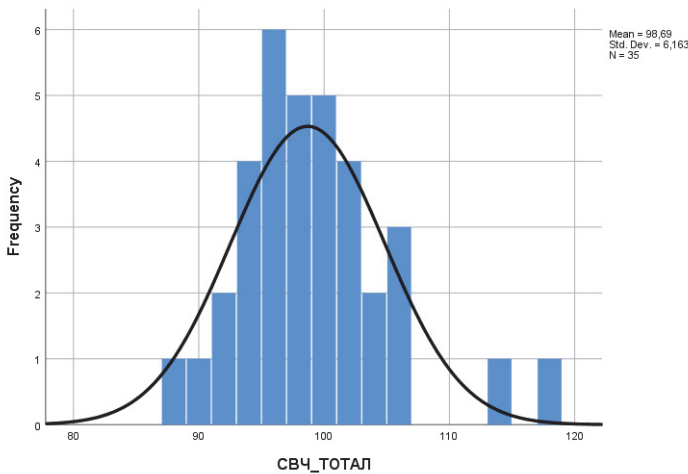
Графикон 3: Фреквенција на точно одговорени тешки прашања

Во првиот блок од истражувањето, прво ги разгледавме точно одговорените лесни (контролни) прашања: 30 испитаници точно ги имаа одговорено и двете прашања, додека пак 5 испитаници имаа

точно одговорено едно од двете прашања. Потоа, кога преминавме на тешките (експериментални) прашања, увидовме дека најголем број од учесниците постапиле целосно чесно, па 15 од нив не одговориле точно на ниту едно од прашањата, 8 одговориле точно на едно прашање, 10 дале точни одговори на две прашања и само 2 учесници точно ги одговориле сите три тешки прашања (графикон 3).

Понатаму, беа разгледани податоците од вториот блок на прашања – тестот СВЧ (Богдановска, 2021) и се разгледаа неговите дескриптивни карактеристики ($M = 98,69$; $SD = 6,163$; $S_{KP} = 1,079$; $\alpha_4 = 2,046$; $N = 35$). Повторно беа забележани тенденции кон позитивен скјунес и липтокуртичност во дистрибуцијата (види графикон 4).

На третиот блок се разгледуваше приоритизирањето на чесноста од страна на студентите ($Md = 11,00$), па беше утврдено дека најниско рангирање на чесноста беше на 14-то место од можни 16 (со скор 3), а највисоко рангирање беше на 1-во место (со скор 16).

Графикон 4: Дистрибуција на скоровите на СВЧ во второто истражување

Конечно, ги тестиравме истражувачките и нултите хипотези и ги пресметавме корелациите меѓу мерените варијабли. Првата нулта хипотеза, која гласаше дека не постои статистички значајна корелација меѓу скоровите на тестот за верувања за чесноста и пројавување на чесноста во однесувањето кај студентите по психологија не е отфрлена ($r = -.259$; $p = 0.66$; $N = 35$): промената на скоровите на СВЧ-тестот не е проследена со статистички значајна промена во чесното однесување. Беше пресметана и корелацијата на скоровите од СВЧ со скоровите од прашалникот за приоритизирање на чесноста: повторно нултата хипотеза не беше отфрлена ($r = .018$; $p = .459$; $N = 35$).

Табела 3: Корелации меѓу измерените варијабли во истражувањето

	СВЧ-скор	Теш._праш.	Ранг_Чес.
СВЧ-скор	$r=1,00^{**}$ $p=0,00$	$r=-.259$ $p=0.66$	$r=.018$ $p=.459$
Теш._праш	$r=-.259$ $p=0.66$	$r=1,00^{**}$ $p=0,00$	

*=статистички значајна поврзаност на ниво 0.05

**=статистички значајна поврзаност на 0.01

Дискусија

Во првото истражување забележуваме дека дескриптивните статистики на тестот и на прелиминарната ($M = 127,87$; $SD = 11,474$; $N = 54$; $S_{KP} = .343$; $\alpha_4 = -.329$) и на конечната верзија ($M = 93,000$; $SD = 9,750$; $N=54$; $S_{KP}=.406$; $\alpha_4 = -.717$) се задоволителни. Дополнително, податокот за релијабилноста исто така и на прелиминарната верзија ($\alpha=.729$) и на конечната ($\alpha=.778$) упатува на тоа дека тестот е релијабилен. Понатаму, подобро се покажа дивергентната (прелим. $r=-.323$; $p<.01$; конеч. $r=-.357$; $p<.01$ за $N=57$) валидност, за која беше потврдена истражувачката хипотеза, отколку конвергентната (прелим. $r=.176$; $p>.05$; конеч. $r=.156$; $p>.05$ за $N=57$), која не ја поддржа истражувачката хипотеза. Може да се констатира дека се забележуваат тенденции кон поврзување, но ваквата слаба врска може да е резултат на нестандардизираниот превод на супскалата за Совесност, како и на малобројниот примерок. Меѓутоа, она што ја пробудува надежта во конвергентната валидност е димензијата одговорност од трите субдимензии на совесноста (прелим. $r=.278$; $p<.05$; конеч. $r=.273$; $p<0.5$ за $N=57$) – таа се покажа како најсоодветен пандан на верувањата за чесноста.

Екстрахирањето на трите фактори (Фактор 1 - *Казнивост и перцепција на последици од (не)чесно однесување*; Фактор 2 - *Приоритизирање на чесноста во специфични и екстремни ситуации*; Фактор 3 - *Степен до кој чесното однесување се доживува како должност кон општеството*) беше доведено во врска со претходните истражувања. Имено, верувањата за тоа колку и за колкав прекршок треба да се казнат другите, заедно со верувањата за тоа дали нечесните луѓе „се извлекуваат“ од ситуациите се покажаа како најважен фактор при опишувањето на верувањата за чесноста. Особено казнивоста се покажа како моќен објаснувач на верувањата, со оглед на тоа што истата е екстрахирана и во претходни тестови, како што се Reid Report (1988) и Workplace

Productivity Questionnaire (WPQ, Nicol, 1999) (Asch & Cunningham, 1988, p. 58-64; Adelheid & Sampo, 2002 m p. 432-435). Вториот фактор, кој главно содржи ајтеми кои ја мерат предопределеноста на чесното однесување во специфични ситуации, тесно е поврзан со искушението за (не)чесно однесување, затоа што неодговорените ајтеми бараат од испитаникот когнитивна обработка за тоа што е правилно, посплатливо, поприоритетно во даден момент. Искушенијата се супскали и/или фактори и во други тестови кои ја мерат чесноста: Reid Report (1988), Personnel Selection Inventory (PSI; London House, Inc.) и тестот Workplace Productivity Questionnaire (WPQ, Nicol, 1999) (Asch & Cunningham, 1988; Harris & Sackett, 1987; Adelheid & Sampo, 2002). Третиот фактор, кој го опишува чесното однесување преку чувството на должност кон општеството е конзистентен со социолошкиот пристап кој Perkins & Turiel (2007, p. 610-611) го зазеле при опишувањето на димензиите на чесноста. Меѓутоа, не смее да се изостави дека должноста која го опишува третиот фактор оди рака под рака со одговорноста, која пак единствено со третиот фактор не покажува статистички значајна корелација. Затоа, кога станува збор за валидноста на третиот фактор, пожелно е да се спроведат понатамошни анализи.

Во ова истражување не добивме статистички значајна поврзаност меѓу верувањата и ставовите за чесноста, мерени со СВЧ и пројавувањето на чесноста, мерено со бројот на точно одговорени тешки прашања. На прв поглед може да се констатира дека со промена на скоровите на тестот не се менува и чесното однесување, *меѓутоа* не е за занемарување *тенденцијата кон позитивна поврзаност* која ја добивме при пресметка на корелацијата ($r=-.259$; $p=0.66$; $N=35$). Имено, може да се забележи дека со растењето на скоровите на СВЧ-тестот постои тенденција да се намалува бројот на точно одговорени тешки прашања. Исто така, веројатноста е многу блиску до .05. Затоа, ние сметаме дека не е мудро да се избрзува со заклучоци за неповрзаност меѓу варијаблите, туку дека е пожелно истражувањето повторно да се спроведе на поголем и похетероген примерок². Особено е важно да се напомене дека преодреденоста кон бихејвиорални манифестации на верувањата и ставовите претходно веќе е потврдена во литературата (Јанакон, 2018, p. 347-368; Поповски, 2020, p. 1-12; Фрицханд, 2010, p. 59-73).

Не добивме статистички значајна поврзаност ниту меѓу верувањата и ставовите за чесноста, мерени со СВЧ и приоритизирањето на чесноста, мерено со прашалникот на Рокич ($r=.018$; $p=.459$; $N=35$).

² Во сегашното истражување не е задоволителна бројката на испитаници која зазела учество, особено во вториот дел.

За разлика од претходноиспитуваната поврзаност, во овој случај не постои можност за очајничко трагање по можни релативизации на наодот, затоа што статистичките вредности се далеку појасни, а и самата поврзаност е премногу ниска (речиси и непостоечка). Ако си дозволиме блага генерализација, може да констатираме дека ваквиот наод сугерира дека промената на хиерархијата на вредности не е проследена со промена во однесувањето. Добиениот наод ја поддржува теоријата која сугерира дека нечесните поединци всушност имаат слични вредности како и чесните, па дури и не го одобруваат нечесното однесување (Agnew & Peters, според Adelheid & Sampo, 2002, p. 444).

Во однос на учесниците од примерокот кои решиле да партиципираат во истражувањето, забележано е драстично опаѓање на согласноста за учество од првото до второто истражување. Тоа може да се должи на најмалку две причини: (1) можеби пријатели/колеги на поканетите учесници во вториот примерок кои зеле учество во првиот им пренеле негативни искуства за долгото времетраење на прашалникот; (2) можеби пријатели/колеги на поканетите учесници во вториот примерок кои зеле учество во првиот им пренеле дека претпоставуваат дека се мери чесноста, па припадниците на вториот примерок не сакале да бидат испитувани за толку сензитивна црта на личност или пак не им било примамливо да учествуваат во истражување за кое однапред знаат што мери; (3) можеби постои ниска мотивација за одговарање на прашалници и заземање учество во истражувањата кај студентите воопшто, особено ако се земе предвид фактот што речиси никогаш студентите не ги добиваат наодите од истражувањата во кои учествуваат. Интересно би било доколку некој истражувач се одлучи да истражува зошто студентите во глобала тешко прифаќаат учество во истражувањата, затоа што во секојдневното искуство се забележува дека ова е честа практика.

Сè уште ротирајќи околу малобројниот и хомоген примерок испитаници како главен недостаток на ова истражување, мора да се истакне потребата од негово повторно спроведување на адекватен примерок (на пример, на студенти од цел УКИМ), со цел со поголема сигурност да се потврдат зартените заклучоци од постоечко истражување. Втор важен недостаток на ова истражување е недостатокот од цврсти докази за конвергентната валидност на тестот. Така, иако е утврдена статистички значајна корелација со одговорноста како субдимензија на совесноста, таа претставува само сроден конструкт на чесноста, не идентичен. Затоа, препорачливо е во наредните истражувања да се провери конвергентната валидност со прибирање ско-

рови од друг тест кој ја мери чесноста или барем да содржи супскала за Чесност (како на пример тестот VIA Classification of Character Strengths and Virtues на Peterson & Seligman, 2004, според Корубин, 2015, р. 17-39, р. 43-47; според Magnusson, 2017, р. 58-60, р. 84-91). Понатаму, моменталната факторска анализа покажува дека факторите објаснуваат само 43,929 % од варијансата, што упатува на тоа дека треба повторно да се ревидира при понатамошни тестирања.

Важен податок кој во ова истражување е недоволно проучуван е тоа дали навистина ветувањето на надворешна награда, казна или интеракцискиот ефект на двете заедно претставува моќен извор на мотивација за (не)чесно постапување. Ние не можеме со сигурност да тврдиме дали и ако да, колку експлицитната изјава дека прашањата се од општа култура и ветувањето на изненаден мал подарок за точно одговарање на прашањата се навистина соодветна казна односно награда за овој примерок испитаници. Пожелно би било во иднина да се спроведе истражување кое ќе го проучи ефектот на изворите на мотивација за препишување врз постигнувањата на тешките прашања. Некои истражувања (Aquino et al. 2009; Ruedy and Schweitzer, 2010, според Keung Ma & Xing Xu, 2014, р. 07) дошле до заклучок дека надворешни поттици може да го стимулираат пристапот до когнитивните морални шеми и да го инхибираат нечесното однесување. Во истиот контекст, друго истражување дошло до заклучок дека уште од најмала возраст најпрагматична постапка за намалување на нечесното однесување е презентирање награда која ќе ја добијат децата кои ќе одлучат да постапат чесно или да ја кажат вистината (Lee et al., 2014, р. 1634-1635). Акцентот треба да биде ставен на просоцијалното однесување и на позитивните последици од искреното однесување.

Пожелни се и податоци за способноста на СВЧ за детектирање на социјална пожелност, која претставува главен непријател на вистинитоста на скоровите од психометриските тестови. Истата е измерена во широкопознатите тестови на чесноста, како на пример тестот Reid Report (1988). Cunningham (1987, р. 58) во една прилика дошол до генијална идеја за проверка на способноста на тестот да детектира социјална пожелност. Имено, било спроведено експериментално истражување во кое група учесници, студенти одговарале на the Reid Report така што биле подложени на манипулации во инструкциите. На првата, експерименталната група (N=51) им било кажано да одговараат на тестот така што ќе се обидат да се портретираат себе си во најдобро можно светло т.е. како многу искрени и чесни личности. Значи, од нив се барала лажна искреност. На втората контролната група (N=49) им било кажано само дека треба да го одговараат the

Reid Report. Третата група пак (N=69) ја сочинувале вистински кандидати за работно место. Резултатите покажале дека иако првата група, односно групата на лажна искреност се одликувала со повисоки скорови од контролната група студенти, истата се одликувала со статистички значајно пониски скорови од скоровите добиени од третата група на вистински кандидати. Овие резултати одат во прилог на валидноста на тестот затоа што означуваат дека тој е конструиран на начин што може да го улови лажното себепретставување (според Springer, 1988).

Сè на сè, ова истражување повторно ја потврди комплексноста и мултидимензионалноста на чесноста како црта на личност. Во свет кој тежнее кон одомаќинување на користољубивоста и деструктивноста кои го карактеризираат макевијализмот, должност на секој (иден) психолог е неуморно да работи кон враќање на вреднувањето на чесноста, враќање на довербата во човештвото и изнаоѓање начини за ефикасно промовирање на чесноста како основа за здрави, лични и општествени односи.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ash, P & Cunningham, M. (1988). *The Structure of Honesty: Factor Analysis of the Reid Report*. Journal of Business and Psychology, 3(1), 54-66.
- Ash, P., & Maurice, S. (1988). *Rediscovering the First Clear Purpose Honesty Test*. Journal of Business and Psychology, (4), 378-382.
- Фрицханд, А. (2010). *Морален развој*. Скопје: Филозофски факултет.
- Goodwin, G. (2015). *Moral Character in Person Perception*. Current Directions in Psychological Science, 24(1), 38-44.
- Henshel, A. (1971). *The Relationship between Values and Behavior: A Developmental Hypothesis*. Child Development. 42(6), 1997-2007.
- Hugh-Jones, David. (2015). *Ways to measure honesty: a new experiment and two questionnaires*.
- Јанакoв, Б. (2018). *Основи на персонологијата*. Скопје: Филозофски факултет. (1). стр. 325; стр. 347-352; стр. 363-368.
- Корубин, М (2015). *Карактерните квалитети, субјективната добросостојба и општата социјална самоефикасност кај студенти*. [Докторска дисертација, Скопје: Филозофски факултет]

- Lee, K., Talwar, V., McCarthy, A., Ross, I., Evans, A., & Arruda, C. (2014). *Can Classic Moral Stories Promote Honesty in Children?* *Psychological Science*, 25(8), 1630-1636.
- Magnússon, Ómar Örn (2017). *Self-reported honesty and measured trust: An experiment in comparing head teachers' self-reported honesty and trust as measured in job satisfaction survey in compulsory schools in Reykjavík, Iceland*. [Iceland: Dissertation as a partial requirement for the award of Master in Educational Leadership and Management of the University of Warwick]
- Martin, S. (1989). *Honesty Testing: Estimating and Reducing the False Positive Rate*. *Journal of Business and Psychology*, 3(3), 255-267.
- McDaniel, M., & Jones, J. (1988). *Predicting Employee Theft: A Quantitative Review of the Validity of a Standardized Measure of Dishonesty*. *Journal of Business and Psychology*, 2(4), 327-345.
- Nicol, A., & Paunonen, S. (2002). *Validity Evidence for the Different Item Styles of Overt Honesty Measures*. *Journal of Business and Psychology*, 16(3), 431-445.
- Paulhus, D. L. (2013). *Dark Triad of Personality*.
- Поповски, М. (2020). *Социјална психологија II, МАТЕРИЈАЛИ за Тест 1*. Скопје: Филозофски факултет.
- Serena A. Perkins, & Turiel, E. (2007). *To Lie or Not to Lie: To Whom and under What Circumstances*. *Child Development*, 78(2), 609-621.
- Soto CJ, John OP. *The next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and assessing a hierarchical model with 15 facets to enhance bandwidth, fidelity, and predictive power*. *J Pers Soc Psychol*. 2017 Jul;113(1):117-143.
- Xu, Z., & Ma, H. (2014, January 4). *Does Honesty Result from Moral Will or Moral Grace? Why Moral Identity Matters*. *Journal of Business Ethics*, 127(2), 371-384.

ментор: проф. д-р Благоја Јанаков

Прилог 1: Спроведување на прелиминарната верзија на Скала на верувања за чесноста и начин на бодување на ајтемите

Здраво Името³. Ти пишувам да те известам дека моментално спроведувам истражување за студентска конференција и твоето име беше извлечено за формирање на едноставниот случаен примерок (наредната учебна година ќе се запознаеш со терминот)⁴ за првиот дел од истражувањето. Овој дел од истражувањето претставува прелиминарна верзија на инструмент што мери неколку стабилни личносни диспозиции. Доколку одлучиш да учествуваш, те молам на првата страна на прашањето во кое се бара КОД впиши го следниов: код⁵. Кодот е замена за името и презимето и се користи заради заштита на анонимноста и на злоупотребата на истражувањето. Еве го и линкот до истражувањето:

https://qfreeaccountssjcl.az1.qualtrics.com/jfe/form/SV_9QNAflRAwLkno8u

Однапред благодарам за учеството!

БЛОК 1:Пред да преминете на одговарање на прашалникот, Ве молиме да одговорите на следните неколку прашања кои од Вас бараат демографски податоци. Прашањата се одговараат така што ќе изберете една од понудените опции за одговарање.

1. Ве молиме впишете го КОДОТ кој Ви беше соопштен при поканата за учество во истражувањето.
2. Ве молиме изберете која година на студирање Ви беше учебната 2020/2021 година.
3. Ве молиме изберете го Вашиот пол.

БЛОК 2:За одговарање на прашалникот неопходно е да изберете една од понудените опции на начин што на тестот ќе ја заокружите таа опција што мислите дека најмногу ве опишува т.е. најадекватно ги претставува вашите ставови и верувања. *Понудените опции за одговарање означуваат: (1) Воопшто не се согласувам; (2) Не се согласувам; (3) Ни се согласувам ни не се согласувам; (4) Се согласувам; (5) Потполно се согласувам.* Податоците кои ги споделувате се од загарантирана анонимност и тајност, па ве молиме бидете искрени во одговарањето. Со вашето учество во ова истражување придонесувате за збогатување на научните сознанија во областа на психологијата. Времето кое ќе ви биде потребно за одговарање на прашалникот изнесува околу дваесетина минути. Ви благодариме за учеството!⁶

³ Секој студент беше контактиран поединечно.

⁴ Ова беше додадено само кај студентите од прва година.

⁵ Секој студент доби уникатен идентификациски код.

⁶ Прашањата кои се реверзибилни се означени со буквата Р (секако тоа не беше случај при задавањето на тестот). Реверзибилните прашања се бодуваат обратно од неререверзибилните (на пример, за одбирање на опцијата „Воопшто не се согласувам“ на реверзибилните прашања се добиваат 5 поени, а на неререверзибилните 1. Пра-

1. До успех се стигнува само со напорен труд и работење.
2. Крадењето треба строго и доследно да се казнува.
3. Јас сум човек кој повремено е неорганизиран. Р
4. Во Република Македонија не може да се успее без врски. Р
5. Имајќи предвид дека државата не одвојува средства од буџетот за подобрување на образованието, сметам дека сите студенти треба да аплицираат за студентски бенефити, па дури и да не ги исполнуваат условите. Р
6. Не е паметно да ги кажувате своите тајни.
7. Подобро е да се работи чесно и за мала плата отколку да се добие незаслужена позиција која е високоплатена.
8. Секое однесување што го нарушува општото добро треба да се казнува.
9. Јас сум човек кој понекогаш се однесува мрзеливо. Р
10. Во Република Македонија не може да се успее без корупција и подмитување. Р
11. На факултет се учат многу непотребни предмети чија содржина никогаш нема да се примени. Р
12. Општо кажано, луѓето не работат напорно освен ако не мораат.
13. Во ред е човек во специфичните и/или екстремните ситуации да постапи различно од неговите морални вредности. Р
14. Далеку поважна од повољноста на надворешните околности е личната ефикасност.
15. Јас сум човек кој е сигурен и стабилен.
16. Мамањето треба строго и доследно да се казнува.
17. Во Република Македонија не може да се успее без непотизам. Р
18. Без оглед на сè, мора да ги привлечете важните луѓе на ваша страна.
19. Не е страшно ако човек повремено постапува спротивно на неговите морални вредности – важно е главно да се придржува кон нив. Р
20. Имајќи го предвид неквалитетот на образованието, не треба да нè изненадува што студентите често се одлучуваат да препишуваат. Р
21. Јас сум човек кој е систематичен, човек кој сака сè да му е под ред.
22. Во бизнис-светот може да се просперира и без валкани игри и експлоатирање.
23. Лицата кои на дело се фатени како од работното место крадат макар и едно пенкало, треба да се избркаат од работа или во најмала рака да се санкционираат.
24. Избегнувајте директен конфликт со другите, затоа што тие во иднина може да Ви бидат од корист.

шањата со р. бр. 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39, 45, 51, 57, 60 и 63 се прашања од супскалата Совесност, од кои 3, 21, 39 и 57 ја мерат субдимензијата организираност; 9, 27, 45 и 60 се прашања од субдимензијата продуктивност; и 15, 33, 51 и 63 ја мерат субдимензијата одговорност. Прашањата со р. бр. 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 и 54 се прашања од супскалата Макијавелизам.

25. Главно не може да им се верува на луѓето. P
26. Не е многу мудро да се троши време во учење непотребни предмети.
P
27. Јас сум човек кој има тешкотии при започнување со некоја обврска. P
28. Кога од човек се бара да постапи спротивно од неговите морални вредности, тој треба да се спротивстави и да го одбие таквото барање.
29. Човекот по природа е добар, но околината го расипува. P
30. Мудро е да водите сметка за информациите кои подоцна може да ги искористите против одредени луѓе.
31. Студентите кои на дело се фатени како препишуваат или се обидуваат да препишат на тест треба да се санкционираат со забрана за полагање на предметот најмалку една испитна сесија.
32. Главно луѓето не постапуваат правилно ако имаат можност да постапат различно од тоа што се бара од нив, а сепак да избегнат казна. P
33. Јас сум човек кој на моменти може да не му е грижа за ништо. P
34. Не е страшно ако повремено човек се провлече и не плати возен билет во јавен превоз. P
35. Имајќи ги предвид нечесните државни вработувања, не може да се очекува од студентите да усвојат вредности како чесност и правичност. P
36. Треба да го почекате вистинското време за да им вратите на луѓето.
37. Правичните луѓе секогаш го извлекуваат најдебелиот крај. P
38. Научниците кои напишале труд чија содржина се утврдило дека е плагијат треба да се санкционираат со одземање на лиценцата за работа.
39. Јас сум човек кој ги одржува своите работи чисти и уредни.
40. Главно луѓето прават нечесни дела за да ги постигнат замислените цели. P
41. Подобро е да се земе случајно најдена банкнота од 100 денари на јавен простор отколку залудно да се бара сопственикот. P
42. Постојат работи кои треба да ги сокриете од другите.
43. Ако природата на полагањето дозволува, не е страшно неважните предмети да се положат со снаоѓање. P
44. Верувам дека чесноста е основа на довербата меѓу луѓето.
45. Јас сум човек кој е ефикасен и си ги завршува своите обврски.
46. Секој студент кој забележал препишување од страна на некој/а колега/колешка има морална и студентска обврска да го пријави кај надлежниот професор.
47. Во Република Македонија може да се успее и без врски.
48. Бидете сигурни дека направените планови се корисни за Вас, а не за другите.
49. Понекогаш е подобро и поисплатливо да си го сочувам менталното здравје и да постапам некоректно како мнозинството, отколку да ос-

- танам сам/а со своите фрустрации и ништо да не променам кон по-добро. Р
50. Ако минималната плата беше повисока, тогаш луѓето сигурно немаше толку да крадат пари или други нешта од работното место. Р
 51. Јас сум човек кој е сигурен човек на кого можат други да се потпрат.
 52. Верувам дека чесноста е основа за стабилност на интерперсоналните врски.
 53. Секој студент кој забележал препишување од страна на некој/а колега/колешка има морална и студентска обврска да го пријави кај надлежниот професор, па дури и да се работи за пријател или за друга блиска личност.
 54. Повеќето луѓе може да бидат изманипулирани.
 55. Во Република Македонија може да се успее и без корупција и подмитување.
 56. Ако образовниот систем беше подобро осмислен и спроведен, тогаш сигурно учениците и студентите немаше толку масовно да препишуваат. Р
 57. Јас сум човек кој остава хаос и не го расчистува. Р
 58. Ако на јавните места имаше повеќе камери, тогаш сигурно луѓето ќе имаа помалку храброст да прават прекршоци. Р
 59. Верувам дека чесноста е основен темел на кој се потпира здравото општество.
 60. Јас сум човек кој е упорен, човек кој работи сè додека обврската не е завршена.
 61. Секој студент кој препознал содржина плагијат во семинарски или дипломски труд на колега/колешка има морална и студентска обврска истата да ја пријави.
 62. Во Република Македонија може да се успее и без непотизам.
 63. Јас сум човек кој понекогаш се однесува неодговорно. Р

БЛОК 3:НЕЗАДОЛЖИТЕЛНО: Ве молиме оставете коментар за Вашето мислење во врска со одговарањето на прашањата. Што мислите дека се мереше со прашалникот? Дали имавте нејасни прашања? Дали прашалникот Ви се допадна?

Прилог 2: Спроведување на истражувањето

Здраво Името⁷. Ти пишувам да те известам дека моментално спроведувам истражување за студентска конференција и твоето име беше извлечено за формирање на едноставниот случаен примерок (наредната учебна година ќе се запознаеш со терминот)⁸ за вториот дел од истражувањето. Овој дел од истражувањето се сосредоточува на општата информираност на студентите по психологија и нејзината поврзаност со неколку личностни црти и качества. Доколку одлучиш да учествуваш, те молам на првата страна на прашањето во кое се бара КОД впиши го следниов: код⁹. Кодот е замена за името и презимето и се користи заради заштита на анонимноста и на злоупотребата на истражувањето. Еве го и линкот до истражувањето:

https://qfreeaccountssjcl.az1.qualtrics.com/jfe/form/SV_8ddcc1ZDrmZWul8

Однапред благодарам за учеството!

БЛОК 1: Пред да преминете на одговарање на прашалникот, Ве молиме да одговорите на следните неколку прашања кои од Вас бараат демографски податоци. Прашањата се одговараат така што ќе изберете една од понудените опции за одговарање.

1. Ве молиме впишете го КОДОТ кој Ви беше соопштен при поканата за учество во истражувањето.
2. Ве молиме изберете која година на студирање Ви беше учебната 2020/2021 година.
3. Ве молиме изберете го Вашиот пол.

БЛОК 2: Одговорите на следните пет прашања им даваат увид на истражувачите во општата култура на студентите. Ве молиме одговорете ги прашањата така што во празното поле под конкретното прашање ќе го впишете одговорот што сметате дека е точен. Доколку не го знаете одговорот или пак не сакате да одговорите на одредено прашање, може да го прескокнете, да напишете „Не знам“, „Не сакам да одговорам“, или пак да ставите знак „/“. Студентите кои ќе одговорат точно на сите пет прашања ќе добијат мал подарок од истражувачите, но во моментот претставува изненадување од што се состои подарокот. Резултатите од одговарањето на прашањата се од загарантирана анонимност и тајност, па Ве молиме бидете искрени и чесни при впишувањето на одговорите, без притоа да користите надворешни извори на информации (како на пример интернет). Со вашето учество во ова истражување придонесувате за збогатување на научните сознанија во областа на психологијата. Времето кое ќе Ви биде потребно за одговарање на прашањата е помалку од пет минути. Ви благодариме за учеството!¹⁰

⁷ Секој студент беше контактиран поединечно.

⁸ Ова беше додадено само кај студентите од прва година.

⁹ Секој студент доби уникатен идентификациски код.

¹⁰ Зелено обележаните се т.н. лесни (контролни) прашања, а црвено обележаните се тешките (експериментални) прашања. Под секое прашање се впишани одговорите кои се сметаат за точни.

1. Кој е првиот македонски документарен филм кој бил номиниран за Оскар?
 - Прифатливи одговори: Медена земја; Honeyland
2. Која година е роден македонскиот актер Ѓорѓи Колозов?
 - 1948
3. Во кој град е роден актерот Петар Мирчевски?
 - Крушево
4. Кој е режисер на познатиот македонски филм „Пред дождот“?
 - Милчо Манчевски; Милчо; Манчевски
5. Како се вика сопругата на актерот Никола Ристановски?
 - Емилија Ристановска; Емилија

БЛОК 3: За одговарање на прашалникот неопходно е да изберете една од понудените опции на начин што на тестот ќе ја заокружите таа опција што мислите дека најмногу ве опишува т.е. најадекватно ги претставува вашите ставови и верувања. *Понудените опции за одговарање означуваат: (1) Воопшто не се согласувам; (2) Не се согласувам; (3) Ни се согласувам ни не се согласувам; (4) Се согласувам; (5) Потполно се согласувам.* Податоците кои ги споделувате се од загарантирана анонимност и тајност, па ве молиме бидете искрени во одговарањето. Со вашето учество во ова истражување придонесувате за збогатување на научните сознанија во областа на психологијата. Времето кое ќе ви биде потребно за одговарање на прашалникот изнесува околу петнаесетина минути. Ви благодариме за учеството!¹¹

1. Крадењето треба строго и доследно да се казнува.
2. Во Република Македонија не може да се успее без врски. Р
3. Подобрo е да се работи чесно и за мала плата отколку да се добие незаслужена позиција која е високоплатена.
4. Во Република Македонија не може да се успее без корупција и подмитување. Р
5. На факултет се учат многу непотребни предмети чија содржина никогаш нема да се примени. Р
6. Во ред е човек во специфичните и/или екстремните ситуации да постапи различно од неговите морални вредности. Р
7. Мамањето треба строго и доследно да се казнува.
8. Во Република Македонија не може да се успее без непотизам. Р

¹¹ Прашањата кои се реверзибилни се означени со буквата Р (секако тоа не беше случај при задавањето на тестот). Реверзибилните прашања се бодуваа обратно од нереверзибилните (на пример, за одбирање на опцијата „Воопшто не се согласувам“ на реверзибилните прашања се добиваа 5 поени, а на нереверзибилните 1.

9. Не е страшно ако човек повремено постапува спротивно на неговите морални вредности – важно е главно да се придржува кон нив. Р
10. Во бизнис-светот може да се просперира и без валкани игри и експлоатирање.
11. Главно не може да им се верува на луѓето. Р
12. Не е многу мудро да се троши време во учење непотребни предмети. Р
13. Кога од човек се бара да постапи спротивно од неговите морални вредности, тој треба да се спротивстави и да го одбие таквото барање.
14. Студентите кои на дело се фатени како препишуваат или се обидуваат да препишат на тест треба да се санкционираат со забрана за полагање на предметот најмалку една испитна сесија.
15. Не е страшно ако повремено човек се провлече и не плати возен билет во јавен превоз. Р
16. Имајќи ги предвид нечесните државни вработувања, не може да се очекува од студентите да усвојат вредности како чесност и правичност. Р
17. Правичните луѓе секогаш го извлекуваат најдебелиот крај. Р
18. Главно луѓето прават нечесни дела за да ги постигнат замислените цели. Р
19. Подобрo е да се земе случајно најдена банкнота од 100 денари на јавен простор отколку залудно да се бара сопственикот. Р
20. Ако природата на полагањето дозволува, не е страшно неважните предмети да се положат со снаоѓање. Р
21. Верувам дека чесноста е основа на довербата меѓу луѓето.
22. Секој студент кој забележал препишување од страна на некој/а колега/колешка има морална и студентска обврска да го пријави кај надлежниот професор.
23. Во Република Македонија може да се успее и без врски.
24. Понекогаш е подбрo и поисплатливо да си го сочувам менталното здравје и да постапам некоректно како мнозинството, отколку да останам сам/а со своите фрустрации и ништо да не променам кон подбрo. Р
25. Верувам дека чесноста е основа за стабилност на интерперсоналните врски.
26. Секој студент кој забележал препишување од страна на некој колега/колешка има морална и студентска обврска да го пријави кај надлежниот професор, па дури и да се работи за пријател или за друга блиска личност.
27. Во Република Македонија може да се успее и без корупција и подмитување.

28. Верувам дека чесноста е основен темел на кој се потпира здравото општество.
29. Секој студент кој препознал содржина плагијат во семинарски или дипломски труд на колега/колешка има морална и студентска обврска истата да ја пријави.
30. Во Република Македонија може да се успее и без непотизам.

БЛОК 4: Секој човек во животот има одредени лични и општествени цели кои ги смета за вредни и значајни и кон чие остварување се стреми. За остварување и достигнување на таквите вредности и цели, поединците практикуваат одредени однесувања. Подолу се наведени 16 такви начини на однесување кои секој од нас може помалку или повеќе да ги цени и да ги смета за значајни и истите однесувања ги рефлектираат вредностите на поединецот кој одговара на прашалникот. Од вас се бара наведените начини на однесување да ги рангирате според тоа колку тие лично за вас се значајни принципи според кои се раководите во својот живот. Она однесување кое е најзначајно за вас и кое најмногу го вреднувате рангирајте го со број 1, а она однесување кое е помалку значајно за вас рангирајте го со број 2, и така натаму сè до она однесување кое е најмалку значајно за вас и кое најмалку го цените, кое ќе го означите со број 16. Резултатите од рангирањето се од загарантирана анонимност и тајност, па Ве молиме бидете искрени при впишувањето на ранговите. Со Вашето учество во ова истражување придонесувате за збогатување на научните сознанија во областа на психологијата. Времето кое ќе ви биде потребно за одговарање на прашањата е пет до десет минути. Ви благодариме за учеството!

Ранг

	АМБИЦИОЗНОСТ (вложување напори за постигнување повисоки и потешко остварливи цели)
	СОРАБОТКА (настојување на заедничко работење со другите)
	САМОКОНТРОЛА (воздржување, самодисциплина и контрола над себе си)
	НЕЗАВИСНОСТ (потпирање на самиот себеси, самостојно одлучување и дејствување)
	ЧЕСНОСТ (насоченост кон вистината и искрено, автентично себепретставување)

	РЕШИТЕЛНОСТ (смело донесување одлуки и цврсто стоење зад нив)
	СНАОДЛИВОСТ (вешто изнаоѓање начини за постигнување на поставените цели)
	СПОСОБНОСТ (компетентно дејствување во кој било домен)
	ПОМАГАЊЕ (просоцијално однесување кон лицата на кои им е потребна помош и поддршка)
	ЧИСТОТА (практикување уредност и педантност во секојдневното живеење)
	ВЕЛИКОДУШНОСТ (споделување на она што се има со другите)
	ЛОГИЧНОСТ (рационално и доследно однесување)
	СОВЕСНОСТ (продуктивно и одговорно дејствување)
	УЧТИВОСТ (внимателно постапување кон другите, поседување добри манири на однесување)
	НАТПРЕВАРУВАЊЕ (настојување нешто да се постигне или да се направи подобро од другите)
	ТАКТИЧНОСТ (внимателно дејствување во чувствителни ситуации без навредување на другите)

ВЛИЈАНИЕТО НА ДЕФЛАЦИСКАТА ТЕОРИЈА НА ВИСТИНАТА ВРЗ СФАЌАЊЕТО ЗА ПРАВЕДНОСТА

Љубица ПОКУПЕЦ - Виктор КОСТЕСКИ

Институт за филозофија, ФЗФ, УКИМ - Скопје

Abstract: In the words of Perelman, "Justice is one of the most highly respected notions in our spiritual universe. All men - religious believers and nonbelievers, traditionalists and revolutionaries - invoke justice, and none dare disavow it." Throughout the history of philosophical thought, the pursuit of truth has always been essential, as a pursuit for understanding one of the concepts deeply rooted in human consciousness. That essentiality is precisely what makes these concepts so dependent on each other and enables the possibility for their simultaneous growth. In this paper, we will attempt to explain the fundamentals of the deflationary theory of truth and its possible implications on the understanding of justice as a philosophical inquiry. After numerous attempts of finding the ultimate truth, the deflationary theory of truth began to emerge in the writings of philosophers, dissatisfied with the way "truth" has been thought of traditionally. The assumption that this theory is correct, the deflationary theory, a theory in which truth is almost meaningless, leads to the question of how can that truth, be a pillar in defining our concept of justice or at least in some of our already established understandings of what justice is.

Key words: truth, justice, deflationary theory.

Вовед

Човекот како едно општествено битие секогаш се обидува да си даде одговор на сето она што го опкружува околу него. Тој исто така се обидува да си даде одговор на сето она што го опкружува и за сите нешта кои го прават да биде човек. Се обидува да си даде одговор за вистината, праведноста, настанокот на државата, доброто, етично-то и слично. Едноставно кажано тој е придвижен од филозофски прашања за коишто и самиот не е свесен дека се филозофски.

Значењето на вистината општо во разбирањето на човекот е огромно. Впрочем базаирајќи се врз поимот на вистината или претпоставувајќи некакво постоење на вистината ние успеваме да го разбереме или да направиме обид да го разбереме светот околу себе. Човечката мисла без поимот на вистината не би била можна ниту пак би ја носела истата тежина и важност која ја има денес.

Исто такво огромно значење во човековата мисла има и поимот за праведноста кон која човекот се стреми и со која се води низ приказната на животот. За огромното значење на праведноста сведочи и ставот на Перелман.¹ Правдата е универзална вредност. Таа претставува најголемо нешто во концептуалниот универзум. Не е важно дали човекот е побожен или не, конзервативец или револуционер тој секогаш се повикува на правдата. На неа се повикуваме за да го заштитиме постојниот поредок и да се оправдаат револуционерните преврати. Желбата за правда ги поттикнува луѓето да го остварат идеалот на државата од своите соништа, да се бунат против неправедноста во одредени ситуации, институции и дела. Таа поттикнува тој да се жртвува но и да прави големи злосторства. Но иако важноста на овие два поима е несомнена, несомнено е и дека поимот за праведноста произлегува и зависи од поимот за вистината. Самото сфаќање или теоријата за тоа што е вистината може да го користиме како основа со чија помош ќе дефинираме еден нов поим, а тоа е праведноста. Но, при водењето од дефлациската теорија, каде значењето на поимот за вистината значително се намалува, се намалува и можноста тој поим да се дефинира. Во рамките на една теорија, каде што се намалува вредноста или валидноста за независно постоење на вистината, се доведува и под знак прашалник постоењето на праведноста, или барем постоењето на одредени сфаќања за праведноста. Начинот на кој се обидуваме да ја дефинираме вистинитоста има импликации во сите аспекти од човековиот живот, а особено во праведноста и нејзиното дефинирање.

Сфаќања за значењето на вистината

За да може успешно да ги поврземе вистината и праведноста, а секако и кои било други поими прво би требало да објасниме што ние подразбираме под поимот вистина. На таа тематика се има зборувано многу и има повеќе различни значења на поимот на вистината кои се сè уште релевантни во современите примени.

¹ Perelman, Chaim, *Justice, law, and argument* (London: D. Reidel publishing company, 2008), 24-25.

Поимот на вистината го употребуваме во неколку основни значења:²

1. Здраворазумско значење
2. Субјективно значење
3. Логичка употреба
4. Аксиолошко значење
5. Познавателно значење

Здраворазумското значење на поимот вистина е она со кое се среќаваме во најразлични контексти на секојденвното комуницирање. Најчесто овде се подразбира една објективна смисла на вистината која е карактеристична за таканаречените материјални или фактички вистини. Овие вистини ги изразуваме во речениците кои се еден вид на декларативни искази со определена когнитивна смисла. До нивното утврдување доаѓаме така што искажаната смисла ја корелираме со одредени состојби или врски со ентитетите на коишто се однесуваат. На пример исказот „врне“ го сметаме за вистинит доколку мигот на неговото искажување соодветствува на точно определена состојба на стварноста.

Субјективното значење на поимот на вистината се однесува на внатрешниот свет на психичките доживувања на човекот. Овде за вистина може да се смета секое наше свесно доживување. Сите наши перципирања на надворешниот свет за субјектите кои ги доживуваме во дадениот момент се вистинити. Тоа се вистини на нашиот внатрешен односно душевен свет. Вистината во оваа смисла може да се каже дека е крајно релативна. Не е можно ни две перцепции на еден ист предмет и тоа кај еден ист субјект да бидат напoлно идентични, а камоли кај два или повеќе субјекта. Затоа и може да се прифати ставот дека секоја човечка индивидуа не само што има сопствен агол на гледање, туку е центар на случувањата.

Логичката употреба на поимот вистина се врзува за едно карактеристично својство на исказите. Тоа е својството да бидат вистинити или лажни, но не и едното и другото. На пример исказот „врне“ токму поради тоа што знаеме дека мора да биде вистинит или лажен, може со посредство на логичките оператори да го врзуваме со самиот себе или со други искази. Вистинитата вредност на вака добиените сложени искази може да ја утврдиме со методи и средства на логиката. Дефлациската теорија во својата најосновна форма се однесува

² Гошевски, Мирко, *Основи на теоријата на познанието* (Скопје: Аз-буки, 2009), 469-475.

на ова значење на вистината што не значи дека токму ова, најосновно логичко значење не би имало влијание и врз другите видови на сфаќања на вистината.

Аксиолошкото значење на терминот вистина подразбира дека сме го употребиле за да означиме со него некоја вредност или некое вредносно определување. Во ова значење се подразбираат две вредности на вистината: вистинитост и лажност. Но, со самото трансформирање на именката вистина во нејзините придавски форми се искажува некаква вредност. Предмет на вреднување може да бидат нашите постапки, знаења, уметнички дела. Затоа кога оценуваме одредени човечки постапки велиме дека се вистински хумани, вистински чесни, вистински храбри.

Во познавателното значење вистината е атрибут на нашите знаења. Филозофите од епистемолошката сфера³ ги изедначуваат вистината и знаењето, познанието и вистината. Ваквото идентификување се чини погрешно, бидејќи нашите знаења според нивната познавателна вредност може да бидат: вистинити, веројатно вистинити и лажни.

Теории за праведноста и теории за вистинитоста

Постојат исто така различни разбирања за тоа што е праведноста, како таа се разбира и врз основа на тоа се формираат повеќе теории чие постоење е компатибилно со теориите за вистината. Имено, поврзаноста или континуитетот помеѓу вистината и праведноста не може да се докаже само преку внесувањето на посебниот вид на дефлациски теории на вистината. Идеите зад дефинирањето на праведноста може да ги разбереме преку:

Природноправната теорија⁴ го третира правото како феномен чие постоење се темели на подлабоко нормативно и вредносно ниво од нивото на човечките општествени конвенции. Клучната идеја во природното право е дека постои објективен стандард, „виш закон“ на кој човечките закони мора да се покоруваат за воопшто да стекнат легитимитет и статус на закон.

Постојат три варијанти на природноправната теорија:

- I. **теолошка** – праведниот закон е закон што го наметнува волја што е повисока од човечката, т.е. божјата волја, поставувајќи универзални, константни принципи што управуваат со создадениот свет

³ Епистемологија - уште позната и како гносеологија е филозофска дисциплина која ги проучува изворите, условите и формите на создавањето.

⁴ Камбовски, Владо, *Филозофија на правото* (Скопје: МАНУ, 2010) 108-118; 147-149

- II. **натуристичка** – законот на природата е нагон кој им е заеднички на сите живи суштества
- III. **рационалистичка** – праведниот закон е закон донесен од страна на разумот, кој ја претставува суштината на човечката природа.

Правниот позитивизам од друга страна е филозофија што ја нагласува **конвенционалната природа на правото**— односно дека правото е **конструирано од страна на општеството**. Според правниот позитивизам, **правото е синонимно со позитивните норми**, т.е. **нормите донесени од законодавецот** или третирани како **обичајно право**. **Формалните критериуми за потеклото на правото, неговото спроведување и ефикасност се доволни за социјалните норми да се сметаат за право**. **Правниот позитивизам не го заснова правото врз божјите заповеди, разумот или човековите права**. **Во историска смисла, позитивизмот се јавува како опозиција на класичната теорија на природното право, според која постојат нужни морални ограничувања во поглед на содржината на правото**.

Во правниот позитивизам постојат три главни историски форми:

а) **императивистичка форма** – **правото е заповед на „суверенот“ спроведена преку вообичаената послушност на „поданиците“**. Најважниот елемент на правото е фактот што тоа е креирано, наметнато и спроведено од група луѓе во општеството кои имаат моќ да применуваат санкции врз други луѓе кои може да не се придржуваат кон барањата на законот.

б) **нормативистичка форма** – **правото е систем од нормативни искази**; валидноста на секој од нив **почива на валидноста на друга норма**, сè до **„базичната норма“** и основното „правило на признавањето“ кое ги поврзува сите норми давајќи им релевантност и системски карактер.

в) **реалистичка форма** – **правото е предвидување на одлуката која судот ќе ја донесе во конкретниот случај**; правото е сфатено као **општествен феномен**, процес на **донесување авторитетни одлуки**.

И во двете варијанти е сосема компатибилно сфаќањето за праведноста со неklasичните теории за вистината, иако ако навистина сакаме да зборуваме за праведноста како темелен општествен материјал не можеме тоа да го направиме на релативистички начин. Изворот на праведноста и правдата е од повисоко и подлабоко ниво

отколку само од човечките конвенции. Знаејќи ги основните претпоставки за сфаќањата за праведноста можеме да објасниме зошто и како таа е комплатибилна со теориите за вистината.

Според теоријата на кореспонденција, во кратко се укажува на совпаѓањето на она што се искажува со реалноста што може ја забележиме, кое така толкувано се смета за вистина. Односно, вистината е усогласеност на исказот со нештото или суштеството кое тој го претставува. Употребата на сфаќањето на вистината во докажувањето и спроведувањето на праведноста е сосема јасно затоа што истовремено создава критериум за дефиницијата за праведноста и критериум за тоа дали едно поединечно нешто е праведно. Сепак може да се забележи дека тие теории се премногу „самоочигледни“ и може да им се забележи како што со право го прават дефлационистите дека ја преувеличуваат или се врши инфлација на значењето на вистината.

Теорија на кохеренција се група теории според кои едно тврдење е точно ако и само ако е дел од кохерентен систем на тврдења. За разлика од теоријата на кореспонденција не претпоставува сооднос помеѓу исказите и „реалноста“, туку ги објаснува исказите во рамките на еден систем од искази. Повторно тоа сфаќање ги поддржува критериумите за создавање систем на праведноста.

Прагматичната теорија, или група теории е можне слична со теоријата на кохеренцијата со тоа што во потрагата за вистината се внесува практичната потреба за нејзиното постоење и дефинирање. Значи, вистината е крајната цел на истражувањето. Токму во трагањето по праведното може да го забележиме тоа прагматично значење на вистината.

Дефлациска теорија на вистината

Главната претпоставка при употребата на дефлациската теорија е дека вистината не претставува посебно својство коешто им се припишува на исказите, туку таа може да се смета за редундантна⁵. Поточно, да кажеме дека некој исказ е вистинит значи дека исказот едноставно „е“ она коешто тој го искажува. На пример, ако кажеме дека „Вистина е дека Месечината се врти околу Земјата“ ние само го констатираме фактот дека Месечината се врти околу Сонцето. Вистината не е некое посебно својство на исказите и нема некое метафизичко значење. Ја нема таа тежина што ѝ се припишува.⁶ Ако ја сфа-

⁵ Непотребна, може да се испушти и притоа ништо важно нема да се изгуби.

⁶ Damjanovic, Nic, "The Deflationary Theory of Truth", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy Online*, <https://plato.stanford.edu/entries/truth-deflationary/> (пристапено на 5.12.2021 год.).

тима на тој начин, таа го повлекува и концептот на праведноста во една дефлациска бездна.

Дефлациската теорија на некој начин го пресекува односот помеѓу кореспондентноста на исказот со нештото што е вон него, што постои објективно и независно, односно со нештото со коешто исказот треба да се усогласи. Релативизацијата на концептот на вистината доведува до социјални, политички и антрополошки импликации коишто се многу сериозни. Голема социјална цена има идејата дека вистината може да ја прогласиме за непотребна, редунданта.

Дефлациската теорија со дефинирањето на вистината како нешто коешто не е посебно својство кое им се припишува на исказите, и нешто коешто нема метафизичко⁷ значење доведува до импликации кои влијаат и врз подрачјето на праведноста.

Некритичкото прифаќање на оваа теорија може дури да има и негативни последици врз сфаќањето на самиот концепт „праведност“. Доколку ја жртвуваме идејата за кореспондентноста на исказот со нешто што е вон него, што постои објективно и независно, односно со нешто со коешто исказот треба да се усогласи го губиме концептот за стандард и критериум. Без тој стандард и критериум, дали за вистината или праведноста, ние, може да се каже, сме препуштени на еден хаос во кој што секој ќе може да прави што сака бидејќи ќе биде уверен дека тоа што тој го прави е праведно според сопствениот стандард и критериум. Имено, со намалувањето на вредноста на вистината како објективна, универзална подлога и нејзиното сведување на непостечки концепт кој може да се изедначи едноставно со самиот афирмативен исказ, навидум неинтуитивно, се доаѓа до релативизација на сите поими, а особено на праведноста, чие поставување зависи од вистината. Во тој случај, единствено до некаде се зачувува субјективното значење на праведноста. Но, ова значење сепак е на пониско рамниште од објективното значење на праведноста, не само поради степенот на валидноста на аргументите во негова корист, туку и поради тоа што прифаќањето на ваквото значење оневозможува формирање кохерентен систем на праведноста, како што веќе беше напоменато.

⁷ Метафизика - овој термин потекнува од перипатетичниот (член на Перипатетичката школа) филозоф Андроник од Родос кој со терминот метафизика го означил она дело во Аристотеловите списи кое доаѓа зад (грчки: мета) физиката. Затоа под терминот метафизика се подразбира филозофска дисциплина која се занимава со проблемите на општата суштина на светот, со општите вечни принципи врз кои се засновани сите настани во стварноста, со потеклото и со целта на светот како целина, сè она што лежи надвор од емпирииската даденост.

Нивоа на поврзаност на вистината и праведноста

Ние сме склони, имаме интелектуална интуиција да ги гледаме поимите на вистината и праведноста како тесно поврзани бидејќи вистината е еден од критериумите за определување што е тоа што е праведно. Нужно е да постои нешто што е вистинито, за да може да постои нешто што е праведно. Вистинитоста е критериум за праведноста. Како таква таа со праведноста е поврзана на две рамништа. Првото рамниште е општото рамниште (концептуално), во кое вистината е критериум за објективистичко сфаќање на праведноста. Водејќи се најмногу од теоријата за природното право, праведноста не може да биде релативна, не може да се сведе само на субјективни перспективи. Правните норми на човештвото треба да се усогласуваат и треба да следат некој стандард кој лежи надвор од нив, а токму тој стандард се наоѓа во општоопсежната вистина. Второто рамниште се однесува на фактичката вистина, односно на утврдувањето на фактичката вистина во примената на правните норми. За да ги поврземе фактите и нормите ние мора да го утврдиме постоењето на фактите. Во еден судски процес, на пример, да утврдиме која страна ја кажува вистината. Со други зборови, сфаќањето за вистината влијае и врз дефинирањето на поимот на праведноста како идеја, и врз дефинирањето на тоа што е праведно во практичното спроведување на праведноста.

Општоконцептуално ниво

Праведноста е апстрактен и сложен поим за кој не можеме никако да дознаеме директно. Секој ваков поим, за кој не знаеме априори⁸ или пак директно преку сетилата, мораме да го објасниме и дефинираме преку некакво посредно расудување, од кое најсоодветно би било рационалното. Дефинирањето и објаснувањето на секој поим зависи од методот кој го користиме за неговото дефинирање. Постојат повеќе видови дефиниции, но она што им е заедничко е тоа што се основани врз претпоставката за постоењето на вистинитоста како основен критериум за логичкото расудување.⁹

Кај инфлациските теории на вистината¹⁰, каде вистината има додадена вредност надвор од самиот исказ, не се јавува никаков проблем во користењето на таа вистина како основа за донесување заклу-

⁸ Знаење кое е стекнато пред искуството и независно е од него.

⁹ Gupta, Anil, "Definitions" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/definitions/> (пристапено на 5.12.2021 год.).

¹⁰ Според дефлацистите, во сите класични теории за вистинитоста, вредноста на вистината е вештачки инфлирана.

чоци за дефинирањето на праведноста. Но, водејќи се со дефлациската теорија намалувањето на вредноста на вистината би ја намалило валидноста на основата врз која почива значењето на праведноста, или во најмала рака длабоко би го отежнала дефинирањето на праведноста. Доколку не постои вистинитост надвор од едноставната афирмација, не можеме да имаме вистина на која се повикуваме за докажување на кој било поим. Поточно за праведноста, би можеле со сигурност да докажеме само дека такво нешто постои, но не и што подразбираме под тој поим, точно дефинирано. Вака, единствено до што би можеле да дојдеме е краен субјективизам, каде секој мислечки субјект би ја сфаќал праведноста на свој начин.

Но, со прифаќањето на субјективизмот во дефинирањето на праведноста би се оневозможило формирање какви било општоприфатени критериуми за праведно однесување и со тоа би се оневозможило формирање и каков било правен систем за нивно спроведување, а во крајна линија може да се каже дека не би можел да се спроведе никаков ред.

За да се одбегне хаосот би морало да внесеме елементи од кореспондентната теорија на вистината. Оценувањето преку пресудата за тоа колку едно поединечно праведно нешто кореспондира со зададеното праведно веќе не е дефлација на вистината туку кореспонденција на вистината.

При употреба на дефлацијата, засекогаш останува јаз помеѓу нормативата и дејството кој никогаш не може да се надмине и не може да се направат вистински судови, доколку не се направи уште една неоснована претпоставка дека и праведното и реалното се вистинити, но таа вистинитост не им носи никаква поврзаност иако е предцирана на нив, иако е дискутабилно и тоа дали вистината воопшто може да се смета како каков било предикат.

Применето ниво

За разлика од општоконцептуалното ниво во применето ниво не се насочуваме кон дефинирањето на праведноста, туку кон нејзиното спроведување во правните процеси кои произлегуваат од сфаќањата за праведноста. Тука не зборуваме само за моралните пресуди за тоа дали едно извршено дело е праведно, не зборуваме само за вистинитоста на поимот за праведноста и користење на тој поим како критериум за споредба, туку и за тоа дали имаме една кохерентна¹¹ вистина и усогласување на постапките кои во судскиот процес се пока-

¹¹ Постојење врска помеѓу едно и друго.

жуваат како вистинити со постапките кои навистина биле извршени. Но, многу е тешко да се реконструира некоја ситуација која што веќе се случила, и не се одвива пред нас.

Вистината е фундаментална основа врз која сите правила на докажувањето мора да почиваат. Преку судскиот процес трагаме по вистината, затоа што тоа е единствениот начин на кој можеме да ја спроведеме правдата. Според некои гледишта судскиот процес постои не за спроведување на праведноста, туку за смирување спор помеѓу странките.¹² Во тој случај навистина независното постоење на вистинитоста би можело да се смета како вишок. Но, сепак не можеме да го сведеме целосниот правен систем на „едноставен договор“ бидејќи неретко дури и кога случајот е мирно разрешен, остава чувство на празнина и очекување на „задоволување на правдата“. Кога не е откриена вистината и не е постапено во согласност со неа, не е возможно да се задоволи потребата за праведност. Иако вистината не е цел сама по себе несомнено е дека е нужна како средство. Имено, вистината е нужна затоа што кога имаме процес на донесување пресуда, односно дали едно нешто е во согласност или не е со нормите ние треба прво да ги утврдиме фактите¹³. За утврдувањето на фактите ни е потребен концептот за вистината сфатена во теоријата на кореспонденција, односно дали она што се случило соодветствува со она што се прикажува дека се случило.

И во овој случај намалувањето на вредноста на вистината како нешто надвор од едноставната афирмација, ја намалува нејзината можност да се употреби како критериум со кој ќе ја определиме валидноста на секое поединечно остварено праведно или неправедно дело.

Заклучок

Дефлациската теорија е некомпатибилна со постоењето на праведноста. Метафизичкото постоење на вистината не е редундантно затоа што отсуството на едната зададена вистина води или кон нејзино целосно обезначување при што не би можеле да ја користиме како основ врз кој го градиме нашето разбираме за светот и праведноста, или пак од друга страна води кон постоењето на бесконечно многу вистини, што пак претпоставува дека од нив произлегуваат бесконечно многу сфаќања за праведноста. Тоа оневозможува поимот за праведноста да се разбере и да се примени. Кога темелите врз кои

¹² Но, L. Hock, *A philosophy of evidence law* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 51-84.

¹³ Што точно се случило? Дали изложеното соодветствува со стореното? Дали конкретната ситуација кореспондира со поставените норми за праведноста?

го градиме нашето сфаќање за праведноста не се доволно цврсти, тоа е невозможно како такво да се одржи ниту пак на негова основа да се изгради каков било правен систем или уредување. Така вистината и нејзиното огромно, а не „дефлирано“ значење е нужна за определувањето на сите поими, за идејните нешта и за материјалните нешта.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Damjanovic, Nic, "The Deflationary Theory of Truth", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy Online*, <https://plato.stanford.edu/entries/truth-deflationary/> (пристапено на 5.12.2021 год.).
- Ѓошевски, Мирко, *Основи на теоријата на познанието* (Скопје: Аз-буки, 2009), 469-475.
- Камбовски, Владо *Филозофија на правото* (Скопје: МАНУ, 2010), 108-118; 147-149.
- Perelman, Chaim, *Justice, law, and argument* (London: D. Reidel publishing company, 2008), 24-25.
- Gupta, Anil, "Definitions" in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/definitions/> (пристапено на 5.12.2021 год.).
- Но, L. Hock, *A philosophy of evidence law* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 51-84.
- Јовановски, Коле *Филозофски речник* (Скопје: Ѓурѓа, 2002), 37-38; 101-103.

ментор: проф. д-р Ана Димишковска

КТИТОРСКИ И ВЛАДЕТЕЛСКИ ПОРТРЕТИ ОД XIV ВЕК НА СКОПСКА ЦРНА ГОРА

Владимир ТАНЕВСКИ

Институт за историја на уметноста и археологија, ФЗФ, УКИМ - Скопје

Abstract: This article represents an analysis of donor and ruler portraits from the churches: Holy Mother of God in Kučevište, St. Nicholas in Ljuboten and Holy Mother of God – Matejce monastery. These three churches are chronologically very close and are located in one geographical area – the mountain Skopska Crna Gora. The donor and ruler portraits tell us about the history, fashion, and the artistic ability of the painters. The high nobles who are depicted, once ruled the Skopje area. It is very important that in all three churches are depicted members from the same family, historical figures who are crucial for Skopje and Macedonia, and those are: Emperor Dušan, Empress Elena and their son Emperor Uroš. The goal of this article is to combine all three compositions in one scientific research in order to be easier to compare. In addition, through the chronology and comparison, the lifespan of the represented persons can be followed. At the same time our goal is, through the depictions of historical figures, to highlight their role of Skopje and its surroundings in the XIV century. We expect that the article will contribute to the scientific discussion of the depictions that will be analyzed, and also to contribute to the popularization of the research of medieval fresco paintings in Macedonia. The donor and ruler portraits are an inevitable part of art history and also history.

Key words: donors, Byzantium, art, Skopska Crna Gora, rulers.

Ктиторот е клучна фигура во црковната уметност на византиската екумена, имено самиот збор ктитор (грч. κτήτωρ) означува основач, сопственик или господар, ктиторите можеле да бидат владетели, благородници или угледни свештени лица¹. Ктиторот ја финансирал и делумно ја осмислувал изградбата на заветнината на својот феудален посед. Ктиторите имале и свои права со кои се регулирала нивната обврска према заветнината. Вакви одредби има неколку од актите

¹ Николовска-Расолкоска, Загорка, „Ктиторскиот портрет во ѕидното сликарство во Македонија“, *Средновековна уметност во Македонија* (2004), 291

на IV и VII екуменски собор². Статусот на ктиротот е многу важен, бидејќи доколку е на повисоко ниво на феудалната хиерархија, толку повеќе финансии поседува и може да финансира пограндиозна заветнина. Во средновековните византиски споменици во Македонија, ктитори има и од световната власт (цареви, кралеви, разни феудални господари) и од духовната (свештени лица). За ктигорите ни говорат и т.н. „киторски натписи“³ кои содржат основни информации и најчесто се наоѓаат над некои од влезовите во храмот, најчесто на главниот влез т.е. на западниот ѕид. Предмет на интерес на овој труд се киторските композиции и владетелски портрети на планината Скопска Црна Гора: Св. Богородица (Св. Спас) во село Кучевиште, Св. Никола во селото Љуботен и Св. Богородица во манастирот Матејче.

Скопската околина кон крајот на XIII век поточно во 1282 година потпаднала под власта на Српското Кралство на чело со кралот Милутин, во 1282 година, српските воени одреди го освоиле Скопје⁴. За склучување мир, византискиот цар Андроник II, бил принуден неговата петгодишна ќерка Симонида да му ја даде за сопруга на стариот крал Милутин, византискиот клер се противел на овој договор, но не го сакале ни српските властелини⁵. Во пролетта 1299 година по пет посети во Српското Кралство византискиот логотет Теодор Метохит успеал да склучи договор со кралот Милутин со што областите северно од линијата Охрид – Прилеп – Штип на кралот Милутин му биле дадени како мираз⁶. По кралот Милутин, по краткотрајна династичка борба на престолот на Српското Кралство седнува кралот Стефан Дечански, а за време на неговото владеење српската власт дополнително се засилила по убедливата победа над Бугарите кај Велбужд во 1330 година⁷. Клучна фигура за Скопје и околината била наследникот на кралот Стефан Дечански, неговиот син крал, подоцна цар Стефан Душан. Кралот Душан стапил на престолот на Српската Држава во 1331 година⁸. Неговото владеење било проследено со големи успеси, на 16 април 1346 година во Скопје, во присуство на новоназначениот срп-

² Ibid., 291

³ Во киторските натписи најчесто се напишани имињата на ктигорите, годината на изградба и годината на фрескоживописување.

⁴ Острогорски, Георги, *Историја на Византија* (Скопје: Наша книга, 1992), 591; Бошкоски, Милан, *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век* (Скопје: Македонска реч, 2009), 191; Атанасовски, Александар, *Македонија во XIV век* (Тетово: Напредок, 2009), 22; Јиречек, Јосиф, Константин, *Историја Срба књ.1*, (Београд: Невен, 2006), 191.

⁵ Ibid., 194; Острогорски, *Историја на Византија*, 592.

⁶ Ibid., 592.

⁷ Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 44 - 45; Острогорски, *Историја на Византија*, 611.

⁸ Јиречек, *Историја Срба*, 208 - 209.

ски патријарх Јоаникиј, трновскиот патријарх Симеон и охридскиот архиепископ Никола, бил крунисан за цар⁹. Во 1347 година во Скопје се одржал собор, во хрисовулот на царот Душан, даден во тој момент е наведен и охридскиот архиепископ Никола¹⁰. Во мај 1349 година во Скопје бил објавен и „Душановиот законик“¹¹. По долги години походи и успеси, царот Стефан Душан починал во 1355 година, и брзо опаднал авторитетот на централната власт, неговиот син Урош бил цар, но неговата власт била номинална, власта ја држеле моќните феудални магнати со високи титули¹². За време на владеењето на царот Урош како совладелец се појавил кралот Волкашин, кој со син му Марко, се едни од најпознатите средновековни владетели на нашите простори¹³. По загинувањето на кралот Волкашин на Марица во 1371 година, Турците започнале да ги освојуваат нашите територии. Скопје во еден период бил под управа на кралот Марко, а еден период бил во рамките на државата на Вук Бранковиќ¹⁴. Со сигурност во 1392 година, војските на Јигит-паша го освоиле Скопје¹⁵. Во таквата политичко-економска констелација на градот и околината, феудалните господари околу градот биле моќни, што е евидентно преку нивните заветници.

Првата ктиторска композиција која ќе ја обработиме во овој труд се наоѓа во црквата **Света Богородица (или Св. Спас) во селото Кучевиште**. Живописот на целата црква е откриен во XIX век, а исчистен во 1956 година¹⁶. Црквата претставува ктиторска заветница на едно семејство кое припаѓало на високите кругови на феудалното благородништво и имало свои имотни поседи во скопската област. Идентитетот на ктиторите го разоткрива натпис, напишан во фрескотехника позициониран на јужниот ѕид во храмовиот ентериер. Иако

⁹ Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 52, 76; Бошкоски, *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век*, 216 – 217; Острогорски, *Историја на Византија*, 632.

¹⁰ Атанасовски, *Македонија во XIV век*, 76.

¹¹ Бошкоски, *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век*, 218 – 219; Јиречек, *Историја Срба*, 223.

¹² Томовски, Томо, „Осамостојувањето на Македонија и нејзиното паѓање под турска власт“, *Историја на македонскиот народ*, кн. 1 (1969), 193.

¹³ Кралот Марко зазема голем дел од народното творештво во Македонија, претставува своевиден симбол на средновековието, види во: Таневски, Владимир, „Осврт на некои факти и преданија за живопотписот на кралот Марко“, „Како си ми?“ – студентска филолошка конференција 2019 (2020), 149 – 158.

¹⁴ Бошкоски, *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век*, 253.

¹⁵ *Ibid.*, 272 – 273.

¹⁶ Николовска-Расолкоска, Загорка, „Ктиторските портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште“, *Средновековна уметност во Македонија* (2004), 199; Балабанов, Коста, Николовски, Антоние, Корнаков, Димитар, *Споменици на културата на Македонија* (Скопје: Каламус, 2010), 34 – 38.

оштетен во натписот се наведени имињата на благоверната Марена, како првоименувана ктиторка, Радослав и Владислава¹⁷. Според еден документ од 1348 година, јадрото на црквата датира од 1330 година, а нартексот/припратата од 1337 година¹⁸. Набргу по изградбата на главниот корпус на црквата, на нејзината западна страна бил додаден двокатен нартекс со гробна функција. Предмет на интерес на овој труд е ктиторската композиција која се наоѓа во нартексот, и по бројот на претставени ликови е најбројна/најголема на Скопска Црна Гора. Припратата е насликана во периодот од 1332 до 1337 година¹⁹, фрескосликарството во целост во овој дел на храмот е тешко и неповратно оштетено. Значајно е да се напомене дека сводната површина и високите делови на сидовите се покриени со илустрацијата на последните три псалми (148, 149 и 150)²⁰. Според научниците, трите последни псалми (Хвалите Господа) се дел од надгробната тематика, и најчесто се сликаат во делови на цркви каде што се врши опело или на сидови над гробови²¹. На бочните сидови од погребните одделенија била претставена ктиторската композиција, која поради тесниот простор, била поделена во два дела. Во јужното одделение е претставена кралската владетелска двојка – Душан и Елена, придружена од елегантната фигура на војвотката Владислава²² и од нејзиниот сопруг, војводата Дејан, обајцата прикажани во протоколарни ставови кон владетелите²³. Кралот Душан е претставен фронтално, облечен во дивитисион, украсен со перибрахиони и кружни украси на лактовите и вкрстен лорос со драгоцен камеења. На главата има затворена круна (камелавкион) со препендулии, во десната рака држи скиптар во облик на шестокрак крст украсен со бисери, во другата рака држи –

¹⁷ Димитрова, Елизабета, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво, ред. Ратко Дуев (Скопје: Филозофски факултет, 2019), 555.

¹⁸ Коруновски, Сашо, Димитрова, Елизабета, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век* (Скопје: Просветно дело, 2006), 117.

¹⁹ Ibid., 175; Димитрова, Елизабета, Коруновски, Сашо, Грандаковска, Софија, „Средновековна Македонија: Историја на уметноста, архитектурата и литературата“, *Македонија: културно-историски факти*, том. 3 (Скопје: Медиа Принт Македонија, 2013), 185.

²⁰ Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 562.

²¹ Ѓурић, Ј, Војислав, Ѓорђевић – Бабић, Гордана, *Српска уметност у средњем веку II* (Београд; Српска књижевна задруга, 1997), 228; вакви композиции покрај црквата во Кучевиште, има и во: Лесново и Дечани.

²² Спомената во ктиторскиот натпис во наосот.

²³ Ѓурић, Ј, Војислав, *Византиске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1974), 56, 206; Мандић, Светозар, „Ктитори и приложници цркве у Кучевишту“, *Чрте и резе* (1981), 203; Милковиќ – Пепек, Петар, „Црквата Св. Спас во село Кучевиште“, *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, I* (1975), 419.

акакија. Лицето е многу оштетено²⁴. Според З. Расолкоска-Николовска, кралот Душан е претставен на возраст од 26 до 28 години²⁵. Пурпурниот дивитисион кој паѓа рамномерно од обете страни на телото е сличен со претставата на кралот во рамките на Лозата на Неманиќите во Пеќ²⁶. Горниот дел на претставата на кралицата Елена е уништен. Облечена е во долга богато украсена облека/костим, во десната рака држи скиптар²⁷. Под нозете според остатоците, стоела на црвена перница, на каква што и кралот Душан морал да стои. Пред левото колено е насликан торакион, кој на подоцнежните нејзини портрети го нема²⁸. Војводата Дејан е свртен малку надесно, ликот е оштетен, облечен е во богато декориран темномаслинест костим, со појас на половината. Интересно е да се напомене дека според Душановиот законик, кога ќе почине властелин, коњот и оружјето треба да му се предадат на царот, а појасот и другата облека на синот т.е. наследникот²⁹. Рацете му се подадени нанапред, во молитвен гест кон владетелската двојка³⁰. Војислав Ј. Ѓуриќ, на главата на војводата Дејан видел венец³¹. Владислава има слична облека како Дејан, на лицето се гледаат очите, носот и дел од устата. Над костимот украсен со орнаменти со фантастични животни има наметка³². На главата носи висока круна украсена со бисери, од која на рамената се спушта бел превез, на ушите има обетки, насликана е во ист став како Дејан³³. Во северното одделение, пак, била претставена благоверната Марена (првоименуваната ктиторка од натписот во наосот) со моделот на црквата во рацете, во друштво на патронскиот лик на Богородица со Христос и други две претстави. За жал овој дел од ктиторската композиција е многу оштетен. Богородица со Христос е најверојатно од типот „Богородица Вистинска Надеж“, иконографска варијанта на Одигитрија³⁴. Марена на

²⁴ Николовска, „Ктиторските портрети во црквата св. Богородица во Кучевиште“, 200 – 202; Ѓорђевиќ, М, Иван, „Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, *Зборник за ликовни уметности*, 17 (1981), 82.

²⁵ Николовска, „Ктиторските портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште“, 202.

²⁶ Ѓуриќ, *Византиске фреске у Југославији*, 58.

²⁷ Ѓорђевиќ, „Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, 82.

²⁸ Николовска, „Ктиторските портрети во црквата св. Богородица во Кучевиште“, 202 – 203.

²⁹ Ковачевиќ, Јован, *Средњовековна ношња балканских Словена* (Научна книга: Београд, 1953), 174.

³⁰ *Ibid.*, 203 – 204; Ѓорђевиќ, „Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, 82.

³¹ Ѓуриќ, *Византиске фреске у Југославији*, 206.

³² Ѓорђевиќ, „Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, 83.

³³ Николовска, „Ктиторските портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште“, 205.

³⁴ *Ibid.*, 205.

главата носи долга бела шамија на главата и лицето е оштетено. Облечена е во костим преку кој има темновиолетова наметка. Со десната рака го придржува моделот на црквата од кој е зачувана само куполата³⁵. До неа од претставата е зачуван само дел од лакт, а фигурата била облечена во костим преку кој имала наметка, според З. Расол-коска-Николовска ова е претстава на Владислава, претставена по вторпат во црквата³⁶. Според Е. Димитрова, во уништениот дел на претставата бил портретот на Радослав, еден од споменатите во ктиторскиот натпис³⁷. Последна претстава на овој сид, е млада машка фигура, со костенлива коса, која паѓа на плешките, од ликот се гледаат очите и дел од носот и устата. Свртен е кон Богородица, во молитвен став, облечен во богато декорирана облека. Според З. Расоклоска-Николовска, ова е претстава на Радослав, на возраст од помеѓу 16 и 18 години³⁸. Според Е. Димитрова ова е претстава на Јован, синот на војводската двојка од спротивниот сид³⁹. Одредени други научници наведуваат дека на овој сид се т.е. биле насликани децата на ктиторите Дејан и Владислава⁴⁰. Јован, синот на Владислава се појавува во еден натпис кој е лоциран над јужниот влез на фасадата. Според З. Расоклоска-Николовска, овој натпис е од подоцнежное време, кога Владислава со синовите приложила некаков дар на црквата, или можеби го платила сликањето на јужната фасада⁴¹. Нелогично е Владислава, да се појавува двапати во ктиторската композиција и тоа во панданство, во моите досегашни истражувања не познавам пример каде што еден ктитор се појавува двапати и тоа во панданство. Се појавуваат по две ктиторски композиции во еден храм како на пример во: Св. Архангел Михаил во Лесновскиот манастир и Св. Димитрија во Марков манастир⁴², но не претстави на ист ктитор од две страни. Од XIV век, на на-

³⁵ Ibid., 206 – 207.

³⁶ Ibid., 207, 211.

³⁷ Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 563; Dimitrova, Elizabeta, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, *Nis and Byzantium*, V (2007), 369 – 370.

³⁸ Николовска, „Ктиторските портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште“, 211.

³⁹ Димитрова, Елизабета, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 563; Dimitrova, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, 369 – 370.

⁴⁰ Ѓуриќ, *Византиске фреске у Југославији*, 56, 206; Ѓорђевиќ, „Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, 83; Мандиќ, „Ктитори и приложници цркве у Кучевишту“, 203.

⁴¹ Николовска, „Ктиторските портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште“, 207, 212; Ѓуриќ, *Византиске фреске у Југославији*, 206; Ѓорђевиќ, „Сликаство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, 83; Мандиќ, „Ктитори и приложници цркве у Кучевишту“, 197; Милковиќ, „Црквата Св. Спас во село Кучевиште“, 420.

⁴² Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, 195, 196, 203 – 204.

ша територија, во храмот посветен на св. Никола во селото Псача, има слично поставена ктиторска композиција како во Кучевиште. Во Псача, ктиторската композиција е датирана во периодот од 1365 до 1371 година, на северниот ѕид се претставени царот Урош и кралот Волкшин како совладетели, на јужниот ѕид ктиторите (кнезот Паскач и севастократорот Влатко) со семејствата⁴³. За решение на мистеријата за портретот на уништениот дел од ктиторската композиција во Кучевиште, треба уште многу да се трага, во овој момент прашањето кој е претставен?, тешко ќе може да се одговори. Иако не се знае многу за ктиторите, познато е дека Радослав во времето на царот Душан, имал титула на жупан, угледот и моќта на донаторското семејство не треба да се доведува во прашање, самата нивна заветнина говори за нивната моќ и нивниот углед⁴⁴. Ваквиот распоред на претставените фигури лесно може да се објасни, првоиметнуваната ктиторка Марена е прикажана до храмовиот патрон (Богородица), а војводата Дејан и војводката Владислава го придружуваат владетелскиот пар, поради нивната социјална хиерархија. Ктиторската композиција во кучевишкиот храм може рамковно да се датира помеѓу 1332 година и 1337 година, т.е. во периодот од венчавката на кралот Душан со Елена и годината на раѓањето на престолонаследникот Урош⁴⁵. Политичкиот брак на кралот Душан и принцезата Елена бил склучен во 1332 година⁴⁶, по пет години т.е. во 1337 година се родил Урош, поради долгиот период без претстолонаследник, бракот можел и да се распадне, но по раѓањето на Урош бракот се зацврстил⁴⁷. Прикажувањето на војводата Дејан е интересно, бидејќи тој не е спомнат во ктиторскиот натпис, најверојатно по венчавката со Владислава се надоврзал на донаторското приложништо на нивното семејство. Најверојатно војводата Дејан е и ктитор на припратата, и со тоа ја комплетира заветнината на неговите роднини т.е. семејството на сопругата⁴⁸. Со тоа и склучувањето на нивниот брак би можел да се датира од 1330/1331 до

⁴³ Николовска-Расоклоска, Загорка, „О Историјским портретите у Псачи и времену никовог настанка“, *Зограф*, 24 (1995), 38 – 51; Dimitrova, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, 377 – 378.

⁴⁴ Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, 174.

⁴⁵ Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 563.

⁴⁶ Јиречек, *Историја Срба*, 213.

⁴⁷ *Ibid.*, 216.

⁴⁸ Димитрова, Коруновски, Грандаковска, „Средновековна Македонија: Историја на уметноста, архитектурата и литературата“, 186; Со тоа и склучувањето на нивниот брак би можел да се датира од 1330/1331 – 1337.

1337. Според И. М. Ѓорѓевиќ, ктитори на припратата биле Дејан со неговата сопруга Владислава и нивните деца Јован и Димитар⁴⁹.

Следната ктиторска композиција/владетелска композиција се наоѓа во рамки на фрескосликарството во црквата **Св. Никола во селото Љуботен**, оддалечена на околу 7 до 8 километри од кучевишкиот храм. На надвратникот над западниот влез е зачуван ктиторски натпис настанат во 1336/1337 година, исклесан во камен. Во ктиторскиот натпис се напишани имињата на ктиторката - властелинката Даница, и имињата на нејзините моќни синови: Бојко и Димитар. Наведени се и владеењата на нејзините синови; и тоа Бојко имал феудални поседи во околината на Матка, а Димитар бил господар на градот Звечан⁵⁰. Недостигот на ктиторска композиција во рамките на сликаниот репертоар на црквата Св. Никола упатува на фактот дека кога зографите ја работеле декоративната програма, ктиторката на храмот - госпоѓата Даница, најверојатно, веќе била покојна, тоа го оправдува и јазот помеѓу градењето на црквата и нејзиното живописување⁵¹. По смртта на нивната мајка, Бојко и Димитар го финансирале зографисањето на црквата⁵². Портретите на кралот Душан, кралицата Елена и младиот крал Урош, се вметнати во композицијата на Деизисот, со тоа се укажува желбата за симболичко присуство на суверенот во сликаната програма на црквата⁵³. Изоставувањето на Богородица од Деизисот, јасно го нагласува фунерарниот аспект на фрескоживописот т.е. ја назначува смртта на првоименуваната ктиторка - властелинката Даница⁵⁴. Владетелската тројка е одделена од другите светители на северниот ѕид до тенка црвена рамка поточно на северниот ѕид се претставени: св. Пантелејмон, св. Јермолај, св. Меркуриј и еден неидентификуван светител⁵⁵. Воопшто целата црква е тешко оштетена, со што се изгубени главните карактеристики на фрескосликарството. Во Деизисот со владетелската тројка, прва претстава од лево кон десно е кралицата Елена, на главата носи висока круна со препендулии, под која носи црвен вел, дополнително се гледа и пурпурна наметка. Се препознава и богато декориран лорос префрлен преку рамената, а под

⁴⁹ Ѓорѓевиќ, „Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, 84.

⁵⁰ Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 566; Ѓуриќ, Ѓорѓевиќ, *Српска уметност у средњем веку II*, 68.

⁵¹ Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 570.

⁵² Ibid., 571.

⁵³ Коруновски, Димитрова, „Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век, 181; Димитрова, Коруновски, Грандаковска, „Средновековна Македонија: Историја на уметноста, архитектурата и литературата“, 194.

⁵⁴ Димитрова, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, 572 – 573.

⁵⁵ Петковиќ, Р, Владимир, „Живопис цркве у Љуботену“, ГСНД, 2 (1927), 113.

лоросот има црвена облека, лоросот ѝ е префрлен преку левата рака. Во десната рака држи жезло (скиптар)⁵⁶. Лицето и е тешко оштетено, но е претставено кружно и нежно. До нежната фигура на кралицата Елена е крупната претстава на нејзиниот сопруг, владетелот на државата – кралот Стефан Душан. Кралот Душан на главата носи затворена круна, каква што носи и на претставите во Полошко и Лесново, иако треба да се напомене дека круната во Љуботен не е толку декорирана како круните од Полошко и Лесново⁵⁷. Според С. Радојчиќ, ваквиот тип на круна се вика „стема“⁵⁸. Има кратка брада, која е поделена на средина и долга коса. Лево од главата, над скиптарот, научниците прочитаат натпис: „крал“⁵⁹. Што ни говори дека сликарството е завршено пред 1346 година. Во десната рака држи голем жезол (скиптар) кој наликува на крст, голем дел од претставата е уништен⁶⁰. Облечен е во пурпурен дивитисион преку кој има богато декориран лорос. До фигурата на Душан е претставено голобрадо момче, кое според В. Р. Петковиќ, не може да биде помало од единаесет години⁶¹, доколку се прифати овој став тогаш сликарството на љуботенскиот храм би требало да се датира во 1348 година, како што погоре напоменав Урош е роден во 1337 година. Младиот крал Урош на главата носи круна слична каква што носи татко му, а жезолот (скиптарот) кој го носи е сличен каков што носи кралицата Елена⁶². Во левата рака држи затворен свиток, и му е префрлен и лоросот⁶³. Облечен е како татко му т.е. носи пурпурен дивитисион и лорос украсен со драгоцен камнења. Урош има кадрава коса, на портретот ја достигнува висината на мајка си⁶⁴. Интересно е да се напомене дека Урош сè додека бил мал се сликал во средината, помеѓу своите родители⁶⁵, подоцна Душан се слика

⁵⁶ Ibid., 114.

⁵⁷ Николовска-Расолкоска, Загорка, „Владетелските портрети во Љуботен и времето на сликањето на сидната декорација“, *Средновековна уметност во Македонија* (2004), 228.

⁵⁸ Радојчиќ, Светозар, *Портрети српских владара у средњем веку* (Скопје: Музеј Јужне Србије, 1934), 85.

⁵⁹ Николовска, „Владетелските портрети во Љуботен и времето на сликањето на сидната декорација“, 229, цртеж 2.

⁶⁰ Петковиќ, „Живопис цркве у Љуботену“, 114.

⁶¹ Ibid., 114.

⁶² Николовска, „Владетелските портрети во Љуботен и времето на сликањето на сидната декорација“, 228.

⁶³ Петковиќ, „Живопис цркве у Љуботену“, 114.

⁶⁴ Николовска, „Владетелските портрети во Љуботен и времето на сликањето на сидната декорација“, 228.

⁶⁵ Како во: Бела Црква Кранска (1340 – 1342), Добрун (1343), капела Св. Никола во Дечани (1343), Сопоќани и Полошко (1345 – 1346).

во средината помеѓу Елена и Урош⁶⁶. До фигурата на крал Урош е претставен Исус Христос облечен во хитон и химатион кој со десната рака благословува, можеби го благословува и самото владетелско семејство, во левата рака држи евангелие⁶⁷, до него во профил е насликан Јован Претеча (Крстител) кој во дланката држи маслинесто – зелено гранче, што е уникатно и во науката сè уште се дебатира⁶⁸. Стилски ова е дело на тајфата која ја насликала првата зона и олтарскиот простор во црквата, а се надоврзувале на стилот на Јован Теоријан и неговото ателје кои сликале во горниот дел на црквата. Живописувањето на храмот е најверојатно завршено во 1344 – 1345 година⁶⁹.

Св. Богородица, манастир Матејче - Ктиторската композиција се наоѓа во првата зона на јужниот ѕид во наосот⁷⁰. Се состои од три фигури т.е. од царицата Елена, кралот Урош и царот Душан. Ктиторите го принесуваат моделот на црквата на Богородица Одигитрија, насликана во вид на монументална фрескоикона во нишата на јужниот дел на источниот ѕид⁷¹. Ликот на царицата Елена е прилично уништен, на нејзиното лице се видливи устата, носот и образите. Облечена е во богато декориран темноцрвен царски костим, со богато декориран лорос кој ѝ е префрлен преку левата рака. На главата носи затворена круна со бисери, која се шири во горниот дел. Под круната има превез кој се спушта до рамената. Во десната рака царицата држи долг крст украсен со бисери⁷². Превезот кој поради опаѓањето на бојата денес е бел од претходните научници бил протолкуван како обележје на нејзиниот вдовички статус⁷³, но на превезот се приметуваат и траги од светлосин пигмент, што можеби била и оригиналната боја на превезот⁷⁴. Кралот Урош е прикажан како многу млад, со лице

⁶⁶ Како во: Љуботен, Дечани (1346 – 1347) и Лесново (1349).

⁶⁷ Ibid., 229.

⁶⁸ Ibid., 230.

⁶⁹ Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, 181; Dimitrova, Elizabeta, „Dimensio Sacra: за просторните вредности на композицијата во сликаните ансамбли на Теоријановото ателје“, *Патримониум*, год. 2, бр. 3 – 4/5 – 6 (2008 – 2009), 84.

⁷⁰ Окуњев, Никола, „Граѓа за историју српске уметности 2. Црква Свете Богородице – Матеич“, *ГСНД*, 7 – 8 (1930), 109.

⁷¹ Димитрова, Елизабета, „Ктиторска композиција и ново датоване живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“, *Зограф*, 29 (2002 – 2003), 181.

⁷² Димитрова, Елизабета, *Манастир Матејче* (Скопје: Каламус, 2002), 185 – 186; Димитрова, Ктиторска композиција..., 181 – 182.

⁷³ Окуњев, „Граѓа за историју српске уметности 2. Црква Свете Богородице – Матеич“, 109; Ѓурић, *Византиске фреске у Југославији*, 70; Радојчић, *Порттери српских владара у средњем веку*, 59.

⁷⁴ Димитрова, „Ктиторска композиција и ново датоване живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“, 181; Димитрова, *Манастир Матејче*, 186.

со правилен облик и брада која благо се стеснува. Облечен е во богато декориран дивитисион, со лорос префрелен преку левата рака. На главата носи висока куполеста круна, а во другата рака носи крст украсен со бисери⁷⁵. Кралот Урош и царицата Елена заедно ја држат макетата на црквата, назначувајќи го нивниот статус на ктитори⁷⁶. Дополнително вака се насликани бидејќи заветнината на царицата Елена се наоѓа на тетиторија која била под управа на нејзиниот син кралот Урош⁷⁷. Царот Душан е претставен на источниот пиластер на јужниот ѕид. Неговото лице е доста широко, со долг нос, мала уста и покус костенлива брада. На главата носи куполеста круна со перпендулии, под круната се гледаат делови од костенливата коса. Облечен е во дивитисион со лорос префрлен преку левата рака. Во десната рака држи долг крст украсен со бисери, а во левата држи затворен свиток⁷⁸. Совладетелскиот статус на царот Душан и кралот Урош е истакнат преку затворената куполеста круна – стема која ја носат двајцата владетели, ваква круна се среќава и на портретите во: Сопокани (1342 – 1345), Полошко (1343 – 1345), Љуботен (1344 – 1345) и јужниот параклис и припратата во Дечани (1343, 1346 – 1347)⁷⁹. Понатаму во рамки на ктиторската композиција можат да се вметнат уште две фигури. Патријархот Јоаникије, облечен во полиставрион со сини крстови и омофор со црвени крстови, лицето му е оштетено, рацете му се подигнати во молитвен став према Богородица⁸⁰. Вклучувањето на патријархот Јоаникиј во рамки на ктиторската претстава е илустрација на нераскинливата врска на светованата и духовната власт т.е. црквата и владетелот⁸¹. На северниот дел на источниот ѕид, северно од влезот е претставен игуменот Макариј, облечен во темноцрвена монашка облека. Има широко чело, и долга бела брада. Свртен е према вратата на протезисот, со подигнати раце пред себе⁸². Ова ктиторска композиција има сличности со претставите во: нартексот на Сопокани (1342 – 1347), Св. Никола во Љуботен (1344 – 1345), Дечани (1346 – 1347) и во Лесново (1349)⁸³.

⁷⁵ Ibid., 182.

⁷⁶ Димитрова, *Манастир Матејче*, 187.

⁷⁷ Dimitrova, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, 375.

⁷⁸ Ibid., 186; Димитрова, *Ктиторска композиција ...*, 182.

⁷⁹ Ibid., 183

⁸⁰ Димитрова, „Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“, 184.

⁸¹ Dimitrova, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, 375 – 376.

⁸² Димитрова, „Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“, 185.

⁸³ Димитрова, *Манастир Матејче*, 186 – 187; Димитрова, „Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“, 183.

Значајна е анализата на овие три ктиторски композиции, бидејќи се наоѓаат на географски регион (планина) и сочинуваат исти историски ликови. Хронолошки преку нивните портрети може да се следи и нивниот животен век. Доколку прифатиме дека крал/цар Душан е роден во или околу 1308 година⁸⁴, тогаш во Кучевиште (1332 – 1337) е насликан на возраст од 24 до 29 години. Во Љуботен (1344 – 45), е насликан на возраст од 36 – 37 години. Во Матејче (1348 – 1352), е насликан на возраст од 40 до 44 години. Цар Душан починал во 1355 година на возраст од околу 48 години⁸⁵. Кралицата/царицата Елена се претпоставува дека е родена околу 1310 година⁸⁶, со тоа во Кучевиште е насликана на возраст од 22 до 27 години, во Љуботен од 34 до 35 години, во Матејче од 38 до 42 години. Познато е дека царицата Елена ги надживеала и нејзиниот сопруг и син, се замонашила и според еден ракопис од манастирот Хиландар до XVI век, починала на 7 ноември 1376 година⁸⁷. Крал/цар Урош е роден во 1337 година⁸⁸, со што во Љуботен бил насликан на возраст од 7 до 8 години, во Матејче е насликан на 11 до 15 години. За жал ликовите на претставите се делумно или целосно уништени, па така не можеме да ја следиме физиономијата на нивниот лик преку кој може да се следи нивниот животен век. Портрети на кралот/царот Стефан Душан, кралицата/царицата Елена и син им Урош, покрај трите цркви од овој труд, на територијата на Македонија има и во: Св. Никола Болнички (1345)⁸⁹, припратата на Св. Архангел Михаил – Лесновски манастир (1349)⁹⁰, Св. Ѓорѓи – манастир Полошко (1343 – 1345)⁹¹. Царот Урош е претставен и во: Св. Никола во село Псача (1365 – 1371)⁹² и Григоријевиот параклис во црквата Св. Богородица Перивлепта (1364/65).⁹³

⁸⁴ Жиречек, *Историја Срба*, 211.

⁸⁵ *Ibid.*, 236.

⁸⁶ Пурковиќ, Миодраг, *Јелена: жена цар Душана* (Диселдорф: СПЦ, 1975), 4.

⁸⁷ *Ibid.*, 25.

⁸⁸ Жиречек, *Историја Срба*, 216.

⁸⁹ Кузман, Паско, Димитрова, Елизабета, *Охрид: Sub Specie Aeternitatis* (Охрид: Ѓурѓа, 2010), 195; Грозданов, Цветан, *Охридското судно сликарство од XIV век* (Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј - Охрид, 1980), 53 – 59; ктиторската композиција се наоѓа на јужната фасада во тремот.

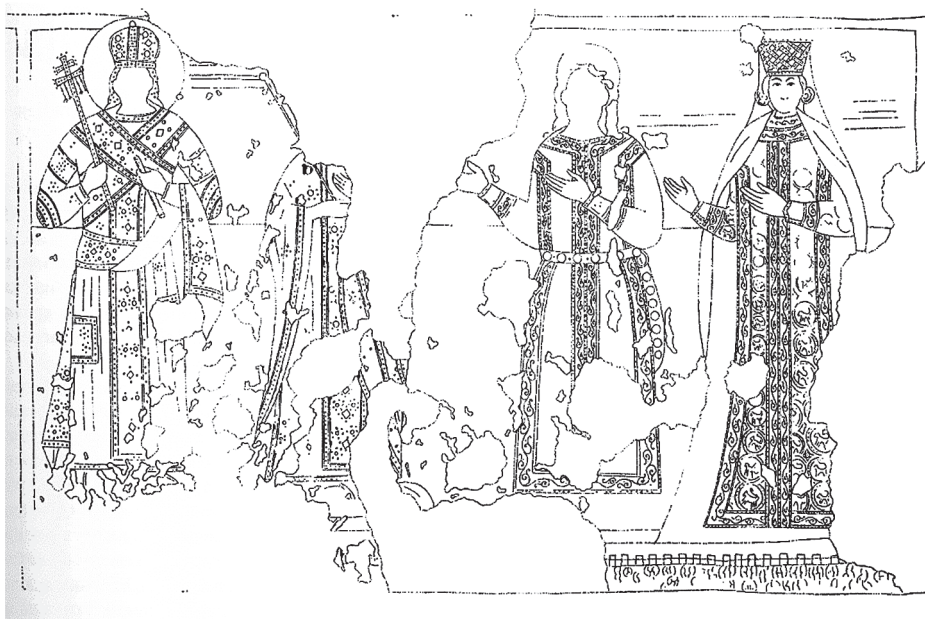
⁹⁰ Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, 195 – 196; Dimitrova, Elizabeta, “The Church of Holy Archangel Michael at Lesново”, *Seven Medieval Churches in Republic of Macedonia*, (2014), 118 – 133, 127 – 130.

⁹¹ *Ibid.*, 177 – 178.

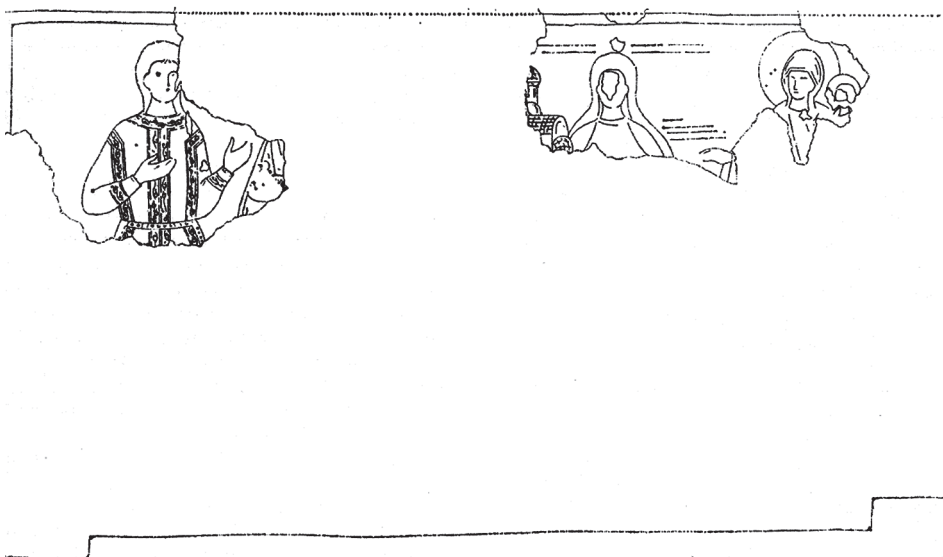
⁹² Dimitrova, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, 377 – 378.

⁹³ Грозданов, *Охридското судно сликарство од XIV век*, 122 – 123.

ИЛУСТРАЦИИ

Слика 1. Северен ѕид, нартекс на црквата Св. Богородица (Св. Спас)
во с. Кучевиште (цртеж: Никола Цонев)

Слика 2. Јужен ѕид, нартекс на црквата Св. Богородица (Св. Спас)
во с. Кучевиште (цртеж: Никола Цонев)

Слика 3. Северен ѕид, Св. Никола во с. Љуботен (извор: Димитрова, Елизабета, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“)

Слика 4. Јужен ѕид, Св. Богородица, манастир Матејче (извор: Димитрова, Елизабета et al., „Средновековна Македонија: Историја на уметноста, архитектурата и литературата“)

БИБЛИОГРАФИЈА

- Атанасовски, Александар, *Македонија во XIV век* (Тетово: Напредок, 2009).
- Балабанов, Коста, Николовски, Антоние, Корнаков, Димитар, *Споменици на културата на Македонија* (Скопје: Каламус, 2010).
- Бошкоски, Милан, *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век* (Скопје: Македонска реч, 2009), 191.
- Грозданов, Цветан, *Охридското ѕидно сликарство од XIV век* (Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј - Охрид, 1980).
- Димитрова, Елизабета, „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*, ред. Ратко Дуев (Скопје: Филозофски факултет, 2019).
- Димитрова, Елизабета, Коруновски, Сашо, Грандаковска, Софија, „Средновековна Македонија: Историја на уметноста, архитектурата и литературата“, *Македонија: културно-историски факти, том. 3* (Скопје: Медиа Принт Македонија, 2013).
- Dimitrova, Elizabeta, „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, *Niš and Byzantium, V* (2007).
- Dimitrova, Elizabeta, „Dimensio Sacra: за просторните вредности на композицијата во сликаните ансамбли на Теорија на новото ателје“, *Патримониум*, год. 2, бр. 3 – 4/5 – 6 (2008 – 2009).
- Димитрова, Елизабета, „Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“, *Зограф*, 29 (2002 – 2003).
- Димитрова, Елизабета, *Манастир Матејче* (Скопје: Каламус, 2002).
- Dimitrova, Elizabeta, “The Church of Holy Archangel Michael at Lesново”, *Seven Medieval Churches in Republic of Macedonia* (2014).
- Ђурић, Ј, Војислав, Ђорђевић – Бабић, Гордана, *Српска уметност у средњем веку II* (Београд; Српска књижевна задруга, 1997).
- Ђурић, Ј, Војислав, *Византиске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1974).
- Ђорђевић, М, Иван, „Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевиште“, *Зборник за ликовни уметности*, 17 (1981).
- Јиречек, Јосиф, Константин, *Историја Срба књ.1*, (Београд: Невен, 2006).
- Ковачевић, Јован, *Средњовековна ношња балканских Словена* (Научна книга: Београд, 1953).
- Коруновски, Сашо, Димитрова, Елизабета, *Византиска Македонија: Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век* (Скопје: Просветно дело, 2006).
- Кузман, Паско, Димитрова, Елизабета, *Охрид: Sub Specie Aeternitatis* (Охрид: Ѓурѓа, 2010).
- Мандић, Светозар, „Ктитори и приложници цркве у Кучевишту“, *Чрте и резе* (1981).
- Милковиќ-Пепек, Петар, „Црквата Св. Спас во село Кучевиште“, *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, I* (1975).
- Николовска-Расолкоска, Загорка, „Ктиторскиот портрет во ѕидното сликарство во Македонија“, *Средновековна уметност во Македонија* (2004).

- Николовска-Расолкоска, Загорка, „Ктиторските портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште“, *Средновековна уметност во Македонија* (2004).
- Николовска-Расоклоска, Загорка, „О Историјским портретима у Псачи и времену нѝиховог настанка“, *Зограф*, 24 (1995).
- Николовска-Расолкоска, Загорка, „Владетелските портрети во Љуботен и времето на сликањето на ѕидната декорација“, *Средновековна уметност во Македонија* (2004).
- Острогорски, Георги, *Историја на Византија* (Скопје: Наша книга, 1992), 591.
- Окуњев, Никола, „Граѓа за историју српске уметности 2. Црква Свете Богородице – Матеич“, *ГСНД*, 7 – 8 (1930).
- Петковић, Р, Владимир, „Живопис цркве у Љуботену“, *ГСНД*, 2 (1927).
- Пурковић, Миодраг, *Јелена: жена цара Душана* (Диселдорф: СПЦ, 1975).
- Радојчић, Светозар, *Портрети српских владара у средњем веку* (Скопље: Музеј Јужне Србије, 1934).
- Таневски, Владимир, „Осврт на некои факти и преданија за живопотписот на кралот Марко“, „*Како си ми?*“ – студентска филолошка конференција 2019 (2020).
- Томовски, Томо, „Осамостојувањето на Македонија и нејзиното паѓање под турска власт“, *Историја на македонскиот народ*, кн. 1 (1969).

ментор: проф. д-р Елизабета Димитрова

ЕКОНОМСКО ПРОИЗВОДНИТЕ ОДНОСИ ВО БИТОЛСКИОТ САНЦАК (1878-1912) – РАЗВОЈ ИЛИ НАЗАДУВАЊЕ

Васко ГИЧЕВСКИ

Институт за историја, ФЗФ, УКИМ – Скопје

Abstract: The economy is the foundation on which society as a whole is based. The nineteenth century marked a turning point in the existence of the Ottoman Empire. It modifies through a series of reforms that penetrate every pore of society, trying to free the empire from the shackles of "oriental fatalism". According to what was previously stated, in this paper, the economic and production relations in the Bitola Sandzak in the period from 1879 to 1912 will be reviewed, which would give a more complete picture of how the material conditions conditioned the social development in this part of Ottoman Macedonia.

Key words: Ottoman Macedonia, Sanjak of Bitola, economy, manufacturing.

Лошата економско-социјална позиција на Османлиската Империја била причина да се спроведе процес на внатрешни реформи на територијата на Империјата во XIX век, кој требало да ја зацврсти и модернизира земјата. Донесени биле бројни економски, административни, бирократски, социјални реформи. Улогата на реформите била врз стариот и веќе нефункционален османлиски систем да се внесе современ европски пристап. Во тој виор на реформи создаден е и Битолскиот Вилает и Битолскиот Санџак како него составен дел. Воспоставувањето на вилаетскиот систем се одвивал бавно, со многу експериментирања. Токму поради тоа базичната мрежа на вилаетскиот систем на територијата на Османлиска Македонија, била воспоставена дури во почетокот на осумдесеттите години на XIX век.¹ Во овие административни прекројувања Битола од ејалетски центар во периодот од 1867 година до јуни 1873 година бил симнат на ниво на сан-

¹ Ѓорѓиев, Ванчо, Анастас Лозанчев (Скопје; Филозофски факултет, 2014), 19.

цак.² Веќе во 1873/74 година согласно новото административно уредување, се појавил на сцена Битолскиот Вилает. Во единствениот Битолски Санџак влегувале 11 кази: битолска, прилепска, охридска, дебарска, албанска, костурска, кожанска, кајларска, островска, леринска и кичевска.³ По само две години во 1875 година во составот на Битолскиот Вилает се нашле 5 санџаци од кои Битолскиот Санџак имал 9 кази (тука влегувала и Тетовската Каза)⁴. Во 1878 година година веќе бил укинат Битолскиот Вилает, а со самото тоа и Битолскиот Санџак и тој влегол во состав на Солунскиот Вилает. Со обновувањето на Вилаетот во 1879 година Битолскиот Санџак бил возобновен и имал 3 кази. Две години подоцна кон Санџакот биле придодадени 5 кази па така Санџакот имал 8 кази. Во 1885 година Битолскиот Санџак се состоел од: битолска, прилепска, кичевска, охридска и леринска каза.⁵ Оваа состојба ќе остане вака скоро до крајот на османлиското владеење, до колку не се земат предвид малите територијални прекројувања во 1904/5 година.

Османлиската Империја во XIX век доживува бројни трансформации на економски и политички план, трудејќи се да биде во тек со останатите земји од европскиот континент. Таа полека од една земја која била на периферијата на „европската цивилизација и капитал“, се обидувала да се трансформира во земја која би била еднаква со останатите европски земји. За таа цел биле преземени и низа инфраструктурни иницијативи, кои би обезбедиле подобра контрола, но и развој на Османлиската Држава. Градењето на патна инфраструктура, не значело само подобро и побрзо движење низ земјата, односно полесно распоредување на војска, туку и значително подобрени предиспозиции за трговија и економски развој. Поинаку кажано развојот на сообраќајот станал еден од факторите за развој на економијата. За оваа цел бил донесен закон во 1869 година со кој патиштата биле поделени на четири групи: патишта кои го поврзуваат Истанбул со вилаетските седишта и важните пристаништа со железничките пруги (султански патишта), патишта од втор и трет ред меѓу седиштата на вилаетите (санџачки патишта) и конечно кадилачки патишта.⁶ Според споменатиот закон, машкото население било обврзано 20 дена во

² Тефик, Мехмет, *Кратка историја Битољског вијалета*, превод Г. Елезовиќ (Београд: Братство XXVII, 1933), 231.

³ Димески, Димитар, *Македонското национално ослободително движење во Битолскиот Вилает (1893-1902)*, второ издание (Скопје: НИО Студентски збор, 1983), 66-67.

⁴ Ibid, 67.

⁵ Ibid, 68-69.

⁶ Ортаџли, Илбер, *Најдолгот век на империјата* (Скопје: Матуситеб, 2009), 163.

годината, во текот на 5 години да работи на одржување и изградба на патните мрежи.

Во овој период низ Битолскиот Санџак поминувале неколку патни правци. Оттука поминувал патниот правец Солун - Скадар кој се изминувал за 89 часови. Патот од Битола до Скопје преку Велес се изминувал за 28 часа со коли, додека патот Битола - Јанина се изминувал за 56 часа.⁷ Патната мрежа во Османлиска Македонија во XIX век била во крајно ужасна состојба со небезбедни и запуштени патишта. Овие патишта биле претежно користени од пешаците и караванциите кои пренесувале стока. Стоките најчесто се пренесувале со мазги и магарина, камили, обично стоката била пакувана по товари од 100 килограми. Колски патишта на територијата на Османлиска Македонија ќе започнат да се градат дури во третата четвртина на XIX век. Првиот „современ патен правец“ бил изграден 1859 година меѓу Солун и Битола со кулук на селаните.⁸ Од особен значај за Битолскиот Санџак беше изградбата на патниот правец Прилеп - Градско кој овозможи да се зголеми извозот на жито од Пелагониското Поле.⁹ До поголем развој на патиштата ќе дојде во времето на султанот Абдул Хамид II. Генерално гледано, Абдул Хамид II направил големи и ефективни зафати врз образованието, зголемувајќи го бројот на образовните установи. Исто така, за време на неговото владеење, се гледаат и инвестициите во комуникациите и патиштата. На пример, во 1858 година, во османлиската држава имало вкупно 6 500 км макадамски пат, во 1895 година должината на патиштата достигнала 14 395 км, а веќе во 1904 година неверојатни 23 675 км.¹⁰

Друг особено важен начин на транспорт на стоки бил преку железничкиот сообраќај. Ерата на силниот полет во изградбата на железниците во Европа и светот кој се одвива во периодот 1870-1900 година, се поклопува со периодот во кој беа изградени железниците на територија на Македонија.¹¹ Европскиот капитал, започнувајќи од Парискиот конгрес 1856 имал тенденции да започне со инвестирање во железницата на Османлиската Империја. Бидејќи Ѓулханскиот хатишериф оставал простор за странски инвестиции, странските прет-

⁷ Зографски, Данчо, *Развојот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење* (Скопје: Култура, 1967), 294.

⁸ Ibid, 298-299.

⁹ Ibid, 302.

¹⁰ Адеми, Рахман, „Изградба на телеграфски линии во Македонија во времето на Абдулхамид Втори: линијата Дебар - Рекалар (Жировница)“, *Гласник на ИНИ*, год. 60, бр. 1 (2016), 137-147.

¹¹ Тодоровиќ, Марко, „Оријенталне железнице“, *Економски лист*, бр.9.г.П, (1913), 130-131.

приемачи тргнале во лов на концесии над железницата.¹² Плодната почва и разните земјоделски производи се споменуваат во мноштво патописи. Територијата на Османлиската Држава исто така била позната по високодоходовните производи како тутунот, памукот и житата.¹³ Од друга страна пак европските капиталисти беа заинтересирани да вложуваат во такви претпријатија, бидејќи побрз транспорт значи и побрз и полесен пристап до османлиските производи и побрза експанзија.¹⁴ Во услови на остра конкуренција англискиот, францускиот, австроунгарскиот и германскиот капитал за изградбата на железничката линија Солун - Битола победил последниот. Концесијата му била доверена на Алфред Каула со султански ферман во 1890 година. Каула барал концесија на 99 години за изградба и експлоатација на пругата. Од друга страна исто така на Каула му била доверено и проучувањето на уште две можни железнички линии, од кои едната од Битола за Валона, а другата од Битола за Драч. Османлиската Држава се обврзала дека ќе му плати 114 000 франци за секој километар па така за 220 км, Османлиската Држава исплатила 25 080 000 франци. Изградбата требало да трае три години и 6 месеци па така таа била завршена и предадена во употреба во 1894 година на 14 јуни.¹⁵

Колку оваа железница била ефективна се согледува и по тоа што во 1894 година биле пренесени 20 188 тони стока, а во 1895 година 33 860 тони. Прометот на патниците бил стимулиран со тоа што цената на билетите се намалила за 30 % и се издавале билети со важност од 2 до 5 дена. Незапирливиот развој на оваа железничка линија се согледува и по тоа што во 1907 година биле пренесени 207 822 патници и 102 995 тони стока речиси пет пати повеќе одколку во првата година од нејзиното работење.¹⁶

Новите општествени текови во Османлиската Империја неминовно навлегле и во останатите пори од општеството. Со донесувањето на Рамазанскиот закон од 1858 година дефинитивно се укинал стариот тимаро-спахиски систем и се вовел новиот чифлигарски.¹⁷ Суш-

¹² Ортајли, Најдолгиот век, 165.

¹³ Gounaris, C. Basil, „Railway Construction and Labour Availability in Macedonia in the Late 19th Century“, *Byzantine and Modern Greek Studies*, no. 13 (1989), 143.

¹⁴ Oven, Roger, *The middle east in the world economy, 1800-1914* (London-New York, 1989), 192.

¹⁵ Миновски, Михајло, *Политиката на Австроунгарија спрема Македонија и македонското прашање 1878-1903* (Скопје: Култура, 1982), 123-129. Првата делница на Солун - Верткоп била пуштена уште во 1892 година, додека делницата Верткоп - Битола доцнела со изградба поради тоа што тешко се прокопувале тунелите и вијадуктите.

¹⁶ Зографски, *Развојот на капиталистичките елементи*, 338.

¹⁷ Чифликот како вид на посед во Османлиската Империја постоел од пораниот период. Имено во големите тимари постоел определен дел кој лично го поседувал

тината на оваа промена е тоа што сега доминантната сопственост на земјата од државата прешла на приватните сопственици.¹⁸ Се дозволило ерази мирието (државната земја) да стане ерази мемлекет (приватна земја) и титуларот на тесаруфот да може да го остави на своите наследници. Останатите земјишта ерази мефкуфет (вакафска земја), ерази метруке (јавна земја) и ерази меват (мртви земји) не претрпиле никаква промена во однос на тесаруфот и рекабот (правото на султанот да биде господар на земјата на сите титулари на тесаруфот). Чифличките стопанства главно се создавале на три начини, со трансформација на старите феудални поседе во чифлизи, со купопродажба и по пат на насилство и узурпација.¹⁹

Во наведениот период Битолскиот Вилает се простирал на околу 32 000 километри квадратни површина²⁰ Од тоа Битолскиот Санџак се состоел од Пелагониската и Преспанската Котлина, како две најплодородни земјишта. Во Пелагониското Поле во родна година се добивало од 1 кг до 7 кг пченица, 9 кг 'рж, 11 кг јачмен, а во најдобрите години јачменот давал принос од 20 кг, а пченицата 13 кг, со што по производството на жито овие предели го заземале предното место.²¹ Крај Леринска и Сакуличка Река особено успевале градинарските производи, кромид, разни бобови, се произведувало и пипер во мелниците во Буково. Иако особено богато и за тогашни услови густо населено подрачје, сепак населението живеело во сиромаштија и нехигиена, главно поради слабата експлоатација на земјиштето.²² Процентот на зираатната земја во Битолскиот Вилает во однос на географската големина бил многу низок и изнесувал 7,3 % од вкупната географска површина. Васил К'нчов наведува дека во Битолката Каза од 123 села, 77 биле чифчиски, 28 раетски, 13 мешани и 5 непознати. Во Преспа пак од 66 села, 35 биле чифлички, 24 слободни и 7 мешани села.²³ Според анкетата на Економскиот институт на територијата на

имателот на тимарот и султанот не можел да му го одземе. Самиот збор чифлик означува, парче земја кое може да се обработи со два вола. По укинувањето на тимаро-спахискиот систем, сите тимари преминуваат од султанова во приватна сопственост и така се формираат големите чифлизи, кои сега се наследен имот кој не може да биде одземен од имателот.

¹⁸ Ортајли, *Најдолгиот век*, 233-235.

¹⁹ Ѓорѓиев, *Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот Вилает 1893 - 1903* (Скопје, 2003), 66.

²⁰ Сенкиевич, Г. Ирена, „Кон прашањето за економскиот развој на Битолскиот Вилает во 80-90-тите години на XIX век“ *ГИНИ*, , год. XI, бр. 3, (1967) 167-189; Димески, *Националноослободителното*, 81

²¹ Петров, Ѓорџе, *Материјали по изучавањето на Македонија* (Софија: 1896), 231.

²² *Ibid*, сумарен цитат, 226-237

²³ К'нчов, В., *Избрани произведения*, Том I (Софија: Издателство Наука и изкуство, 1970), 374-499.

Битолско, Охридско, Струшко Ресенско и Прилепско имало 881 чифлик.²⁴ Во Прилепско од постоечките 227 чифлизи 51 биле во посед на христијани, а 220 во посед на муслимани.²⁵ Според една друга статистика пак на територија на Битолскиот Санџак имало 81 чифличко село, 153 мешани и 220 села со сопствена земја.²⁶ За претходно изнесените податоци не може да се каже дека се докрај прецизни и точни, затоа што во различен број на анализи, се поаѓа од различен број на села од кои се состоела некоја област. Токму поради ова, овие податоци можат да бидат само еден показател за општите изгледи на тогашните состојби.

Основна, но и најголема стопанска дејност на санџакот биле земјоделието и сточарството. Дијапазонот на земјоделското производство во Битолскиот Санџак бил особено широк. Во Охридската Каза се одгледувале пченица, јачмен, ’рж, пченка, овес од житните култури, потоа грашок, грав, тутун, како и дињи, лубеници, јаболка, круши, праски, сливи, кајсии, дуњи, вишни, ореви, дудинки и секаков друг вид на овошје и зеленчук. Охридската цреша особено била позната и ценета.²⁷ На територијата на Битолскиот Санџак во 1884 година било произведено околу 1 199 000 кг цереалии, од кои пченица, ’рж, јачмен, овес и пченка.²⁸ Веќе во 1901/1902 година на ниво на целиот Вилает ќе бидат произведени 4 017 000 хектолитри цереалии односно 2 944 000 хектолитри цереалии во 1902 од што се гледа дека производството опаднало за 1 073 000 хектолитри.²⁹ Повторен раст во производството на цереалии ќе има кон крајот на Османлиското владеење во годините 1911 и 1912 година.

Тутунопроизводството исто така било една од главните земјоделски гранки во Санџакот, односно може да се каже и единствена индустриска култура којашто се одгледувала на овие простори. Од изнесената табела се согледува дека тутунот најмногу се одгледувал во Прилепско, а најмалку во Кичевско иако таму е забележана продуктивност од 55 килограми на 1 дунум земја.³⁰

²⁴ Бојановски, Диме, „Чифличките односи во Македонија околу 1903 година“, *Годишен зборник на Правно-економскиот факултет*, том 1 (1954), 471.

²⁵ *Прилеп и Прилепско низ историјата*, книга 1, (Прилеп: 1971), 254. Бојановски, за разлика од посоченото дело, изнесува податок дека во Прилепско имало 331 чифлик.

²⁶ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 129

²⁷ Ѓоргиев, Драги, *Охрид и Охридско низ османската документација во XIX - XX век* (Охрид: НУ Завод и Музеј Охрид, 2009), 242.

²⁸ Скрјабин, Александрович Николај, *Политички и економски податоци за Битолскиот Вилает* (Скопје: Каламус, 2017), 63.

²⁹ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 138.

³⁰ Во 1883 година неколку банкарски куќи меѓу кои Виенската банка, Цариградската банка и Блејхард од Берлин го основаа акционерското друштво *Co interesse des*

Покрај наведените дејности биле развиени уште и градинарството и овоштарството. На територија на Битолскиот Вилает под градинарски насади биле 8 222 хектари од кои најмалку биле застапни бобот со 12 хектари и компирот со 140 хектари, леќата била застапена со 278 хектари, а гравот бил најзастапен со 7 792 хектари.³¹ Од овоштарството Битолскиот Вилает остварувал приходи од 1 750 736 гроша. Интересен е податокот дека најголем удел во оваа сума имаат сливите на кои се остварил приход од 533 300 гроша.³²

Место	Број на села	Производители	Дунуми	На 1 000 кг	На 1 дунум, кг
Битола	41	316	797	18,6	26
Лерин	35	774	1843	77,4	42
Прилеп	72	1 457	8 176	332,5	41
Охрид	37	141	152	2,6	17
Ресен	16	206	342	9,2	27
Кичево	8	31	74	4,0	55

Табела број 3: Тутунопроизводството во Битолскиот Санџак 1910 година³³

Сточарството во Битолскиот Санџак било особено развиено. Во 1884 година имало сточарски фонд од вкупно 1 617 000 животни од кои: 1 150 000 овци, 300 000 кози, 70 000 свињи, 58 000 биволи, 11 000 коњи и 28 000 магариња и мулиња. Главни производи биле месото, млекото, маст, сирење и кожа.³⁴ На годишно ниво селаните по глава на овца имале 17,2 пијастри приход, додека по глава на коза 20 пијастри.³⁵ Годишно се произведувало 1 100 000 оки волна која чинела од 9 до 11 пијастри за ока и околу 1 050 000 парчиња кожи. Една јагнешка кожа чинела од 7 до 10 пијастри, една овчка кожа од 10 до 14

tabacs de L` Empire Ottoman кое започна со работа во 1884 година. Тутунската режија имаше исклучиво право на откуп, собирање и преработка на тутунот што ќе остане во земјата и се обврзува истата да им дава на производителите бескаматни кредити. Треба да се напомене и дека од 1881 година сите приходи од тутунот служеа за отплаќање на надворешниот долг на Османлиската Империја, за три години подоцна да го отстапи собирањето на приходот на претходно споменатото друштво. Види повеќе кај: Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 152-153.

³¹ Ibid, 173.

³² Ibid, 175.

³³ Ibid, 154.

³⁴ Скрјабин, *Политички и економски*, 67.

³⁵ Ibid, 67.

пијастри и една козја кожа 10 до 15 пијастри.³⁶ Според последниот османлиски попис од 1906/7 година на ниво на Битолскиот Вилает имало 2 159 132 животни вкупно сточен фонд.³⁷

Риболовството во Битолскиот Санџак било развиено крај двете езера, Преспанското и Охридското како и по некои од реките. Османлиската Држава односно управата на државните долгови, ги издавала езерата под закуп за временски период од 1 до 4 години. Така годишната закупнина за Охридското Езеро изнесувала од 300 000 до 500 000 грошеви.³⁸ Според Демерик годишниот улов изнесувал околу 800 000 оки, во вредност од околу 12 000 лири.³⁹ Уловената риба се користела за исхрана, па така, таа се продавала свежа или солена и била секојдневен дел од исхраната на населението кое живеело крај бреговите на езерото.

Земјата во овој период се обработувала рачно и со помош на животни. Орањето било вршено со волови и коњи и со дрвен плуг. Според Ѓеорѓи Трајчев, за прв пат бил употребен американски железен плуг во Прилеп, од страна на чифликчиите Мојсо Илиев и Диме Коров во 1883 година.⁴⁰ Слабата техничка опременост, екстензивното земјоделско производство како и бројни араамски упади, резултирале со тоа, како пишува Петров, населението и покрај пријатните услови да е поприлично сиромашно и да живее во мизерија. Според Паларет, земјоделството во Македонија било умерено просперитетно, непосредно пред да пропадне.⁴¹ Оваа сумативна и помалку саркастична оцена во суштина е реална, бидејќи токму кога земјоделските дејности биле во подем по 1908 година, се случил неизбежниот крах на Османлиската Империја.

Индустриското производство во Османлиска Македонија во третиралиот период само што започнало да се развива. Ситното производство ја сочинувало главната состојка на османлискиот индустриски производ до крајот на векот.⁴² Во 1890/91 година на територијата на Битолскиот Санџак имало вкупно 14 фабрики. Најголемиот дел биле од прехранбената индустрија и тоа 7 мелници во Битола со 20 валци, 3 мелници во Прилеп со 6 валци, неколку мали мелници во

³⁶ Ibid, 67-68.

³⁷ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 182.

³⁸ Ibid, 184.

³⁹ Сенкиевич, „Кон прашањето за економскиот развој на Битолскиот“, 183

⁴⁰ Трајчев Георги, *Духовни качества на македонските българи* (Софија: 1928), 14.

⁴¹ Паларет, Мајкл, *Балканските економији (1800 – 1914)* (Скопје: Арс Студио 2015), 343.

⁴² Ортајли, *Најдолгот век*, 227.

Корча и Кожани потоа две текстилни фабрики за гајтан во Дихово и две фабрики за пиво.⁴³

Според Данчо Зографски во Битолскиот Санџак имало вкупно 12 модерни мелници од кои 8 во Битола, 3 во Прилеп и една во Крушево.⁴⁴ Парната мелница на Исмаил бег во Битола имала капацитет од десет тони мелено брашно, работела со 6 валци. Во следните години бројот на парници мелници и општо на мелниците се зголемувал. Па така во 1899 години во Битолскиот Вилает ќе има четири, две во Прилеп и по една во Крушево и Невеска. Во 1904 година ќе има 6 мелници и тоа по две во Прилеп и Крушево и по една во Охрид и Горица, и уште додатни 5 со петролеулмски мотори од кои две во Прилеп и по една во Кенали, Кожани и Сорович.⁴⁵ Освен мелниците од прехранбената индустрија постоела уште и фабриката за бонбони и локум на Герасим Сотиров, изградена во 1885 година.⁴⁶ Постоеле и две фабрики за пиво, едната отворена во Буково 1890/91 со капацитет од 600 хл, која уништила дел од производството поради недостиг на магацински простор. Другата фабрика се наоѓала во селото Трново, но и таа немало долг век. Овие две фабрики како и уште една за шпиритус и една за зејтин, крахирале за многу кратко време најмногу поради немањето на стручен кадар, слабиот квалитет и надворешната конкуренција.⁴⁷

Текстилната индустрија, била послабо развиена. Постоеле само две фабрики за производство на гајтан во Дихово и Магарево. Фабриката во Дихово била изградена во 1885 година започнала со производство во 1886 година. Преминала на парен погон во 1895 година и вработувала 220 луѓе, работејќи деноноќно. Работниците биле многу нископлатени и најголемата надница достигаше до околу 5 пијастери, а употребата на женскиот и детскиот труд беа распространети.⁴⁸ Фабриката во Магарево била подигната најверојатно во 1890 година и вработувала 800 работници.⁴⁹ Следејќи го развојот на нештата, се пристапило и кон отворање на уште една предилница во Дихово и уште една фабрика во Магарево, која би преработувала готова преѓа

⁴³ Сенкиевич, „Кон прашањето за економскиот развој на Битолскиот“, 184.

⁴⁴ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 467.

⁴⁵ Ibid, 468.

⁴⁶ Лазар Соколов, „Предусловите за развитокот на индустријата во Македонија од втората половина на XIX век до 1912 г.“, *Гласник на ИНИ*, 1/2, (1957), 68.

⁴⁷ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 472-476

⁴⁸ Ibid, 484. Фабриката била изградена од тројца трговци со текстил, а предник на групата бил Бого Анести од Битола. Хаџи-Васиљевиќ, Јован, „Град Битољ“, Братство, бр. XIV, (1911), 253.

⁴⁹ Соколов, Предусловите за развитокот, 68.

од англиско производство.⁵⁰ Фабриката во Дихово произведувала 50 000 кг гајтани годишно што е еквивалент на целокупната побарувачка на Србија и до раните деведесетти и по тој повод таму биле испраќани 12 000 – 15 000 килограми гајтан, кои биле складирани во Ниш.⁵¹ Текстилната индустрија доживувала особит подем. Таа пред сè ги задоволувала потребите на османлиската војска, а дел од своите производи изнесувала и надвор најчесто во околните балкански земји. Диховската фабрика до 1905 година успевала да произведе 30 % чист приход, а истата година во Магарево била пуштена во употреба новата комбинирана предилница и ткајачница.⁵² Доколку се следи ваквиот развој на нештата тогаш реално може да биде прифатен податокот од Хаџи Васиљевиќ како точен кој вели дека до крајот на 1910 година во Дихово постоеле четири текстилни фабрики, со по 250-300 работници.⁵³

Покрај овие индустриски претпријатија во Битолскиот Санџак биле застапени уште неколку други типови на индустрија. Првиот тип е малата хемиска фабрика за сапун формирана во Битола.⁵⁴ Вториот тип е керамичката индустрија, која во помал обем беше застапена на повеќе места, а била особено развиена во Ресен. Едно од поголемите претпријатија е и фабриката која била изградена во 1904 година.⁵⁵ Вакво претпријатие било подигнато и во Битола со погон од 24 кс. и дневна продукција од 8 000 ќерамиди.⁵⁶ Кон крајот на османлиското постоење во Битола постоеле и 4 печатници кои биле постојано проширувани, а секако постоеле и манифактурни работилници.⁵⁷ Во текот на XIX век за прв пат биле отворени и чаркови пилани во Мариово, биле вкупно 8 на број и ги задоволувале потребите на битолските трговци со дрво.⁵⁸ Горните бројки јасно ни зборуваат дека најразвиена дејност имала прехранбената индустрија, а од неа најразвиени биле

⁵⁰ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 485-486.

⁵¹ Паларет, *Балканските економии*, 347.

⁵² Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 488-489.

⁵³ Васиљевиќ, „Град Битољ“, 253.

⁵⁴ Димески, *Националноослободителната*, 99.

⁵⁵ Зографски, *За работничкото движење во Македонија до Балканската војна* (Скопје: 1950), 79.

⁵⁶ Зографски, *Развојот на Капиталистичките*, 509.

⁵⁷ Тефик, „Кратка историја Битољског“, 240. Интересен е фактот дека една од првите книги напишана на босански јазик со латинично писмо и една од првите која говори за посебноста на босанскиот јазик е книгата на Ахмед Кулендер, „*Mali tursko-bosanski rječnik*“ печатена во Битола 1912 година.

⁵⁸ Димитров, Никола, „Историски развој на индустријата во Битола и Битолско“, Зборник на трудови на науката и техниката во Битола (1995). Линк: <http://eprints.ugd.edu.mk/view/creators/Dimitrov=3ANikola=3A=3A.html> посетено на: 10.8.2021

мелниците.⁵⁹ На второ место доаѓа текстилната индустрија, а на трето место остануваат керамичката, печатарската и хемиската индустрија. Ова само го дополнува почетниот став дека во суштина индустријата во Османлиската Империја, Османлиска Македонија во третириот период тукушто почнала да се развива. Поради малиот обем, слабата конкурентност истата не доживеа некој особит подем од балкански камоли пак од европски размери. Индустриските претпријатија од тој период имаа органски состав на капиталот и со оглед на овие околности индустриското производство беше сосема скромно.⁶⁰ Дополнителниот увоз на стоки само ја влошуваше положбата.

Кон крајот на XIX век, со сè поголемиот наплив на увозна индустриска стока занаетчиството во Битола било изложено на тежок удар. Сепак, препознатлив белег во стопанството на Битола останува занаетчиството, како најзначајна стопанска гранка со мала доза на конкурентност од младата индустрија.⁶¹ За тоа ни говорат следниве податоци, дека во овој период егзистират 105 занаети и занимања, со над 897 дуќани и 1 629 лица, кои вршеле, изработувале и поправале разни работи. Најчестите занаети биле ковачи, столари, златари, самарџии, рибари, пајтонџии, пизолџии, кожувари итн.⁶² Развитиокот на социјално-економските услови во текот на XIX век, во Османлиската Империја довел до мноштво диференцирања меѓу еснафите. Основната црта на овие промени е порастот на индустриското производство, забрзаното влегување на странски производи со што полека но сигурно Османлиската Империја, но и Османлиска Македонија се претворале само во суровински пазар.⁶³

Според пописот во 1890/1891 година и податоците објавени во салманамето на Битолскиот Вилает во 1891 година, состојбата на занаетчиските и услужните дејности во Битолскиот Санџак, била следнава. Во Ресен и околината имало 122 дуќани, 14 фурни, 33 анови, 1 ха-

⁵⁹ Сидовски, Коста, *Развитиокот на индустријата во НР Македонија меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: 1960), 4

⁶⁰ Зографски, *Развојот на Капиталистичките*, 527

⁶¹ Димитров, „Географско-историски преглед на стопанскиот подем на Битола во XIX век“. Трибина Битола низ вековите - VII во ред на тема Битола во XIX век - доселувања и доселеници, Миграции и демографски промени во Битола во XIX век, 3.11.2003, Битола, 8.

Линк: <http://eprints.ugd.edu.mk/view/creators/Dimitrov=3ANikola=3A=3A.html> посетено на 10.6.2021.

⁶² Поради просторот тука нема да бидат наведени сите занаети. Подетално види кај: Контантинов Милош Христо, *Занаети и еснафи во Битола и околината*, (Битола; Научно друштво, 1961)

⁶³ Јанев, Јован, *Историските и социјално-економските аспекти на еснафската организација во Македонија во време на турското владеење* (Скопје; ИНИ, 2001), 144-145.

мам, 2 ресторани, 5 казина-меани, 27 мелници. Во Охрид и околината 491 дуќани, 22 анови, 2 амами, 33 фурни, 14 казина-меани, 4 ресторани, 2 аптеки и една работилница за шајак. Струга и околината 196 дуќани, 3 анови, 8 ресторани, 12 казина-меани, 1 аптека, 53 воденици и 3 амами. Кичево и околината 182 дуќани, 21 анови, 1 амам, 18 фурни, 8 меани, 3 ресторани, 1 аптека. Прилеп и околината 1 009 дуќани, 29 анови, 2 амами, 47 фурни, 2 аптеки, 5 ресторани, 20 казина-меани и 129 воденици. Битола и околината 2484 дуќани, 160 анови, 260 фурни, 40 казина-меани, 7 хамами, 2 печатници, 8 аптеки, 30 ресторани. Во градчето Кожани имало 478 дуќани, 21 фурни, 12 анови.⁶⁴ Охридската Каза пак, била надалеку прочуена по производството на дрвенарија украсена со седеф, која била особено баран продукт, типичен за тој крај. Произведувани биле и памучни крпи, кошули, се ткаеле волнени чорапи, што ни говори дека во Охридската Каза покрај останатото била делумно развиена и текстилната индустрија.⁶⁵ Сходно на оваа богата дејност, со текот на времето се изградила една трговска елита во овие градови од типот на семејствата: Данабаш, Никаруса, Папазоглу, Мишајкови, Пондика и др. во Битола, Бомболови, Хаџи Илиеви, Хаџи Здравеви, Лепавцеви, Самарџиев и др. во Прилеп, Кеќкареви, Робеве, Точкови, Паунчеви и други во Охрид, Татарчеви, Стрезови, Радеви, Миљови и др. во Ресен.⁶⁶

За жал поцелосно следење на развојот на занаетството во Битолскиот Санџак не може да се направи, пред сè поради фактот што до денес, не се во целост преведени сите салманамиња на Битолскиот Вилает. Генералната слика којашто може да се стекне од претходно изнесените податоци, е дека под влијание на напливот на странски индустриски производи и кривкиот развој на домашната индустрија, занаетчиите и нивните производи полека ги губеле своите позиции. Со Младотурската револуција, новите општествени промени, трговската војна меѓу Србија и Австроунгарија претходно, се само дел од причините, кои негативно влијаеле врз развојот и опстојувањето на целокупното стопанство. Овие движења делумно може да ги проследиме и од пишувањата на Мехмед Тефик кој забележал дека во 1911 година во Битола имало: 1 138 дуќани, 1 410 магази, 12 фабрики, 40 меани, 5 казина, 26 воденици, 3 театри, 15 читалишта, 1 ледара, 36 пекарници, 14 аптеки, 20 табакани, 3 болници, 16 хотели, 106 анови.⁶⁷ Од претходно наведеното се согледува дека градот Битола, иако како ви-

⁶⁴ Јанев, *Историските и социјално*, 146-147.

⁶⁵ Ѓорѓиев, *Охрид и Охридско*, 241.

⁶⁶ Јанев, *Историските и социјално*, 148.

⁶⁷ Тефик, *Историја Битољског*, 240.

лаетски центар, останал столб на стопанството во Вилаетот, веќе во 1911 година полека станувал сенка од она што бил во последната деценија на XIX век. Територијата на Санџакот освен претходно наведените причини, додатно ќе настрада во бурните дни на Балканските војни, кога дефинитивно Санџакот ќе доживее период на стагнација и материјална пропаст.⁶⁸

Со вклучувањето на Османлиската Империја во светските економски текови нужно беше да го реформира и својот финансиски систем. Во XIX век за прв пат ќе бидат отворени банкарски институции, за разлика од претходно кога единствен вид на вакви услуги пружаа лихварите.⁶⁹ Во Битолскиот Санџак првата банкарска институција беше филијалата на Солунската банка која го отвори своето претставништво во Битола во 1893 година⁷⁰ Веќе во 1903 година во вилаетското седиште ќе биде отворена и филијала на Царската отоманска банка, која главно била насочена кон трансакции на Владата.⁷¹ Во 1906 година било отворено претставништво и на Ориенталната банка. Ваквиот брз развој на банкарските институции за кои треба да се напомене дека биле со скроман капитал, ги поттикнал и балканските држави да размислуваат и дејствуваат во таа насока. Во овој процес особено се истакнала Белградската задруга, која имала особени економски интереси на територијата на Османлиска Македонија, а со самото тоа и во Битолскиот Санџак, купувајќи имоти, обидувајќи се да отвори претставништво на задругата итн.⁷²

Трговијата била особено развиена, како што и беше претходно наведено во неколку наврати. Занаетчиите своите производи најмногу ги пласирале на домашниот пазар додека индустријата често своите производи ги изнесувала и надвор. Кон развојот на надворешната трговија, најмногу придонела железницата како и подобрената патна инфраструктура. Според Ростковски пласираната стока на ниво на

⁶⁸ Одличен осврт и илустрација на овој процес има кај: Jovanovski, Dalibor, „Redrawing state borders: Prosperity to poverty in Ottoman and Post - ottoman Bitola (Monastir), Wealth in the Ottoman and post Ottoman Balkans, ed. Evguenia Davidova (London; NY: I.B.Taurus, 2016), 152-70.

⁶⁹ За овие промени види повеќе кај: Oven, *The middle east in the world economy 1800-1914* (London; NY: 1989); Ортаџли, *Најдолгиот век*.

⁷⁰ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 424. Според Крсте Битовски прва банкарска институција во Битола е претставништво на Зираат банката која отворила претставништво Битола во 1889 година. Крсте Битовски, „За лихварството во Македонија во втората половина на XIX век“, *ГИНИ*, XIV/2-3 (1970), 113-127. Истиот податок е застапен и кај Димески, *Национално ослободителното*, 105.

⁷¹ Зографски, *Развојот на капиталистичките*, 418.

⁷² Д-р. Тодоровски Глигор, *Српски извори за историјата на македонскиот народ* (Скопје: 1985), 5-74.

Битолскиот Вилает имала вредност од 3 428 000 франци, додека извезената стока вредела 1 053 000 франци.⁷³ Најмногу биле увезувани готови текстилни материјали, кафе, шеќер, стакларија, хемиски производи, хартија, алкохол, а биле пласирани во најголем дел суровини.⁷⁴ Битолскиот Вилает најмногу извезувал житни производи, производи од животинско потекло: волна, кожи, маст, сирење, од индустриските култури тутун итн. Од изнесеното се гледа дека индустриските и занаетчиските производи биле најмалку застапени во извозот, пред сè поради нивната неконкурентност и тие служеле главно за задоволување на домашните потреби и претставувале сосема мал дел од балканскиот пазар. Европските пазари биле наменети во најголем дел за извоз на суровински производи.

Согледувајќи го претходно изнесеното треба да се заклучат неколку работи. Битолскиот Санџак во овој период е доминатно аграрно економско подрачје во кое тукушто започнала да се гради индустријата од модерен тип. Треба да се напомене дека на територијата на Санџакот, најголемиот дел од населението 83 % е селско население⁷⁵. Ова пак ни говори дека тука всушност не стаува збор за модерно индустриско општество од XIX и почеток на XX век, туку за едно типично аграрно општество. На другата страна се секако специфичните услови во Османлиската Империја, со изразито слабеење на централната власт и на воената автократија и со одвај видливи зачетоци на капитализмот. Тоа треба да значи дека низ целиот XIX век, напоредно живеат и феудалните односи со цела нивна „идиличност“⁷⁶. Османлиското општество во XIX век се наоѓаше во фаза на ориентирање и барање.⁷⁷ Токму од ова барање и себенаоѓање ќе произлезе оној типичен источно-западен микс на култури, навики на живот, кои денес можеби се највпечатливи во она што се нарекува корпус на османлиското културно наследство. Поинаку кажано се формирал еден континуум на траење кој имал формално прогресивен, но практично наза-

⁷³ Димески, *Националноослободителните*, 94.

⁷⁴ Во однос на увозот на хартија австрискиот трговски агент Е. Е. Еглоф кој се занимавал со продажба на хартија тврди дека најмногу се продавала хартијата за цигари која била лукративен производ. Најтешко се продавала хартијата за книги, техничко цртање, за што воопшто немало побарувачка. Ова во суштина говори и за степенот на развој и за карактерот на самото општество во Османлиска Македонија во последните децении на XIX век. Матковски, А., *Македонија во делатана странските патописци 1875-1878*, (Скопје: Ѓурѓа, 2006), 110.

⁷⁵ Димески, „Економските прилики во Битолскиот Вилает во последната деценија на XIX и почетокот на XX век“, *Годишен зборник на Филозофски факултет*, бр.31-32 (1979/80), 109-126; 120.

⁷⁶ Борис, Чипан, *Македонските градови во XIX век* (Скопје: 1978), 27.

⁷⁷ Ортајли, *Најдолгиот век*, 276.

дувачки карактер. Современата легислатива од една страна, но од другата страна на нештата сè уште било присутно скоро непроменетото општество. Тоа е резултат на веројатно немање сериозна намера за каква било промена, туку сè што било преземано било на формалистичка основа, со цел да се задоволат големите европски сили. Во вакви околности ќе биде дочекан крајот на Османлиската Империја во 1912 година кога петвековното османлиско владеење ќе стане минато.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

- Васиљевиќ, Х. Јован, „Град Битољ“, *Братство*, бр. XIV (1911).
- Ѓоргиев, Драги, *Охрид и Охридско низ османската документација во XIX – XX век* (Охрид: 2009).
- Кънчов, В., *Избрани произведения*, Том I (Софија: Издателство Наука и изкуство, 1970), 374-499.
- Петров, Ѓорче, *Материали по изучаванието на Македонија* (Софија: 1896).
- Скрјабин, Александрович Николај, *Политички и економски податоци за Битолскиот вилает* (Скопје: Каламус, 2017).
- Трајчев, Георги, *Духовни качества на македонските българи* (Софија: 1928).
- Тефик, Мехмед, *Кратка историја Битољског вијалета*, превод Г. Елезовиќ (Београд: Братство XXVII, 1933).
- Тодоровски, Глигор, *Српски извори за историјата на македонскиот народ* (Скопје: ИНИ, 1985).

МОНОГРАФИИ И СТАТИИ

- Адеми Рахман, „Изградба на телеграфски линии во Македонија во времето на Абдулхамид Втори: линијата Дебар – Рекалар (Жировница)“, *ГИНИ*. год. 60 бр. 1 (2016), 137-149.
- Бојановски, Диме, „Чиџличките односи во Македонија околу 1903 година“ *Годишен зборник на Правно-економскиот факултет*, том. 1 (1954).
- Gounaris, C. Basil, „Railway Construction and Labour Availability in Macedonia in the Late 19th Century“, *Byzantine and Modern Greek Studies*, no. 13 (1989).
- Димитров, Никола, „Историски развој на индустријата во Битола и Битолско“, *Зборник на трудови на науката и техниката во Битола*, 1995. Линк: <http://eprints.ugd.edu.mk/view/creators/Dimitrov=3ANikola=3A=3A.html>

- Димитров Никола, „Географско-историски преглед на стопанскиот подем на Битола во XIX век“, во, Трибина: *Битола низ вековите - VII во ред на тема Битола во XIX век - доселувања и доселеници, Миграции и демографски промени во Битола во XIX век*, 3.11.2003, Битола. Линк: <http://eprints.ugd.edu.mk/view/creators/Dimitrov=3ANikola=3A=3A.html>
- Димески, Димитар, „Економските прилики во Битолскиот Вилает во последната деценија на XIX и почетокот на XX век“, *Годишен зборник на Филозофски факултет*, бр. 31-32 (1979/80), 109-126.
- Димески, Димитар, *Македонското национално ослободително движење во Битолскиот Вилает (1893-1902)*, второ издание (Скопје: НИО Студентски збор, 1983).
- Ѓорѓиев, Ванчо, *Анастас Лозанчев* (Скопје: Табернакул - Филозофски факултет, 2014).
- Ѓорѓиев, Ванчо, *Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот Вилает 1893 - 1903* (Скопје: Табернакул - Филозофски факултет, 2003).
- Зографски, Данчо, *Развојот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење* (Скопје: Култура, 1967).
- Тодоровиќ, Марко, „Оријенталне железнице“, *Економски лист*, бр.9, г. II, (1913).
- Oven, Roger, *The middle east in the world economy, 1800-1914* (London-New York: 1989).
- Ортајли, Илбер, *Најдолгиот век на империјата* (Скопје: Матуситеб, 2009).
- Прилеп и Прилепско низ историјата*, книга 1 (Прилеп: 1971).
- Паларет, Мајкл, *Балканските економии (1800 - 1914)* (Скопје: 2015).
- Сидовски, Коста, *Развитокот на индустријата во НР Македонија меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: 1960).
- Сенкиевич, Г. Ирена, „Кон прашањето за економскиот развој на Битолскиот Вилает во 80-90-тите години на XIX век“, *ГИНИ*, год. XI, бр. 3 (1967), 167-189.
- Соколов, Лазар, „Предусловите за развојот на индустријата во Македонија од втората половина на XIX век до 1912 година“, *ГИНИ*, I/2 (1957).
- Јанев, Јован, *Историските и социјално-економските аспекти на еснафската организација во Македонија во време на турското владеење* (Скопје: ИНИ, 2000).
- Jovanovski, Dalibor, „Redrawing state borders: Prosperity to poverty in Ottoman and Post - ottoman Bitola (Monastir), *Wealth in the Ottoman and post Ottoman Balkans*, ed. Evguenia Davidova (London; NY: I.B.Taurus, 2016).
- Миновски, Михајло, *Политиката на Австроунгарија спрема Македонија и македонското прашање 1878-1903* (Скопје: Култура, 1982).
- Чипан, Борис, *Македонските градови во XIX век* (Скопје: 1978).

APPROACHES AND STRATEGIES TO IMPROVE THE ENGLISH LANGUAGE PRONUNCIATION OF MACEDONIAN PRIMARY SCHOOL LEARNERS

Боби ДУМЕВСКИ

Педагошки факултет, УКЛО – Битола

Апстракт: Подобрувањето на изговорот на македонските ученици во основно училиште е предмет на многу дискусии меѓу наставниците по англиски како странски јазик (EFL). Практичните истражувања ни покажуваат дека фонетиката и фонологијата не се во голема мера имплементирани во македонскиот образовен систем, затоа, овој истражувачки труд има за цел да им помогне на наставниците, во подобрувањето на изговорот на изучувачите на англиски јазик, притоа користејќи конвенционални и неконвенционални пристапи и методи. Вметнувањето на традиционални, како и на некои напредни методи во наставата, може да резултира со подобрување на изговорот на учениците и постигнување пријатна работна средина.

Клучни зборови: фонетика и фонологија, ХКВ, конвенционални техники, алтернативни пристапи, напредни методи.

1. Introduction

Comparison is a pragmatically beneficial matter. If one was on a quest to acquire a second language, constructing analogies to their mother tongue would be an inevitable matter. In doing so, they might detect some obstacles, specifically, some differences in the sound systems of their native language, and the language they are trying to master. This research paper will focus on introducing, some conventional techniques that can be used in the traditional classroom, as well as some alternative, and advanced methods for the Macedonian learners' pronunciation improvement of the English language. While doing so, we shall try to contrast and compare the two languages, Macedonian and English, in terms of phonetics and phonology, and set our focus on Macedonian learners of English, and their improvement in terms of producing and uttering units of the English language. Although our primary concern will be the phonetics and phonology of both languages, it goes without saying that we may briefly scratch the

surface of other branches such as morphology, dialectology, contrastive linguistics, and perhaps, psycholinguistics. It is so, because, we cannot do a sole research in one field of linguistics without referring to other branches, since they all are, in a way, interconnected. You might have noticed earlier that we used the term 'unit' when we explained the content of this research paper. The term 'unit' has a broader meaning than the term 'word', or any other term for that matter, besides, when we try to improve our pronunciation in any language we do not simply focus on uttering words, but rather phones, morphemes, words, and connected speech as a whole. That is why we reckon that the term 'unit' is an appropriate term for this instance, since it has rather broad meaning in its core. We shall commence our research by outlining the period that is considered as perfect by some scholars, in terms of acquiring a second language, particularly, achieving better pronunciation of that language. The pinnacle of the paper will come at a later stage when we shall try to propose some methods and approaches on how to improve the pronunciation of the upcoming generations. In order for us to achieve improvement in that field, we may have to abandon the traditional methods of teaching, and turn ourselves to more contemporary ways of classroom management by means of utilizing the technological benefits of our time. Having been living in this time and age, we can easily recognize how important technology is to us as humans, firstly, and to us as teachers, students, and overall learners, afterwards. Therefore, let us commence by observing the degree to which English phonetics and phonology are implemented in our education system.

2. English phonetics and phonology in Macedonian education system

In order to help someone to improve in any domain, in general, we need to make sure that we have already established the pillars of that domain. In our case, if we want to improve the overall use of the English sound system, and better the pronunciation, we need to make sure that it is properly implemented in the subject of English Language, specifically in our elementary school system. Naturally, if we were to compare any two languages, we would notice the differences and similarities in their sound systems, hence Macedonian and English are no exception of this fact. The two languages have some differences in consonant sounds, but not as much as they have in vowel sounds, meaning, Macedonian learners need to adapt, and learn the new sounds, so they can pronounce them correctly. Our focus was not brought to elementary school by choice, but rather, by the critical period hypothesis, or simply CPH. The critical period hypothesis was proposed by Wilder Penfield and Lamar Roberts, in 1959, and was

popularized eight years later, in 1967, by Eric Lenneberg. This hypothesis claims that there is a strong liaison between human's ability to acquire a second language, more effortlessly, to our biological age. The CPH argues that there is an ideal time window to acquire a second language, more specifically between the ages of two and thirteen, or fourteen, that is until we hit puberty. According to this theory, the critical age to learn the phonology of a second language is even smaller, between the ages of six and ten, and some scientists believe that the age of six is the critical age to learn the phonology of a second language, in order to reach the native level of pronunciation. Not to be misinterpreted, this theory does not argue that one cannot learn a language beyond the ages of fourteen, obviously humans can acquire a second language at any age, it simply states that, this is the critical period to acquire a language more effortlessly, because it is the age when human brains are still in the process of development, and we can still make changes, especially in our pronunciation.¹ That is why we have chosen to analyze the schoolbooks, or textbooks, of fifth grade, and seventh grade, that is students of ages ten, and twelve, respectively.²³ Both of these grades are encompassed in the critical period hypothesis. If one was to examine the fifth grade textbook of the subject of English Language that Macedonian teachers use, we can clearly notice that there are not many overt exercises to implement the phonetics and phonology of the English language. Surely, there are exercises where speaking and listening is required, exercises that can, and should be used to acquire the necessary competence to speak the language the right way, but is it enough to prompt the teachers to place the stress to phonetics and phonology in the classroom? After completing a practical education for multiple semesters, we have noticed that the emphasis is placed on grammar rather than phonology, which is, naturally, nothing wrong to do. Indeed, we do need to exercise our grammar, because that is something that is essential in acquiring a second language, along with vocabulary, of course, but we need not forget about phonetics and phonology i.e. the pronunciation, which is something that is right up there in terms of significance in learning a second language. In all honesty, in grade seven, the exercises that are based on phonetics and phonology are greatly there, but as is the case with previous grades, teachers, generally, focus on the grammar part, and not on their student's pronunciation. Should we implement more exercises of phonetics and phonology at a younger age, and put some more emphasis on the

¹ Birdsong, David, *Second Language Acquisition and the Critical Period Hypothesis*, (London: Lawrence Erlbaum Associates, 1999) p. 65

² Gray, Elizabeth; Evans, Virginia, *Welcome; Pupil's Book 2*, (UK: Express Publishing, 2000)

³ Goodey, Diana; Goodey, Noel, *Messages 2; Student's Book*, (UK: Cambridge University Press, 2005)

pronunciation of our students? Absolutely! Students start to learn the English language at about the age of seven, that is second grade, and that is when teachers need to start teaching the kids how to pronounce the words correctly. In the following chapters, we shall try to encourage the teachers to get more engaged in phonetics and phonology by proposing some methods to improve the pronunciation of their students.

3. Conventional techniques to improve the pronunciation

Learning correct pronunciation of English words should be an imperative for ESL students, or EFL students, because in that way students feel more comfortable, and more confident, and they do not wander around looking for a synonym of a word just so they can choose the option they feel more comfortable pronouncing. Thus, teachers should be encouraged to teach their students the correct pronunciation, starting from the youngest age, to help students become more relaxed, and have a positive classroom environment overall. Perhaps, the starting point of teachers' methods should be phonics exercises. Phonics refers to a method, which is used to teach students, or any human for that matter, how to read and write an alphabetic language. This method helps students hear, identify, and utilize different sounds. In order for students to start improving in their speaking skills, they need to know the sounds and letters of a language. Since one of the first things that they learn in Macedonian is the alphabet, there is no reason for that not to be the case in English as well. This is the part where we should be particularly careful, because, as we all know, English sounds do not always correspond with English letters. Teaching the youngest students, say age seven or eight, the phonetic symbols, might not be the brightest idea, and perhaps, might even result negatively, making them feel confused, and even, awkward. We can introduce the phonetic symbols to older students, perhaps at the age of twelve or thirteen, and for our younger students we can try to teach the possibilities of a sound to be presented by a letter. Teaching the students to make analogies to their mother tongue, would be a positive start, as the human brain always tries to relate the newly acquired notions to the knowledge of the matters that we already have. In the case of consonants, trying to find a correspondent in their native language can be truly beneficial, as we already know, there are undeniable similarities, in writing, and even more in pronunciation of the consonants of both languages. Vowels, on the other hand, can be rather tricky, and they should be taught with a greater caution, especially because, there are dozen vowel sounds in English compared to the five vowel sounds in Macedonian. Nonetheless, the first approach to distinguish English sounds can be achieved by means of minimal pairs.

3.1. Minimal pairs

In English, there are sounds that can be troublesome for any learner, and there are, too, refinements between sounds that some students discover confounding, since, there is no such qualification in their native language. When all, or at slightest, a few of the students are battling with the same issue, it is unquestionably beneficial doing a few exercises to target particular sections. Primarily, students should be able to hear the difference between the correct sound, and the incorrect one. Immediately after, they should learn how to produce the correct sound, and lastly, they should be able to produce the correct sound when they read a text, or a sample. Minimal pairs are a pair of words that differ by only one sound, a sound that is in the same position of both words. Minimal pairs are taken as an evidence to prove that there is a phonemic, or phonetic, contrast between two sounds. Most speakers know how, when, and where minimal pairs occur in their native language, hence they can transfer that knowledge in acquiring a second language. In this section, we shall provide a list of minimal pairs, sounds that are not present in Macedonian, sounds that most of Macedonian students do not differ and have some issues in articulating them properly. Let us now begin with the minimal pairs of the consonants /t/, /θ/; and /d/, /ð/.

Examples 1:

1. Three / Tree Thick / Tick Thorn / Torn Thigh / Tie Thicket / Ticket Thank / Tank

2. Those / Dose Though / Dough This / Diss Then / Den They / Day Than / Dan (name)

In the first group of examples above, the first word of each pair starts with the consonant /θ/, and the second word of each pair begins with the consonant /t/. In the second group, the initial sound of the first word of each pair begins with the consonant /ð/ and the second word of each pair begins with the consonant /d/. In Macedonian, there are no /θ/ and /ð/ phonemes, thus Macedonian learners, might find it difficult to differ between these two sounds, and the phonemes /t/ and /d/ respectively. Thus, instead of pronouncing the first pair as /θri:/, and /tri:/, they might find themselves pronouncing both words as /tri:/. The same rules apply to the second group of words, instead of pronouncing the third pair of words /ðen/, and /den/, respectively, they might pronounce the two words as /den/. Trying to explain these differences to the students will probably not be straightforward, that is why it is important to be able to tell them how to produce these sounds. Explaining the phonemic chart, as we have said previously, is not an option for younger students, but teachers can definitely teach them how to articulate these sounds physically, i.e. their man-

ner and place of articulation, describing it in rather simpler words, so the students would be able to recognize the difference in making those sounds. Although, there are some differences in the consonant sounds as we have just seen, the major differences are mainly shown in producing the vowel sounds of English. Macedonian learners of English do not distinguish between, let us say, the short /ɪ/, and its long counterpart, the long /i:/, neither in length nor in quality, since we do not encounter with such a distinction in the Macedonian language. Let us provide some instances of minimal pairs of some English vowel sounds.

Examples 2:

1. Sheep / Ship Bean / Bin Leave / Live These / This Keen / Kin Seen / Sin

The middle sound of the first word of each pair is the long vowel /i:/, and it is quite important to explain the difference between the long vowel /i:/, and the middle sound of the second word of each pair, namely, the short /ɪ/. The difference is not merely in length of the sounds, for, we can try to pronounce the second word of each pair longer than the first word, and manage to do that. However, we would still notice a difference in those two sounds, because the major difference is the quality of the sounds, not the length, per se. Trying to explain this to Macedonian learners is of crucial importance, knowing that there is no short and long vowel distinction in Macedonian. Many exercises can be composed and practiced by using the minimal pair method, and, in fact, it does not necessarily have to be a minimal pair exercise in order to point out the differences between long and short vowels, it can be any two words, one of which has the long vowel, and the other one contains the short vowel.

3.2. Strong and weak vowels

When a word is not monosyllabic, i.e. has more than one vowel sound, the vowels are usually not pronounced with the same loudness, quality, and length, even if it contains the same vowel letter. The loudness that a vowel sound has in a particular word is called its stress. If a vowel sound is pronounced rather softly, that vowel has a weak stress. On the contrary, if a vowel sound is produced with a higher loudness, that vowel has a strong stress. In monosyllabic words, produced in isolation, the vowel sound has the strong stress, or simply stress. In words that have more than one syllable, only one syllable, or only one vowel sounds, is stressed, i.e. it is produced with greater loudness. The word *pasta* has two vowel sounds that are written the same, but pronounced differently. The first 'a' is the stressed one, it has a loud and clear sound. In RP it is pronounced

/æ/, and in GA /ɑ:/. The second 'a' has a weak sound, it is not stressed, and it is pronounced /ə/ in both accents. Therefore the word *pasta*, can be transcribed /'pæstə/ in RP, and /'pɑ:stə/ in GA. The same pattern can be seen in the name *Sarah*, namely, it contains two vowel sounds that are written the same but pronounced differently. The first syllable is stressed, and the second one has a weak sound, /'særə/. The stressed syllable is indicated by a stress mark /'/, a symbol that resembles an apostrophe. The stress mark is placed before the stressed syllable. Generally, unstressed vowels, regardless of the vowel letter, are reduced and pronounced either as the short /ɪ/, or more usually as schwa /ə/.⁴ Teaching strong and weak vowels, has proven to be of key importance, because once again, the orthography has shown that it is not a mechanism that we can rely on when teaching proper pronunciation. An intriguing example to notice that can be seen in the word *Mercedes*, specifically, it contains three vowel sounds that are written the same, 'e', however, all three sounds are produced differently, /mə'seɪdi:z/ in RP, and /mər'seɪdi:z/, the second 'e' being the stressed one.

3.3. Connected speech and Intonation

When we speak we link words together, i.e. we pronounce the words with little to no pause in between. That is how speech is performed, and because of this, words in sentences do not always sound the same as they would, articulated in isolation. Connected speech is quite important in English, and should be practiced a great deal. Essentially, when we speak we do not simply produce words in isolation, but we link them together to produce meaningful sentences, hence connected speech needs to be emphasized when practicing the pronunciation in English classes. For example, it is noticeable that /ənæpl/, consists of two words, namely *an* and *apple*, but what about /fɔ:kændlz/? Is it comprised of the words *fork handles*, or *four candles*? If we were to pronounce them in isolation, there would be no confusion, since we would pronounce the initial sound of the second word, namely /h/ in *handles*. However in connected speech, words are being uttered with a relatively high speed, and people sometimes do not make a pause between words, thus making it hard for their interlocutors to grasp the meaning of an utterance. Nevertheless, there are some indicators that can help us in deciphering the meaning of an utterance. In the example above, the first indicator would certainly be the context of the conversation, and if we want to get into more detail, the first constituent in the second word string, namely *four*, is usually more stressed than the first constituent in the first string of words, namely *fork*. We should also

⁴ Marks, Jonathan, *English Pronunciation in Use* (UK: Cambridge University Press, 2007), 66.

notice that content words, such as nouns, verbs, adjectives, and adverbs, are usually stressed in a sentence, whereas function words, such as auxiliary verbs, prepositions, conjunctions, articles, and pronouns are usually articulated in their weak form. It is important for students to learn this matter, in order to understand the meaning of a sentence. Intonation, on the other hand, is a feature of pronunciation, and can be described as a change of the pitch that can affect the meaning of what we say. It is about how we say something rather than the context of our speech. Intonation has two main functions, attitudinal and grammatical. Attitudinal refers to the speaker's attitude, whether they are happy, interested, surprised, angry, bored, etc. For instance, if somebody has bought you your favorite pair of shoes, and asks you whether you like them, your answer could be "YeEEess" having a rising in the middle and falling towards the end. Rise-fall is usually used to express positive attitude toward something, using only a single word. One could also answer in a high key saying "NO", expressing their disagreement. The grammatical function is usually fixed, and has nothing to do with the speakers' attitude. It is most commonly seen in wh-questions, which usually have a falling intonation. An example of a falling intonation would be a common question such as "How are you?". The grammatical function can also have a rising intonation, in yes-no questions, question such as "Are you coming with us?" or "Do you have a dog?". The attitudinal function of intonation can easily be practiced in the classroom, for example, each student can say an utterance, and the other students can try to guess the student's attitude. Connected speech and intonation are unavoidable features of the English language, performing a vital part in improving the pronunciation of the English language sounds by Macedonian students, or any learner for that matter.^{5,6,7}

4. Alternative methods and approaches to use in the classroom

Traditionally, teachers have their own methods they use when they teach a certain subject. The majority of teachers cling to the conventional, and sometimes unoriginal, way of teaching. When it comes to having fun, many teachers get skeptical, for they believe it is unprofessional to have fun while educating the pupils. Although, we definitely need to be careful about the methods we use, having fun, or more appropriately,

⁵ Bradford, Barbara, *Intonation in Context; Teacher's Book* (Australia: Cambridge University Press, 1988).

⁶ Bradford, Barbara, *Intonation in Context; Student's Book* (UK: Cambridge University Press, 1988).

⁷ Brazil, David, *The Communicative Value of Intonation in English* (UK: Cambridge University Press, 2004).

taking joy in some entertaining and amusing activities, can have a positive impact to the harmony and homogeneity of the whole class. The energy of the younger students, or any student in general, is unmatched, so having them tied up to a chair, metaphorically speaking, can result in suppressing their youthful spirit. Undoubtedly, as a society we should prevent that from happening, although paradoxically that is the way the school system works. Nonetheless, every teacher has their own responsibility to nurture and flourish the youthful spirit and energy of their students. A question is raised here whether it is possible to teach the necessary matter, and have some type of entertainment along the way. Absolutely! It is essential to come up with some appealing activities for the students, since it is the only just method to develop the younger generations. However, it is highly important to notice that, although, having some entertainment in the classroom is of the essence, it should be managed appropriately, i.e. it should be conducted periodically, since we do not want the pupils to get any wrong conception, or get overwhelmed by the wrong notions. Having said that, what activities can we do to help us in our lecture objective that is, improving the student's pronunciation?

Tongue twisters

A tongue twister is a phrase which is formulated to be articulated in a troublesome manner. Tongue twisters are planned to be used in some type of spoken word games that people use in their everyday activities, especially around children. Tongue twisters need to be used as exercises to improve pronunciation and fluency, and to be fair, they already are included in the student's textbook to some extent. They are designed to result in a humorous outcome, if pronounced wrongfully, and some rely on the speakers' mistakes, or mispronunciation, to result in an amusing effect. The goal of a tongue twister is to be articulated in a as fast manner as possible, and some can be even made to be articulated repeatedly. Examples of short tongue twisters designed to be articulated as fast as one can for five or ten times, include: *Toy boat; Red leather, yellow leather; Cricket critic;* etc. According to a study based on the MIT confusion matrix, the phonemes that are most likely to be made error upon are /l/ mistaken for /r/, the phoneme /s/ mistaken for /f/, the phoneme /w/ mistaken for /r/, and the phoneme /f/ mistaken for the phoneme /p/. These sounds are most likely to be mispronounced, and the confusion can be attributed to the two phonemes having a similar place of articulation, that place being blurred while people pronounce the words in a rushed manner. Some of the most popular tongue twisters of the English language include:

*She sells sea-shells by the sea-shore. The shells she sells are sea-shells,
I'm sure.*

*For if she sells sea-shells by the sea-shore - Then I'm sure she sells sea-
shore shells.*

*How much wood would a woodchuck chuck if a woodchuck could chuck
wood?*

*He would chuck, he would, as much as he could, and chuck as much
wood;*

As a woodchuck would if a woodchuck could chuck wood.

These are some of the most popular English language tongue twisters, and should be implemented in the classroom to improve pronunciation and fluency. Practicing tongue twisters will help students relax, get rid of the stress, and improve the quality of the upcoming lectures, hence, tongue twisters can be conveyed at the start of the lesson, or at the very end.

Rhyme

Rhyme is a vital segment of language learning, and it helps boost creativity. Rhyme is an essential component of songs, and music can be used in the classroom to improve multiple aspects regarding phonetics and phonology. Listening to music can help students to improve their listening competence, and repetition of words helps learners with recognition and distinction of sounds, at the same time making it fun to acquire new words to upgrade their internal vocabulary. Language used in songs is usually easier to learn and remember, making it simpler for EFL students to learn new words and fixed expressions. While music helps learners to improve their spelling and pronunciation, it also adds another dimension of learning, namely, songs are often cultural too, which engages student socially and emotionally, too. Playing a song during a lecture, or students having to learn a song on their own can be very helpful in improving pronunciation skills, and boosting creativity, however, music is not the only source of rhyme. Having the children come up with a word on their own to rhyme with a given word, can be a resourceful method of improving the phonological skills. Research shows that children's ability to recognize rhyme units is a vital part of phonological awareness. One approach of practicing their rhyming skills can be, when their teacher utters a word, say *cat*, and each student tries to make a string with another word that rhymes with *cat*, for example, *hat*, *bat*, *pat*, etc. This exercise boost students' creativity, but what is of a greater importance for us, it is the fact that students have an internal knowledge of the sounds, that is, they recognize the vowel

which makes them substitute just a single phoneme, usually the first one of a word, to utter a rightful rhyming word, such as *at*, or *rat*, as a rhyming word for our previous word *cat*, and not a unit such as *cut* or *caught*, which are still minimal pairs to the unit *cat*, but they do not rhyme with it, since they have a different vowel sound. Rhyming words are a key notion in assisting pupils to segment words into sounds, and hear patterns in words, thus improving their decoding skills and fluency. Rhyme is about phonemic awareness, which is the sounds that letters make, since not all rhyming words end with the same spelling. We have presented here, only two methods, or approaches, to implement rhyme in the classroom, however, there are countless more methods and games that teachers can use to include rhyme in their lesson plans.⁸

Additional activities

Children often have high level of energy, especially children of young age, which can make the teaching process a bit more complicated. Teachers need to have some entertainment methods, in order to make that process somewhat well-ordered and sophisticated. Most of the students like to be mobile, and games can definitely help us establish a pleasant environment, as well as help us in teaching them the correct word pronunciation. One such game is called *The Odd One Out*. To play this game, the teacher should write three or more similar words with one sound, and one with a different, but similar sound. One can use this game to distinguish either vowel or consonant sounds. For example, if our goal for the students is to distinguish between vowel sounds, we can use the words, *heat*, *feet*, *beat*, and *hit*. The middle sound of each word, but the last one, is the long vowel /i:/. The middle sound of the last word is the short vowel /i/, and that is the odd word that does not belong in the group. We can repeat the same exercise for distinguishing consonants, we can have the words *this*, *thin*, *them*, and *there*. The initial sound of each word, but the second, is the phoneme /ð/, whereas the initial sound of the second word is the phoneme /θ/, and naturally, that would be the odd one out. The *Odd One Out* can be practiced as a reading exercise, where students themselves read the words out loud and identify the odd one, or it can be a listening exercise, where the teacher reads the words and the students respond to the word that does not belong to the group. Another game that can be performed is *Chinese Whispers*. This game requires students' speaking and listening skills, and their ability to remember a puzzling phrase. *Chinese Whispers* is a game

⁸ Rejeki, S., Suharyati, H., "English Learning Using Pronouncing the Rhyme Method", *Journal of Humanities and Social Studies*, vol. 01, no. 01 (2017).

that demands one student to pass on a message to another one, all the way to the last one, hopefully without the message getting changed too much, and all of the process is completed by whispering to the next student's ear. The final student says what they think the message was, and if the message had been changed it would probably contain words from the teacher's minimal pair list, composed while writing the primary sentence. Examples of *Chinese Whispers* sentences include, *Bake big batches of bitter brown bread; Thin sticks, thick bricks; and If a black bug bleeds black blood, what color blood does a blue bug bleed?* Even if the students do not convey the message correctly at the beginning there is no need to distress oneself, because the excitement at the end is inevitable, and what is more important for the teachers, students would still exercise their listening and speaking skills. Teachers, often, are not quite keen on playing games in the classroom, however if they are being executed in a controlled manner, the benefits of them would be greater than the disadvantages.

5. Advanced methods to improve pronunciation utilizing the benefits of the modern-day technology

Use of modern-day technology is not something that is unheard of in contemporary education systems. Developed countries have been utilizing the benefits of the technological advances in most of the school subjects, not only IT subjects. Well known is the fact that children relish the portable electronic devices, such as mobile phones, tablets, laptops, computers etc., and everything that comes with them, such as search engines, apps, system softwares etc. Researchers have been proposing strategies to employ technology in teaching and learning pronunciation for decades, and there are numerous effective tools available for teachers to use. Many teachers, on the other hand, experience anxiety and insecurity when it comes to teaching pronunciation in general, and the concept of utilizing computers, mobile devices, and other technological gadgets to improve students' pronunciation might make them feel discouraged and frightened. We can also take a different approach to technology, concentrating on the pedagogical activities that teachers must accomplish first, and subsequently, select the most effective tools to assist them, in achieving greater results for both, teachers and learners.⁹ Pronunciation, which has been on the periphery of applied linguistics research for a long time, proceeds to gain prominence due to its critical roles, speech reception and speech recognition. Many concerns regarding pronunciation-related difficulties in

⁹ Alsuhaim, Ahmad, *Teaching Pronunciation via Computer Technology: Principles and Best Practices* (USA: University of Wisconsin, 2017).

practical linguistics revolve upon mutual intelligibility of differing English accents and comprehensibility. Therefore, a sophisticated apprehension of how to apply technological instruments is required. According to studies on computer-assisted pronunciation teaching (CAPT), both researchers and pronunciation teachers are increasingly relying on contemporary technology to provide answers on important questions, confirm that assertions are defensible, and develop theories and methods that reflect acoustic reality from a closer viewpoint. One such research to support the technological benefits was conducted in Macedonia, among teenage students who have been studying English during their education, but have never been to an English speaking country, and have not had numerous opportunities to interact with native speakers. Twenty-one students took part in the study. They were divided into two groups, the first one being the experimental group, and the second one being the control group. The aim of the study was to notice any improvements in pronunciation of the students in the experimental group who were available to use mobile-assisted Automated Speech Recognition (ASR) software, which is a dictation system tool used to transcribe spoken language or give feedback of it. The research had been conducted for two weeks, where each student spent twenty minutes a day practicing minimal pairs of eight vowels, namely, /i:/, /ɪ/; /æ/, /e/; /u:/, /ʊ/; /ɑ/, /ʌ/. To support the validity of the study, ten native English speakers took part in the research, in order to compare and contrast the results of the ASR transcribed text, with their own understanding of Macedonian students' pronunciation. Although the ASR recognition had some discrepancies with the native speakers' recognition, the improvement of the experimental group between the pre-test period and the post-test period was up to thirteen percent in some vowel sounds. The aim of the study was to investigate three focal point, specifically, the accuracy of the program compared to human judgements, the degree to which ASR could promote pronunciation improvement, and students' attitudes towards the use of the program. Each assertion gained positive response, and the study was performed for a period of only two weeks.¹⁰ An essential question must be raised at this point, if the research was conducted for a period of two weeks, where significant improvements of learners' pronunciation could be noticed, why not utilize it and incorporate it in the education system? It is only logical for that to happen without any further delay, especially if we consider the fact that majority of the students already use mobile devices that support ASR recognition tool, namely, Siri if they use an iOS device (iPhone), or Google if they use an Android device (Samsung

¹⁰ Guskaroska, A., "ASR-Dictation on Smartphones for Vowel Pronunciation Practice", *Journal of Contemporary Philology*, 3 (2) (2020), 45-61.

or any other Android device). No students are to be neglected, even if some do not have a mobile device, the schools, or the government, need to provide them with a portable electronic device.

Conclusion

The purpose of this research paper was to try to identify the usage of English phonetics and phonology in Macedonian education system, and to propose some methods, approaches, and techniques to improve the pronunciation of vowels and consonants in isolation and connected speech. We have concluded some similarities and differences of the phonemes, identifying the vowel sounds which are more troubling for Macedonian learners. Naturally, considering the fact that there are twelve English vowels, compared to the five vowel sounds present in Macedonian, it is no surprise that learners would have more difficulties overcoming the obstacles of mastering the long and short vowels present in English. However, that should not be discouraging, and teachers need to be able to help the students in improving their listening and speaking skills. Based on the analysis of the textbooks used in elementary school, and the practical lectures we have attended throughout the preceding four years, it was concluded that the attention of the teachers was addressed towards grammar rather than phonetics and phonology. It is no surprise we have decided to analyze elementary school textbooks, concerning the critical period hypothesis. The ultimate goal of the research was to propose strategies in order to better the pronunciation of the English language by Macedonian students, observing their children impulse, without making them feel awkward, or stressed. Regarding the fact that we do live in a modern era, surrounded by admirable technological equipment, we need to start using and utilizing the technology that we have at our hands. The technology tools we have provided, the software for speech recognition, is free to use, i.e. the majority of pupils already have it installed in their mobile devices. As we have previously stated, no student should be disregarded, meaning, the ones that have no possession of such mobile device, need to be supported by their schools, or the government, i.e. they should supply the students with the necessary portable appliances.

BIBLIOGRAPHY

- Alsuhaim, A., *Teaching Pronunciation via Computer Technology: Principles and Best Practices* (River Falls: University of Wisconsin, 2017).
- Bradford, B. *Intonation in Context; Teacher's Book* (Australia: Cambridge University Press, 1988).
- Bradford, B. *Intonation in Context; Student's Book* (UK: Cambridge University Press, 1988).
- Brazil, D. *The Communicative Value of Intonation in English* (UK: Cambridge University Press, 2004).
- Birdsong, D., *Second Language Acquisition and the Critical Period Hypothesis* (London: Lawrence Erlbaum Associates, 1999).
- Catford, J.C., *A Practical Introduction to Phonetics; Second Edition* (New York: Oxford University Press, 2001).
- Clyde, W. and Delohery, A., *Using technology in Teaching* (USA: Yale University, 2005).
- Collins, B., Šuštarčič, R. and Komar, S., *Present-Day English Pronunciation, A guide for Slovene Students; Revised and enlarged, 2nd edition* (Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2014).
- Gick, B. Wilson, I. and Derrick, D., *Articulatory Phonetics* (UK: Blackwell Publishing, 2013).
- Goodey, D. and Goodey, N. *Messages 2; Student's Book*, (UK: Cambridge University Press, 2005)
- Gray, E. and Evans, V., *Welcome; Pupil's Book 2* (UK: Express Publishing, 2000).
- Guskaroska, A., "ASR-Dictation on Smartphones for Vowel Pronunciation Practice", *Journal of Contemporary Philology*, 3 (2) (2020), 45-61.
- Marks, J. *English Pronunciation in Use*, (UK: Cambridge University Press, 2007).
- Nordquist, R., *Free Variation in Phonetics*, ThoughtCo. March 27, 2020, from Web site: <https://www.thoughtco.com/free-variation-phonetics-1690780>
- O'Connor, J.D. *Better English Pronunciation; Second Edition*, (UK: Cambridge University Press, 1980).
- Rejeki, S., Suharyati, H., "English Learning Using Pronouncing the Rhyme Method", *Journal of Humanities and Social Studies*, vol. 01, no. 01 (2017).
- Yoshida, M. T., "Choosing Technology Tools to Meet Pronunciation Teaching and Learning Goals", *The CATESOL Journal*, (2018) 195-212.

ИЗБОР НА НАЧИНОТ НА ЛАЖЕЊЕ КАКО ОДРАЗ НА КАРАКТЕРНИТЕ ОСОБИНИ

Иван ГЕОРГИЕВ

Факултет за психологија, Меѓународен славјански универзитет
„Гаврило Романович- Державин“ – Свети Николе

Abstract: The golden gate to the easier getaway, man's aspiration for an easier solution which will lead to short term satisfaction, the slightest distortion in the rights of truth — what we call a lie. What are the psychological components that contribute to lying, which individuals lie, and is honesty what is required of us in every situation? The intertwining of psychological traits, character traits and temperaments contribute to having different types of lies, and even different types of people who lie according to the purpose of the lie itself. In this paper we will pay attention to the pathological liar, the manipulative liar, as well as the protector, the tactician and the one who tries to leave an impression with his lie.

Key words: lie, psychology, character, individual.

*„Човекот не е она што мисли дека е,
туку е она кое го крие“ – Андре Малро*

ЛАГАТА И НЕЈЗИНОТО ЗНАЧЕЊЕ ВО ПСИХОЛОГИЈАТА

Лагата им овозможува на луѓето да имаат моментална контрола врз ситуацијата со тоа што ќе ја манипулираат истата.

Карактерни особини поврзани со различни форми на лажење

Луѓето кажуваат лаги од многу причини. Постојат повеќе категории на лаги кои луѓето ги употребуваат со различни мотиви во различни ситуации и различни цели. Едни од тие се алтруистичките лаги кои се користат за да им се помогне на другите. Овие лаги се познати како „бели лаги“ што луѓето ги кажуваат за да ги поштедат

туѓите чувства за избегнување непријатни или болни вистини. Асоцијалните или одмаздољубиви лаги се кажуваат со намера да им наштетат на другите (Гатри & Кункел 2013, *Communication Studies*, 141-157). На пример, некое лице може да шири лажни гласини со обид да се потфрли конкурентот со лаги. Лагите за самопослужување се оние кои се кажуваат за да се добие предност, избегнување казна или унапредување на нечиј статус (Бок 1999, *Lying: Moral choice in public life and private life*, 474; Вајер & Епштајн, ДеПауло, Каши, Киркендол 1996, *Journal of Personality and Social Psychology*, 979-995; Екман 1997, *States of mind: American and post-Soviet perspectives on contemporary issues in psychology*, 93-105). Горенаведените категории на лаги не се целосни или меѓусебно се исклучуваат и лагите сигурно може да се анализираат во категории различни од овие. Оценување на распространетоста и варијабилноста на лажењето во општеството е предизвикувачка задача, како што објективното откривање на вистинитоста честопати е невозможна, а самопријавувањето на лакомост може парадоксално да се извалка со измама.

Истражување спроведено за типовите на лаги и корелации со особините на личноста

Истражувањето на кое ќе посочиме внимание во овој труд е со цел да се наведат типови на лаги кои се поврзани со специфични карактерни особини и црти на личноста. Целта на трудот е да се открие поврзаноста помеѓу видови на лаги и личности кои ги кажуваат и дали истите се поклопуваат со наведеното истражување. Направената анализа дава резултати за поврзаноста помеѓу ПФМ (петфакторскиот модел на личноста) и карактерните особини со одредени лаги. Овде се поставува и хипотезата дека екстраверзијата и невротичноста се директно поврзани со лажење.

Спроведена студија

Вајер & Епштајн, Де Пауло, Каши, Киркендол (1996, *Journal of Personality and Social Psychology*, 473-477) спроведоа студии за лажење кај студенти на колеџ и членови на заедницата во кои учесниците ги документираа лагите кои ги приложија во дневниците.

Нивните резултати покажаа дека, во просек, луѓето лажат два пати на ден. Откриле дека студентите на колеџ користат измама во една од секои три социјални интеракции.

Додека овие истражувачи објавија дека, во просек, луѓето лажат секојдневно, последователно истражување и реанализа на пода-

тоците сугерира значителна меѓучовечка варијабилност во измамата и силно позитивно искривување во распределбата, така што повеќето луѓето лажат многу малку, а неколку кажуваат многу лаги.

Постојат убедливи докази дека особините на личноста може да се користат за објаснување на индивидуалните разлики во моделите на лажење. Истражувачите открија дека особините на темната тријада на макијавелизмот, нарцизмот и психопатијата се поврзани со сите видови на злобни активности, вклучително и сколастичко мамење, сексуално неверство, меѓучовечка агресија и криминалност (Мејер, Меркелбах, Мурис & Отгаар, 2017, *Perspectives on Psychological Science* 183–204); Вилијамс, Натансон & Полхус 2010, *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 293–307; Алмеида, Алмосаед, Морган, Мограби, Башатах & Рајт 2017, *Youth Violence and Juvenile Justice*, 191–215). Тогаш, можеби не е изненадувачки тоа што особините на темната тријада се поврзани и со лажењето (Азизли, Аткинсон, Багман, Вернон, Харис & Чин 2016, *Personality and Individual Differences*, 89, 34–39; Вернон 2014, *Personality and Individual Differences*, 70, 117–119). Во прилог на особините на темната тријада, други карактерни особини се поврзани со измамнички тенденции. Особината на сочувство е поврзана со лажењето, иако е конкретно врзана за повеќе алтруистички или просоцијални форми на лажење (Ампампол & Овеис, Луполи, 2017, *Journal of Experimental Psychology: General*, 1026–1042). И ниската самоверба и потребата за одобрување се поврзани со мамење и нечесност (Вард, 1986, *Journal of Social Psychology*, 126(6), 709–713; Лобел & Леванон 1988, *Journal of Educational Psychology*, 80(1), 122–123). Поврзано, Де Пауло & Каши, (1996, *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5), 1037–1051) откриле дека луѓето што постигнуваат поголем резултат во свесноста и во управувањето со впечатокот, лажеле почесто. Избегнувачкиот стил на приврзаност е исто така поврзан со повисоки стапки на лажење (Кол 2001, *Journal of Social and Personal Relationships*, 107–129).

Истражувачите, исто така испитаа колку е широка структурата на личноста како што е моделот со пет фактори (ПФМ) на личност (Коста & Мкреј, 1992, *Revised NEO personality inventory (NEO-PI-R) and NEO five-factor inventory (NEO-FFI) manual*, 228–250) поврзана со измамнички однесувања (Бус, 1992, *Journal of Personality*, 60(2), 477–499). Нема цврсти докази дека отвореноста е поврзана со лажење. Неодамнешна студија не откри значајна корелација помеѓу отвореноста и потврдени мерки на чесност (Гоан, Милер & Линам, 2012, *Journal of Personality Disorders*, 26(4), 513–523), со преглед на литературата и неодамнешна метаанализата е најдено, во најдобар случај, двосмислена поддршка за кој било однос помеѓу отвореноста и академската нечес-

ност (Гилук & Постлтвајт, 2015, *Personality and Individual Differences*, 72, 59–67). Од друга страна, голем број студии покажаа дека луѓето со повисоки резултати во екстраверзија веројатно лажат повеќе (Воковиц, Ирленбуш, Конрадс & Рилке, 2013, *Journal of Economic Psychology*, 34, 1–7); Гилфасон, Кристинсон & Халдорсон, 2016; Де Пауло, Б. М & Каши, Д.А., 1996, *Personality and Individual Differences*, 96, 222–226).

Пониски нивоа на согласност и совесност постојано предвидуваат лажење, кривично дело и академско мамење (Браник & Хорн 2004, *Psychological Reports*, 95(1), 27–38; Вибе 2004, *Individual Difference Research*, 2(1), 38–62; Вилијамс, Натансон & Палхус, 2010, *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 16(3), 293–307). Повисоки нивоа на невротичност се поврзани со академска нечесност и измамничка самопрезентација (Барчик, Гринаутски, Ешет & Пелед, 2014, *Journal of Statistical Science and Application*, 2, 111–118; Денис, Мичикијан & Субрахамјам, 2014, *Computers in Human Behavior*, 33, 179–183). Односот помеѓу нечесноста и личноста опсежно е истражен и е често обработуван; сепак, целосното разбирање на односот помеѓу лажењето и личноста е сè уште некомплетно. Студиите претходно истражуваат неколку елементи за односот помеѓу ПФМ на личноста, самодовербата и разни форми на нечесност и измама, но потребни се повеќе анализи за да се развие посеопфатна слика за тие односи. Тековната студија ги истражуваше односите помеѓу самодовербата, ПФМ на особини на личноста и одреден вид на измама - лажење. Понатаму, цел на испитувањето е дали посебните особини на личноста се поврзани со кажување некои типови на лаги повеќе од другите. Хипотезата која е поставена во истражувањето е дека екстраверзијата и невротичноста би биле во позитивна корелација со лажење. Исто така, како потхипотеза е поставено дека самодовербата, согласноста и совесноста би биле во негативна корелација со лажењето.

Со оглед на оскудниот доказ за односот помеѓу отвореноста и нечесноста, нема дадена хипотеза за врската помеѓу тие променливи. Дополнително, очекувано од истражувањето е дека секој тип на лага ќе има уникатна шема на индикатори за карактеристиките на личноста.

МЕТОД - УЧЕСНИЦИ

Како дел од истото истражување, вкупно 352 учесници волонтерно се пријавени за оваа студија; 123 биле мажи, 221 биле жени и биле идентификувани 8 лица како друг родов идентитет. Учесниците беа општо земен примерок од дадената популација регрутирана од студенти на додипломски студии по психологија. Учесниците биле

првенствено познаници регрутирани преку е-пошта и социјалните медиуми. Веројатно, многу од учесниците биле запознаени со студентите кои ги регрутираат нив. Регрутерите не се вклучени во ниедна друга работна фаза на студијата и немале понатамошен пристап до одговорите на учесниците. Не е собрана никаква информација во врска со вработувањето на испитаниците.

МЕТОД - КОРИСТЕНИ МАТЕРИЈАЛИ И ПРОЦЕДУРА

Сите учесници пополнуваат онлајн анкета. По завршувањето со информирани согласност и прашања за демографија, учесниците завршуваат неколку мерки на личност и лажење. Првото мерење е тест за инвентар на личност TIPI; (Гослинг, Рентфроу & Сван, 2003, *Journal of Research in Personality*, 37(6), 504-528). На TIPI е кратка, сигурна и потврдена мерка на петфакторски домени на личноста. Секоја ставка на TIPI е поставена на скала од 1 (не се согласувам силно) до 7 (силно се согласувам). Комбинирани се двете прашања за секој фактор на личност, давајќи резултат помеѓу 2 и 14 за секој фактор.

Учесниците потоа го комплетираат тестот за самопочитување на Розенберг - скала од 10 ставки (RSES; Розенберг, 1965, *Society and the adolescent self-image*). Оваа скала е широко користена, сигурна и валидна мерка за самодоверба. Секоја ставка на RSES се оценува со 0 (силно не се согласувам) до 3 (многу се согласувам), што дава вкупен резултат помеѓу 0 и 30.

И на крај, учесниците пополнуваат скала за лага што е подготвена од спроведувачите на анализата. Оваа мерка се состои од 16 изјави за нечии лажечки однесувања кои беа оценети на скала од седум точки кои се движат од „строго не се согласувам“ до „силно се согласувам.“ А се измерени различни видови лаги.

РЕЗУЛТАТИ ОД АНАЛИЗАТА

Следејќи ги процедурите на Меклеод (2008, *Personality and Individual Differences*, 591-596), пресметана е описна статистика, биваријатни корелации и повеќекратни регресивни анализи за личноста мерки и стапки за лажење. На испитувањето се покажани значајни мали до умерени корелации помеѓу сите мерки на личност, освен помеѓу екстраверзијата и совесноста. Средствата, стандардните отстапувања кои се претставени се биваријатни корелации за трите типа на лаги (самопослужувачка, алтруистична и одмаздничка). Показани се значајни мали до умерени корелации помеѓу секој од видовите лаги. Користење на RSES и петте фактори на TIPI како променливи на

прогнози, пресметани се три стандардни регресивни анализи за да се предвиди одобрување на секој од трите вида лаги независно. Резултатите од регресивните анализи откриле дека за лагите за самопослужување и за алтруистички лаги, самопочитта беше единствениот значаен предвидувач кој се зема како променлива. Укажана во регресивната анализа за одмазднички лаги е дека согласноста и невротичноста се единствените значителни променливи варијабли. Делумно е поддржана првично поставената хипотеза дека секој тип на лага ќе има уникатен сет на предвидувачи, откриено е дека претскажувачите за одмазднички лаги се различни, но предвидувачите за самопослужување и алтруистичките лаги во овој случај се слични. Спротивно на една од поставените хипотези, екстраверзијата всушност е негативно поврзана со самопослужното лажење и не е во значајна корелација со алтруистички и одмазднички лаги. Делумно поддржани резултати од поставените хипотези, се согласноста, совесноста и самодовербата - секој од нив е негативно поврзан со некои видови лаги, но не сите; согласноста не е поврзана со алтруистички лаги, и свеста и самодовербата не се во корелација со одмазднички лаги. Во делумна поддршка на дадените хипотези, невротичноста сепак е позитивно поврзана со самопослужувачките лаги, но не е значително поврзана со другите два вида на лаги. Обезбедена е биваријантна корелација помеѓу секој вид на карактер и секој вид на лага земен предвид.

ДИСКУСИЈА

Акумулираните докази за измама сугерираат дека лажењето е вообичаена појава во повеќето аспекти на животот (Бок, 1999, *Lying: Moral choice in public life and private life*, 474); (Англајтнер, Бус, Хаселтон & Обаид, 2005, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(1), 3-23); (Вриј 2008, *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities* (2nd ed.). На охрабрувачка забелешка, откриено е дека видовите лаги кои луѓето ги пријавуваат дека се најчесто кажувани се алтруистички лаги, а оние што многу ретко се појавуваат се одмазднички лаги. Во оваа студија, јасно е покажано дека одредени особини на личноста систематски се поврзуваат со тенденцијата за раскажување специфични видови лаги.

Најдена е широка поддршка за претходно дадената хипотеза дека согласноста, совесноста, и самодовербата би биле негативно поврзани со тенденцијата за лажење. Овој модел на резултати е конзистентен со претходни студии поврзани со личноста со измама (Браник & Хорн, 2004, *Psychological Reports*, 27-38; Леванон & Лобел, 1988, *Journal of Educational Psychology*, 122-123; Вард 1986, *Journal of Social Psychology*,

709–713; Вибе 2004, *Individual Difference Research*, 38–62; Вилијамс, Натансон & Палхус 2010, *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 293–307). Спротивно на претходните хипотези, екстраверзијата беше негативна во корелација со самопослужувачките лаги и не беше значително во корелација со алтруистички и антисоцијални лаги. Ова е во спротивност со истражување цитирано порано во овој труд. Овие неочекувани наоди може да се должат на тоа што дадената мерка за лажење е значително различна од мерките на измама што се користат во претходните истражувања. На пример, Ирленбуш, Конрадс, Рилке & Волковиц (2013, *Journal of Economic Psychology*, 34, 1–7) користеле задача за измама во кои тимови на поединци се ставени во натпреварувачка игра со обид за освојување финансиски награди и Гилфасон, Халдорсон & Кристинсон (2016, *Personality and Individual Differences*, 96, 222–226) исто така користеле измама и задача за доверба на играта во која учесниците се натпреваруваа еден со друг. За разлика од овие измислени сценарија, учесниците во ова истражување едноставно се замолени да се пријават за нивните склоности кон лаги во секојдневни ситуации. Еден интересен заклучок од овие резултати беше дека, ниту една особина на личноста не е во корелација со секој тип на лага. Ова сугерира дека односот помеѓу личноста и лагата може да се нијансира кога се зборува за измамнички тенденции. Овие наоди секако сугерираат дека треба да се внимава при употреба на тестови на личноста со кои се мерат предвидувачи на лажење, како и секоја особина може да предвиди само одредени категории лаги. Исто така вреди да се одбележи дека сите три категории на лаги беа во корелација едни со други, сугерирајќи дека луѓето што кажуваат еден тип на лага имаат тенденција да ги кажуваат и другите. Друго интересно откритие во резултатите е колку малку се застапени фактори кои се значајни индикатори за индивидуалниот модел на регресија. Тоа може да биде тенденција или мотивација да кажуваме лаги зависно од релативно едноставна низа основни психолошки процеси или стимулации. Можеби, идните истраги треба да се фокусираат на потрага по широка психолошка основа на измамнички тенденции.

Во согласност со претходните истражувања, самопочитта и овде е негативно поврзана со самопослужување и со алтруистички лаги, но не со одмазднички лаги (Вард 1986, *Journal of Social Psychology*, 126(6), 709–713; Лобел & Леванон 1988, *Journal of Educational Psychology*, 80(1), 122–123;). Понатаму, тоа беше единствениот значаен предвидувач во моделите на регресија за самопослужување и за алтруистички лаги. Можеби, високата самодоверба служи како тампон против внатрешни процеси или општествено влијание што честопати води кон лажење, или, обратно, може да се случи оние со ниска самодовер-

ба да користат лажење како начин да се заштитат од социјални напади врз нивните веќе кривки ликови.

Наодите од оваа студија се корисни за разјаснување на тоа кој кажува какви видови на лаги, а постојат ограничувања на користената методологија кои треба да се земат предвид при толкувањето на истата. Иако е користен еден систем за категоризација за лаги, може да се анализираат и организираат форми или видови измама на многу начини, така што користењето различен сет на категории лаги најверојатно би дал и различен сет на резултати. Како што е споменато претходно, при мерење лажење со помош на инструмент за самопријавување, едниот е во тешка положба да верува дека лажговците ќе бидат искрени за нивното лажење – што е донекаде сомнителен предлог. Така, валидноста на таквите мерки секогаш ќе биде точка на несигурност. Друго ограничување е што се пријавени погодни примероци регрутирани преку е-пошта и социјални медиуми од студенти на колеџ; така, примерокот најверојатно не е репрезентативен на општата популација. Дополнително ограничување е дека се измерени само мал број од широкиот спектар на особини на личноста. Ако идните истражувачки проекти го испитаат подеталниот збир на особини, нашето разбирање за индикаторите за индивидуалноста на лажењето може значително да се промени.

Резултатите од наведената студија ја потврдуваат нашата широка хипотеза дека постојат специфични особини на личноста кои предвидуваат лажење и прецизната комбинација на предикторите на личноста зависи од специфичниот тип на лага со оглед на ова.

Овие наоди се во склад со оние на други истражувачи (Меклеод & Генерекс 2008, *Personality and Individual Differences*, 591–596). Додека Меклеод и Генерекс тврдеа дека лажењето не треба да биде гледано како единствено однесување, туку како повеќеслојна гарнитура на однесување со комплексна низа основни психолошки механизми, нашите резултати сугерираат дека бројот на индикатори за личноста всушност може да биде мал. Лагите се случуваат во сложена група на социјални, бихевиорални и ситуациски контексти што треба да бидат систематски разгледани. Ако идните истражувања направат подобар концепт за мотивите за лажење и потрага по основните особини на личноста поврзани со секоја од тие уникатни мотивации, ние ќе се движиме кон попрецизно, концизно и целосно разбирање на меѓучовечката измама и на оние механизми кои придонесуваат до лажење.

ТИПОВИ НА КАРАКТЕРИ СПОРЕД ЛАГАТА КОЈА ЈА КАЖУВААТ

Според статија од 2020 година (Картик Кумар, 2020) постојат голем број на лажачи според тоа како и со која причина ја кажуваат лагата, на спектрум тие варираат како патолошки лажго, кој според многу критериуми е најлош и се наоѓа на прво место, па сè до тактичкиот лажго кој кажува најлесни лаги.

Патолошки лажго – Попозната како митоманија или псевдологија фантастика, патолошката лага нема јасна причина зад истата. Овие лаги често се помешани и со компулсивните лаги, кои всушност се разликуваат едни од други - патолошкиот лажго има изградено механизам за одбрана кој се олицетворува во лага, додека импулсивниот е еден вид на „навикнат лажго“.

Кога сме кај патолошкиот лажго - лажливецот лаже непрестајно за да го добие својот пат и го прави тоа со мала свест.

Се смета за механизам за справување развиен во раното детство и често се поврзува со некој друг вид нарушувања на менталното здравје како што е асоцијално нарушување на личноста. Може да лажат за да избегнат нешто трауматично што се случило во нивните животи, како што е злоупотреба, или состојбата може да биде генетска.

Кога станува збор за патолошки лажговци, забележано е дека луѓето кои имаат асоцијално растројство на личноста (АПД) и нарцисоидно растројство на личноста (НПД) се препуштаат на лажењето.

Патолошкиот лажго честопати е ориентиран кон цели (т.е. фокусиран, некој кажува лаги за да го добие својот пат).

Тие многу малку ги почитуваат правата и чувствата на другите.

Тие создаваат екстравагантни приказни што може да се одржуваат или изменат со текот на времето, и честопати веруваат во сопствените лаги или имаат слаб удар во реалноста.

Манипулативен лажго - Манипулација е остварување штетно влијание врз другите. Луѓето кои манипулираат со другите ги напаѓаат нивните ментални и емоционални страни за да го добијат она што го сакаат. Лицето кое манипулира - наречено манипулатор - се обидува да создаде нерамнотежа на моќ и да искористи предност од жртвата за да добие моќ, контрола, придобивки и/или привилегии на сметка на жртвата.

Манипулација може да се случи во блиски или во случајни врски, но тие се почести во тесно формирани врски, бидејќи манипулаторот најдобро ги препознава и знае да ги користи емоциите на познатите. Секој на некаков начин може да манипулира со другите за да го добие она што го сака. Но, манипулацијата е дефинирана како секој обид да се поттикнат нечии емоции за да се натера да дејствува или чувствува на одреден начин.

Манипулаторите имаат вообичаени трикови што ќе ги користат за да ве натераат да се чувствувате ирационално и поверојатно да се предадете на нивните барања. Неколку вообичаени примери вклучуваат: споредба, лажење, негирање, обвинување, глума за сожалување.

ЗНАЦИ ЗА МАНИПУЛАЦИЈА

Манипулација може да се случи во многу форми. Всушност, понекогаш добрината може да биде форма на манипулација во зависност од намерата. Потоа се поставува прашањето, дали се смета за манипулација каква било форма на влијание?

Без разлика дали манипулацијата има добра или лоша намера, сепак е обид да се поткопа вашето рационално размислување.

Предност на локацијата

Манипулатор ќе се обиде да ве извади од вашата удобна зона и од местата со кои сте запознаени за да има предност над вас. Ова може да биде на кое било место за кое манипулаторот чувствува сопственост или контрола.

Манипулација со факти

Манипулаторот активно лаже, користи изговори, обвинува или стратешки ќе споделува факти за нив и ќе ги задржи другите вистини. Притоа, манипулаторите чувствуваат дека добиваат моќ и стекнуваат интелектуална супериорност.

Претерување и генерализација

Манипулаторите своите орални способности ја користат за преувеличување и генерализацијата. Тие може да кажат работи како: „Никој никогаш не ме сакал“. Тие користат нејасни обвинувања за да го отежнат гледањето на дупките во нивните аргументи. Ваквите апстрактни реченици и зборови секогаш стојат на стаклени нозе и не се користат во врски каде самата врска треба да опстане и да биде здрава. Всушност, оној кој го „сака другиот повеќе од сè“ гради мост кон тоа да подоцна во врската биде злоупотребен.

ЗАШТИТУВАЧКА ЛАГА/ЛАЖГО

Заштита на друг

Заштитата на некој друг од штета е друга причина зошто луѓето кажуваат сериозни лаги. Не сакате вашиот пријател, соработник, вашиот брат или сестра, вашиот брачен другар - секој за кого се грижите - да биде казнет, дури и ако не се согласувате со она што го направил лицето што го заштитувате, односно она што го довело во опасност. Во одредени ситуации овој вид на лаги се познати како про-социјални или лаги со алтруистички мотив. Кога полицајците одбиваат да сведочат против колега офицер за кој знаат дека го прекршил законот, ние ги почитуваме нивните мотиви, но многу луѓе веруваат дека тие треба да бидат вистинити. Сепак, термините што ги користиме - стаорец, треперење, кодошење - се понижувачки. Постојат анонимни линии за јавување, така што оние што даваат информации може да избегнат какво било губење на угледот или опасност со информирање. Дали имаме различни стандарди за луѓето што преземаат иницијатива да информираат во споредба со оние кои информираат кога директно се бара да откријат информации?

Себезаштита

Уште еден мотив е да се заштитите од повреда дури и кога не сте прекршиле некое правило. Самото дете дома што му кажува на странецот што тропа на вратата „татко ми дремнува, врати се подоцна“, нема направено никакво злосторство што го крие; тоа е лага за самозаштита.

Некои лаги се кажуваат за да добијат восхит од другите. Фалешњето со нешто невистинито е очигледен пример. Тоа е вообичаено кај децата, кај некои адолесценти, па дури и кај возрасните. Ако се открие, тоа му штети на угледот, но не многу повеќе од тоа. Тврдењето лажно дека заработило пари за претходните инвеститори се преселува во криминалното подрачје. Луѓето кои се високо на скалата на совесност на ПФМ на личност често го користат ваквиот вид на лага.

ПЛАНИРАНА И ТАКТИЧКА ЛАГА

Измамата на стратешко ниво се смета за измама што влијае критично на инфраструктурата вклучувајќи структури за управување со организации и слично. Измамата може да биде широка или фокусирана на постигнување определени цели. За идентификување измама, постои потреба од знаење за противникот заедно со висока интелигенција и анализа на нивното однесување. Откривањето измама може да биде пасивно и активно. Откривањето пасивна измама се

состои од постојано испитување на реалноста барајќи лажни обрасци и скриени закани заедно со доказите за планирање измама на противникот.

Активното откривање измама се состои од мерки за идентификување на оние кои планираат измама врз основа на нивната историја на заднина или перципирани идни намери. Контрапропагандата, исклучително со дезинформации, е занемарена област на фокус во работните средини. Измамата може да се открие преку идентификување елементи на плановите на измамникот.

Идентификување на моделите вклучени во погрешно насочување, идентификување противници вклучени во работна средина, намерите што можат да ги имаат, каква исплата или добивка може да имаат, каде се случуваат настаните, непријателска сила, стил на противник и информативен канал вклучен во соопштување на измамата - сите овие областите може да ги истакнат ранливостите во операцијата за измама на противникот и за возврат може измамата да биде успешна ако не е откриена.

ЛАЖЕЊЕ ЗА ДОБРА ИМПРЕСИЈА

Еден од најчестиот вид на лаги со кои се сретнуваме во секојдневието се лагите за оставање добра прва импресија. Овој вид на лаги потекнува од потребата да бидеме полесно прифатени од другите, да им се допаднеме на луѓето околу нас, па дури и до крајност како што е допаѓањето на сите околу нас. Ваквиот тип на лажго може да се карактеризира и како манипулативен лажго или некој со ниска самоверба.

Манипулаторот во ваквите ситуации ја користи својата способност за добро препознавање на туѓите емоции и размислувања и се согласува па дури и се надоврзува на ставовите на другите. Лажачот со ниска самоверба, пак, лаже за да им се допадне на другите поради тоа што сака да ги придобие на своја страна сите околу него. Ваквиот тип на лажго самиот себеси се карактеризира како „пријател за сите“.

ЗАКЛУЧОК

Во претходнозапишаниот текст заедно со даденото истражување се поставени неколку типови на темпераменти и личности кои според дадените тестови кажуваат одредена лага. Иако според ПФМ може да се одделат некои типови на личности кои конзистентно ја користат лагата во слични ситуации со слични цели, сепак не може

да се одвои конкретен дел каде таа е со целисходна точност и репетативност.

Во различни околности и со користење различни типови на инструменти и тестови несомнено резултатите кои ќе произлезат ќе бидат различни од овие. Важно е да се напомене дека истражувањата досега направени во врска со карактерните особини и лагата и тоа како постигнале некој напредок поради тоа што очекуваните претпоставки за темната тријата даваат позитивни резултати со претходно претпоставените хипотези, или барем во дел од нив, како и во дел од хипотезите поставени за ПФМ.

Нешто што не напоменуваме во трудот е дека културолошкото влијание исто така може да биде значително за типовите на лага и лажливците. При продлабочувањето во дадената тематика секако треба да се напомене дека од културолошки и од социјален аспект, човекот е единка која е променлива и адаптибилна. Ова, според мене, би значело дека како и сè останато кај човекот, така се менуваат и видовите на лажење.

Интересен впечаток на анализата е исто така дека учесниците кои се земени се студенти на факултет по психологија, но не се споредени со студенти на други факултети. Во иднина како концепт за истражување и за дополнување на оваа студија би била студија за видот на лаги и личности кај студенти на други науки.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Azizli, N., Atkinson, B. E., Baughman, H. M., Chin, K., Vernon, P.A., Harris, E., et al. (2016). Lies and crimes: Dark triad, misconduct, and high-stakes deception. *Personality and Individual Differences*, 89, 34–39. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.09.034>.
- Bok, S. (1999). *Lying: Moral choice in public life and private life*. New York: Vintage Books.
- Bond, C. F., & DePaulo, B. M. (2006). Accuracy of deception judgments. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 214–234. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_2.
- Brennan, D., (2020). *Manipulation: Symptoms to Look For*. Mental Health, signs and manipulation. <https://www.webmd.com/mental-health/signs-manipulation>
- Buss, D. M. (1992). Manipulation in close relationships: Five personality factors in interactional context. *Journal of Personality*, 60(2), 477–499.
- Campbell, J. (2001). *The liar's tale: A history of falsehood*. New York: W. W. Norton & Company Inc.
- Cole, T. (2001). Lying to the one you love: The use of deception in romantic relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 18(1), 107–129.
- Conrads, J., Irlenbusch, B., Rilke, R. M., & Walkowitz, G. (2013). Lying and team incentives. *Journal of Economic Psychology*, 34, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2012.10.011>.

- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO personality inventory (NEO-PI-R) and NEO five-factor inventory (NEO-FFI) manual*. Odessa: Psychological Assessment Resources.228-250.
- Costello, A. B., & Osborne, J. W. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: Four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 10(7), 1-9.
- Curtis, D.A, Griffith, J.D., Hart, C.L, & Lemon, R., (August, 2020); *Personality traits associated with various forms of lying*; Psychological studies (Mysore, India), Psychological studies, 65(3), 65, 239-246 (2020).
- DePaulo, B. M., Kashy, D. A., Kirkendol, S. E., Wyer, M. M., & Epstein, J. A. (1996). Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5), 979-995.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.5.979>.
- Ekman, P. (1988). Lying and nonverbal behavior: Theoretical issues and new findings. *Journal of Nonverbal Behavior*, 12(3), 163-175.
- Ekman, P. (1997). Deception, lying, and demeanor. In D. F. Halpern & A. E. Voiskounsky (Eds.), *States of mind: American and post-Soviet perspectives on contemporary issues in psychology* (pp.93-105). New York: Oxford University Press.
- Eshet, Y., Grinautski, K., Peled, Y., & Barczyk, C. (2014). No more excuses- Personality traits and academic dishonesty in online courses. *Journal of Statistical Science and Application*, 2, 111-118. <https://doi.org/10.17265/2328-224X/2014.03.004>.
- Gaughan, E. T., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2012). Examining the utility of general models of personality in the study of psychopathy: A comparison of the HEXACO-PI-R and NEO PI-R. *Journal of Personality Disorders*, 26(4), 513-523.
<https://doi.org/10.1521/pedi.2012.26.4.513>.
- Giluk, T. L., & Postlethwaite, B. E. (2015). Big five personality and academic dishonesty: A meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 72, 59-67.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.08.027>.
- Gosling, S. D., Rentfrow, P. J., & Swann, W. B., Jr. (2003). A very brief measure of the big five personality domains. *Journal of Research in Personality*, 37(6), 504-528.
[https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(03\)00046-1](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(03)00046-1).
- Guthrie, J., & Kunkel, A. (2013). Tell me sweet (and not-so-sweet) little lies: Deception in romantic relationships. *Communication Studies*, 64(2), 141-157.
<https://doi.org/10.1080/10510974.2012.755637>.
- Gylfason, H. F., Halldorsson, F., & Kristinsson, K. (2016). Personality in Gneezy's cheap talk game: The interaction between honesty-humility and extraversion in predicting deceptive behavior. *Personality and Individual Differences*, 96, 222-226.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.02.075>.
- Hart, C. L., Curtis, D. A., Williams, N. M., Hathaway, M. D., & Griffith, J. D. (2014). Do as I say, not as I do: Benevolent deception in romantic relationships. *Journal of Relationships Research*, 5(e8), 1-6. <https://doi.org/10.1017/jrr.2014.8>.
- Haselton, M. G., Buss, D. M., Oubaid, V., & Angleitner, A. (2005). Sex, lies, and strategic interference: The psychology of deception between the sexes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(1), 3-23. <https://doi.org/10.1177/014616204271303>.
- Horn, J., & Brannick, M. T. (2004). Integrity, conscientiousness, and honesty. *Psychological Reports*, 95(1), 27-38. <https://doi.org/10.2466/pr0.95.1.27-38>.
- Jackson, C. J., & Francis, L. J. (1999). Interpreting the correlation between neuroticism and lie scale scores. *Personality and Individual Differences*, 26(1), 59-63.
[https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(98\)00142-1](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(98)00142-1).

- Jonason, P. K., Lyons, M., Baughman, H. M., & Vernon, P. A. (2014). What a tangled web we weave: The dark triad traits and deception. *Personality and Individual Differences*, 70, 117–119. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.06.038>.
- Kashy, D. A., & DePaulo, B. M. (1996). Who lies? *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5), 1037–1051.
- Kumar, K., (2020), Pathological Liar vs. Compulsive Liar. *Pathological liar vs a compulsive liar*. Sullivan M., Compulsive Liars: The Truth about Lying. PsychAlive <https://www.psychalive.org/compulsive-liars/>.
- Lancer, D., (2017). Psychology Today: “Are You Being Manipulated?” 1 (1). How to recognize the motives and tactics of manipulators. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/toxic-relationships/201704/are-you-being-manipulated>
- Levine, E. E., & Schweitzer, M. E. (2015). Prosocial lies: When deception breeds trust. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 126, 88–106. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2014.10.007>.
- Levine, T. R., Ali, M. V., Dean, M., Abdulla, R. A., & Garcia-Ruano, K. (2016). Toward a pan-cultural typology of deception motives. *Journal of Intercultural Communication Research*, 45(1), 1–12. <https://doi.org/10.1080/17475759.2015.1137079>.
- Lobel, T. E., & Levanon, L. (1988). Self-esteem, need for approval, and cheating behavior in children. *Journal of Educational Psychology*, 80(1), 122–123. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.80.1.122>.
- Lupoli, M., Jampol, L., & Oveis, C. (2017). Lying because we care: Compassion increases prosocial lying. *Journal of Experimental Psychology: General*, 146(7), 1026–1042. <https://doi.org/10.1037/xge0000315>.
- Mahon, E. J. (2008). Two definitions of lying. *The International Journal of Applied Philosophy*, 22(2), 211–230. <https://doi.org/10.5840/ijap200822216>.
- Masip, J., Garrido, E., & Herrero, C. (2004). Defining deception. *Anales de Psicología*, 20(1), 147–171. McLeod, B. A., & Genereux, R. L. (2008). Predicting the acceptability and likelihood of lying: The interaction of personality with type of lie. *Personality and Individual Differences*, 45(7), 591–596. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2008.06.015>.
- Michikyan, M., Subrahmanyam, K., & Dennis, J. (2014). Can you tell who I am? Neuroticism, extraversion, and online self-presentation among young adults. *Computers in Human Behavior*, 33, 179–183. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.01.010>.
- Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017). The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the dark triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 183–204. <https://doi.org/10.1177/1745691616666070>.
- Noggle, R., (2018). Stanford Encyclopedia of Philosophy: “*The Ethics of Manipulation.*” 1 (2-4). <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-manipulation/>.
- Preston, N., (2015). Psychology Today: “14 Signs of Psychological and Emotional Manipulation.” 1 (1-14). <https://www.psychologytoday.com/us/blog/communication-success/201510/14-signs-psychological-and-emotional-manipulation>. *How to Spot and Stop Manipulators: 8 tips for keeping them at a distance, or breaking free.* 1(1) <https://www.psychologytoday.com/us/blog/communication-success/201406/how-spot-and-stop-manipulators>.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton: Princeton University Press.

- Serota, K. B., & Levine, T. R. (2014). A few prolific liars: Variation in the prevalence of lying. *Journal of Language and Social Psychology*, 34(2), 1–20.
<https://doi.org/10.1177/0261927X14528804>.
- Serota, K. B., Levine, T. R., & Boster, F. J. (2009). The prevalence of lying in America: Three studies of self-reported lies. *Human Communication Research*, 36(1), 2–25.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.2009.01366.x>.
- Sullivan, M., (2021) *Compulsive Liars: The Truth About Lying*. PsychAlive.
<https://www.psychalive.org/compulsive-liars/>.
- Villines, Z., (2019). GoodTherapy: “Red Flags: Are You Being Emotionally Manipulated?”. Burton, N. (2015, April 14). Don't fool yourself: seven signs you're being passive-aggressive. Washington Post. Retrieved from
<https://www.washingtonpost.com/news/inspired-life/wp/2015/04/14/dont-fool-yourself-seven-signs-that-youre-being-passive-aggressive/>.
- Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities* (2nd ed.). West Sussex: Wiley.
- Ward, D. A. (1986). Self-esteem and dishonest behavior revisited. *Journal of Social Psychology*, 126(6), 709–713. <https://doi.org/10.1080/00224545.1986.9713652>.
- Wiebe, R. P. (2004). Delinquent behavior and the five-factor model: Hiding in the adaptive landscape? *Individual Difference Research*, 2(1), 38–62.
- Williams, K. M., Nathanson, C., & Paulhus, D. L. (2010). Identifying and profiling scholastic cheaters: Their personality, cognitive ability, and motivation. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 16(3), 293–307.
<https://doi.org/10.1037/a0020773>.
- Wright, J. P., Morgan, M. A., Almeida, P. R., Almosaed, N. F., Moghrabi, S. S., & Bashatah, F. S. (2017). Malevolent forces: Self-control, the dark triad, and crime. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 15(2), 191–215. <https://doi.org/10.1177/1541204016667995>.

ментор: доц. д-р Ана Чучкова

КОРЕНИТЕ НА ФИЛОЗОФИЈАТА НА ПЕП ГВАРДИОЛА

Марио ЈАНЕСКИ

Факултет за физичко образование, спорт и здравје, УКИМ – Скопје

Abstract: The goal of this project was to get a scientific insight at Pep Guardiola's football philosophy, and his view of football as a game, which by many is the most important secondary thing in the world. The idea is to find the roots to his vision and the people who left a mark in the creation of his coaching character. When we speak of philosophy, in its broader meaning, it is spoken of the primary principles, rules, the styles at which the game is played, and the building blocks on which he bases his football tactics and the ways he may succeed or fail at implementing it. The key question to which we are trying to find an answer in this research is what is the importance and influence of a coach in a football team. With only one thorough research into his style of play of the teams he was a leader of, to the experts, but also to the simple reader, a person will acknowledge the most crucial elements of the tactics which he has been practicing over his coaching career. The readers will be able to interpret how Pep, with his disciplinary positioning of his players and a calm, patient play, based on controlling the ball with a persistent attacking mentality, and very clear and specific objective, is able to dominate the matches by outwitting their opponents.

Key words: coach, football tactic, total football, tiki-taka, possession, positioning.

Како фудбалот еволуирал низ историјата? Колку тренерот е значаен за една екипа? Дали тренерите навистина воведуваат нови филозофии или само ги приспособуваат постоечките на денешните трендови? Која е дефиницијата за успешен тренер? Потрагата по одговорите на овие прашања ни претставуваше најголем мотив да започнеме да истражуваме во оваа област, притоа со надеж дека ќе можеме да дадеме еден мал придонес во науката и воедно да ги мотивираме и стручните кадри во Македонија да инвестираат во своето знаење. На овој начин, веруваме дека би се подигнало просечното ниво на квалитет на фудбалските работници во Македонија, а воедно и на фудбалот

како најатрактивен спорт. Кога се зборува за фудбал, фудбалска стратегија, а посебно за фудбалски тренери и за нивните позитивни емпириски практики, неминовно, сметаме дека погледот треба да се насочи кон иследување на Пеп Гвардиола и неговата фудбалска стратегија.

Како што еден диригент е важен за оркестарот, така и фудбалските тренери се диригенти на своите играчи во својот фудбалски тим и имаат важна улога. Тренерот е оној кој ги носи најважните и најодговорните одлуки во тимот. Тој ги прави плановите, ги контролира тренинг-сесиите и ги одредува играчите што ќе играат, и оние кои нема да играат. Тренерот ја подготвува тактиката за натпреварите и носи брзи и импактни одлуки за време на натпреварите, кои смета дека ќе бидат корисни за својот тим. Тренерот е оној кој треба да им даде дополнителна мотивација на своите играчи пред и за време на натпреварите. Затоа, тренерот најчесто е првиот кој ја презема одговорноста за успехите или неуспехите на тимот.

За подлабоко да ја разбереме улогата на тренерот во тимот, во продолжение, ќе ја прикажеме фудбалската суштина на еден од најуспешните фудбалски тренери во историјата на фудбалот – Пеп Гвардиола. Ќе зборуваме за почетоците на неговата играчка кариера и тренерите кои имале влијание врз создавањето на неговата филозофија и кои се всушност принципите на таа негова фудбалска филозофија.

Создавањето на Пеп Гвардиола – тренерот

Како водач на група професионални фудбалери, Пеп Гвардиола морал да се соочи со два природни импулси: од една страна морал да научи да го воздржува својот инстинкт да дејствува и да слави како играч; од друга страна, тој морал да научи, како неодамнапензиониран фудбалер, да носи најголем број правилни одлуки, во суштина да стане тренер. (Balague, 2012, p. 194)

Но, пред темелно да се впуштиме во анализа на неговата тренерска кариера и неговата фудбалска филозофија, важно е да се споменат и важни детали од неговата играчка кариера како фудбалер, затоа што се верува дека тренерите кои претходно биле играчи честопати црпат доста знаење и инспирација од нивните поранешни тренери за време на нивната фудбалска кариера.

За Гвардиола во овој контекст важно е да се спомене дека фудбалската кариера ја започнал во фудбалската школа на Гиманстик Де Манреса и веќе на 13-годишна возраст продолжува во школата на Бар-

селона или позната како *La Masia*, каде што своевремено учел од тренерот Карлес Ришак. Во младинската академија минува шест години и на 19-годишна возраст дебитира за сениорскиот тим кој во тоа време бил под водство на Јохан Кројф. (Whitehouse, 2014, p. 169)

Гвардиола со своите специфични квалитети и можности, имал важна улога во тимот на Јохан Кројф и бил еден од поважните играчи во неговиот тим. Токму Јохан Кројф се смета за еден од основоположниците на фудбалскиот стил на игра и филозофијата која и ден денес се практикува во младинските школи на Барселона и во првиот тим. Гвардиола од него учел за неговите фудбалски идеи и фудбалски практики и се обидел да го продолжи континуитетот и идеите кои ги поставил Јохан Кројф. (Balague, 2012, p. 119).

Имено, Пеп Гвардиола веќе уште како играч сериозно започнал да се подготвува за тренерската кариера, учејќи различни филозофии и принципи на фудбалот. После заминувањето од Барселона, Гвардиола ја продолжува својата кариера во друг тим каде што имал можност да се сретне со поразлични тренерски филозофии од претходните. Заминал во Италија, во Бреша и учел од легендарниот Карло Мацоне. Потоа направил трансфер во Рома која била под водство на Фабио Капело - еден од дефанзивно најдобро потковани тренери во фудбалот. Во меѓувреме продолжува и во Мексико, бидејќи сакал да учи од Хуан Мануел Лило, тренер кој Гвардиола го обожавал поради неговиот стил на игра. Тренер кој е препознатлив по развивањето на 4-2-3-1 формацијата, која што доминираше во модерниот фудбал. Лило во една ситуација вели дека тој и Гвардиола споделуваат исти идеи за фудбалот, поточно една иста опсесија за доминирање на просторот на теренот: „Јас и Пеп имаме една иста намера - создавање супериорност на теренот со позиционирање.“ Повеќе од јасно е дека Гвардиола имал намера да собере знаења од различен тип на тренери со различни фудбалски стратегии. Во тој контекст, интересно е да се спомене и едно негово патување долго единаесет часа, само за да се запознае со Марсело Биелса, еден од највлијателните тренери во светот. (Matthew Whitehouse, 2014, p. 169)

Од претходноизнесеното, лесно можеме да воочиме дека Гвардиола бил под влијание на различни тренери и различни фудбалски визии и филозофии. Некои од нив влијаеле повеќе, некои помалку, но дефинитивно сите тие придонеле во моделирањето на Гвардиола како тренер.

Мразам тики-така

Веќе извесен период Барселона ги тероризираше противничките одбрани со нејзиниот напаѓачки фудбал базиран на поседот на топката, а нејзиниот фудбал стана доста симпатичен и атрактивен за гледачите. Името тики-така доаѓа неочекувано на Светското првенство во 2006 година, на натпреварот помеѓу Шпанија и Тунис, каде што шпанскиот коментатор Андрес Монтес, кој се обиде да ја опише играта на Шпанија со зборовите: „Estamos tocando tiki-taka tiki-taka“ што во превод значи „Играме со лесни, брзи чекори“. Кратка реченица која ќе го дефинира стилот на игра на Барселона и Шпанија засекогаш. (Espen (1), May 2021)

Терминот *тики-така*, станува препознатлив жаргон кој се употребува во фудбалскиот свет денес, за да се опише напаѓачкиот фудбал базиран на контролирање на поседот на топката. Меѓутоа честопати се користи и за да опише играње здодевен фудбал со многу додавања без конкретна цел. (АО, December, 2014).

Во овој контекст, авторот Paganau (2014, p. 141) ни раскажува интересен разговор за време на полувремето од натпреварот помеѓу Баерн Минхен и Нинберг во Бундеслигата, каде што Баерн имаше доста тешкотии во играта, во кој Гвардиола на своите играчи им вели: „Ми се гади од сето тоа додавање на топката – само колку да се додава. Тоа личи на губре и е бесцелно. Треба да ја додавате топката со јасна намера, со цел да ја втурнете во противничкиот гол. Не се работи за додавање на топката – само поради самото додавање. Бидете свои. Побарајте ја вашата ДНК. Мразам тики-така. Тики-така значи додавање на топката – само колку да се додава без јасна намера. Тоа е бесмислено. Не верувајте што велат луѓето. Барселона не играше тики-така. Тоа е измислица. Во сите колективни спортови, тајната е да се освои едната страна од теренот, така што противникот ќе треба да се вовлече на таа страна, и да ја остави ранлива другата страна од теренот. Кога ќе го направиме тоа, тогаш ќе нападнеме и ќе постигнеме гол од другата страна. Затоа треба да се додава топката, но само доколку се прави со јасни намери и цели. Само окупирајте една страна од теренот, вовлечете го противникот, и потоа неочекувано нападнете го противникот од другата страна. Така треба да изгледа нашата игра. Нема врска со тики-така.“

Контрола на просторот – „комплетен фудбал“

Но, да се вратиме уште малку поназад низ историјата и да направиме една кратка ретроспектива на некои од највлијателните тренери и најуспешните тимови кои ги имаат поставено основните фун-

даменти на фудбалската игра, а воедно и на една филозофија која е предвесник на филозофијата која денес ја преферира Пеп Гвардиола.

Комплетниот фудбал (English: Total Football), е тактички систем на игра којшто е опишан како систем во кој главна карактеристика е контролирање на просторот во различни аспекти од играта – во одбраната, нападот и во транзиционите фази кога тимот настојува да го освои поседот на топката повторно за што пократко време. Се појавува во Холандија, и станува забележителен и популарен после Светското првенство во Западна Германија во 1974 година, каде што токму Јохан Кројф беше дел од репрезентацијата на Холандија и прогласен за најдобар играч на турнирот. (Espen (2), May 2021)

Како што *тики-така* не е стил на игра кој е првично измислен од Пеп Гвардиола, така и холандскиот *комплетен фудбал* не се појавил магично од Ринус Мишел. Низ еволуцијата на фудбалската тактика може да забележиме дека за тоа се заслужни одреден број на луѓе – тренери и играчи кои влијаеле врз промените. *Комплетниот фудбал* како тактика бил создаден од постоечките трендови во тоа време, визиите како да се игра најдобар фудбал, и како најбрзо и најефективно да се нападне противникот. Еволуцијата на *комплетниот фудбал* започнала со влијателниот тренер Џек Рејнолдс (тренер на Ајакс: 1915 – 1925, 1928 – 1940, 1945 – 1947), продолжува со Вик Букингам (тренер на Ајакс: 1959 – 1961, 1964 – 1965) кој ги практикувал кратките брзи додавања, слободниот напаѓачки возбудлив фудбал, а го усовршил Ринус Мишел. (Espen (2), May 2021)

Сите овие тренери верувале и ги негувале своите визии за фудбалот, имплементирале нови методи на тренирање со нивните персонални и професионални карактеристики. Исто така играчи како Јохан Крујф и Јохан Нескенс со нивната фудбалска интелигенција одлично се вклопиле во ваквиот стил на игра. Во срцето на концептот на *комплетниот фудбал* се состои принципот и верувањето за флексибилниот простор. Идејата е дека секој дел на фудбалското игралиште може да биде освоен од тимот кој игра на тоа игралиште. (Espen (2), May 2021)

Ринус Мишел, цврсто верувал дека задржувањето на поседот е многу полесно кога екипата стои широко на теренот кога го има поседот, и кога потоа после губењето на поседот брзо го стеснува просторот за маневар на противничката екипа со што ќе ја ограничи противничката екипа да организира напад. Со стеснување и намалување на просторот, на противникот ќе му биде многу тешко да го задржи поседот. Неговата екипа често успевала да го практикува ова со поставување на дефанзивната линија многу високо на теренот (10 метри

пред центарот, во својата половина), заедно со агресивната и ефективна офсајд стапица која ја поставувал либерото во тимот (Велибор Васовиќ) и немилосрдниот пресинг од Јохан Нескенс кој ги форсирал и останатите да прават пресинг заедно со него. Со ваквиот пристап, екипата беше сигурна дека противникот нема да има алтернативни и исфорсирано ќе носи побрзи одлуки за разлика од претходно и најверојатно грешни. Во нападот, средните играчи се позиционираат широко кон страните на теренот, а крилните играчи настојуваат да се уфрлат повнатре во теренот, во длабочина. Во одбранбените задачи, средишните играчи повторно се доближуваат и го стеснуваат растојанието меѓу нив. (Espen (2), May 2021)

Со цел да се спротивстави на противникот, Ринус Мишел размислувал како да ги задржи своите играчи посвежи и поодморени од противничките. Тоа го постигнал со намалување на трчањето на играчите базирано на подобро позиционирање на теренот и добра соработка помеѓу соиграчите. Помалку трчање на секој поединец значи дека екипата ќе биде свежа, фит и со повеќе концентрација во одредени специфични ситуации. Во овој случај екипата многу подобро и со поголем интензитет ќе може да прави пресинг врз противничката екипа. Но, како успеал да го намали поединечното трчање на секој играч во екипата? Со интелегентно позиционирање и движење на своите играчи, кои имале задача да си ги преземаат улогите на теренот во зависност од дадениот момент. (Espen (2), May 2021)

Авторот David Winner (2000, p. 46) прецизно ни ја раскажува филозофијата на Ринус Мишел, преку зборовите на Руд Крул - еден од најдобрите офанзивни одбранбени играчи на Ајакс во тоа време: „Од секогаш за просторот на теренот сме зборувале во практична смисла. Кога се браневме, просторот помеѓу нас беше многу тесен и краток. Кога напаѓавме, се поставувавме широко на теренот и ги користевме крилните играчи. Нашиот систем, исто така беше решение за нашата физичка подготовка. Таа подготовка треба да остане 100 % кај секој играч, но како може да ја задржиме ако трчаме 90 минути? Ако јас, како лев бек трчам 70 метри по страната, нема да биде добро ако треба веднаш да истрчам назад до мојата почетна позиција уште 70 метри. Ако левиот среден играч ја преземе мојата позиција, а левото крило ја преземе позицијата на средниот играч, се скратува дистанцата која треба да ја истрчаме. На тој начин останувавме посвежи од противникот. Тоа беше нашата филозофија“.

Што значи, ако идејата во претходните години во тоа време била дека играчите треба да се специјализираат за одредена позиција со одредени задачи и одговорности, новиот стил на игра ги охрабрил

сите играчи на теренот да бидат инволвирани во сите фази на играта – со искористување на разновидноста и приспособливоста на играчите. Кога еден играч се движел во празен простор на теренот или нова позиција, тогаш некој друг соиграч доаѓал на неговата позиција и го покривал тој дел од теренот. Ова предизвикувало за создавање таканаречени универзални играчи, кои мора да бидат способни да преземаат различни одговорности и задачи на теренот во специфични ситуации, притоа имајќи високоразвиено ниво на техника и тактичка интелигенција, и создавање екипи кои ќе бидат инстинктивни со многу слични карактеристики на играчите. (Espan (2), May 2021)

Ваквиот стил на игра целосно бил имплементиран во Ајакс кој имал комплетно балансиран тим односно тим со комплетна контрола, како резултат на константно движење и менување на позициите играчите. Стил кој им овозможил тактичка организација низ сите фази на играта, притоа лесно задржувајќи го поседот на топката, и не оставајќи им простор на противниците да маневрираат со топката. *Комплетен фудбал*, кој даде една нова димензија на напаѓањето со еден непредвидлив и организиран хаос, со кој одбранбените играчи дотогаш не се сретнале. Напаѓачкиот фудбал на Ајакс со практикување на принципите на *комплетниот фудбал* (Totalvoetbal), му овозможил да сруши бројни рекорди и да освои многу титули, а подоцна и на холандската репрезентација на чело со Ринус Мишел стигнува до финалето на Светското првенство. (Espan (2), May 2021)

Јохан Кројф дефинитивно бил еден од најинтелигентните и најдобри играчи во тоа време, и несомнено е дека *комплетниот фудбал* имал големо влијание врз неговата перцепција за фудбалот. За неговата фудбалска интелигенција ни говори и фактот, што дури на 17-годишна возраст, младото и слабо момче Јохан Кројф на своите соиграчи им делел совети, како да го користат просторот на теренот, каде да трчаат, а каде не. А впрочем, тие го слушале, затоа што тој бил во право. (David Winner, 2000, p. 46)

За значењето на Јохан Кројф за ФК Барселона, ни говори и изјавата на Хуан Лапорта – претседателот на ФК Барселона: „Јохан Кројф е најважната личност во историјата на Барселона. Ги избрав Франк Рајкрд, Тики Бегиристајн и Пеп Гвардиола, затоа што ми беа предложени од Јохан Кројф. Барселона е препознаена, сакана и почитувана за најдобриот фудбал што некогаш се играл, благодарение на Јохан Кројф.“ (Diario AS, March 2017)

Колку навистина Јохан Кројф бил важен за Барселона, потврдил и Гвардиола: „Сите ние помалку сме следбеници на суштината која Кројф ја донесе овде“. Идејата да се практикува и игра фудбал ка-

ков што претходно не бил воопшто виден во Шпанија. За Гвардиола тоа било зависност и претставувало еден поразличен начин на доживување на фудбалот односно начин на живот и култура. (Balague, 2012, p. 119.)

Но, дилемата која останува е: Дали Пеп Гвардиола е зачетник на *тики-така* филозофијата или основите биле поставени години претходно?

Од погореизнесените тези, можеме со сигурност да кажеме дека Јохан Кројф ги поставил темелите на модерниот фудбал – *тики-така*, кој можеме да го опишеме како еволуиран тактички систем на *комлетниот фудбал* – фудбал базиран на посед на топката. Но, она што Пеп Гвардиола го прави уникатен е тоа што тој веројатно ги унапредил, усовершил идеите на неговите претходници и ги приспособил на денешниот современ фудбал.

ГЛАВНИ ПРИНЦИПИ НА ФУДБАЛСКАТА ФИЛОЗОФИЈА НА ГВАРДИОЛА

Ако ги анализираме тимовите кои Гвардиола досега ги водел, лесно можеме да заклучиме дека тој преферира напаѓачки фудбал. Нивната игра се карактеризира со висок процент на посед на топката, голем број на креирани напади и шанси за гол, или кратко речено, доминација во сите аспекти на играта. Дали е тоа случајно? Се разбира дека не. Успехот кој го имаат постигнато неговите тимови и играчи кои ги водел е затоа што сите тие следат одредени принципи во самата игра. Во продолжение ќе ги опишеме најосновните и најфундаменталните принципи кои ја карактеризираат фудбалската филозофија на Пеп Гвардиола.

Позиционирање во играта

Позиционирањето за време на натреварот е еден од поважните сегменти во самата игра. Играта базирана на дисциплинирано позиционирање е филозофија која има повеќе принципи, но главниот принцип е создавање супериорност на теренот. Позиционирањето на теренот е важно и неопходно за да се создадат услови да се пробие противничката одбранбена линија. (АО, December, 2014)

Брилијантноста и тактичката мудрост на Пеп Гвардиола не се состои во тоа како секој играч игра со топката во различни фази од играта, туку ставање до важност на играчите за бенефитите од позиционирањето – односно фокус секој играч да биде правилно позициониран, со правилна положба на телото и компактност на целиот тим,

што ќе се движи како една целина, која има цел да создаде длабочина на теренот со што би се намалило трчањето на секој поединец за време на натпреварот и исто така полесно освојување на топката. (Espen (1), May 2021)

Идејата на Гвардиола е да ја освои изгубената топка што поблиску до противничкиот гол, со започнување на пресингот од напаѓачите блиску до противничкиот гол во нивната дефанзивна третина од игралиштето. Наместо да се чека противникот да го помине центарот, па потоа да се нападне, Гвардиола сака да ја намали транзицијата во одбрана што е можно повеќе, затоа што смета дека тоа е изгубено време. Освојувањето на топката веднаш откако ќе ја изгуби тимот, не е само концепт за контрапресинг туку и основен принцип на Гвардиоловата игра со посед – една од причините поради која неговите тимови биле во можност да доминираат над противникот со висок процент на посед над 65 %. Ова може да се постигне само со правилна позиционирана игра. (Espen, December, 2021)

„Играме во противничката половина на теренот што е можно повеќе, затоа што почнувам да се загрижувам кога топката е на нашата половина“ – Пеп Гвардиола. (Espen, December, 2021)

Позиционирањето претставува концепт на игра каде што секој играч има специфична улога и задача во специфични ситуациони сценарија на теренот за време на натпреварот. Опциите, одговорностите на играчите доаѓаат во зависност каде се наоѓа топката на теренот, и согласно на тоа секој играч има специфична позиција и задача во даденото сценарио. „Juego de Posicion“ или „позиционираната игра“ значи дека секоја ситуација на теренот е претходно анализирана и објаснета на играчите за време на тренинзите. Сè што е потребно за да се доминира на теренот. (Espen, December, 2021)

Со правилното позиционирање на теренот целта е:

Да се формираат што повеќе триаголници помеѓу играчите со цел да се создадат повеќе опции за додавање помеѓу играчите

Формирањето на триаголници им овозможува на играчите да имаат подобра ориентација на теренот. Зависно од тоа каде се наоѓа топката во моментот, играчите се позиционираат самите на начин што ќе им дозволи да се движат кон важните делови на теренот. Доколку топката е на левата страна, поставеноста позициите кои треба да се формираат се различни од позициите кога топката се наоѓа во својот шеснаесетник. (Espen (1), May 2021)

Широко поставување на играчите на теренот кога го имаат поседот за да се развлече противникот и да се рашират нивните дефанзивни линии

Со широка поставеност на теренот при напад, се создава простор или полупростор на теренот преку кој напаѓачите ќе може да пенетрираат и да се продолжи во завршница и евентуално постигнување гол. (Espen (1), May 2021)

Тесно поставување на играчите на теренот кога се во одбраната за да се спречи нивното пробивање кон голот, со цел побрзо и полесно освојување на поседот назад.

Тесното растојание помеѓу играчите во одбраната ќе го оневозможи противникот да пробие низ средината на теренот и ќе биде принуден да ја движи топката по страничните аут линии каде што сигурно е лимитиран во опциите. (Espen (1), May 2021)

Намалување на трчањето на играчите за да се зачува поголема концентрација и енергија, со цел да се намали ризикот од непредвидени грешки и поефективно завршување на клучните напади.

„Сите акции треба да бидат базирани на принципот користење малку енергија и создавање максимален мускулен замор кај противникот“ – Ser Herberger. (Perarnau, 2016, p. 98)

Да се создаде супериорност во што повеќе зони од теренот.

Создавањето супериорност, најчесто бројчана во одредени делови и зони од теренот ќе овозможи подобра контрола на целата игра и можност полесно да се доминира. (Espen (1), May 2021)

Да се намали времето на транзиција од одбрана во напад и од напад во одбрана.

За да се постигнат овие цели на теренот од витално значење е формацијата да биде компактна – играчите да бидат блиску еден до друг и во фазата на напад и во фазата на одбрана и дисциплината да биде на високо ниво за тимот да делува како хомогена компактна целина. (Espen (1), May 2021)

Позиционирањето претставува фокусирање на антиципација што може да се случи 10 или 20 потези однапред и употребување тактички анализи и студии на противникот за да се постават играчите во потребните зони во вистинскиот момент. (Espen, December, 2021)

Во еден наврат Гвардиола го опишал начинот на кој неговиот тим играл: „Која е најдефинираната карактеристика на црните фигу-

ри во шахот? Го притискаат противникот кон назад и го принудуваат да се отвори. Дали ме разбирате? Тоа е она што го правам јас. Ги притискам противниците да се повлечат назад и потоа ги отворам. Напаѓам низ средината и создавам простор кон страните. Ги носам моите играчи напред како една компактна целина, и истовремено создавам простор странично. Тоа е најдобриот начин на напаѓање, напаѓам и разделувам, напаѓам и разделува, напаѓам и разделувам. Истото го прават и во рагбито. Тие мораат задолжително да ја додаваат топката кон назад и секогаш оној кој ја прима топката е завртен во правилна насока. Јас се движам низ средината, ги вовлекувам противниците на еден дел од теренот и отворам простор по страните за крилните играчи кои се слободни да можат да се движат напред кон голот и да ја завршат акцијата. Истото што се случува во рагбито, го правам и јас. На истиот начин напаѓам.“ (Perarnau, 2016, p. 98)

Главната идеја на концептот со позиционираната игра е играчите во секој момент во секоја ситуација да знаат каде се наоѓаат останатите – речиси способни да играат и со затворени очи. За ова потребно е високо ниво на тимска игра, антиципација, тактичка поставеност, брзо одлучување и визија. Самото додавање на топката без јасна цел, нема да донесе посакувани резултати. (Espen, December 2021)

Поседот е средство, не е цел

Статистиката на Опта докажува дека тимовите што имаат повеќе посед, имаат значително поголеми шанси да победат повеќе натпревари. Но, за да се победат натпреварите потребно е да се искористи предноста од поседот на топката; да се биде поефективен, да се додаваат паметни пасови кои ќе создадат простор за подобра шанса – односно да се игра со некаква јасна цел. Со поседот на топката, може екипата да „одмора“ и истовремено да го принуди противникот да се движи многу повеќе – што ќе предизвика замор и намалување на концентрацијата на противничките играчи. (Espen (1), May 2021)

Ова може да го потврдиме и со изјавата на германските фудбалски репрезентативци каде што ја објаснувале тешкотијата да се игра против Шпанија. Бастиан Швајнштајгер рекол: „Потрошивме многу време бркајќи ја топката“. На ова се надоврзал и Мирослав Клосе: „И тогаш кога ќе ја освојеме топката, бевме премногу уморни за да направиме што било со неа“. (Cox, July 2014)

„Знаете зошто Барселона ја освојува топката повторно назад толку брзо? Затоа што не треба да трчаат повеќе од 10 метра на теренот, а не трчаат затоа што никогаш не ја додаваат топката подалеку од 10 метра.“ – Јохан Кројф. (AO, December, 2014)

Причината поради која Гвардиола преферира кратки пасови и компактност на тимот е објаснета преку една негова изјава во периодот кога беше тренер на Баерн Минхен: „Сакам моите играчи да се движат спрема напред заедно, и ако евентуално ја изгубиме топката, противникот нема да може да искористи предност доколку ни недостига компактност на теренот. Речиси секој тим во Германија е способен да направи брз контранапад, а доколку ја изгубиме нашата компактност, тогаш им даваме шанса да нè казнат. Единствено што сакаме, ако Данте одигра долг, дијагонал пас до Робен, тоа да не биде од нашиот шестнаесетник, туку од позиција на средина на теренот, кога ќе стигнеме таму. Ако Робен случајно ја изгуби топката, тогаш релативно сите играчи ќе бидат блиску до него и ќе може топката да се освои повторно назад.“ (Perarnau, 2014, p. 141)

Земајќи ги предвид претходните изјави, лесно може да дојдеме до заклучок дека поседот самиот по себе не е фудбалска филозофија, туку средство кое се користи за да се надигра противникот. Доколку поседот претставува филозофија тогаш може да има тешкотии во играта. (АО, December, 2014)

Правило „6 секунди“

Фудбалската филозофија на Гвардиола преферира освојување на топката веднаш откако ќе се загуби. Не е важно каде ќе се изгуби топката, но важно е што е можно побрзо да се освои. Иако стилот на игра на екипите на Гвардиола преферира играње со штедење на енергијата, сепак освојувањето на поседот на топката веднаш после губењето побарува вложување на многу енергија. Правилото на 6 секунди, значи дека играчите после губењето на топката ги напуштаат своите природни позиции и максимално се ангажираат во првите 6 секунди да ја освојат повторно топката. (Espen (1), May 2021)

Има повеќе бенефити од лимитирањето на пресингот на 6 секунди;

Не постои подобар момент или ситуација за време на натпреварот да се освои топката назад во првите неколку секунди после губењето. Не само што тимот има повеќе шанси да ја освои топката, туку губењето на топката во завршната третина од теренот, значи дека при евентуално освојување екипата ќе биде многу поблиску до голот и ќе има можност да направи контранапад. Освојувањето на топката во завршната третина од теренот значи создавање на поголем број на гол шанси, за што потврдува и статистиката од 1988 година која вели дека 66 % од головите биле постигнати едноставно од освојувањето на топката во завршната третина. (Espen (1), May 2021)

Во првите 6 секунди после губењето на топката, екипата ќе создаде бројчана супериорност околу топката – што значи дека играчите имаат само 6 секунди да го сменат својот менталитет од напаѓачки во дефанзивен. (Espen (1), May 2021)

Дефанзивна линија

Позицијата на топката ја одредува последната дефанзивна линија. Одбранбениот играч кој се наоѓа најблиску до топката е оној кој ја поставува линијата, без разлика дали е бек или стопер. Доколку бекот е најблиску до топката, тогаш најблискиот централен дефанзивец треба да му го чува грбот, вториот централен дефанзивец треба да го чува грбот на тој пред него, а тој на последниот бек. Со ваквото поставување и движење се намалува опасноста кон својот гол. Во таа смисла, Гвардиола изјавил: „Четворицата одбранбени играчите мора да се движат константно поврзано како еден синџир за да се превенираат широки растојанија меѓу нив. Тие треба да се погрижат да го превенираат напаѓачот лесно да минува низ нивната линија. Движењата треба да се автоматски“. (Perarnau, 2014, p. 121)

Секвенца од 15 пасови

Гвардиола е тренер кој сака топката што е можно повеќе да биде кај неговиот тим, поради неколку причини: поседот е средство, а не цел; и не е толку важен поседот или додавањето на еден допир, туку поважни се интенциите зад тоа; не би требало без одредена и конкретна цел да се додава топката, туку напротив со јасна намера; со секвенцата од 15 додавања, тимот има можност формациски да се постави на теренот и да се подготви за организиран напад, а во меѓувреме да ја вознемири организацијата на одбрана на противничката екипа; целта на додавањето на топката низ теренот и имањето што поголем посед е да се дезориентира противникот, да се наруши неговата одбранбена формација и полесно да се најде простор за пробивање на топката кон голот; со поставување на играчите кохезивно и сплотено низ ширина теренот, и со прецизни додавања на топката помеѓу играчите, противникот ќе настојува да ја одземе топката што побрзо и ќе се растрча низ целиот терен и во еден момент без да биде свесен веќе ја нарушува својата формација и тогаш е моментот кој треба да се искористи да се нападне противничкиот гол. (Perarnau, 2014, p. 122)

Пронаоѓање на слободниот играч

Во фудбалот генерално има две пропозиции: една базирана на посед на топката, а другата на менаџирање на просторот на теренот.

„Доколку сакаш да победиш преку доминација со топката тогаш треба да се штитиш еден со друг и да го пронајдеш слободниот играч. Играчот што се вртка наоколу чека вистинско додавање од соиграчот, за да може да постигне лесно гол“ – вели Пеп Гвардиола. Тој гледа неколку специфични начини за бранење од заканите: не ја губи топката во клучните средишни делови на теренот каде што противникот најлесно може да направи контранапад; користи секвенца од 15 додавања за да биде сигурен дека тимот е правилно и блиску позициониран; користи висок, ефективен пресинг на првиот противник (слободниот играч) кој ја прима топката веднаш после губењето на поседот – антиципирај кој ќе биде тој играч и брзо реагирај. (Pernau, 2014, p. 122)

Преземање иницијатива

Преземањето иницијатива е еден од најфундаменталните принципи кај Пеп Гвардиола. Слично како што вели и шаховскиот велемајстор Гари Каспаров: „Намерата на секое движење е да се дисбалансира противникот што ќе ни овозможи променување на тактиката на начин што ни ги открива сите слабости на противникот. Еднаш откако ќе ја преземеш иницијативата тогаш треба максимално да ја искористиш. Доминацијата во играта може да се загуби за момент, затоа треба постојано да се напаѓа. Ќе освоиш повеќе фигури во шахот или противникот ќе се откаже само доколку константно се напаѓа и се искористи предноста.“ Слично е и во фудбалот. За Пеп Гвардиола фудбалот е процес. Средствата кои се користат за дисбаланс на противникот се мобилност, флексибилност и дистракција. Баш како кај битката кај Нормандија, денот Д, најголемата морска инвазија, сојузниците користеле најразлични начини за дистракција, лажни армии и слично, со цел да ги оневозможат противниците прецизно да антиципираат што се случува. (Pernau, 2016, p. 88)

Големите луѓе инспирираат

Гледајќи наназад во историјата, фудбалот како и сè останато во светот еволуира. Така и фудбалската тактика и филозофија. Денес можеме да забележиме системи на игра базирани на многу физичка подготовка и специјализиран пристап кон секој натпревар.

Како и некои други, така веројатно и Гвардиола ги приспособува успешните филозофии на игра на некои претходници, адаптирани на модерниот фудбал и модерните трендови. Модерен, напаѓачки фудбал, симпатичен за публиката, кој очигледно му носи големи успеси. Кај Гвардиола, може да се забележи дека неговиот стил на игра и неговата филозофија се поткрепуваат на статистички пристап кон

фудбалот. Обрнување внимание и на најситните детали од натпреварот, кои можат да имаат голем импакт врз резултатот.

Денес може да забележите голем број критики кон Гвардиола затоа што во својата кариера води само врвни клубови кои имаат огромни буџети и кои ги купуваат најдобрите играчи во светот. Причината за тоа е едноставна: не затоа што тој е тренер кој не би имал успеси со просечни играчи и тимови, туку затоа што најдобрите играчи му се потребни на неговата фудбалска филозофија. Играчи кои на вистински начин ќе можат да одговорат на предизвиците и да го применат практично фудбалското знаење и интелигенција на Гвардиола. Затоа сметаме дека за вистински успех во фудбалот, потребна е една симбиоза помеѓу тренерот и играчите. Играчи кои ќе можат да ја разберат филозофијата на тренерот и да ја применат за време на натпреварите. И тренер кој ќе знае да го изнесе и искористи сиот потенцијал на играчите. Успешна екипа не е онаа која ги има најдобрите индивидуалци, туку напротив, онаа која најдобро може да функционира меѓусебно како тим. Токму тренерот е тој кој е најодговорен за создавање успешен колектив и одбирање индивидуалци кои синхронизирано и сплотено ќе функционираат на теренот, но и надвор од него.

Дали Гвардиола е најуспешниот тренер на денешницата или во историјата? Земајќи предвид дека успехот можеби е релативна работа и секоја индивидуа има различни перцепции за успехот, не би можеле со сигурност да кажеме дали Гвардиола е најуспешниот тренер, особено не пред завршувањето на неговата кариера. Но, дали е тренер кој има огромно влијание и импакт во фудбалот? Со сигурност може да се каже да. Тренер кој создаде свој уникатен начин на победување и кој претставува вистинска инспирација за сите. А големите луѓе низ историјата се оние кои успеале да ги инспирираат останатите да бидат најдобри во она што го прават.

БИБЛИОГРАФИЈА

- АО (2014, December 25). Juego de Posición under Pep Guardiola. *Spielverlagerung*. <https://spielverlagerung.com/2014/12/25/juego-de-posicion-under-pep-guardiola/> (пристапено на: 15.12.2021 год.).
- Balague, G. (2012). *Pep Guardiola: Another Way of Winning: The Biography*. Great Britain: Orion Books.
- Cox, M. (2014, July 14). Two pressing approaches in the final. *ESPN*. <https://www.espn.com/soccer/blog/name/67/post/1945075/headline> (пристапено на 20.12.2021 г.).
- Diario AS (2017, March 16). *Laporta: Next Barcelona coach must follow Cruyff's philosophy*. https://en.as.com/en/2017/03/16/football/1489668098_953494.html (пристапено на 20.12.2021 г.).
- Espen (2021, May 22). Tactical Analysis of The Barcelona Tiki Taka Playing Style. *Passion for football manager*. <https://www.passion4fm.com/tactical-analysis-of-the-barcelona-tiki-taka-playing-style/> (пристапено на 22 мај 2021 год.).
- Espen (2021, May 22). The Evolution of Barcelonas Tiki Taka Playing Style. *Passion for football manager*. <https://www.passion4fm.com/evolution-of-barcelonas-tiki-taka-playing-style/> (пристапено на 15 декември 2021 год.).
- Perarnau, M. (2014). *Pep Confidential: Inside Pep Guardiola's First Season at Bayern Munich*. Great Britain: ARENASPORT.
- Perarnau, M. (2016). *Pep Guardiola: The Evolution*. Great Britain: ARENASPORT.
- Whitehouse, M. (2014). *Universality | The Blueprint for Soccer's New Era: How Germany and Pep Guardiola are showing us the Future Football Game*. Great Britain: Bennion Kearny Limited.
- Winner, D. (2000). *Brilliant Orange: The Neurotic Genius Of Dutch Football*. London, Berlin, NY and Sydney: Bloomsbury Publishing.

ментор: Жикица Тасевски

МЕЕТ 2021
ОТКРИВАЊЕ ИЛИ КРЕИРАЊЕ НА ВИСТИНАТА:
СИНОНИМИ ИЛИ АНТОНИМИ?

Зборник на трудови од научната студентска конференција МЕЕТ 2021
одржана на 13 и 14 октомври 2021 година во Скопје

Издавач Филозофски факултет, Скопје
За издавачот Ратко ДУЕВ
Уредник на изданието Филип МАРКОВСКИ
Лектор Дијана РИСТОВА
Дизајн на корица Искра МОМИРОВСКА
Софиа НАСТЕВСКА
Печат „Европа 92“ – Кочани

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“,
Скопје

165.023.1:1/3(062)
165.023.1:7/9(062)

НАУЧНА студентска конференција МЕЕТ 2021 (2021 ; Скопје)

Откривање или креирање на вистината: синоними или антоними? :
зборник на трудови од научната студентска конференција МЕЕТ 2021,
одржана на 13 и 14 октомври 2021 година во Скопје / [главен уредник
Филип Марковски]. - Скопје : Филозофски факултет, 2022. - 412 стр. :
илустр. ; 23 см

Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите. - Abstract кон
трудовите. - Содржи и: Прилози 1-3

ISBN 978-608-238-206-7

а) Вистина -- Општествени и хуманистички науки -- Собири

COBISS.MK-ID 56241925

ISBN 978-608-238-206-7